

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. К. Д. УШИНСЬКОГО**

На правах рукопису
УДК 159.92:37.03+591.5

ЖУРАВЛЬОВА Лариса Петрівна

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ
ЕМПАТІЇ ЛЮДИНИ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Науковий консультант –
доктор психологічних наук,
професор, дійсний член
АПН України
Чебикін Олексій Якович

Одеса - 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Р О З Д І Л 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕМПАТІЇ	20
1.1. Історичний огляд та сучасний стан пізнання емпатійних явищ.....	21
1.2. Методологічні засади дослідження емпатії людини	33
1.3. Переживання як змістовна основа емпатійних процесів	48
Висновки до розділу 1	58
Р О З Д І Л 2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ГЕНЕЗИ ТА РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ЛЮДИНИ	61
2.1. Концептуальні основи феномену емпатія.....	61
2.2. Структурно-динамічна модель елементарної й особистісно- сміслової емпатії	75
2.3. Особливості функціонування трансфінітної емпатії.....	99
2.4. Емпатія з позицій психології ставлень і діяльності	107
Висновки до розділу 2	122
Р О З Д І Л 3. ФІЛОГЕНЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ЛЮДИНИ	128
3.1. Еволюційний розвиток натуральної емпатії	130
3.2. Механізми мікрогенезу натуральної емпатії	144
3.3. Онтогенетичний розвиток натуральної емпатії.....	150
Висновки до розділу 3	165
Р О З Д І Л 4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОНТОГЕНЕЗУ ЕМПАТІЇ ЛЮДИНИ	167
4.1. Розвиток емпатії немовляти.....	169
4.2. Динаміка розвитку особистісно-сміслової емпатії в ранньому дитячому та дошкільному віці	186

4.3. Особливості емпатійних ставлень дітей у молодшому шкільному віці	198
4.4. Динаміка емпатії в підлітковому та юнацькому віці	214
4.5. Емпатія в акмеогенезі.....	228
4.6. Порівняльний аналіз онтогенетичного розвитку емпатії.....	245
Висновки до розділу 4	265
Р О З Д І Л 5. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ В СИСТЕМІ ДЕТЕРМІНУЮЧИХ ФАКТОРІВ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	270
5.1. Дослідження індивідуально-типологічних корелятивів емпатії	270
5.2. Взаємозв'язок емпатії та самосвідомості особистості	286
5.2.1. Емпатія і ставлення до себе	287
5.2.2. Емпатія і Я-концепція	297
5.2.3. Емпатія і самотність	306
5.3. Взаємозв'язок розвитку емпатії і ціннісно-потребової сфери.....	324
5.4. Сім'я як вагомий культурогенний фактор актуалізації та розвитку емпатії.....	338
Висновки до розділу 5	355
Р О З Д І Л 6. АКТУАЛІЗАЦІЯ ТА РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ.....	360
6.1. Молодший шкільний вік – сензитивний період для розвитку дієвих форм емпатії	360
6.2. Розвиток емпатійності молодших школярів	367
Висновки до розділу 6	387
ВИСНОВКИ	390
ДОДАТКИ.....	398
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	424

ВСТУП

Актуальність та доцільність дослідження. Духовне відродження України неможливе без гуманізації всіх сфер суспільного життя, фактичного, а не декларативного ставлення до людини як самоцінності, як до істоти, яка втілює в собі нескінченні потенції роду «людина». У наш суперечливий час, коли у суспільстві відбувається переосмислення загальнолюдських понять і цінностей, коли людина постає як неповторна індивідуальність, а не засіб чи річ, як суб'єкт, а не об'єкт, дихотомії «Добро – Зло», «Духовність – Прагматизм», «Я – Інший (Він)» набули особливої актуальності.

На перший погляд, проблема дихотомії «Добро – Зло» суто етична. Справді, протягом сторіч на науковому рівні її прагнули вирішити, переважно, філософи й етики (Аристотель, М. Бердяєв, Ф. Гегель, Р. Декарт, В.П. Ефроїмсон, І. Кант, П.О. Кропоткін, К. Маркс, М. Монтень, Ф. Ніцше, Платон, Б. Спіноза, Ю.В. Соґомонов, В.С. Соловйов, Л. Фейербах та ін.). Проте у зв'язку з тим, що носієм добра і зла, морального і духовного розвитку є людський індивід, етики не могли обійтися без залучення тією чи іншою мірою психологічних аспектів цих феноменів.

У психологічних дослідженнях проблема добра і зла, духовності і бездуховності, альтруїзму й егоїзму репрезентується, в основному, у вивченні морального розвитку (Л. Колберг, О.І. Кульчицька, Р.В. Павелків та ін.), особистості як суб'єкта морального розвитку (І.Д. Бех, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, І.В. Субботський та ін.), життєдіяльності (Б.Г. Ананьєв, К.О. Абульханова-Славська, Г.О. Балл, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко) та власного життєвого світу (Т.М. Титаренко), у дослідженні емоційної зрілості

особистості (О.Я. Чебикін), процесів життєвого самовизначення, пошуку его-ідентичності (Е. Еріксон, І.С. Кон), самоактуалізації (А. Маслоу), самореалізації (К. Роджерс), трансценденційного суб'єкта (Б.С. Братусь, Л.І. Воробйова, Є.І. Ісаєв, В.А. Петровський, В.І. Слободчиков, Л.С. Рубінштейн, Е. Фромм), у психологічних ознаках культури українців (Е.Л. Носенко, Н.А. Маєвська), у суб'єктному підході в психотерапії (Н.Ф. Каліна).

Ці дослідження репрезентували розгляд психологічною наукою низки категорій, які ще в недавньому минулому вважалися абстрактно-філософськими і параідеалістичними чи парапсихологічними. Універсум, трансцендентність, віра, душа, духовність, життєвий світ, емпатія стали першими ланками категоріального ланцюжка. Протягом останніх десятиріч серед названих категорій учені-психологи все частіше у якості предмета дослідження обирають емпатію (В.В. Бойко, Т.В. Василишина, І.М. Коган, В.І. Кротенко, К.В. Лось, О.А. Орищенко, О.П. Саннікова, Т.І. Федотюк, І.М. Юсупов).

Таким чином, проблема емпатії, її місце в системі цінностей, структурі моральної свідомості й особистості загалом почала хвилювати не тільки філософів-етиків, а й психологів. Існує низка численних досліджень, у яких емпатія розглядається як умова розвитку моральної свідомості (І.Д. Бех, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Т.І. Коннікова, Є.В. Субботський), механізм просоціальної поведінки (Т.П. Гаврилова, А.В. Соломатіна й ін.) і самотрансцендентності людини (В.А. Петровський, К. Роджерс), як певна форма емоційної поведінки (О.К. Тихоміров, О.Я. Чебикін). Проникнення в стан іншої людини, розуміння її внутрішнього світу, співпереживання і співчуття їй є необхідною умовою формування толерантної, гуманістично спрямованої, активної і діяльної

особистості. Проте, незважаючи на свою досить тривалу історію, дослідження в цій царині залишаються розрізненими, суперечливими і не опираються на єдину завершену теорію. Ця психологічна сфера характеризується різноманітністю теоретичних підходів до предмета, який вивчається, відсутністю єдиних критеріїв розробки спеціальних методик і методичних прийомів його дослідження.

В контексті проблематики емпатії відсутні також дослідження особливостей її розвитку впродовж онтогенезу людини. Результати досліджень у галузі вікової психології роблять можливим проведення порівняльного аналізу проявів і розвитку емпатії, її окремих форм, в основному, в ранньому дитячому чи дошкільному (Г.М. Бреслав, О.В. Запорожець, В.В. Зеньковський, Ю.О. Приходько, Л.П. Стрелкова, В. Штерн), молодшому шкільному (А.А. Валантинас, Т.П. Гаврилова, І.М. Коган) та підлітковому віці (Т.П. Гаврилова, В.І. Кротенко, А.С. Сичевський). Онтогенетичні особливості емпатії найчастіше описуються в аспекті емоційного розвитку особистості (Г.М. Бреслав, А.С. Сичевський, В. Штерн), її морального розвитку (Л.І. Божович, Т.П. Гаврилова, Є.В. Субботський), міжособистісного спілкування (Л.І. Галігузова, О.О. Смирнова), моральної саморегуляції (О.С. Безверхий).

Таким чином, логіка розвитку досліджень проблеми відчуття, пізнання, розуміння внутрішнього світу Іншого репрезентує завдання систематизації й інтеграції різноманітних теоретико-методологічних й експериментально-прикладних напрацювань у дослідженні емпатійних феноменів у цілісну концепцію розвитку емпатії людини.

Значущість і недостатня розробленість зазначених аспектів й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження «Психологічні

основи розвитку емпатії людини».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось відповідно з планами науково-дослідної роботи Південного наукового центру АПН України «Розвиток особистості в різних умовах навчальної діяльності» (номер державної реєстрації 0105V001469). Дослідження було також пов'язане з держбюджетною науково-дослідною роботою при Житомирському державному університеті ім. І. Я. Франка за темою «Гуманізація національної освіти в умовах становлення ринкових стосунків» (номер державної реєстрації 0102V002310), яка виконувалась упродовж 1995 – 1999 років під керівництвом авторки та упродовж 2002 – 2004 років, коли здобувачка була заступником керівника теми. Автором досліджувалась емпатія в системі детермінуючих факторів гуманізації національної освіти.

Тема дисертації затверджена вченою радою Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (протокол № 8 від 31 березня 2005 р.) і узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 10 від 18 грудня 2007 року).

Мета дослідження: теоретико-експериментальне обґрунтування та побудова цілісної концепції розвитку емпатії людини на засадах інтеграції системного, еволюційно-генетичного, соціокультурного та гуманітарного підходів у плані розкриття її генези, структури, механізмів, психологічних особливостей, а також емпіричне дослідження вікових і статевих особливостей прояву емпатії, визначення умов її розвитку та корекції на ранніх етапах онтогенезу.

Обрана мета та сформульовані гіпотези зумовили наступні **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати та узагальнити результати досліджень феноменології, механізмів, динаміки розвитку емпатії, її ролі в особистісному становленні у психології, філософії, етиці, акмеології та інших науках з метою визначення теоретичних та емпіричних підходів до проблеми розвитку емпатії.

2. Визначити оригінальний методологічний підхід до вивчення емпатії як системного феномену, що має біопсихосоціодуховну природу.

3. Розробити та науково обґрунтувати цілісну концепцію виникнення та розвитку емпатії.

4. Побудувати структурно-динамічні моделі функціонування емпатії, які репрезентують її мікрогенез та мезагенез на психофізіологічному, психічному, соціопсихологічному та трансцендетному рівнях.

5. Представити та охарактеризувати типологію емпатійних ставлень.

6. Дослідити та охарактеризувати філогенетичні передумови розвитку емпатії людини.

7. На основі теоретичних та емпіричних досліджень розкрити особливості онтогенезу емпатії людини та визначити систему її детермінант.

8. Представити та апробувати систему психологічної корекції та розвитку емпатійності особистості в руслі авторської концепції.

Об'єктом дослідження є емпатія людини.

Предмет дослідження: структурно-динамічні, генетико-еволюційні, психологічні особливості й механізми розвитку емпатії.

Головні гіпотези дослідження:

1. Емпатія в системі психічного відображення є специфічною формою відображення суб'єктом об'єктивної реальності, представлені суб'єктивним світом Іншого та складною психологічною системою забезпечення Я – Ти-зв'язку при взаємодії людини із світом. Феноменологічною основою емпатії є відображення світу переживань іншої людини і трансформація цих переживань у власні.

2. *Природа* емпатії є біопсихосоціодуховною, а вона сама – цілісним, ієрархічно структурованим, багатовимірним утворенням. Відображення переживань та їх трансформація може бути різної міри складності і відбуватися на різних рівнях: психофізіологічному, психічному, соціопсихологічному і трансцендентному (духовному).

3. Процесуальність емпатії забезпечується генетично взаємопов'язаною системою емоційних, когнітивних та конативних процесів, взаємодія яких зумовлює її специфічну своєрідність. *Базовим психологічним механізмом* мікрогенези емпатії є емоційне перемикання – переключення з емоцій об'єкта емпатії на емоції її суб'єкта. Генезис емпатійного процесу зумовлений множиною дискретно-неперервних подвійних емоційних перемикань: перемикання з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта та знову – на переживання об'єкта. Множина подвійних емоційних перемикань є основною складовою функціональної системи, яка забезпечує як мономодальне, так і різномодальне реагування суб'єкта емпатії на переживання її об'єкта. Різнномодальне реагування на емпатогенну ситуацію є умовою біполярного розвитку емпатійного процесу – як у напрямку просоціальної, так і в напрямку асоціальної поведінки.

Функціональні характеристики емпатії представлені системою емпатійних ставлень, які репрезентують її в соціальній взаємодії.

4. Розвиток емпатії в онтогенезі має наступні особливості: ускладнення феноменологічних, структурних та функціональних характеристик; нерівномірність, сензитивність розвитку; інтегрованість; кумулятивність; дискретність; спіралевидність; біфуркаційність; статева диференціація; збільшення опосередковуючої ролі соціо- та культурогенних чинників.

5. Емпатійний розвиток особистості забезпечується системою детермінуючих факторів – психофізіологічних, індивідуально-психологічних, типологічних та соціокультурних.

6. Емпатія підлягає психокорекційному та розвивальному впливу на основі актуалізації й розвитку системної взаємодії її психологічних механізмів.

Основними методологічними і теоретичними засадами дослідження стали: положення психологічної науки про природу та сутність емпатії (С. Аш, В.В. Бойко, Т.П. Гаврилова, К. Роджерс, О.П. Саннікова, Т. Шибутані), про її кореляти, функціональні особливості та роль у розвитку особистості (О.О. Бодальов, Т.П. Гаврилова, Т.І. Пашукова, І.М. Юсупов); концептуальні засади генетичного підходу до вивчення динамічних процесів психіки (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, С.Д. Максименко); усвідомлення доцільності оволодіння в психологічному дослідженні «міжрівневими переходами», які пов'язують психологічний рівень з біологічним і соціальним (В.К. Вілюнас, П.О. Кропоткін, О.М. Леонтєв); принципи гуманітарної психології до вивчення людини (В. Дільтей, М.М. Бахтін, Б.С. Братусь); підходи гуманістичної психології до особистості як унікальної цілісної системи, здатної до самоактуалізації; до переживань людиною світу і себе в цьому світі як основної психологічної реальності; до атмосфери безумовної любові й прийняття дитини як основної умови

її конструктивного розвитку (А. Маслоу, Р. Мей, Г. Олпорт, К. Роджерс); погляд на людину як на суб'єкт власної життєдіяльності та вільної моральної дії (І.Д. Бех, Б.С. Братусь, М.Й. Боришевський, В.П. Зінченко М.К. Мамардашвілі, В.А. Петровський), на її формування як процес неперервного виходу за межі самої себе (С.Л. Рубінштейн, Е. Фромм); положення про неадаптивну та зверхнормативну активність В.А. Петровського, А.В. Петровського та Р.С. Немова; положення епігенетичної теорії Е. Еріксона про становлення особистості як системи генетично зумовлених етапів якісних перетворень внутрішнього світу людини та радикальних змін її стосунків з оточуючими; уявлення про сутність ставлень особистості (Я.Л. Коломинський, О.Ф. Лазурський, В.М. Мясіщев); вчення про закономірності розвитку психіки в онтогенезі (Л.С. Виготський, Д.Е. Ельконін, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн); теорія реверсивності М. Аптера і К. Сміта про існування в нервовій системі людини двох альтернативних систем, що керують її активністю; концепції взаємодії емоційних та інтелектуальних процесів, емоційної регуляції діяльності (В.К. Вілюнас, Л.С. Виготський, Є.П. Ільїн, Г.С. Костюк, Е.Л. Носенко, С.Л. Рубінштейн, О.Я. Чебикін).

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизація, – підпорядковані завданню виявлення основних методологічних підходів та теоретико-емпіричного вивчення емпатії з метою концептуалізації даного феномена; *емпіричні методи природничонаукової психології* – констатаційний експеримент, спостереження, бесіда, тестування. З метою діагностики емпатії та її форм застосовувалися авторські методики, а також відомі методики Т.П. Гаврилової, А. Мехрабіана і Н. Епштейна, В.В. Бойка. Емпатія в системі особистісних чинників

успішної професійної діяльності досліджувалась за допомогою тесту на самоорганізованість, методики діагностики мотивації досягнення успіху Т. Елерса, прогресивних матриць Дж. Равена, методики визначення вольової регуляції поведінки А.В. Морозова. Дослідження емпатії в системі детермінуючих факторів розвитку особистості здійснювалось за допомогою особистісних опитувальників: багатофакторного Р.Б. Кеттела (16PF), характерологічного К. Леонгарда, типологічного Дж. Холланда, FPI, бланкового тесту «Риси характеру і темпераменту» (РХТ), опитувальника В.В. Століна «Ставлення до себе», методики на визначення самооцінки, авторської методики суб'єктивної оцінки «Я-концепції», адаптованої методики вивчення почуття самотності О. Скорової, методики діагностики соціально-психологічних установок О.Ф. Потьомкіної, методики діагностики міри задоволення основних потреб особистості, методики ціннісних орієнтацій М. Рокича, адаптованого тесту-опитувальника батьківського ставлення О.Я. Варги і В.В. Століна; *організаційні* – порівняльний метод для дослідження особливостей розвитку емпатії в онтогенезі; *методи гуманітарної психології* – включене спостереження, емпатійне слухання, інтерпретація внутрішнього світу іншої людини, герменевтика, – спрямовані на дослідження специфіки індивідуальних емпатійних переживань та відповідних поведінкових реакцій, а також найвищих форм емпатії; *розвивальні методи* – соціально-психологічний тренінг, діалогічне спілкування, – специфіка яких полягала у цілеспрямованих актуалізації, психокорекції та розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку; *методи математичної обробки емпіричних даних*: лінійний кореляційний аналіз Пірсона, вирахування t-критерію Стьюдента, критерію кутового перетворення Фішера.

Організація та експериментальна база. Дослідження проводилось упродовж 1992-2007 років на базі освітніх закладів м. Житомира та Житомирської області: Житомирського обласного педагогічного ліцею, загальноосвітніх шкіл міста та області, Житомирського державного університету ім. І.Я. Франка, Державного агроекологічного університету у м. Житомирі, Житомирської філії Європейського університету, а також державних та приватних підприємств м. Житомира. Всього дослідженням було охоплено 1764 учні (8 – 17 років), 531 студент (18 – 22 роки), 219 людей зрілого віку (23 – 60 років).

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

- *вперше* аргументована доцільність системного дослідження емпатії на засадах інтеграції принципів природничонаукової та гуманітарної психології; теоретично обґрунтовано і запропоновано цілісну концепцію її генезису як динаміки особливої форми психічного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом Іншого; *доведено*, що генеза емпатії зумовлена механізмом емоційного перемикавання з емоцій об'єкта емпатії на емоції її суб'єкта, а множина подвійних емоційних перемикавань забезпечує процесуальність феномену та є основною складовою складної функціональної системи (біполярного соціально-перцептивного оператора), яка спричиняє його біфуркаційність; *розроблено* психологічні структурно-динамічні моделі різних видів емпатії: натуральної, елементарної, особистісно-сислової, трансфінітної; *представлено* широку типологію емпатійних ставлень та її критерії (рівень психічного відображення феноменальних характеристик об'єкта сприймання; складність механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу; реальність об'єкта, що сприймається; тип соціальних перцептів;

модальність емоційного перемикання; соціальна (моральна) спрямованість переживань суб'єкта; просторово-часова спрямованість переживань суб'єкта емпатії; інтенсивність функціонування конативних компонентів); *обґрунтовано* філогенетичні *передумови* (виникнення у живих організмів емоційних тонів, відчуттів, переживань, інстинкту спілкування, зокрема його первинної форми – імпринтінгу) й *механізми генези* (емоційне перемикання внаслідок генералізації стимулу з безумовних закарбованих подразників на умовні стимули, які репрезентують внутрішній стан особини) та *розвитку* (емпатійна установка, емоційне зараження, орієнтаційний рефлекс, емоційний резонанс, екстраполяційний рефлекс, оперантне навчіння) емпатії; *виявлено* особливості, закономірності й механізми онтогенетичного розвитку емпатії, які репрезентовані в динаміці її генетично взаємопов'язаних видів: від симбіотичної, елементарної до особистісно-сислової та трансфінітної; *експериментально доведено* дискретність, нерівномірність, спіралевидність, кумулятивність, інтегрованість, біфуркаційність розвитку емпатії в онтогенезі людини;

- *розширено і доповнено* уявлення про систему психологічних механізмів емпатії та її детермінант: показано залежність розвитку особистісно-сислової емпатії від системи психологічних *механізмів* (установок, в тому числі емпатійної, оцінки ситуації, ідентифікації, рефлексії, децентрації, антиципації), *об'єктивних* (особливості емпатогенної ситуації, культурогенні фактори тощо) та *суб'єктивних* (змісту й інтенсивності переживань об'єкта емпатії, значущості для емпатуючого особистості об'єкта емпатії, індивідуально-психологічних і типологічних особливостей, соціального досвіду тощо суб'єкта емпатії) *чинників*; *уточнено і доповнено* характеристики

соціальної взаємодії, які репрезентуються відповідними емпатійними ставленнями; *поглиблено* знання про особливості розвитку емпатії: експериментально доведено статеву диференціацію, ускладнення феноменологічних, структурних та функціональних характеристик емпатії, збільшення опосередковуючої ролі соціо- та культурогенних чинників в процесі її онтогенетичного розвитку.

- *набули подальшого розвитку* теоретичні уявлення про ієрархічну структурованість та багатовимірність емпатії, її процесуальний характер.

Практичне значення та впровадження одержаних результатів. Практичне значення дослідження полягає у виявленні системи детермінуючих факторів та механізмів розвитку емпатії. Їх урахування в психокорекційній, психопрофілактичній і виховній роботі забезпечує актуалізацію та адекватний розвиток усіх сфер особистості, взаємопов'язаних з емпатією: моральної свідомості, самосвідомості, світосприймання, життєвого й професійного самовизначення, ціннісно-потребової сфери, потреби в духовному вдосконаленні, а також оптимізує міжособистісну взаємодію, соціально-психологічну адаптацію особистості.

Самостійну практичну цінність має авторська корекційно-розвивальна програма психологічного сприяння емпатійному розвитку особистості. Програма може використовуватися шкільними психологами, вчителями як для діагностики емпатійності, так і для її розвитку з метою оптимізації взаємодії в системах «учитель – учень», «учень – учень».

Запропонована авторська методика діагностики емпатійності дозволяє визначити широкий спектр переживань суб'єкта емпатії та їх модальність; встановлювати загальний рівень розвитку

емпатійності, її спрямованість. Чітко окреслені критерії типів емпатійних ставлень дають можливість їх використання у діагностичних цілях та психокорекційній роботі.

Теоретичні та емпіричні результати дослідження з психології емпатії увійшли у зміст лекційних і практичних занять наступних дисциплін: вікової психології (розділи «Психічний розвиток дитини до вступу в школу», «Психічний розвиток і формування особистості молодшого школяра», «Психологічні особливості формування особистості в підлітковому віці», «Психологічні основи становлення особистості в юнацькому віці»); педагогічної психології (розділи «Психологія виховання і самовиховання», «Психологія педагогічної діяльності»); соціальної психології (розділи «Розвиток особистості в системі міжособистісних стосунків», «Міжособистісні стосунки в системі «вчитель-учень», «Соціально-психологічні аспекти взаємодії в педагогічному колективі»); етики і психології сімейного життя (розділи «Культура дошлюбних стосунків юнацтва», «Кохання як моральна основа шлюбу», «Морально-етичні основи сімейних стосунків»); психологічного консультування (розділи «Модель професійної діяльності психолога-консультанта», «Консультативна бесіда – основний метод психологічного консультування», «Гуманістичні концепції в психологічному консультуванні»); з психології управління (розділи «Соціально-психологічні механізми регуляції міжособистісних стосунків», «Стилі управління»).

Результати дисертаційного дослідження впроваджено у навчальний процес при підготовці студентів та магістрів гуманітарних спеціальностей Житомирського державного університету ім. І. Франка (акт упровадження № 795 від 21.01.2008 р.), Житомирської філії Європейського університету (акт упровадження № 36а від 12.03.2008 р.), Державного

агроекологічного університету у м. Житомирі (акт упровадження № 144а від 31.01.2008 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 159 від 15.02.2008 р.) Кам'янець-Подільського національного університету (довідка № 179 від 21 березня 2008 р.).

Особистий внесок автора полягає в обґрунтуванні методології дослідження емпатії як системного ієрархічно структурованого динамічного явища; побудові цілісної концепції розвитку емпатії людини; розробці психологічних моделей різних видів емпатії; визначенні механізмів її генези, генезису та біфуркаційності; дослідженні особливостей, закономірностей, чинників її розвитку у філогенезі та онтогенезі; розробці типології емпатійних ставлень; методики для одержання кількісних та якісних характеристик розвитку емпатії.

Дослідження, результати яких представлено у наукових статтях разом із співавторами (аспірантами та дипломниками), виконано під керівництвом та за безпосередньою участю автора, яка розробляла ідеї, гіпотези і здійснювала теоретичний аналіз одержаних результатів. Ідеї та розробки співавторів у дисертації не використовувались.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та результати дослідження були представлені на: Міжнародному симпозіумі «Соціально-психологічна природа емпатії: проблеми і перспективи дослідження» (Одеса, 1996); II з'їзді психологів України «Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні» (Київ, 1996); III Костюковських читаннях «Сучасна психологія в ціннісному вимірі» (Київ, 1994); IV Костюковських читаннях «Українська психологія: сучасний потенціал» (Київ, 1996); Міжнародному конгресі «Соціальні аспекти психічного здоров'я дітей і підлітків»

(Одеса, 1994); Міжнародних наукових та науково-практичних конференціях: «Проблеми формування загальнолюдських цінностей в процесі психолого-педагогічної підготовки майбутнього вчителя» (Вінниця, 1991); «Актуальні проблеми психологічної служби: традиції і сучасність» (Київ, 1992), «Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості» (Луцьк, 1994); «Математичне моделювання у психологічних і педагогічних дослідженнях та навчанні» (Дніпропетровськ, 1996); «Україна на порозі третього тисячоліття: духовність і художньо-естетична культура» (Київ, 1999); «Духовність і проблеми розвитку особистості» (Житомир, 1999); «Духовне зростання нації в сучасних умовах становлення української державності» (Київ, 2000); «Сучасні освітні технології у професійній підготовці майбутніх фахівців» (Львів, 2002); «Методологічні основи психології особистості» (Івано-Франківськ, 2007); Всеукраїнських та міжрегіональних науково-практичних конференціях: «Соціально-психологічні проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя» (Київ, 1992); Психологічна підготовка педагогічних кадрів» (Запоріжжя, 1994); «Психолого-педагогічна освіта в Україні» (Харків, 1994); «Початкова освіта: проблеми і перспективи розвитку» (Запоріжжя, 1995); «Психолого-педагогічні фактори підвищення професійної майстерності вчителя-вихователя» (Житомир, 1995); «Проблеми підготовки вчителя в спадщині Д.Ф. Ніколенка» (Київ, 1999); звітних науково-практичних конференціях Житомирського державного університету ім. І.Я. Франка (1991 – 1994, 1998 – 2008) та Південного наукового центру АПН України (Одеса, 1995 – 1997). Матеріали дисертації обговорювались на засіданнях кафедри теорії та методики практичної психології, розширеному методологічному семінарі

Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського протягом 1995 – 2008 років.

Матеріали кандидатської дисертації «Емпатійні відносини молодших школярів, які виховуються поза сім'єю», захищеної в 1991 році, не використовуються.

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 51 публікації, з них – три монографії (одна - одноосібна, дві – колективні), 26 статей, з яких 23 надруковані у фахових наукових виданнях, затверджених переліком ВАК України; решта – доповіді, матеріали конференцій, тези доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, коротких висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел, що налічує 448 найменувань. Основний зміст роботи викладено на 391 сторінці, містить 27 таблиць, 24 малюнки, 3 додатки на 21 сторінці. Загальний обсяг дисертації – 469 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕМПАТІЇ

Дослідження проблеми емпатії – одна з найскладніших у психологічній науці. Невловимість цього феномена для дослідників підтверджує розмаїття у визначеннях його суті, механізмів, функцій, ролі в моральному розвитку особистості, просоціальній поведінці, альтруїзмі тощо. Накопичений матеріал вимагає певної систематизації, узагальнень і доповнень.

Ретроспективний погляд на проблему емпатії та аналіз її сучасних досліджень дав можливість констатувати відсутність завершеної, несуперечливої теорії емпатії. Більшість сучасних дослідників використовують її в прикладних цілях [52; 152; 163].

Проте без відносно чіткої теорії емпатії складно розвивати теорії особистості, міжособистісних стосунків, зрозуміти сутність людини як суспільної істоти, суб'єкта, який самодетермінується, та трансцендентальної індивідуальності. Концептуалізація емпатії допоможе у вирішенні основного завдання психології, яке полягає, на думку сучасних психологів [356], не стільки в описі суб'єктивної реальності внутрішнього світу людини, скільки в дослідженні і розумінні зв'язків між цим її світом та зовнішнім світом існування особистості, що утворюють у сукупності її цілісний життєвий світ.

Розгляд емпатії як специфічної форми відображення об'єктивної реальності, однією з форм якої є внутрішній світ іншої людини, та системне її вивчення на основі комплексного поєднання принципів пояснювальної (природничої) та описової (гуманітарної) психології дасть можливість визначити природу, генезис емпатії, її

роль в осягненні людиною своєї родової сутності та допоможе створити цілісну завершену концепцію емпатії.

1.1. Історичний огляд та сучасний стан пізнання емпатійних явищ

У вітчизняній психології одним із перших досить ґрунтовних історичних оглядів зарубіжних досліджень емпатії було зроблено Т.П. Гавриловою [94]. «Перед дослідниками стоїть завдання, – наголошує автор, – створення теорії емпатії, проникнення в її природу, аналізу функції емпатії в житті людини, вивчення генезису емпатії і умов її формування» [94, с. 156]. Упродовж останніх років він був доповнений оглядом досліджень емпатії в рамках особистісно центрованого підходу [104], в контексті дослідження соціально-психологічної природи емпатії [77; 78] та визначення основних положень у вивченні цього явища [176]. Проте і більш ніж через двадцять років після публікації Т.П. Гаврилової проблема створення цілісних моделей складних психічних явищ, до яких належить й емпатія залишилась актуальною [200, с. 337]. Доповнимо згадані огляди, систематизуємо різні підходи до розв'язання проблеми емпатії і намітимо деякі перспективи її подальшого дослідження.

Слово «емпатія» походить від грецького «*patho*», що означає глибоке, сильне, чутливе почуття (відчуття), близьке до страждання. Префікс «*em*» означає спрямований (скерований) всередину. Поняття «емпатія» згадується ще філософами-стоїками. Під ним стоїчна філософія розуміла духовну об'єктивну спільність усіх речей, через яку люди співчують один одному. Проте серйозні дослідження емпатії були започатковані лише в дев'ятнадцятому

столітті в Європі в лоні філософських дисциплін – етики й естетики. Етики називали це поняття симпатією, співчуттям [337; 345; 404; 446], естети – вчуванням [191]. Багато етиків ХІХ століття вважали, що симпатія – це природжена властивість людини. А. Сміт визначав симпатію як здатність співчувати іншому, «... відчуття, яке пробуджує в нас страждання іншої людини» [337, с. 18]. Механізмом симпатії філософ називає уяву, хоча, фактично, за змістом вона тотожна механізму проєкції, оскільки А. Сміт вважає, що «... відчуття наші не можуть викликати у нас нічого, крім того, що є в нас» [337, с. 16].

В А. Шопенгауера [400] співчуття людей одне одному ґрунтується на їх почутті спільності своєї природи і походження. Ідентифікацію він вважав механізмом емпатії: у процесі співчуття людина, переборюючи свій егоїзм, ототожнює себе з іншими, робить їхні переживання своїми, прагне припинити страждання інших, що приносить їй задоволення і відчуття щастя.

З еволюційної і культурно-історичної точок зору намагався розглядати розвиток симпатії Т. Спенсер [345]. Він показував її роль у боротьбі за існування в природі та суспільстві і доводив, що в міру ускладнення суспільних форм ускладнюється і зміст симпатії. Ним були виділені інстинктивна (емоційне зараження) й інтелектуальна (співчутлива) симпатії.

Засновник філософської антропології німецький філософ Макс Шелер у своєму творі «Зміст і форми симпатії» (1923) поглибив і розширив диференціацію симпатії, яку він розглядав як специфічну емоційну форму пізнання людьми один одного [443]. Вчений розробив класифікацію форм симпатії від нижчих (наслідування, вчування) до вищих (співпереживання і співчуття), аж до космічного відчуття. Він вважав, що здатність співпереживати, співчувати має

велике значення для духовного розвитку особистості, оскільки в акті симпатії репрезентуються потенційні можливості людини від нижчого рівня (вегетативного) до вищого (духовного). Симпатія лежить в основі любові. Феноменолог виділив три основні щаблі розвитку любові як орієнтації на певні цінності: любов до добра, любов до вищих досягнень культури і до священного, яка може набути повного самозречення (свята любов).

Водночас поняття емпатії почали використовувати як засіб, метод пізнання витворів мистецтва. Вважалося, що без емпатії не можна обійтися при описі естетичного досвіду. Особливо вона допомагає відділити естетичний досвід від простого вивчення візуальних та асоціативних чинників, на підставі яких можна описати і в певному значенні зрозуміти витвір мистецтва.

У 1906 році німецький учений-мистецтвознавець Вільгельм Воррінгер написав дисертацію, яка вийшла окремою книгою під назвою «Абстракція та емпатія». У ній, окрім естетичного і психологічного обґрунтування шляхів розвитку сучасного мистецтва, розглянуто співвідношення двох найважливіших психологічних понять – абстракції та емпатії. Два різновиди творчої еволюції (класичний натуралізм і абстракціонізм), які протиставлені В. Воррінгером один одному, на його думку, знаходять своє віддзеркалення безпосередньо в психіці людини у вигляді двох антагоністичних імпульсів: емпатії та абстракції. Емпатією вчений назвав проекцію відчуття життя на простір картини [447].

Підсумовуючи історію філософських досліджень емпатії, ми виокремлюємо два аспекти її розгляду:

- як метод пізнання предмета або об'єкта;
- як властивість, здатність людини.

Т. Ліппсом [191] ідеї про симпатію і вчування були переведені у площину психологічного аналізу. Німецький філософ і психолог дав теоретичне обґрунтування поняттю «Einführung» (вчування, проникнення), перекладеному представником інтроспективної психології Едвардом Тітченером англійською мовою як empathy – емпатія. Т. Ліппс почав із дослідження естетичної емпатії в психологічній теорії впливу мистецтва, але в останніх своїх роботах прагнув пояснити природу і механізми емпатійної взаємодії людей. Вчування Т. Ліппс розглядав як специфічний вид пізнання суті предмета або об'єкта. Нерідко він виступав як крайній суб'єктивіст: «Люди, яких я знаю, є лише втілене множення мого власного «Я» [191, с. 178]. Звідси випливає, що суб'єкт усвідомлює себе і свої переживання через зміст предмета або об'єкта, проектуючи в нього своє «Я». Отже, емпатія, за Т. Ліппсом, функціонує за рахунок дії механізму проєкції.

У сучасній психології емпатія та її еквіваленти – емпатійне переживання, співпереживання, співчуття – досліджуються багатьма психологічними школами, течіями, які пов'язані з проблемами вивчення спілкування, розвитку особистості, її взаємодії в різних видах діяльності.

Біхевіористи і небіхевіористи вважають емпатію результатом соціального наuczіння. Суб'єкт може співпереживати лише у випадку наявності в його досвіді реакцій на аналогічний стимул-реакцію. Представники диспозиціональної теорії особистості розглядають емпатійність суб'єкта як чинник його співучасті, поведінки з допомоги іншим людям.

У психоаналітичних теоріях досліджується співпереживання пацієнтові як необхідний засіб зіткнення з душевним життям іншої людини. У праці З.Фрейда «Дотепність та її відношення до

несвідомого» (1905) міститься найбільш рання дефініція емпатії: «Ми враховуємо психічний стан пацієнта, поміщаємо себе в цей стан і намагаємось зрозуміти його, порівнюючи його зі своїм власним» [283, с. 696].

У гештальттерапії актуалізується ідентифікація між учасниками групового тренінгу з метою посилення їх емпатійності. Гештальтпсихологи використовують емпатію стосовно пацієнтів для більш глибокого розуміння їх переживань.

Найбільш глибоко і всебічно досліджується емпатія в рамках гуманістичної психології. Вона використовується як невід'ємний елемент психотерапевтичної та педагогічної взаємодії, умова для конструктивних змін особистості, а також особистісного зростання та духовного розвитку.

В гуманітарній психології емпатійне слухання використовується як метод розуміння душевного стану, «феноменологічного поля» (К. Роджерс) іншої людини. Емпатійне слухання базується на здатності людини зрозуміти співбесідника у співпереживанні йому. Вперше використовувати емпатію як базовий метод наук про дух, розуміння духовного життя людини запропонував ще в 19 столітті німецький філософ і психолог, засновник описової (розуміючої, гуманітарної) психології В. Дільтей [120]. Згодом К. Роджерс описав, обґрунтував і використав у своїй психотерапевтичній практиці емпатійне слухання як спосіб спілкування і розуміння клієнта [298].

Підсумовуючи погляди на емпатію в різних психологічних теоріях можна констатувати, що її вважають важливим чинником морального розвитку особистості [55; 95; 177; 335; 439]. Вона розглядається як ефективний засіб розкриття і засвоєння внутрішнього ества моральних відносин, етичних норм, що

культивуються [8; 24; 54; 240]. Емпатія сприяє розвитку гуманних відносин, альтруїстичного стилю поведінки [2; 86; 339]. Емпатійне співчуття, співпереживання виступає мотивом-посередником у діяльності допомоги [2; 356]. Емпатійність розглядається як один із засобів обмеження людиною своєї агресивності [375; 376]. Вона є ефективним методом пізнання і розуміння внутрішнього світу Іншого [334]. І, нарешті, емпатія – необхідна умова розвитку особистості [74; 88; 93; 378], її емоційної зрілості [388; 389; 390], міжособистісного взаєморозуміння [165; 369].

В останні десятиріччя, у зв'язку з розвитком психологічної антропології, гуманітарної психології, суб'єктного підходу до вивчення особистості, а також зі зростанням популярності гуманістичної парадигми, значно збільшилася кількість досліджень емпатії. Перш за все, досліджується її значення для фахівців професій соціономічного типу загалом [314] і, зокрема, психотерапевтів [298], медиків [52; 246], учителів [51; 163; 213], викладачів вищих навчальних закладів [267], практичних психологів [422] та ін. Вона розглядається як важливий чинник соціалізації [5; 309], соціально-психологічної адаптації [83], соціальної адаптивності [313].

Нестандартний погляд на емпатію запропонував російський дослідник В.В. Бойко [35]. Він вважає, що вона слугує маніпулятивним механізмом з метою впливу на партнера в потрібному напрямку. Завдяки співпереживанню і співчуттю суб'єкт емпатії «пробиває» захисний енергетичний «екран» партнера по спілкуванню і завдяки цьому виявляє, розуміє, антиципує його індивідуальні особливості, які використовує у власних цілях. У В.В. Бойко емпатія – це «... форма раціонально-емоціонально-інтуїтивного відображення іншої людини, яка дозволяє подолати її

психологічний захист і осягнути причини і наслідки самопроявлень – властивостей, станів, реакцій – з метою прогнозування й адекватного впливу на її поведінку» [35, с.117]. Водночас вчений вважає, що за умови щирої зацікавленості іншою особистістю може існувати глибока емпатія .

У трактуванні дослідниками суті емпатії можна виділити п'ять основних тенденцій у розумінні її феноменології, а саме як:

- емоційний процес переживання афективного стану іншого у відповідь на його емоційну поведінку [206; 252; 315; 371; 404; 429; 441; 444];
- когнітивний процес – розуміння, осмислення внутрішнього життя іншої людини, здатності прийняти роль, перспективу, позицію іншого [156; 340; 428; 431];
- складний афективно-когнітивний процес [94; 162; 173; 339; 350; 395; 394; 438];
- раціонально-емоційно-інтуїтивна форма відображення [35];
- взаємодія афективних (емоційних), когнітивних (пізнавальних) і конативних (моторних, дієвих, поведінкових, комунікативних) компонентів [36; 104; 294; 315; 341].
- цілісне утворення когнітивних, емоційних і моторних компонентів або ж як односпрямований емоційно-когнітивно-дієвий процес [36; 316; 350].

Різні погляди існують і щодо форм та видів емпатії. Так, розрізняють наступні форми емпатії:

- співпереживання і співчуття [54; 55; 95; 177; 350; 423; 424; 444];
- активну і пасивну [206];
- рефлекторну й особистісну [95; 97];
- конгруентну [104].

Виділяють три види емпатії [235; 258; 341]:

- емотивну;
- пізнавальну (предиктивну);
- поведінкову (діяльнісну, вольову).

Низку психологічних досліджень присвячено і побудові ієрархічної структури емпатії. Так, одним із перших в даному аспекті досліджував явище симпатії прихильник функціональної психології французький психолог Т. Рібо [293]. Описуючи цей феномен, він виділяє три його рівні: синергію (нижчий, психофізіологічний рівень), синестезію (середній психологічний рівень), інтелектуальну симпатію (вищий рівень).

Синергетична стадія полягає в узгодженні рухових реакцій. Синергія є неусвідомлюване автоматизоване наслідування рухових реакцій оточуючих. На рівні синестезії тотожність відчуттів, переживань людей обумовлюють їх подібність у вчинках. На інтелектуальному рівні узгодженість почуттів і вчинків виникає завдяки єдності уявлень і темпераменту з об'єктом симпатії.

Як складну багаторівневу інтегральну властивість особистості вивчають емпатію й українські психологи О.П. Саннікова та О.А. Орищенко [241; 312]. У відповідності до континуально-ієрархічної моделі особистості, запропонованої О.П. Санніковою [314] дослідниці виділяють три рівні в її структурі. Формально-динамічний рівень включає динамічні (особливості виникнення та протікання емпатійних реакцій) та якісні (модальнісні) властивості емпатії. До змістовно-особистісного входять ті аспекти емпатії, що стосуються вибору простору для емпатійних переживань і морально-етичного змісту її об'єкта. Соціально-імперативний рівень відображає соціальні й індивідуальні уявлення про існуючі соціокультурні «норми» емпатійних проявів.

Відсутній єдиний погляд і на генезу емпатії та її механізми. Аналіз відповідної літератури показав, що можна виділити декілька підходів до пояснення природи емпатії:

- симпатія (емпатія) розглядається як психофізіологічна властивість тварин і людини, одна з первинних емоцій, на основі якої розвиваються соціальні почуття [113; 324; 404; 446];
- теорії інстинктивного походження симпатії [55; 175; 206; 345; 442];
- в основі виникнення емпатії лежить інтуїтивний відгук на будь-які прояви почуттів з боку інших [395];
- емпатія – умовнорефлекторний феномен, результат соціального навчіння, морального виховання [217; 350; 423; 425];
- кінестетична теорія емпатії [431; 438].

Розглядаючи проблему природи емпатії, її розвитку, суть важливо з'ясувати механізми досліджуваного явища. Це питання видається ще складнішим, ніж визначення самого поняття «емпатія», оскільки до різних його трактувань додалося розмаїття в тлумаченнях змісту одних і тих же механізмів.

Деякі дослідники механізмом емпатії вважали емоційне зараження або наслідування [55; 206; 276; 445]. Інші психологи розділяли критику Ф. Олпортом ідеї У. Мак-Дауголла про емоційне зараження як основний механізм симпатії [424]. Вони припускали, що соціальна ситуація вимагає від людини складніших форм реагування, ніж наслідування або зараження, оскільки перед людиною стоїть завдання розуміння досвіду інших людей. Так, Ф. Олпорт [423], не заперечуючи наявності механізму зараження, вносить умовнорефлекторну поправку, яка дозволяє ставити питання про навчіння дитини симпатії шляхом досягнення схожості між досвідом суб'єкта й об'єкта.

Багато психологів основним механізмом емпатії вважають ідентифікацію [4; 250; 315; 349; 378]. У психоаналізі емпатія також пов'язана з ідеєю ідентифікації: «Від ідентифікації шлях веде через наслідування до вчування, тобто до розуміння механізму, завдяки якому для нас узагалі можливий дотик до душевного життя іншої людини» [376, с. 54].

Вважаючи, що ідентифікація в процесі емпатії виступає як єдність проєкції й інтроєкції, Н.І. Сарджвеладзе [315], разом з емоційним зараженням, описує їх як механізми емпатійного процесу.

Т.П. Гаврилова [93] механізмами емпатії називає емоційне зараження на нижчих рівнях її розвитку (у маленьких дітей) і часткову або повну ідентифікацію на вищих рівнях – за певної сформованості «Я» людини. У її пізніших роботах виникнення емпатії пояснюється і механізмом емоційної децентрації [96, 97]. Г.М. Бреслав [45] також вважає емоційну децентрацію початковим моментом співпереживання і співчуття, які він ототожнює.

М.Л. Хоффман [438] підсумовує накопичені в психології розвитку дані про становлення здатності до співпереживання і робить висновок, що в основі емоційного збудження в емпатогенній ситуації можуть бути різні процеси: реакція класичного обумовлення; співпереживання, опосередковане моторним наслідуванням; уявлення того, як людина повинна була б себе почувати на місці того, хто потребує допомоги.

Таким чином, бачимо, що в дослідженнях емпатії немає єдності і щодо її механізмів.

На сьогодні проведена значна кількість досліджень, спрямованих на виявлення умов, чинників, що впливають на

виникнення й особливості протікання емпатійного процесу. Перш за все, це група чинників, пов'язана з:

- розвитком пізнавальних процесів [95; 350; 423; 428];
- минулим досвідом, насамперед емоційним [95; 423], комунікативним (широтою кола спілкування з ровесниками) [28];
- особливостями особистості «суб'єкта». Основними особистісними чинниками, що впливають на емпатійність людини, є емоційна чутливість, зацікавленість в інших людях, гнучкість, висока поведінкова пристосовність [430], екстраверсія [435], тривожність [434, 444], стійкість особистості, ухвалення ролей, самоотожнення індивіда [439], домінуюча мотивація (колективістська або егоцентрична), стійкість мотивів, міра суб'єктної значущості в системі цінностей інших людей і власного «Я» [30] і т.п.

Зазначені особистісні фактори, що впливають на емпатійність людини, доповнив російський психолог І.М. Юсупов [416]. На відміну від К. Юнга, він стверджує, що більш схильні до емпатії не екстернали, а інтерналі; заважає формуванню і прояву емпатії егоцентризм, тривожність, агресивність, депресія, невротизація та відповідні особистісні установки: уникати зайвих контактів, вважати неприйнятним проявляти допитливість до іншої особи, спокійно ставитися до переживань і проблем інших людей. А.П. Василькова [52] характеризує високоемпатійних особистостей як м'яких, доброзичливих, комунікабельних, емоційних, високоінтелектуальних, а низькоемпатійних – замкнених і недоброзичливих.

Наступна група чинників, які впливають на емпатійність суб'єкта, – це особливості емоціогенної або емпатогенної ситуації (інтенсивності стимулу, що викликає емпатію: біль, сльози тощо) [350, 442]. Серед факторів, що зумовлюють особливості репрезентації

емпатії суб'єктом, називають і відповідні характеристики об'єкта емпатії: особливості його особистості, психологічну і соціальну дистанції з суб'єктом, частоту спілкування й міру схожості з ним [8; 93; 442].

Для розвитку емпатії важливими є і соціальні фактори. Л. Мерфі [442] досліджено вплив соціальних груп, у яких виховується дитина, на розвиток її емпатійності. І.М. Юсупов [416] вивчив деякі демографічні фактори і показав, що, на його думку, лише за умови соціалізації підлітків у місті можливий розвиток емпатії, а соціалізація їх у сільській місцевості гальмувала розвиток емпатійності.

Із цього короткого огляду вимальовується строката картина думок, гіпотез і підходів до вирішення проблеми емпатії. Вочевидь, така різноманітність обумовлена багатьма причинами. Одна з них, напевно, основна, полягає в тому, що безліч досліджень не спираються на єдину, досить переконливу теорію. Не можна не погодитися з О.О. Бодальовим і Т.Р. Каштановою, що «Створення такої теорії дозволило б інтегрувати всі одержані факти і одночасно дало б можливість більш цілеспрямовано і продуктивно вести пошук нових характеристик емпатії та закономірностей її протікання і формування, а значить, і більш ефективно використовувати знання цього феномена в прикладних цілях...» [28, с. 12].

Створення теорії будь-якого психологічного явища, у тому числі й емпатії, передбачає фундаментальне системне дослідження різних його аспектів. На наш погляд, вивчення емпатії вимагає особливої методології, відмінної від тих, на які спиралися у своїх дослідженнях учені до останнього часу. Ми вважаємо, що вивчення природи емпатії й побудова її концепції можлива за умови інтеграції еволюційного, соціокультурного, власне психологічного

(особистісного) підходів на основі принципів системного дослідження, доповненого відповідними положеннями гуманітарної психології.

1.2. Методологічні засади дослідження емпатії людини

Проведений у попередньому параграфі ретроспективний аналіз досліджень емпатії показав, що вони охопили досить широке коло проблем: вивчалися її основні форми, види, етапи розвитку, механізми, взаємозв'язки з індивідуально-психологічними особливостями особистості, умови, чинники, фактори її прояву та розвитку тощо. Проте результати всіх цих робіт мають неоднозначний, суперечливий характер і не спираються на єдину, досить переконливу теорію. У зв'язку з цим першочерговим завданням дослідження розвитку емпатії людини з метою розробки її цілісної концепції є визначення його методологічних засад.

Концептуалізація феномену можлива на основі розуміння психічних явищ як системної властивості високоорганізованої живої матерії (живих систем)¹ самоорганізовуватися, самоуправляти розвитком і самосвідомістю в результаті суб'єктивного відображення об'єктивного світу [172, 303]. В процесі емпатії відображається внутрішній світ іншого індивіда, перш за все його переживання, які є не тільки суб'єктивною, але й однією із форм об'єктивної реальності [277; 333; 418]. Така дихотомічність внутрішнього світу обумовлює специфічність його відображення на різних психічних рівнях. Відображення світу переживань іншої живої істоти є ключовим моментом емпатійних процесів, який не дозволяє зводити емпатію до процесів соціальної перцепції, в ракурсі якої вивчається цей

¹ живі системи – особливі форми організації фізико-хімічної матерії [59].

феномен Г.М. Андреевою та О.О. Бодальовим і їх послідовниками [12; 28; 29]. Дослідники, які вивчають емпатію в зазначеному аспекті, зводять її до пізнавальних процесів, за допомогою яких сприймається, оцінюється, пізнається соціальний об'єкт за зовнішніми ознаками (анатомічними особливостями, мовленнєвими інтонаціями, статевими відмінностями, експресивними особливостями тощо).

При використанні в дослідженнях інших підходів – діяльнісного, особистісного, умовнорефлекторного тощо – емпатійність зводилася до окремих процесів, здібностей, психологічних станів, емоцій, почуттів: відбиття, проникнення, пізнання, прогнозування, переживання внутрішнього світу іншої людини, співчуття, співучасть їй. Ці процеси відбувались на основі відповідних механізмів: емоційного зараження, ідентифікації, проєкції, децентрації, рефлексії тощо. При цьому суб'єкт емпатії більшою чи меншою мірою був відчужений від її об'єкта. Навіть у К. Роджерса емпат-суб'єкт, обживаючи світ іншого, повинен зберігати умовність «неначебто» і не заважати емпату-об'єкту усвідомлювати свої переживання.

Тут ми спостерігаємо традиційне розуміння психологічного внутрішнього зв'язку суб'єкта та об'єкта, тобто об'єкт виступає зовнішнім чинником стосовно до суб'єкта. На основі побудови образу об'єктивної реальності і механізму проєкції пізнається суб'єктивна реальність, «суб'єктивна дійсність» [102]. Справді, таке сприймання іншої людини дозволяє деякою мірою зрозуміти її емоційний стан, передбачити її поведінку, однак воно є лише фрагментом емпатійного процесу.

Розгляд емпатії в контексті соціальної перцепції не дає можливості пояснити емпатійні явища на рівні перцептивної

психіки у вищих хребетних – птахів, собак, дельфінів, мавп і деяких інших ссавців. З позицій соціальної перцепції також неможливо пояснити процес «зустрічі двох свідомостей», можливість ставлення до іншого як до «Ти» [47].

Отже, побудова теорії емпатії неможлива у вузьких рамках міжособистісного спілкування і взаємодії людей, як це прийнято робити в багатьох психологічних школах і напрямках.

Відображення переживань іншого може мати різний ступінь точності і складності: від безпосередньо-чуттєвого віддзеркалення психічного стану живої істоти до осягнення всього різномайття і глибини внутрішнього світу іншої людини за допомогою осягнення її переживань.

Виникає запитання про можливість пізнання внутрішнього світу іншої людини тільки за допомогою емпатійного проникнення. Відповідь буде негативною, якщо вважати, що психічні процеси можуть протікати незалежно один від одного, і позитивною, якщо взяти до уваги, що психіка є системним утворенням. У разі, коли емпатія виступає, використовуючи поняття Л.С. Виготського, як вища психічна функція, опосередкована високою особистісною зрілістю суб'єкта, у якого смислова сфера перебуває на духовному рівні розвитку, ми можемо спостерігати повне взаємопроникнення, злиття внутрішніх світів двох людей, спілкування «Я» і «Ти».

Розгляд емпатії в системі психічного відображення репрезентує її як складне, багатовимірне, ієрархічно структуроване системне утворення, яке є інтегративною характеристикою людини. У зв'язку з цим дослідження феноменологічних, динамічних і функціональних характеристик емпатії передбачає проведення системного аналізу емпатійних явищ. Ознаками системного підходу є наявність цілісної структури елементів, взаємозв'язків між

складовими елементами, ієрархічної організації елементів, системоутворюючих факторів, одиниці наукового аналізу, вхідних та вихідних структурно-функціональних характеристик, рівня розвитку системи тощо [195].

Проте цього не досить. Такий аналіз не розкриє природи емпатії, не відповість на питання, чому суб'єкт прагне долучитися до емоційного життя іншої людини. Відповісти на нього повинен допомогти синтез еволюційно-генетичного, психологічного, соціокультурологічного та гуманітарного підходів до дослідження емпатійності.

В основі такого синтезу лежить така загальна закономірність психічного та особистісного розвитку, як різноспрямованість і взаємопов'язаність напрямів, сфер розвитку – тіло, психіка, особистість, суб'єктність, духовність та ін., а також поєднання в людині біосоціальної та духовної природи [310; 333; 372]. За такого підходу емпатія розглядається як феномен, що має біопсихосоціодуховну природу. Поєднання принципу системності з генетичним і соціокультурологічним підходами визначає інтерпретацію його основних методологічних вимог: погляд на розвиток психіки як систему її кількісних, якісних і структурних змін; врахування системного характеру (різноманітності) критеріїв, умов, чинників, рушійних сил розвитку; системності (різноякісної цілісності) генетичного і соціального процесів.

Врахування загальних законів еволюції психіки дозволяє досить достовірно дослідити передісторію антропогенезу. Стисло суть еволюційного підходу в дослідженні висловив М.Л. Кременцов: «... суть справи полягає не просто в описі, констатації якихось подібностей або відмінностей у поведінці людини і тварин, а в поясненні причин їх існування, в розгляді процесів, що

забезпечують або обумовлюють їх наявність. Саме в цьому полягає сутність еволюційного підходу. Ми дуже часто бездумно користуємося словом «передумови» (наприклад, біологічні передумови мовлення і т.п.), забуваючи, що надзвичайно мало просто вказати, що щось схоже є у тварин. Важливо зрозуміти, як це дещо в процесі еволюції призвело до появи специфічно людських властивостей поведінки. Також недостатньо сказати, що якась ознака відрізняє людину від тварин; необхідно показати, з чого і як ця ознака стала характерною [174, с. 27]».

Еволюційний підхід в рамках нашого предмету дослідження передбачає визначення умов і детермінант виникнення здатності психіки на певному етапі свого розвитку відображати переживання інших живих істот. Для цього у філогенезі повинна була сформуватися установка на емоційне сприймання іншого суб'єкта і, як наслідок, до сприймання його емоційного стану. Це стало можливо лише на сенсорній стадії розвитку психіки.

Можна припустити, що ускладнення розвитку психіки в процесі еволюції до сенсорно-перцептивного рівня послужило зовнішнім чинником появи емпатійності в живих істот. Так, на сенсорно-перцептивній стадії психіка набула властивості відображати суб'єктивні стани інших індивідів [63]. Унаслідок цього стан іншого став значущим стимулом для живих організмів.

Виникнення явища імпринтінгу у хребетних, імовірно, є передумовою розвитку їх емпатійної чутливості. Уперше у філогенезі постнатально (за життя особистості) закарбовуються подразники, що орієнтують інстинктивну поведінку, метою якої є прихильність до суб'єкта. І хоча закарбовується не стан суб'єкта, а лише зовнішні певні ключові подразники, однак виділення еволюційним розвитком реакції закарбування образу суб'єкта прихильності, що

успадковується, могло послужити передумовою для відображення психікою однієї особини психічного стану іншої. Процес закарбування, за В.К. Вілюнасом, є відкритим для відображення нових властивостей об'єкта [64]. Зрозуміло, що такими властивостями можуть бути й емоційні стани суб'єкта прихильності, а не лише його зовнішні ознаки.

Таким чином, у тварин розвивається феномен емоційного резонансу, а також здатність реагувати на сигнали, що відображають емоційні стани інших особин. Емоційний резонанс робить відображене переживання мотиваційно значущим для суб'єкта.

Завдяки описаним вище процесам у тварин, перш за все стадних, формувалася потреба в емоційних контактах, зароджувався інстинкт взаємодопомоги, а також виникали фізіологічні механізми емпатії. Наші міркування підтверджують дослідження П.В. Симонова [326], який вважає, що центральна сіра речовина мозку є фізіологічним субстратом співпереживання.

Здатність високоорганізованої психіки до емоційних впливів можна розглядати як внутрішній чинник генези емпатії. У сучасній психології накопичено багато емпіричних даних, які показують вплив емоційної чутливості індивіда на його сприйняття емоціогенної ситуації і реакцію на неї. Емоційна чутливість обумовлює сензитивність психіки до сприймання емоційного стану іншого. В основі такої сензитивності до іншого індивіда, спрямованості, установки на сприймання його стану лежать певні властивості нервової системи. Щойно перелічені особливості високоорганізованої психіки є передумовами виникнення емпатійності у філогенезі.

Що ж стосується генези емпатії у *homo sapiens*, то її детермінація значно складніша. Разом з емоційною чутливістю у гомінідів² з'являється така загальна передумова до виникнення емпатійності людини, як відчуття «родової» спільності з іншими одноплемінниками. Внутрішня детермінація поведінки, психічних процесів, психічного розвитку людини доповнюється зовнішніми чинниками, що опосередковують ці процеси. Міфи, суспільні норми, традиції, культури, залежно від аксіологічної спрямованості, сприяли виникненню, формуванню і розвитку емпатійності людини або ж гальмували ці процеси. Таким чином, система біологічних детермінант генези емпатії *homo sapiens* доповнилася соціокультурологічними.

Наразі збільшується кількість учених, які відходять від спрощень у трактуванні взаємодії біологічних і соціальних детермінант психічних явищ, розвитку особистості і поведінки людини. Концепції послідовної зміни біологічного і соціального, теорії двох чинників (що паралельно діють або взаємодіють) змінюються розробкою теоретичних схем «системної детермінації», «зміною детермінації» [195]. У різних обставинах і на різних етапах психічного розвитку співвідношення і функції соціобіологічних детермінант змінюється. Так, якщо та або інша соціальна подія є чинником певних дій людини за певної конкретної ситуації, то при цьому її біологічні особливості можуть виступати в ролі фактора, або передумови, або ж ланки, що опосередковує ці дії. В інших ситуаціях структура детермінації може бути іншою.

При цьому важливо мати на увазі, що соціальна система завжди складна і динамічна. Вона складається з безлічі підсистем, різних форм і видів суспільних відносин. Біологічна система також

² Назва сімейства, до якого належить *homo sapiens*.

включає різні типи організації живого: організменний, популяційно-видовий, біоценотичний, біосферний [59]. Із цього випливає, що психічний розвиток на різних стадіях (етапах) пов'язаний зі зміною системи чинників. Це створює великі труднощі на шляху аналізу детермінації розвитку психіки, зокрема емпатійності живих істот.

Досліджуючи систему детермінант генези емпатії, необхідно виділити її зовнішні і внутрішні чинники, загальні і специфічні передумови, ланки, що опосередковують процес зародження емпатійної чутливості. До того ж системи детермінант генези цього феномена у вищих тварин і в *homo sapiens* можуть бути різними.

Вивчення еволюційної історії людини Ч. Дарвіним, П.О. Крпоткіним, В.П. Ефроїмсоном та ін. дало нам ґрунтовні факти про еволюційно-генетичну базу альтруїзму в *homo sapiens*. Проте взаємодопомогу й альтруїзм могли проявити, насамперед, гомініди, сензитивні до емоційного стану одноплемінника. Отже, еволюційний відбір залишав не тільки найсильніших, але й емпатійніших. Тут ми можемо говорити про найпростіший рівень розвитку емпатійності – натуральної емпатії, в основі якої лежить безпосередньо-чуттєве відображення емоційного стану іншої особини.

Біологічна еволюція людини невіддільна від культурної. Ще до появи *homo sapiens* виникла примітивна культура гомінідів, яка сприяла регресії інстинктивних видів поведінки, розвитку її пластичності, ускладненню асоціативних зв'язків мозку. В індивідів все більше розвиваються чутливість і емоційність, зростає здатність до переживань, а отже, і співпереживань.

Після появи *homo sapiens* культура набуває домінуючого значення для розвитку емпатійності. Емоційне життя, опосередковане розвиненим інтелектом, а також досягнення

духовної культури ускладнюють внутрішній світ людини, її переживання. Емпатія набуває більш вибіркового характеру і може розвиватися до вищого рівня – особистісного, опосередкованого когніціями.

Онтогенетичний розвиток вищих форм емпатії (особистісно-сміслової і трансфінітної) [78] визначається культурно-історичними і субкультурними чинниками соціалізації людини, тим, яку цінність і значення надають емпатійним якостям суспільство загалом і субкультури, до яких належить людина, зокрема. Залежно від соціального санкціонування або засудження емпатійної поведінки, ідеологічних, етичних та політичних систем, що панують у суспільстві, визначатиметься особистісна і суспільна цінність емпатії як якості людини.

Вивчення архаїчних спільнот показало, що вже перед доісторичною людиною виникли екзистенціальні суперечності: дихотомії життя і смерті, добра і зла, істини й ілюзії, Я і не-Я. У рамках нашого дослідження найбільший інтерес викликають спроби людства розв'язати останню дихотомію. Прагнення до взаємопроникнення, злиття з іншою людиною і неможливість цього досягти в абсолюті відобразилися в міфах (міф про андрогінів), релігії (триєдність Бога), гуманітарних науках (проблеми Я і Ти, Я і Воно, діалогічної свідомості в гуманітарній філософії і психології). Можна припустити, що високорозвинута емпатійність (трансцендентна, трансфінітна, духовна) у змозі допомогти злитися «двом свідомостям», осягнути глибинні переживання, природну суть (самість, ество, душу) один одного.

У зв'язку з тим, що сутність людини є не тільки біосоціокультурною, але й духовною, екзистенціальною, трансцендентальною [333; 372; 378], генезу такого феномена слід

дослідити не тільки в еволюційному і соціокультурному аспектах, а й в екзистенціальному, духовному.

Наше розуміння трансфінитної емпатії³ є близьким до погляду Е. Фромма на такі типи «олюднених переживань», як співчуття і співпереживання: «Співчуття або співпереживання припускає, що я переживаю в собі те, що пережите іншою людиною, і, отже, в цьому переживанні вона і я – одне. Всі знання про іншу людину дійсні настільки, наскільки вони спираються на моє переживання того, що переживає вона. Якщо ж це не той випадок і людина залишається об'єктом, можливо, я багато що знаю про неї, але я не знаю її». І ще: «Це відношення – не від «Я» до «Ти», його характеризує фраза: «Я є Тобою [378, с. 279]». Таке ставлення до іншого проголошується у низці філософських, психологічних і філологічних текстів, які складають методологію гуманітарного знання [22; 48; 302; 371; 385]. В останнє десятиріччя минулого століття на підставі цієї методології та принципів описової психології В. Дільтея [120] зародилася нова галузь психологічних досліджень – гуманітарна психологія [42; 68; 335; 259; 347].

Системне дослідження емпатійних явищ з позицій гуманітарної методології дасть можливість вирішити численні проблеми емпатії. Перш за все, необхідно розв'язати проблему генезису емпатії, її відмінностей від інших психічних процесів і психологічних явищ.

У межах гуманітарного підходу до проблеми емпатії слід відмітити наступні положення:

- Існування однієї ізольованої свідомості, людини без інших людей неможливе. Люди усвідомлено або неусвідомлено відчують свою єдність. Про несамодостатність ізольованої особистості писав

³ «trans» (лат.) – за межами, «finites» (лат.) – обмежений.

М.М. Бахтін: «Бути – значить бути, для іншого і через нього – для себе» [22, с. 330]. Ця думка яскраво виражена С.Л. Рубінштейном в його останній книзі «Людина і світ», де він констатував, що «Я» не може бути розкрито як об'єкт безпосереднього усвідомлення через ставлення до самого себе, відособлено від інших людей, «...вихідною умовою мого існування є існування особистостей, суб'єктів, що володіють свідомістю, – існування психіки, свідомості інших людей» [302, с. 338].

- Априорна спрямованість людей один на одного, діалогічність їх свідомості: життя людини проходить у діалозі з іншими людьми, які подібні до неї [48], «...кожне внутрішнє переживання опиняється на межі, зустрічається з іншим, і в цій напруженій зустрічі – вся його сутність» [22, с. 330].

- Взаємини людей засновані на двох внутрішньо суперечливих початках (полюсах), які граматично позначаються як «Я – Ти» і «Я – Воно (Він)». Я – Ти-зв'язок передбачає взаємність, що реально охоплює обох – Я і Ти. У зв'язку з цим Я і Ти абсолютно рівнозначні. Кожна ланка зв'язку виступає суб'єктом спілкування і звертання. У відносинах типу Я – Він інший є об'єктом пізнання, оцінки, засобом для досягнення яких-небудь особистих цілей [48]. Ці два початки (полюси) не можуть існувати в чистому вигляді, вони постійно перетікають один в одного. Цю подвійність М.М. Бахтін розглядає в термінах «матеріалізація» і «персоніфікація».

- Я – Ти-зв'язок реалізується не тільки між людьми, він виявляється і в зустрічі з іншими істотами і речами. Перша сфера – це життя з природою, друга – життя з людьми і третя – життя в духовному світі. Життя в духовних сферах, як відзначає грузинський філософ К.З. Чавчавадзе, «є діяльнісним вживанням у світ цінностей, напружено активна участь у реалізації цінностей, у

творчості і співтворчості культури. Бути духовним, володіти духом – значить жити і творити себе і свій світ за вимогами царства цінностей, за їх телеологічними законами» [385, с. 6]. З психологічної точки зору життя в духовному світі розглядається як: прояв неадаптивної активності, трансфінітності – тенденції виходу за межі наявного, подолання межі між Я і не-Я [259]; як прояв людського ества, початкової людської потенційності [248]; як відчуття свого взаємозв'язку з енергією Універсума, коли зникає межа між Я – Ти – Вони – Природа – Бог [39].

Виходячи з вище означених положень і аналізу досліджень проблеми емпатії, ми можемо припустити, що *емпатія є складною системою забезпечення Я – Ти-зв'язку при взаємодії людини зі світом, специфічною формою відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої людини.*

Напрошується припущення, що невловимість цього феномена, неоднозначність у його дослідженнях, очевидно, зумовлена складністю його природи, переплетенням у генезі емпатії природного, психічного, культурного і духовного.

Розгляд різних рівнів складності систем детермінант генези емпатії спонукає до необхідності ієрархічного аналізу досліджуваного явища. «Завданням аналізу рівневої структури об'єктивної реальності є фіксація закономірностей діалектики розвитку – співвідношення вищого і нижчого, у тому числі і збереження нижчого у вищому, включення нижчого у вище, інтеграції різних рівнів у цілісну структуру, підлеглості нижчого вищому, спрямовуючого і регулюючого впливу вищих рівнів у цілісній структурі» [297, с. 82]. Отже, критеріями рівневого аналізу емпатійності можуть служити параметри «вище – нижче»,

«складніше – простіше», «біологічне – психологічне», «соціальне – духовне».

Відповідно до викладених вище міркувань структура емпатії має багаторівневий (ієрархічний) характер. Функціонування нижніх шарів забезпечують рефлексорні, інстинктивні, а вищих – особистісні та трансцендентні механізми. У зв'язку з цим доцільно розглядати нижчі види (елементарну і натуральну) емпатії та її вищі рівні розвитку. Серед вищих видів емпатії виділяємо особистісно-сміслову і трансфінітну.

Нижчий рівень розвитку емпатії має безумовно- та умовнорефлексорний характер і обумовлюється біологічними чинниками (генотипом індивіда). Механізмами елементарної та натуральної емпатії є емпатійна установка, емоційне зараження (емоційний резонанс), інстинкти (інстинкт спілкування і взаємодопомоги [175], вроджені соціальні інтереси або почуття спільності [7]), ідентифікація (синтонія) і наслідування. Таку емпатію можна спостерігати у тварин, а також у ранньому онтогенезі людини, яка проявляється у формі співпереживання, сприяння.

При особистісно-смісловій емпатії перемикання із сприйнятих емоцій іншої людини на власний емоційний відгук носить більш-менш значне когнітивно-сміслове опосередкування (норми, цінності, значення, ідеали, установки). Саме тому особистісно-смістова емпатія підлягає довільній регуляції, має більш культурогенний характер і розвивається у процесі соціалізації. На цьому рівні емпатія виявляється у формі співчуття, внутрішнього сприяння, реального сприяння не на шкоду собі або такого, яке обумовлене утилітарними мотивами, осмисленням (раціоналізацією) ситуації. Цей рівень забезпечується механізмами рефлексії,

децентрації, антиципації. Особистісно-сміслова емпатія забезпечує ставлення типу «Я-Він».

Необхідно відзначити, що переважна більшість досліджень емпатійних явищ велася різними школами саме в такому контексті. У зв'язку з цим і спостерігається існуюче різноголосся у визначеннях емпатії, зведення її до переживання, мотиву, властивості особистості, установки, потреби тощо.

Виділення третього, духовного рівня розвитку емпатії, впливає з основних положень теорії систем, що самоорганізуються [59], концепції саморозвитку психіки особистості [172], принципу діалогічності свідомості [22; 334], розгляду природи людини у вимірах філософської антропології та трансперсональної психології [17; 334; 379; 443]. Прояв трансфінітної емпатії до іншої людини забезпечує «діалогічну згоду», єдність рівноправних свідомостей, ставлення до іншого, як до Ти.

Діалогічність свідомості, самодетермінованість, трансценденційність людини передбачають здатність виходити за межі «self» чи «Его», ставитися до себе, творити, перебудовувати, перевершувати себе, панувати над ієрархією мотивів, що склалася. Цими положеннями керувався і В.А. Петровський при розгляді трансфінітної психології особистості, в основу якої покладений принцип неадаптивної активності [259]. Відповідно до цього принципу діяльність людини може мати неадаптивний характер, виходити за межі функції пристосування до гомеостатичних, гедоністичних і прагматичних потреб. Отже, можна зробити висновок, що людина здатна до безмежних емпатійних переживань. Це може виявлятися в самопожертві, самовіддачі матері дитині, самообмеженні, відході аскетів від мирської насолоди заради служіння духовним цінностям, віддачі Богу, ідеї. Прикладом прояву

такої трансфінітної або трансцендентної емпатії до Бога можуть служити біблійні святі, до ідеї – революціонери-фанати, до істини, пізнання – вчені. Прояв трансфінітної емпатії до іншої людини забезпечує злиття «Я» і «Ти», тобто ставлення до іншого, як до Ти. Така емпатія властива відкритій особистісній системі [14], тобто особам, для яких основною цінністю є «Бути, а не мати».

Трансфінітна емпатія може проявлятися у формі надвчування (єдність Я і Ти), трансперсонального спілкування [240], людського трансцендуючого ставлення [42], співчуття [334], безкорисливого сприяння, альтруїзму, самопожертви. Її механізмами є рефлексія, децентрація, вищі форми антиципації, неадаптивна активність.

Усі три типи емпатії перебувають у певній суперпозиції, що дає можливість розглядати це явище як цілісну систему. Системоутворюючу функцію при цьому виконують інстинкти спілкування, взаємодопомоги, які трансформуються в процесі розвитку системи в діалогічність свідомості. *Діалогічність свідомості людини – системоутворюючий чинник, що обумовлює виникнення, функціонування і розвиток її емпатійності.*

Зіставлення описів характеристик перерахованих рівнів емпатії дозволяє зробити наступні висновки:

- кожен рівень емпатії відповідає певному рівню відображення суб'єктивного світу іншої істоти;
- кожен рівень якісно своєрідний, відрізняється від інших глибиною й інтегрованістю «прочитання» переживань іншого;
- при переході від елементарного рівня до особистісного і далі до трансфінітного зростає глибина й узагальненість відображених переживань, інтегрованість емпатійних якостей, особливостей;
- при переході від одного рівня до наступного ускладнюється структура емпатійного процесу, а також способи відображення та

інтеграції відображеної інформації.

Ця ієрархія досить глобальна, і їй властива відповідна характеристика: кожен рівень має якісну специфічність, відносну автономність, стійкість, фіксований вектор «нижче – вище».

Системне дослідження психологічних феноменів передбачає виділення одиниці наукового аналізу, в якій би відображалися властивості цілого. Як було зазначено вище, у процесі емпатії відображається внутрішній світ іншого індивіда, перш за все його переживання. Таким чином, відображення суб'єктом переживань іншого суб'єкта можна прийняти за одиницю наукового аналізу емпатійності, що дозволить ґрунтовно і системно досліджувати її природу.

1.3. Переживання як змістовна основа емпатійних процесів

Складність в осягненні емпатійних явищ полягає в тому, що необхідно досліджувати особливості відображення суб'єктом внутрішнього світу (суб'єктивної реальності) іншого суб'єкта, а також ті трансформації, які в результаті цього відбуваються з суб'єктом емпатії. Іншими словами, досліджується подвійне відображення, подвоєна суб'єктивна реальність – відображення ідеального відображення.

Результатом відображення об'єктивної реальності є сенсорно-перцептивні образи, образи уяви, поняття, логіка відносин і т.д., які, як правило, відображаються емоційно, оскільки відображення середовища завжди «пристрасне». Суб'єктивною стороною емоції є переживання [147; 150; 266]. Близьке до цього розуміння переживання Л.М. Веккером [58], який вважав, що воно є

безпосереднім відображенням самим суб'єктом своїх власних станів, а не відображення властивостей і співвідношень зовнішніх емоційних об'єктів.

Для зародження і розвитку емпатійної взаємодії саме ця суб'єктивна сторона результатів відображення має суттєве значення. Її відображення суб'єктом емпатії, тобто відображення «... суб'єктивного пристрасного ставлення (у вигляді переживання) до значущої ситуації ... [147, с. 35]» об'єкта емпатії обумовлює виникнення емпатійних процесів. При цьому виникає одна з головних проблем у вивченні емпатії – трансформація переживань об'єкта емпатії в результаті їх передачі до суб'єкта емпатії. При відображенні об'єктивної реальності «оригінал і носій відображення можуть не мати (і звичайно не мають) нічого спільного за фізичними, хімічними та іншими властивостями» [195, с.171], чого не скажеш про відображену суб'єктивну реальність. Таку особливість відображення світу іншої людини ілюструють слова Д.М. Овсяннико-Куликовського в роботі «До психології уваги»: «Припустимо, ви переживаєте зараз який-небудь душевний стан, у вашій свідомості виникає ряд думок ... і вами опановує бажання поділитися всім цим добром з іншими так, щоб ці інші «зрозуміли» належним чином смисл, характер пережитих вами душевних явищ, випробуваних вами відчуттів, передуманих вами думок... . При сприятливому результаті справи ви відчуєте всю владу ілюзії – ніби ви насправді «передали», ніби переклали в чужу душу своє добро і ніби ця чужа душа вас «зрозуміла». Насправді ви тільки викликали в ній душевні стани, аналогічні вашим відчуттям, співзвучні вашим, думки, які, певною мірою, узгоджуються з вашими [244, с. 106]». Переживання суб'єкта й об'єкта мають спільну природу, володіють одними властивостями, підкоряються загальним закономірностям

розвитку і т.д. Така тотожність, очевидно, є одним з основних чинників генези емпатії. Цим можна пояснити основну роль досвіду переживань, почуттів для досягнення внутрішнього світу іншої людини. Тут можна пригадати «первинні перцепції» В. Вундта і «сліди пережитого» Д.М. Овсяннико-Куликовського.

Отже, ключовим моментом емпатії є відображення суб'єктом емпатії переживань її об'єкта. *Саме феноменологічна тканина відображеного переживання визначає особливості емпатійного процесу.* Переживання об'єкта емпатії та його відображення її суб'єктом утворює своєрідний «вектор» емпатії, який визначає її виникнення, спрямованість, можливості подальшого розвитку, величину зусиль (енергетичні витрати), що розвиваються суб'єктом при емпатуванні. Таким чином, *вектор «переживання – відображене переживання» виступає в ролі багатовимірною системоутворюючого чинника, який організовує весь перебіг психічних процесів і станів, що формуються і розгортаються в ході емпатування.*

До цього моменту ми розглядали переживання як афективну характеристику людини. Цього досить для пояснення генези емпатії. Концепції емоцій В. Вундта, С.Л. Рубінштейна, Г.Х. Шингарова, В.К. Вілюнаса, які трактували переживання найбільш узагальнено і були впевнені в загальному емоційному супроводі пізнавальних процесів, нашою думкою, що переживання первинне стосовно свідомості і не є результатом її рефлексивної діяльності. У зв'язку з цим воно притаманне не тільки людині, але й тваринам. Розглянемо детальніше умови виникнення переживань у процесі еволюції психіки.

На певному етапі філогенетичного й онтогенетичного розвитку загальна властивість подразливості, що притаманна живим

тканинам, збагачується здатністю переживання. «Це найбільший стрибок, найбільша подія в ході еволюційного життя [181, с. 146]». У зв'язку з цим можна говорити не тільки про емпатійність *homo sapiens*, але й тварини, оскільки на рівні натуральної емпатії емоційний компонент (емоційність) є домінуючим. Детальніше біологічний аспект емпатійності буде розглянуто в окремому розділі.

На доцільність еволюційного розвитку переживання і важливість цього розвитку для людини вказувала Л.І. Божович: «Якщо образ, уявлення, є відображенням оточуючого людину предметного світу, то переживання є продуктом відображення його взаємостосунків з навколишньою дійсністю. Таке відображення не менш важливе для збереження життя суб'єкта, ніж відображення самої дійсності, оскільки саме воно спонукає його діяти в бік регулювання цих взаємостосунків [34, с. 165]».

Уже на рівні відчуття формуються перші результати людського відображення навколишнього світу – емоції. Вони виступають як переживання, пов'язані із задоволенням або незадоволенням людиною різноманітних потреб, перш за все потреби в спілкуванні, ціннісній орієнтації і т.п. Оскільки людина народжується в соціумі, тобто в існуючих соціальних відносинах і матеріально-культурному рівні суспільства, то привласнення світу для неї починається з привласнення світу людських стосунків [102]. Цей світ привласнюється дитиною за допомогою її переживань. З первинних переживань починається будівництво внутрішнього світу індивіда. Первинні переживання людських взаємин збагачуються іншими переживаннями, і в онтогенезі простір переживань стає різноманітнішим і складнішим. Можна погодитися з Е. Гуссерлем [110], який вважав, що все, що є в житті, є в переживанні. У зв'язку з цим переживання можуть мати різний рівень складності. На їх

багатовимірність і багаторівневість указували В. Вундт [70], С.Л. Рубінштейн [302], Ф.Є. Василюк [53] та ін. Дослідники розрізняють різні види переживань: елементарні, так звані фізичні відчуття (задоволення – незадоволення, пов'язані з органічними потребами, інстинктивною поведінкою); предметні почуття, що виражають ставлення людини до об'єкта, до світу (інтелектуальні, естетичні, моральні); узагальнені почуття (почуття гумору, іронії, піднесеного, трагічного і т.п.); екзистенціональні переживання (переживання смислу життя).

«Традиційна концепція (С.Л. Рубінштейн мав на увазі інтроспекціонізм – *пояснення наше.* – Л.Ж.) трактувала сам факт переживання як явища свідомості. Вірна своїй загальній установці, вона зводила переживання як реальний психічний факт до його самовідображення в свідомості. Тому традиційне поняття переживання як явища свідомості, яким так широко користувалася інтроспективна психологія, виступає, в основному, пізнавальним, інтелектуальним утворенням, тоді як насправді і в нашому його розумінні переживання – це повнокровний психічний акт, що включає всі сторони психіки і виражає всю повноту буття індивідуальності суб'єкта, що пізнає, а не тільки пізнаваний зміст відображуваного об'єкта [305, с. 85]». Як видно з наведеної цитати, переживання є якнайповнішим і цілісним способом включеності людини у світ, за своїм об'ємом перевершує традиційні психологічні поняття і, на відміну від більшості з них, представляє, власне, людський спосіб життєдіяльності.

Таким чином, якщо говорити про багатовимірність і багаторівневість емпатійних явищ, то необхідно розглядати переживання не тільки як процес суб'єктивації об'єктивної реальності, як стан, зріз і продукт цього процесу, похідний матеріал

для подальшого усвідомлення, осмислення, але й як цілісну характеристику людини. Розгляд переживання як просторово-часового універсуму життя людини [99], системоутворюючого чинника психіки людини [90], одиниці життєдіяльності людини [304] дає можливість опису всієї різноманітності емпатійних явищ і процесів, оскільки в їх основі лежать саме різні переживання.

Зважаючи на сказане вище, було б більш коректно покласти *роль системоутворюючого фактора емпатійних явищ на процес відображення, трансформації простору переживань об'єкта емпатії у простір переживань її суб'єкта, який будемо називати вектором «простір переживань – відображений простір переживань»*. Під «простором переживань» розуміємо сукупність актуальних переживань людини. «Відображений простір переживань» – це сукупність переживань суб'єкта емпатії породжені відображеними та трансформованими переживаннями її об'єкта. Це відображення не є тотожним, оскільки воно належить суб'єкту, має цілісний характер і «охоплює» простір переживань іншої людини у всій різноманітності їх зв'язків і стосунків. Відображений простір переживань трансформується в переживання суб'єкта емпатії і має різний зміст, рівень складності й усвідомлення. Переживання можуть відображатися неусвідомлено (безпосередньо перцептивний, психофізіологічний рівень відображення), частково усвідомлено (психічний рівень відображення), усвідомлено (соціопсихологічний рівень відображення) і надчуттєво (духовний, трансцендентний рівень відображення).

Неусвідомлені або частково усвідомлені відображені переживання обумовлюють споглядання, сприймання емпатогенної ситуації і трансформуються у співпереживання. Структурними елементами емпатогенної ситуації є об'єкт емпатії (реальна або

уявна особа, яка викликає емпатійне ставлення), сукупність його переживань та предмети або суб'єкти, що зумовили цю ситуацію.

При співпереживанні суб'єкт емпатії на психофізіологічному рівні заражається емоціями, почуттями об'єкта емпатії й одночасно з ним відчуває аналогічні переживання [424]. Співпереживання, як ми відзначали вище, егоїстичне за своєю природою і спрямоване на самого суб'єкта емпатії.

При усвідомленому відображенні переживань у суб'єкта виникає переживання з приводу почуттів іншої людини. Однією з форм такого переживання є співчуття. При співчутті переживання суб'єкта й об'єкта не тотожні, а релевантні – у співчутті відображено переживання неблагополуччя іншого безвідносно до власного благополуччя [424].

Якість трансформації переживань іншого, її спрямованість залежать від багатьох змінних. Основними з них є: особливості відображення, змістовні і динамічні характеристики переживання об'єкта емпатії, «сліди пережитого» людини, яка емпатує.

При емпатуванні відображається не тільки пізнаваний зміст переживань об'єкта емпатії, але і вся різноманітність його психічного життя. Міра об'єктивації відображеного внутрішнього світу емпата (об'єкта емпатії) залежить від рівня розвитку емпатійності емпатуючого (суб'єкта емпатії). Так, при співпереживанні, внаслідок функціонування механізмів емоційного зараження й ідентифікації, переживання суб'єкта емпатії найбільш адекватні переживанням її об'єкту, вони ніби резонують їм. При усвідомленому вчуванні в іншу людину на трансформацію відображених переживань накладає відбиток весь соціальний досвід особистості. Процес надчуттєвого приєднання до світу іншого

опосередковується досвідом «вершинних» переживань і духовного життя.

Розглянемо дію описаних явищ на прикладі елементарної емпатогенної ситуації: людину образили. Її переживання і реакція з цього приводу будуть опосередковуватись усім простором переживань, властивих їй: переживаннями міри задоволеності елементарних потреб (наскільки в цей момент було комфортно чи незручно її організму), моральною оцінкою ситуації або ігноруванням її в силу дії захисних механізмів, переживанням її смислового значення тощо. Людина, яка емпатує, все це відображає на різних рівнях свідомості. Проте трансформація відображеного простору переживань та її спрямованість, іншими словами, градієнт⁴ відображеного простору переживань, також залежить від багатьох змінних: власного світу переживань суб'єкта емпатії, точніше, відбитків (наслідків) цих переживань, його ціннісних орієнтацій, особистісного ставлення до об'єкта емпатії, індивідуально-психологічних особливостей емпатуючого (емоційна зрілість, розвиненість здатності до емпатування) і т. ін. У результаті взаємодії описаних систем змінних ми спостерігаємо той чи інший рівень емпатування.

Тепер розглянемо духовний рівень відображення переживань іншого, який припускає діалогічний спосіб спілкування, стосунки між емпатуючим і емпатом на рівні «Я є Ти», тобто персоніфіковані взаємини. Таке відображення світу переживань іншої людини обумовлює функціонування трансфінітної емпатії, в основі якої лежать неситуативна і неадаптивна активність. Людина, осягаючи внутрішній світ іншого, ніби виходить за межі самої себе, вона

⁴ Напрямок найбільш швидкого й адекватного емпатійного реагування внаслідок відображення переживань об'єкта емпатії.

відчуває свою екзистенціальну єдність з Іншим, вона ставиться до Іншого, як до самої себе, й осягає його всією своєю суттю.

Рівні відображення перебувають у відношенні суперпозиції: кожен подальший рівень відображення містить у собі попередній у тій або іншій мірі в «згорнутому» вигляді. У людини не може розвиватися співчуття, якщо вона не помітить емпатогенної ситуації і не співпереживатиме об'єкту емпатії. Можна погодитися з Л.П. Стрелковою [350], що співпереживання є енергетичним зарядом емпатійного процесу. Надчуттєве відображення у своїй генезі містить співпереживання і співчуття. Цілком очевидно, що кожне відображення переживань і подальша їх трансформація забезпечуються відповідними механізмами, що передбачає процесуальний характер емпатійного процесу.

Окрім ієрархічної структури, переживання мають свій генезис. Одним із перших у вітчизняній психології його досліджував Л.С. Виготський, який на останньому етапі своєї творчості переглянув роль мови й переживання в розвитку свідомості дитини. Колишне своє уявлення, згідно з яким «мова відносно соціального простору дитини виконує таку ж роль, як ходьба відносно фізичного», він почав вважати таким, що має «вельми невелику цінність [90, с. 339]». Учений починає розробляти положення про те, що віковий розвиток є історією переживань. Описуючи один вік за іншим, він намагався визначити в кожному з них своєрідні сфери переживань. Вік немовляти – це вік панування «нерозчленованих переживань, що являють собою ніби сплав потягу, афекту й відчуття [90, с. 277]». З виникненням самосвідомості виникає «узагальнення переживань, або афективне узагальнення, логіка почуттів [90, с. 379]». У переживанні інтегровані логіка почуттів і логіка думки, що закономірно ведуть до зміни вікових «формацій». Переживанню

надавалася роль системоутворюючого принципу психіки людини. Цим терміном Л.С. Виготський закріпив ідею системного характеру взаємодії особистості та середовища. «У переживанні дано, з одного боку, середовище в його ставленні до мене, з іншого – особливість моєї особистості [90, с. 383]».

Учений стверджував, що сила середовища набуває спрямовуючого значення завдяки переживанню дитини. Це зобов'язує до глибокого внутрішнього аналізу переживань дитини, тобто до вивчення середовища, яке переноситься значною мірою в середину самої дитини. Проте для осягнення переживань дитини, та й дорослої людини, на наш погляд, не досить вивчення оточуючого їх середовища. Адже необхідно врахувати, як вплив цього середовища трансформується через внутрішній світ особистості, тобто необхідно безпосередньо вивчати переживання людини, іншими словами, уміти емпатувати їй. І навпаки, можна припустити, що афективне ставлення особистості до середовища є функцією її емпатійності.

Зі всього описаного вище випливає, що переживання можна вважати одиницею емпатійного процесу. Воно відповідає всім вимогам, які висуваються до одиниці наукового аналізу:

- є самостійним структурним утворенням, далі не розкладним на дрібніші структурні одиниці, і, в той же час, несе в собі ознаки цілого;
- складається із взаємопроникаючих протилежностей, що створюють єдине ціле;
- має здатності до розвитку, саморозвитку, трансформацій, до зміни форм і функцій;
- є чуттєво-споглядальною формою взаємодії людини з іншими людьми.

Висновки до розділу 1

1. Репрезентація гуманних стосунків між людьми в мистецтві, літературі, педагогіці традиційно пов'язана з такими поняттями як співчуття, толерантність, співучасть, уміння розуміти іншого. В психології ці здатності узагальнюються поняттям «емпатія».

Ретроспективний погляд на проблему емпатії та аналіз її сучасних досліджень виявив багатозначність її дефініцій, форм, типів, механізмів, генези, функцій, різноплановість моделей емпатійного процесу, його структурних компонентів, етапів, стадій, факторів.

2. Найбільш суперечливими є міркування щодо феноменології емпатії та її механізмів. Вона розглядається як емоційний процес переживання афективного стану іншого, як когнітивний процес розуміння іншого, складний афективно-когнітивний процес, раціонально-емоційно-інтуїтивна форма відображення, взаємодія афективних, когнітивних і конативних (моторних, дієвих, поведінкових, комунікативних) компонентів, односпрямований емоційно-когнітивно-дієвий процес.

Механізмами емпатії називають окремі психічні процеси або їх взаємодію. Найчастіше механізмами емпатії виступають емоційне зараження, ідентифікація, децентрація.

Строката картина гіпотез і підходів до вирішення проблеми емпатії зумовлена відсутністю її єдиної несуперечливої цілісної загальнопсихологічної теорії.

3. Вивчення природи емпатії й побудова цілісної концепції її розвитку можлива за умови інтеграції природничонаукового та гуманітарного підходів, а також комплексного використання методів

дослідження суб'єктивної реальності внутрішнього світу людини як пояснювальної, так і описової психології.

В рамках природничонаукової психології емпатія має вивчатися на основі поєднання принципу системності з еволюційно-генетичним, особистісним та соціокультурним підходами. Таке поєднання репрезентує наступні методологічні вимоги: погляд на розвиток психіки як систему її кількісних, якісних і структурних змін; урахування системного характеру критеріїв, умов, чинників, рушійних сил розвитку; системності генетичного і соціального процесів.

За такого підходу емпатія розглядається в системі психічного відображення як феномен, що має біопсихосоціокультурну природу і є складним, багатовимірним, ієрархічно структурованим системним утворенням, яке є інтегральною характеристикою людини. Зважаючи на сказане будемо розглядати психофізіологічний (натуральна емпатія), психічний (елементарна емпатія) та соціопсихологічний (особистісно-смілова емпатія) рівні розвитку емпатії.

Системне дослідження емпатійних явищ з позицій гуманітарної методології дає можливість побудувати завершену концепцію її розвитку. Врахування духовної, трансцендентальної природи людини, діалогічність її свідомості передбачає виділення найвищого – духовного (трансцендентного) рівня розвитку емпатії – трансфінітної емпатії. Діалогічність свідомості людини – системоутворюючий чинник, що обумовлює виникнення, функціонування і розвиток її емпатійності.

4. З інтегративної позиції природничонаукової та гуманітарної психології емпатія є специфічною формою відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ іншої

людини та складною психологічною системою забезпечення Я-Ти-зв'язку.

5. Ключовим моментом емпатії є відображення суб'єктом емпатії переживань її об'єкта. Вектор «простір переживань – відображений простір переживань» є системоутворюючим фактором емпатійних процесів. Переживання є одиницею емпатійного процесу, яке відповідає всім вимогам, які висуваються до одиниці наукового аналізу.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ГЕНЕЗИ ТА РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ЛЮДИНИ

Системний підхід передбачає розгляд досліджуваного феномена в його динаміці з виявленням механізмів розвитку, структурних одиниць та їх ієрархічної взаємодії. У зв'язку з цим з'ясуємо взаємозв'язки, залежності, особливості розвитку і функціонування емпатії у різних вимірах: психічному, психологічному, соціальному, просторово-часовому.

У попередньому розділі в узагальненій формі було виділено окремі види емпатії, а також указано на їх основні психологічні механізми. Враховуючи стадіальність емпатійного процесу, розглянемо повне розгортання особистісно-сислової емпатії (ОСЕ), обумовленої деякою емпатогенною ситуацією. Для демонстрації процесуальності емпатійних явищ ми використаємо особистісно-сислову емпатію, оскільки вона містить у собі елементарну в «згорнутому» вигляді (на її основі вона розвивається), і є передумовою трансфінітної емпатії. Побудуємо також структурно-динамічну модель трансфінітної емпатії, яка доповнить аналогічну модель ОСЕ, репрезентуючи у такий спосіб завершений емпатійний процес. Мікрогенез емпатії доповнимо її структурними, функціональними та хронологічними характеристиками.

2.1. Концептуальні основи феномену емпатія

Для подальшого дослідження логічним є інтегрована концептуалізація даного феномену та його розвитку.

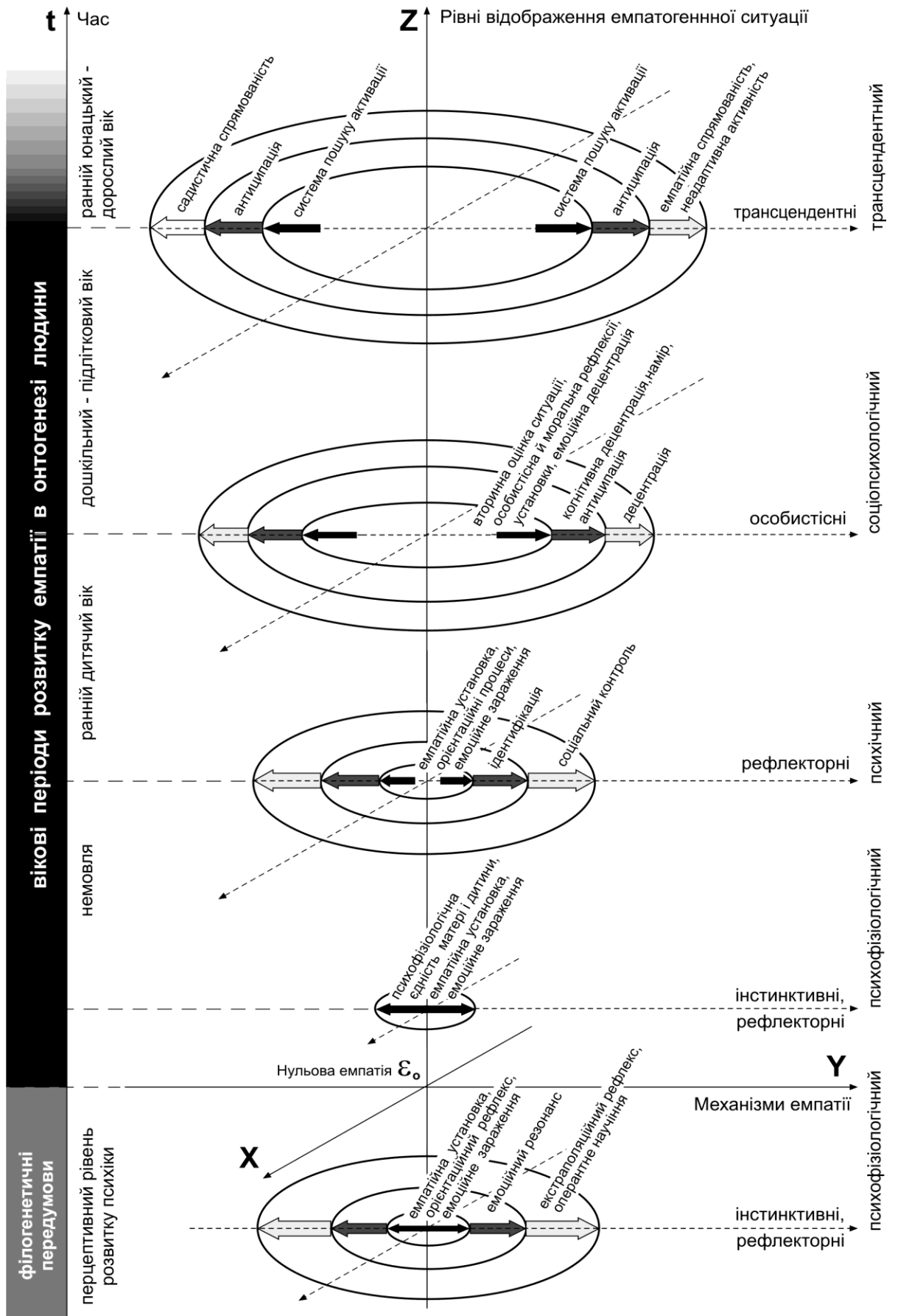
Багатовимірність емпатії опишемо схематично за допомогою емпатійного простору, який має чотири виміри. Структурні (рівні відображення емпатогенної ситуації), динамічні (механізми емпатії) та функціональні (емпатійні ставлення) характеристики емпатії відображені на осях тривимірної ортогональної системи координат OXYZ. Четвертим виміром емпатії є хронологічний (просторово-часовий), який відображає її вікові характеристики і розташований на осі, паралельній аплікаті OZ.

Якщо рівні відображення емпатогенної ситуації, що релевантні відповідним видам емпатії (емпатійного реагування), складають вертикаль (аплікату) емпатійного простору, то по горизонталі (ординаті) динамічно розгортаються генетично взаємопов'язані відповідні механізми, які забезпечують її процесуальність. Емпатійні ставлення репрезентують емпатійність в метасистемі «людина – світ» і складають ортогональну вісь (абсцису) відносно осей, що відповідають структурним і динамічним характеристикам емпатії. Види та відповідні їм форми емпатії розміщуються у площині XOY, ортогональній до аплікати.

Водночас специфічна взаємодія чотирьох вимірів емпатійного простору представляє мікро-, меза- та макрогенез емпатії.

Взаємозв'язок динаміки і особливостей функціонування механізмів емпатії з її філогенезом, онтогенезом та рівнями емпатійного реагування складають психічний вимір феномену, його мікрогенез (див. мал. 2.1).

У психологічному вимірі представлено мезагенез емпатії – просторово-часовий розвиток її форм і видів та механізмів, що його зумовлюють (див. мал. 2.2).

Мал. 1. Емпатія в психічному вимірі (мікрогенез емпатії)

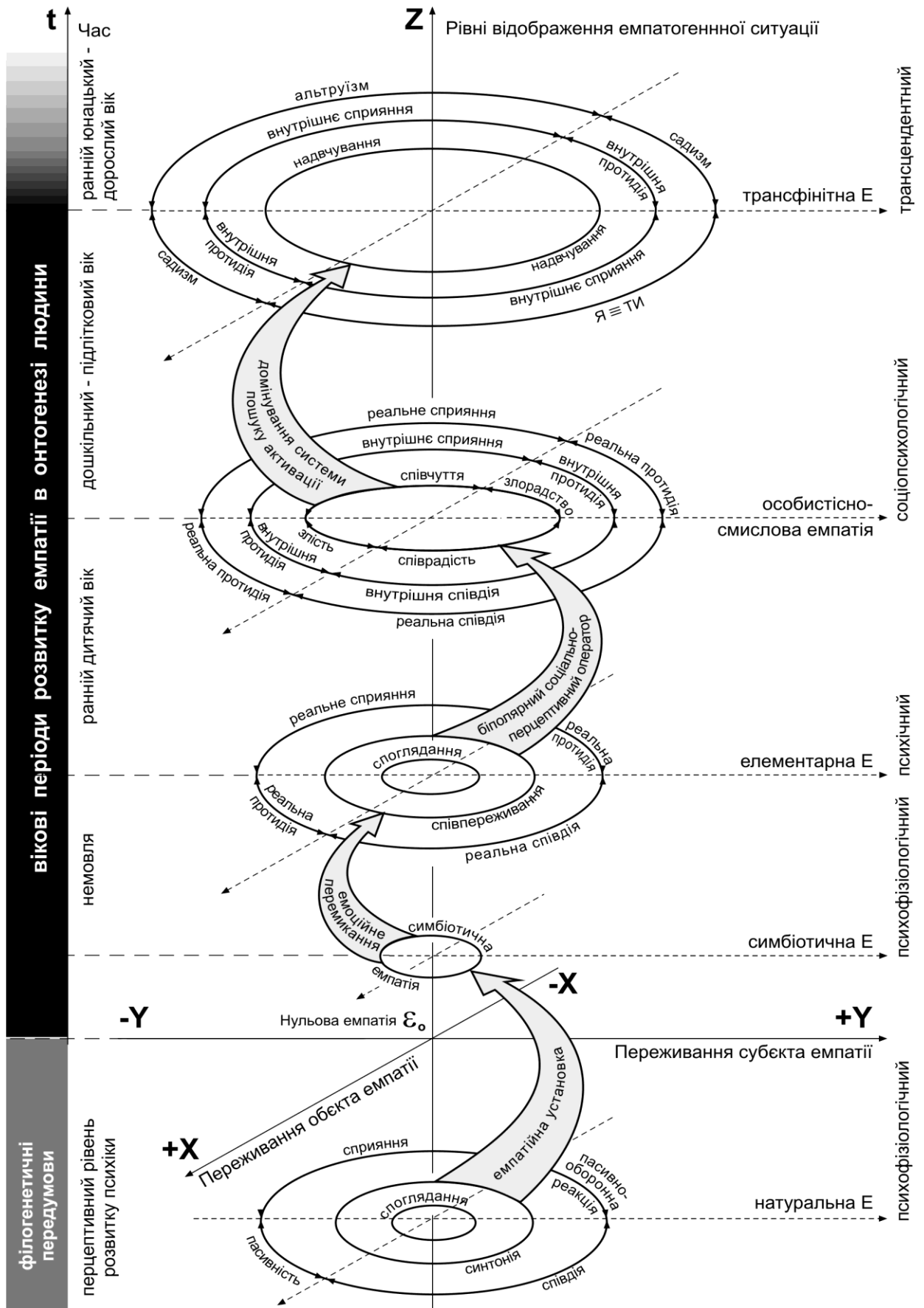
Макрогенез емпатії представляє її соціальний вимір – типологію і розвиток емпатійних ставлень в онтогенезі, їх взаємозв'язок з рівнями відображення емпатогенної ситуації та механізмами емпатії (див. мал. 2.3).

Диференціація цілісного явища на окремі перелічені частини є досить умовною і зумовлена необхідністю його наукового аналізу. В інтегрованому вигляді ці виміри схематично представляють концепцію її генези та розвитку.

В даному підрозділі викладемо основні концептуальні положення, доведення яких представимо у наступних частинах роботи.

В мікрогенезі емпатії (мал. 2.1) представлені її динамічні характеристики (психологічні механізми виділених форм і видів емпатії) на різних рівнях відображення емпатогенної ситуації, а також їх функціонування у її філогенетичному та онтогенетичному розвитку. Філогенетичні передумови розвитку емпатії людини представлені найнижчим, психофізіологічним рівнем, який зумовлений інстинктивними та рефлексорними механізмами, що виникли у тварин на перцептивному рівні розвитку психіки. До них відносимо емпатійну установку, орієнтаційний рефлекс, емоційне зараження, емоційний резонанс, екстраполяційний рефлекс та оперантне наочіння, які забезпечують функціонування натуральної емпатії (див. мал. 2.2).

Розвиток емпатії в онтогенезі людини починається з симбіотичної емпатії немовляти (див. мал. 2.2), яка є формою емпатійного реагування на найнижчому, безпосередньо-чуттєвому рівні відображення емпатогенної ситуації. В четвертому розділі буде доведено, що симбіотичне реагування забезпечують емпатійна

Мал. 2.2. Емпатія в психологічному вимірі (мезагенез емпатії).

установка, психофізіологічна єдність новонародженої дитини і немовляти з матір'ю, та емоційне зараження її емоціями. Ці механізми мають інстинктивний та рефлексорний характер. Симбіотична емпатія є специфічною первинною формою (видом) емпатії людини.

На психічному рівні емпатійного реагування у більшості механізмів домінує емоційний компонент і вони мають рефлексорний характер – емпатійна установка, орієнтаційні процеси, емоційне зараження, ідентифікація, наслідування, соціальний контроль. Названі процеси суб'єктом неусвідомлюються чи частково усвідомлюються. Вони розвиваються в ранньому дитячому віці і лежать в основі елементарної емпатії (див. мал. 2.2).

На соціопсихологічному рівні відображення емпатогенної ситуації включаються особистісні механізми емпатійного реагування, в яких домінуюче положення належить культурогенно опосередкованим когнітивним процесам. Вторинна оцінка ситуації, особистісна й моральна рефлексія, установки, емоційна й когнітивна децентрація, намір, антиципація, децентрація усвідомлюються суб'єктом і зумовлюють функціонування його особистісно-сислової емпатії (див. мал. 2.2). Особливості психічного й особистісного розвитку в онтогенезі дозволяють уже в дошкільному віці актуалізувати ці механізми, розвиток яких відбувається в подальшому онтогенезі і забезпечує становлення повноцінної особистісно-сислової емпатії.

Найвищий, духовний (трансцендентний) рівень емпатійних реакцій забезпечується трансцендентними механізмами – системою пошуку активації в нервовій системі людини, неадаптивною активністю, емпатійною (садистичною – при патології)

спрямованістю. Завдяки функціонуванню таких механізмів проявляється трансфінітна емпатія (див. мал. 2.2). Зважаючи на вікові особливості розвитку психіки в період дорослішання [310] можна припустити, що система пошуку активації, неадаптивна активність починають яскраво проявлятися вже в підлітковому віці. Проте лише в юнацькому віці їх функціонування в поєднанні з високою емоційною й особистісною зрілістю зумовлює відповідні емпатійні прояви.

Отже, емпатійність на кожному з рівнів відображення емпатогенної ситуації забезпечується системами специфічних механізмів, які між собою генетично взаємопов'язані й у функціонуванні яких проявляється кумулятивна закономірність емпатійного розвитку: вищі рівні містять у собі нижчі і на їх основі розвиваються. Ця закономірність представлена в мезагенезі емпатії, де показано її спіралевидний, неперервно-дискретний розвиток. Від одного виду до іншого, від нижчого рівня відображення до більш високого емпатійний розвиток відбувається стрибкоподібно. Дискретність цього розвитку і перехід його на якісно нові щабелі зумовлюється низкою відповідних механізмів – емпатійною установкою, емоційним перемиканням, біполярним соціально-перцептивним оператором, домінуванням в нервовій системі суб'єкта системи пошуку активації.

Філогенетичним механізмом формування емпатійної установки, тобто готовності емоційно сприймати співродичів і, зокрема, їх внутрішній стан, переживання є емоційне перемикання з безумовних закарбовуваних при імпринтуванні подразників внаслідок генералізації стимулу на умовні стимули, що пред'являються разом з ними і які характеризують внутрішній стан особини. Як уже згадувалось розвиток натуральної емпатії у тварин

з високоорганізованою психікою і, перш за все, емпатійної установки стало філогенетичною передумовою появи емпатії у *homo sapiens*.

В онтогенезі людини відповідно до ускладнення рівней психічного відображення емпатогенної ситуації емпатія розвивається від симбіотичної й елементарної до особистісно-сміслової та трансфінітної (див. мал. 2.2).

Симбіотичну емпатію розглядаємо як генетично первинну форму елементарної емпатії, або ж як окремий найпростіший вид феномену, що репрезентується неусвідомленим відчуттям немовлям внутрішнього стану матері і відгуком на цей стан у результаті актуалізації вродженої емпатійної установки, а також емоційного зараження та психофізіологічної єдності з нею. Симбіотичну емпатію можна уявити у вигляді інтерференції «хвиль» матері і дитини.

При симбіотичній емпатії кожен із суб'єктів взаємодії є для іншого цілісною й унікальною особистістю. Завдяки цьому у немовлячому віці закладається фундамент духовного та особистісного розвитку людини, задатки до розвитку трансфінітної емпатії на більш пізніх етапах онтогенезу. Іншими словами, якщо психічній й особистісний розвиток людини представити у вигляді спіралі, то на нижчому її витку бачимо симбіотичну емпатію немовляти, яка в процесі особистісного зростання трансформується у трансфінітну на одному з найвищих витків.

На межі першого і другого року життя «кризові» і вікові зміни зумовлюють відмирання симбіотичної емпатії. Завдяки включенню механізмів емоційного перемикавання відбувається стрибок у її розвитку: припиняється її дія як суто натуральної функції. Вона починає розвиватися за типом особистісно-сміслової емпатії, тобто відображення переживань іншої людини все більше опосередковується когнітивними процесами і набуває культуро-

генного характеру. У ранньому дитинстві у дітей з'являється здатність відображати емпатогенну ситуацію, а також власні реакції на неї не лише неусвідомлено, а й частково усвідомлено. Включається механізм емоційного перемикання, який забезпечує переключення (внаслідок емоційного зараження) з емоцій об'єкта емпатії на власні. Це відбувається на психічному рівні емпатійного відображення емпатогенної ситуації й емпатійне реагування на неї проявляється у вигляді елементарної емпатії.

Емоційне перемикання є базовим механізмом мікрогенезу емпатії на психічному і соціопсихологічному рівнях відображення. Генезис емпатійного процесу детермінується множиною дискретно-неперервних подвійних емоційних перемикань: перемикання з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта і знову – на переживання об'єкта емпатії і т. ін. В основі множини подвійних переживань лежить функціонування системи скоординованих рефлекторних та особистісних механізмів (див. мал. 2.1).

Як уже було сказано рефлекторні механізми зумовлюють функціонування елементарної емпатії, зокрема таких її форм як індіферентність (споглядання, сприймання емпатогенної ситуації), співпереживання, реальні сприяння чи протидія. Особистісні механізми лежать в основі генезису усіх форм особистісно-сислової емпатії: переживання з приводу почуттів емпата, побудова моделі поведінки стосовно нього, реальна поведінка.

Перехід з психічного рівня емпатійного реагування на соціопсихологічний відбувається завдяки біполярному соціально-перцептивному оператору. Ми застосували поняття теорії операторів з метою більш чіткого опису механізму переходу від нижчої форми емпатії (співпереживання) до вищих, перш за все до переживань з приводу почуттів об'єкта емпатії.

Вищі форми емпатії та детермінуючі їх системи є функціональними просторами (сукупностями функцій). Відповідність між функціональними просторами описується оператором. Урахування можливості поляризації (різноmodalьності) переживань суб'єкта і об'єкта емпатії обумовило назву функціональної залежності між ними і факторами, що їх обумовлюють – біполярний соціально-перцептивний оператор F_B .

Залежність виникнення і динаміки вищого рівня емпатії від системи її детермінації символічно можна представити у вигляді наступної формули:

$$OCE = F_B (CM, \{DO\}\{DC\}),$$

де OCE – особистісно-смілова емпатія, F_B – біполярний соціально-перцептивний оператор, CM – система психологічних механізмів, які домінують на відповідному етапі емпатійного процесу, $\{DO\}$, $\{DC\}$ – системи об'єктивних і суб'єктивних детермінуючих чинників.

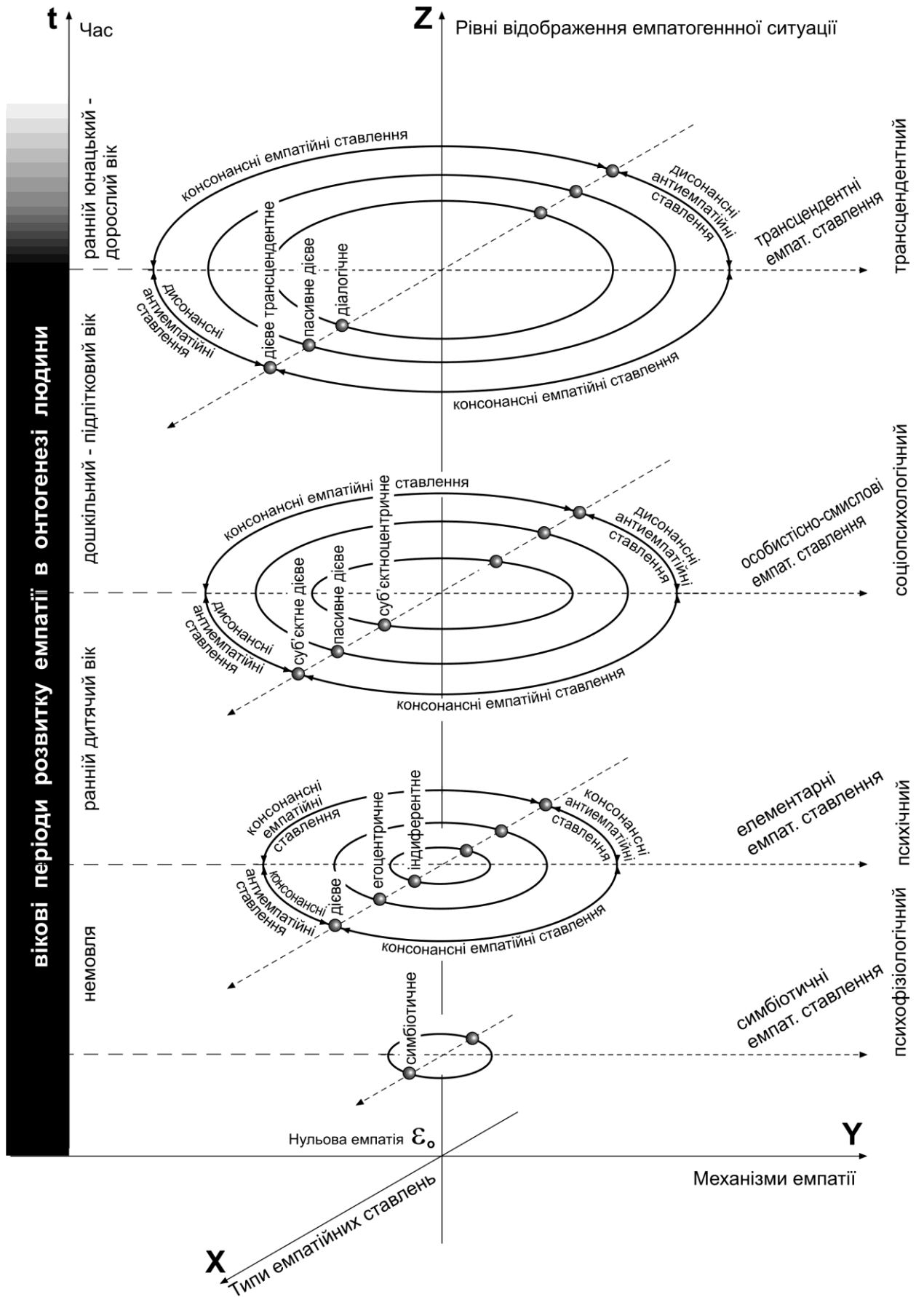
Для пояснення особливостей функціонування оператора при переході на соціопсихологічний рівень відображення емпатогенної ситуації зупинимось детальніше на розгляді дії психологічних механізмів, які функціонують в момент якісного стрибка. Емоційне перемикання, яке виникає внаслідок первинного споглядання емпатогенної ситуації, забезпечує один і той же знак та модальність переживань об'єкта і суб'єкта. У результаті подвійного емоційного перемикання переживання суб'єкта емпатії може змінити свою модальність і знак на протилежні стосовно переживань її об'єкта. Знак і модальність реагування суб'єкта зумовлюють суб'єктивні (індивідуально-психологічні особливості, соціальний досвід тощо емпатуючого) та об'єктивні (особливості емпатогенної ситуації)

чинники.

Відклавши на абсцисі та ординаті емпатійного простору відповідно переживання об'єкта і суб'єкта емпатії, бачимо, що на соціопсихологічному рівні переживання з приводу почуттів іншого можуть проявлятися як у формі співчуття, співраді, так і у формі злорадства, злості тощо. Різномодальне реагування суб'єкта на емпатогенну ситуацію зумовлює біполярний розвиток емпатійного процесу – як у напрямку просоціальної, так і в напрямку асоціальної поведінки.

Емпатію, в основі якої лежить адекватна трансформація відображених переживань об'єкта, назвемо власне емпатією або консонансною емпатією. Емпатію, в основі якої лежить неадекватна трансформація відображених переживань – позитивні переживання об'єкта породжують негативні емоції у суб'єкта, і, навпаки, негативні – породжують позитивні переживання, – дисонансною емпатією. У дошкільному віці вперше в онтогенезі людини з'являється різномодальне реагування суб'єкта на переживання об'єкта емпатії, що зумовлює біфуркаційний розвиток емпатійного процесу на етапі переходу від нижчої її форми до вищої. У міжособистісних стосунках різномодальне реагування проявляється в консонансних чи дисонансних емпатійних ставленнях (див. мал. 2.3).

У реальному житті емпатійний процес не завжди має завершений вигляд і може обірватися на будь-якому етапі, а його неперервно-дискретний розвиток, як зазначалось вище, залежить від низки численних змінних: соціальних факторів, індивідуально-психологічних, вікових, статевих відмінностей і багатьох інших умов та чинників. При високорозвинутій емпатійності людини окремі

Мал. 2.3. Емпатія в соціальному вимірі (макрогенез емпатії).

ланки, етапи процесу можуть протікати в «згорнутому» вигляді, репрезентуючи високоемпатійну поведінку.

На духовному (трансцендентному) рівні емпатійність проявляється у вигляді трансфінітної емпатії – надчуттєвого проникнення в життєвий світ іншої людини, проживання цього світу як власного, духовної єдності з Іншим. Домінування у людини системи пошуку високого рівня активації [15] є пусковим механізмом «неадаптивної активності» [258], функціонування якої, у свою чергу, зумовлює розвиток трансфінітної емпатії. При трансфінітній емпатії як і при особистісно-смісловій переживання суб'єкта емпатії та її об'єкта також можуть бути як консонансними так і дисонансними. Наявність у суб'єкта емпатійної спрямованості зумовлює його консонансні переживання з об'єктом емпатії та альтруїстичну поведінку стосовно останнього, а садистських схильностей (як механізм втечі від свободи [378]) – дисонансні переживання та садистичну поведінку, яка часто приховується нашаруваннями наддоброти і надтурботи.

Частіш за все вперше в онтогенезі трансфінітну емпатію особистість може проявити в юнацькому коханні. У взаємному коханні емпатійний процес може мати розгорнутий завершений вигляд і репрезентувати найвищий рівень емпатійності – трансфінітну емпатію. У «згорнутому» вигляді ця емпатія містить усі генетично первинні ланки особистісно-сміислової та елементарної емпатії, а характер її прояву (інтенсивність і точність відчуття близької людини, переживання єдності з нею) релевантний симбіотичній емпатії. В розгортанні цього процесу проявляється складна біопсихосоціодуховна природа емпатії та кумулятивність її розвитку.

Отже, усі рівні емпатійного відображення й емпатування знаходяться між собою в певній суперпозиції: кожен наступний рівень «містить» попередній. Розриви, стрибки в неперервній динаміці емпатії зумовлюють її переходи на якісно нові, більш складні рівні. Такі стрибкоподібні переходи відбуваються як в мікрогенезі, так і в мезагенезі емпатії.

В основі ускладнення емпатійних реакцій виникнення їх нових форм і видів лежать вікові особливості й закономірності психологічного розвитку. На кожному онтогенетичному періоді виникають відповідні емпатійні новоутворення – психологічні механізми, емпатійні реакції, емпатійні якості, емпатійні ставлення. У зв'язку з цим різні вікові проміжки є сензитивними для розвитку тих чи інших форм емпатії.

Нерівномірність розвитку феномена в процесі онтогенезу та існування сензитивних періодів сприяє актуалізації та розвитку відповідних його механізмів та форм. Таким чином, розвиток емпатії в онтогенезі має наступні закономірності: ускладнення феноменологічних, структурних та функціональних характеристик, нерівномірність, дискретність, кумулятивність, інтегрованість, стадіальність, біфуркаційність, а також збільшення опосередковуючої ролі соціо- та культурогенних чинників.

На малюнку 2.3 показано емпатію в соціальному вимірі, де вона проявляється у вигляді емпатійних ставлень. Якщо, як і на попередніх малюнках 2.1, 2.2, апліката складатиме рівні емпатійного відображення, а в ортогональних до неї площинах розмістяться відповідні форми емпатії, то ординати цих площин складатимуть механізми мікрогенезу емпатії, а абсциси – відповідні типи емпатійних ставлень. Емпатійні ставлення класифікуємо за різними критеріями: рівнем психічного відображення; складністю

механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу; реальністю об'єкта, що сприймається; типом соціальних перцептів; модальністю емоційного перемикавання; соціальністю (моральністю) спрямованості трансформації відображених переживань; просторово-часовою спрямованістю переживань суб'єкта емпатії; інтенсивністю функціонування конативних компонентів.

Інтеграція («накладання») описаних трьох малюнків репрезентує схематичне зображення цілісної концепції виникнення та розвитку емпатії людини.

2.2. Структурно-динамічна модель елементарної й особистісно-сміслової емпатії

Емпатія, як і інші психічні явища, має процесуальний характер. Особливості психічного процесу чітко описані Б.Ф. Ломовим: «У дослідженні будь-якого, окремо взятого, психічного процесу виявляється його стадіальність, або фазність... На кожній із стадій (фаз) відбуваються певні якісні зміни і самого процесу, і результатів, що виникають у ньому... У психічному процесі діалектично поєднуються дискретність і неперервність. Найважливішим його моментом є дискретизація відображуваних дій, і водночас одні стадії переходять в інші неперервно [195, с. 162]».

Емпатійний процес зумовлюється емпатогенною ситуацією (ЕС). Її головною ознакою є емоційність і пристрастність. Умовою розгортання емпатійного процесу є відображення емпатогенної ситуації суб'єктом емпатії (див. п. 1.3). З одного боку, при реалізації цієї умови ми можемо говорити про цілісне відображення емпатогенної ситуації у зв'язку з тим, що психіка має такі

особливості, як інтегративність, предметність, зовнішня віднесеність, суб'єктивність і здатність переживати. Однак, з іншого боку, «... психічно відображається лише те, що служить або потенційно здатне служити гнучкому ситуативному пристосуванню індивіда [63, с. 32]», що обумовлює неглобальний характер відображення. Дійсно, емпатогенна ситуація може бути непоміченою, якщо вона має слабке емоційне забарвлення або ж у разі «закритості» суб'єкта до її сприймання – відсутністю у нього емпатійного реагування.

Отже, стан іншого повинен бути для сприймаючого його суб'єкта потребово значущим. Він має бути потенційно готовим до емоційного реагування на цей стан. Найбільш адекватним поняттям для позначення такого стану є поняття установки в її найбільш узагальненому трактуванні, за якого «...ми маємо справу з тенденцією до реагування в певному напрямі, з готовністю до дії [17, с. 53]».

Відзначаючи обмеженість досліджень лише структурно-функціонального змісту установки, В.К. Вілюнас вводить поняття мотиваційної установки [63], яка означає готовність не до дії, а до емоційного сприймання деякого предмета, тобто це готовність до дії, опосередкована виникненням до нього суб'єктивного спонукання. «Мотиваційна установка, як перша фаза актуалізації потреби, всього лише готує другу фазу емоційного спонукання, що актуально переживається, яка приводить у рух орієнтовні процеси, що уточнюють на основі цілісного відображення ситуації можливість дії і її конкретний зміст. Від цих процесів залежить, чи можливо тому, що готували установка й емоція, здійснитися в житті [63, с. 101]».

Виходячи з викладеного вище, можна припустити, що у філогенезі і, відповідно, в онтогенезі повинна сформуватися

установка до емоційного сприймання іншого суб'єкта і, зокрема, його емоційного стану. На основі розвиненої готовності емоційно сприймати психологічний стан іншої особини формується інстинкт спілкування у тварин і, аналогічно, перша соціальна потреба у дитини – потреба в спілкуванні, що виражається в комплексі поживлення [3].

У людей установка до емоційного сприймання психічного стану іншого може мати різний рівень розвитку, і, навіть, бути відсутньою, наприклад, у шизофреніків, аутичних осіб. Природно, що емпатійні процеси можливі лише за умови сформованості такої установки у тій чи іншій мірі. *Установку, яка виражає готовність до емоційного сприймання емпатогенної ситуації, зокрема, основного її елементу – психічного стану об'єкта емпатії, – назвемо емпатійною.*

За відсутності емпатогенної ситуації готовність до її сприймання у суб'єкта є лише потенційною, і якщо і представлена в психічному образі, то витісненою в глибинні його пласти. За наявності емпатогенної ситуації вона актуалізується й переживається у вигляді емоційного спонукання відчутти, пережити, сприйняти, зрозуміти цю ситуацію. Об'єктивує таку готовність емоційне зараження. «Зараження характеризує багато в чому несвідому, мимовільну схильність індивіда до певних психічних станів. Воно здійснюється не через пасивне споглядання і більш-менш усвідомлене прийняття зовні очевидних зразків поведінки (як при наслідуванні), а через передачу психічного настрою, що має великий емоційний заряд, через «напруження відчуттів і пристрастей» [250, с. 258]».

Саме схильність високоорганізованої психіки реагувати на емоційні впливи обумовлює упередженість (пристрасність), а звідси і

вибіркову спрямованість на відображення емпатогенної ситуації в результаті емоційного зараження.

Емпатійна установка й емоційне зараження приводять в рух орієнтаційні процеси, які на основі цілісного відображення ситуації уточнюють її зміст. На початку емпатійного процесу в результаті безпосередньо-чуттєвого сприймання відбувається первинна оцінка ситуації. Цілісне відображення обумовлює сприймання ситуації у всіх взаємозв'язках її елементів: можливі причини виникнення ситуації, стан її учасників, особливі взаємини між учасниками ситуації тощо. Інформаційними сигналами служать моторика, пози, жести, експресії, вокалізи та їх інтонації й т.п. Ці сигнали є зовнішніми репрезентантами переживань (у цьому випадку – емоційного стану) об'єкта емпатії. У перші миттєвості сприймання емпатогенної ситуації первинна оцінка відбувається в результаті дифузного сприймання. Лише сумісна дія емпатійної установки, емоційного зараження та оцінки ситуації призводить до диференціації її елементів: узагальнене споглядання, сприймання окремих зовнішніх атрибутів ситуації перемикається на сприймання емоційного стану об'єкта емпатії. У результаті цього запускається ідентифікація суб'єкта з об'єктом емпатії. Між людьми встановлюється специфічний неусвідомлюваний емоційний зв'язок, змістом якого є безпосереднє переживання суб'єктом своєї тотожності з іншою людиною [4]. Те, що процес ототожнення протікає на несвідомому рівні, відзначали також Н.І. Сарджвеладзе [315], Т.П. Гаврилова [95] та ін. Тут переважає емоційний компонент емпатійного процесу.

У разі наявності декількох об'єктів ідентифікації встановлення емоційного зв'язку залежить від інтенсивності емоційних переживань кожного з об'єктів, схожості «Я-концепцій» суб'єкта й

об'єкта, їх соціального досвіду, переживань тощо. Ідентифікація призводить до співпереживання об'єкту емпатії, тобто одночасному переживанню тих же емоцій, відчуттів, які переживає об'єкт емпатії. Як відмічено С. Ашем [424], співпереживання егоїстичне за своєю природою, емоції того, хто переживає, спрямовані на нього ж. Найімовірніше, що в основі співпереживання лежить мотивація збереження свого благополуччя. «З мотиваційним «вектором» збереження (Г.А. Меррей) людина ставиться до вельми широкого кола явищ..., загальна особливість якого, звичайно, викликається констатацією їх зміни, відхиленням від стану, що зберігається [64, с. 190-191]».

Спостерігаючи чуже горе, образу, тривогу, радість, триумф, людина, заражаючись ними, мимовільно актуалізує свій ідентичний минулий досвід. Така актуалізація, з одного боку, підкріплює зараження й ідентифікацію, а з іншого, – сприяє «емоційному перемиканню» [64] з емоційного стану об'єкта емпатії на свій власний.

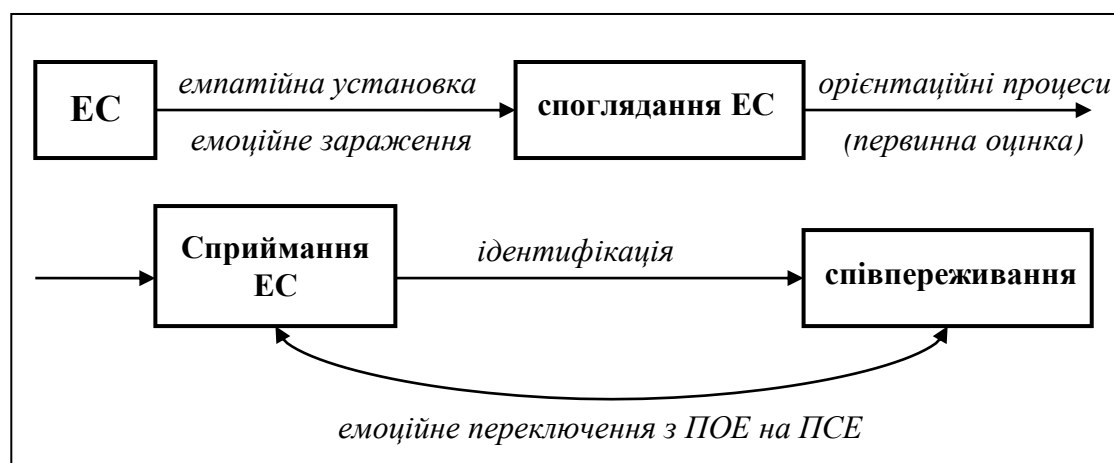
Наші міркування підтверджуються і працями Б. Спінози [346], Д. Юма [415], В.С. Дерябіна [118], в яких виникнення нових емоцій, емоційних ставлень пояснювалось механізмом емоційного перенесення або ж перенесення почуттів. На їхню думку, емоційне перемикання є результатом знаходження суб'єктом взаємозв'язку між явищами та їх чинниками, між безумовним і умовним подразниками. У нашому випадку людина вловлює, що причиною зміни її стану є переживання іншої людини і та ситуація, в яку вона потрапила. Природно, що в перші миті сприймання такої ситуації механізм емоційного перемикання сприятиме перенесенню емоцій з переживань об'єкта емпатії на свої власні та актуалізації власного ідентичного життєвого досвіду. Отже, *генеза емпатії обумовлена*

механізмом емоційного перемикання – перемикання з емоцій об'єкта емпатії на емоції її суб'єкта.

Розгляд механізмів, які зумовлюють динаміку початкового етапу емпатійного процесу, дозволяє зробити висновок, що всі його ланки, як правило, не усвідомлюються суб'єктом емпатії. Щоправда, тією чи іншою мірою може усвідомлюватися безпосередньо сам процес співпереживання.

Емоційне перемикання емпатуючого з емоцій емпата на власні переживання може призвести до того, що емпатійний процес обірветься на ланці співпереживання.

Для більшої наочності схематично зобразимо на мал. 2.4 динаміку першого етапу емпатійного процесу.

Мал. 2.4. Динаміка першого етапу емпатійного процесу.

Примітки:

1. ЕС – емпатогенна ситуація;
2. ПОЕ – переживання об'єкта емпатії;
3. ПСЕ – переживання суб'єкта емпатії.

Сприймання, в тому числі споглядання, емпатогенної ситуації та співпереживання складають дві ланки першого етапу емпатійного процесу. В ньому домінують емоційні компоненти.

Ланки цього етапу є основою елементарної емпатії. Пізніше будуть описані умови, за яких елементарна емпатія закінчується реальною поведінкою (див. п. 4.2).

У процесі особистісно-сміслової емпатії для того, щоб співпереживання не «замкнулося» на собі, необхідно, щоб відбулося емоційне перемикавання з власних емоцій на внутрішній світ іншої людини. Це перемикавання, яке ми надалі будемо називати *вторинним*, відбудеться за умови актуалізації емоційними переживаннями суб'єкта емпатії на етапі співпереживання відповідних пізнавальних процесів. Можливість такої актуалізації впливає з висновку, зробленого В.К. Вілюнасом у результаті аналізу різних концепцій і положень психології емоцій: «... емоційне переживання здатне викликати пізнавальні процеси, спрямовані на виявлення чинників і сигналів цього (емоційного – *пояснення наше*. – Л.Ж.) впливу, а також породжувати нове емоційне ставлення, яке, підкоряючись виявленим зв'язкам, перемикається на нові об'єкти [147, с. 17]».

Ідентифікуючись з об'єктом емпатії, уявляючи себе в ситуації, ідентичній сприйнятій, емоційно переживаючи це, суб'єкт емпатії з часом починає аналізувати не власний минулий досвід, а реальну ситуацію і своє місце в ній. Відбувається вторинна оцінка ситуації, яка знову обумовлює функціонування рефлексивних процесів, однак уже на вищому рівні.

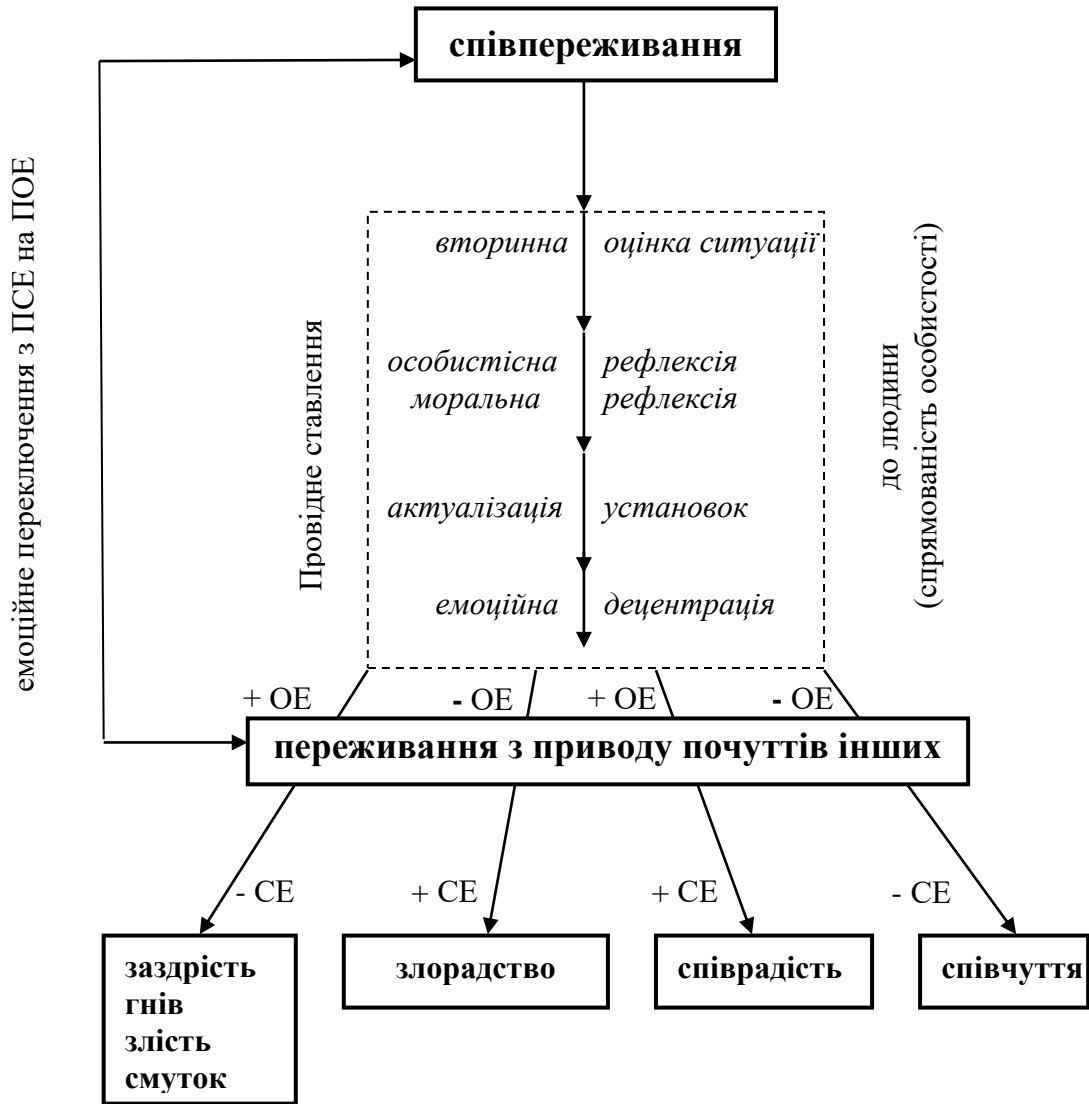
Під рефлексією розуміємо не тільки схильність особистості розмірковувати над змістом власних переживань, а й певну схильність до аналізу свого внутрішнього світу, здатність не просто пізнавати, а пізнавати саму себе, не просто знати, а знати, що знаєш [189; 357]. Таку рефлексію називають особистісною, оскільки вона

полягає в спрямованості розумової активності людини на саму себе як суб'єкта життєдіяльності.

Для розвитку емпатійного процесу особливо важливо, щоб особистісна рефлексія доповнювалася моральною [223]. Завдяки моральній рефлексії аналіз та оцінка власних переживань, якостей, можливостей здійснюється з позиції моралі, тобто аналізується їх відповідність етичним, моральним принципам.

Рефлексія на фоні емоційного переживання репрезентує суб'єкту емпатії його потреби (потреба в блазі іншої людини, потреба відповідності моральним нормам, потреба задовольнити соціальні очікування та виглядати найкращим чином, самоствердженні і т.п.) і його можливості.

Домінування в детермінації поведінки особистості тієї або іншої потреби залежить від тих переживань, які породжуються когнітивними процесами. Взаємозв'язок емоцій та когніцій, детермінаційний вплив пізнавальної оцінки ситуації на появу емоцій відзначалась багатьма психологами [24; 64; 323; 390 та ін.]. Рефлексивні процеси актуалізують емпатійну установку, внаслідок чого відбувається вторинне емоційне перемикавання – з власних переживань на переживання об'єкта емпатії, актуалізується емоційний аспект децентрації: суб'єкт прагне усвідомити переживання, відчуття іншої людини, зіставити їх зі своїми і зробити відповідні висновки. Внутрішня діяльність суб'єкта переходить на вищий рівень. Відбувається усвідомлення і переживання своєї оцінки іншого, ставлення до нього, бачення його внутрішнього світу і того впливу, який здійснюють ці процеси на власний стан суб'єкта. Описані процеси є механізмами, що обумовлюють розгортання *другого етапу емпатійного процесу – переживання з приводу почуттів іншого* (див. мал. 2.5).

Мал. 2.5. Динаміка другого етапу емпатійного процесу.

П р и м і т к и:

1. ПСЕ – переживання суб'єкта емпатії;
2. ПОЕ – переживання об'єкта емпатії;
3. + ОЕ – позитивні переживання об'єкта емпатії;
4. + СЕ – позитивні переживання суб'єкта емпатії;
5. – ОЕ – негативні переживання об'єкта емпатії;
6. – СЕ – негативні переживання суб'єкта емпатії.

Особливості функціонування цих механізмів (оцінки ситуації, актуалізації емпатійної та інших мотиваційних установок, рефлексії

і децентрації) детермінуються провідним ставленням суб'єкта до іншої людини (у разі сформованості такого ставлення). Провідне ставлення до Іншого обумовлюється особистісно-смісловою сферою і спрямованістю особистості. Залежно від їх змісту інша людина може сприйматися як вища цінність, неповторна індивідуальність або ж як засіб для досягнення своїх егоїстичних цілей. У разі несформованості такого ставлення спостерігаємо полімотивованість і ситуативність емпатійних реакцій.

Зазначений опис системи детермінант другого етапу емпатійного процесу репрезентує її як складну афективно-когнітивну єдність. Опосередкування співпереживання відповідними когнітивними процесами, соціальним досвідом і установками призводить до біфуркаційності (розгалуження) трансформацій суб'єктом емпатії відображених переживань її об'єкта. У зв'язку з цим психічні стани Іншого можуть викликати як адекватні, так і неадекватні переживання суб'єкта: вони можуть мати амбівалентний характер, полярну модальність тощо. Наприклад, горе може викликати як співчуття, так і злорадство, а радість – співрадість і заздрість.

Таким чином, другий етап емпатійного процесу відрізняється від першого тим, що в його основі лежать не тільки адекватні монополярні, але й біполярні емоції. Переживання з приводу почуттів іншого можуть відбуватися у формі співчуття, співрадісті, злорадності, засмучення, заздрості, злості і т. ін. Така розгалуженість переживань з приводу почуттів іншого можлива не тільки в результаті їх когнітивного опосередковування, але й завдяки особливостям емоційних явищ: «... у потенційному вигляді емоційна реакція на деяку подію є ніби розгалуженою, причому кожна з таких гілок відповідає певній можливості її подальшого

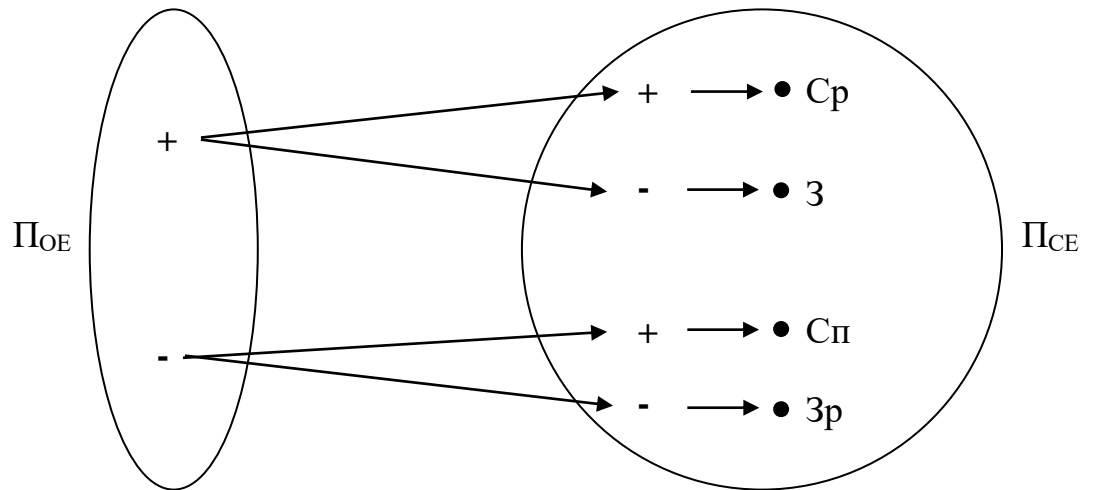
розвитку, що відповідає тому або іншому варіанту зміни ситуації. ... механізми мотивації влаштовані так, щоб забезпечити виникнення провідної емоції у супроводі низки пов'язаних з нею мотиваційних установок, кожна з яких здатна за відповідних умов перерости в похідну емоцію, що реально переживається [64, с. 95]».

Отже, якщо емоційні переживання при співпереживанні починають супроводжуватися мотиваційними установками і, зокрема, емпатійною установкою, то рефлексивні процеси спільно з емоційною децентрацією сприяють переходу потенційних переживань суб'єкта емпатії в реальні. Емпатуючий починає переживати з приводу почуттів емпата, викликаних емпатогенною ситуацією.

Зупинимось детальніше на взаємодії переживань об'єкта і суб'єкта емпатії на етапі переживань з приводу почуттів Іншого. За умови прояву емпатуючим співчуття переживання об'єкта і суб'єкта є релевантними. У співчутті відображається переживання неблагополуччя Іншого безвідносно до власного благополуччя. Емоційні переживання суб'єкта й об'єкта монополярні і мають негативний знак. Співрадість має ту ж природу, що і співчуття, проте переживання емпатуючого й емпата мають позитивну модальність.

За умови прояву емпатуючим злості або злорадності переживання об'єкта і суб'єкта біполярні. Чинниками такої полярності може бути наступне: негативне ставлення суб'єкта до об'єкта, особистісні характеристики суб'єкта (егоїзм, переважання в особистісній спрямованості прагматичних потреб, мстивість), моральна незрілість, негативний соціальний досвід тощо.

Таким чином напрямок розвитку емпатійного процесу залежить від модальності перемикання емоцій суб'єкта емпатії. Проілюструємо ці процеси у вигляді графа (мал. 2.6).

Мал. 2.6. Семантико-символічний граф функціональної залежності між модальністю переживань об'єкта і суб'єкта емпатії.

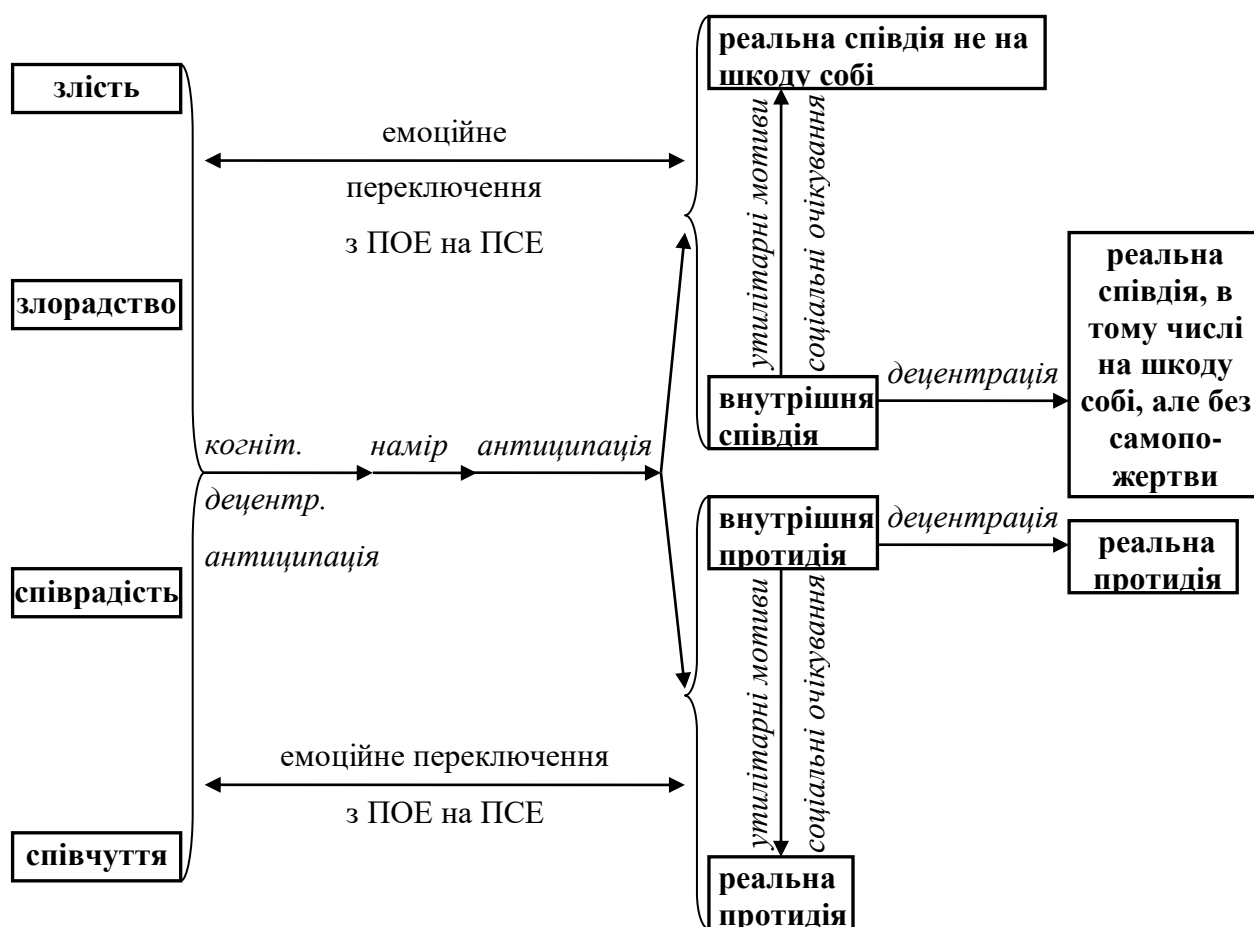
П р и м і т к и:

1. Sp – співрадість;
2. З – злість (заздрість, гнів, смуток);
3. Sp – співчуття;
4. Зр – злорадство;
5. ПОЕ – простір переживань об'єкта емпатії;
6. ПСЕ – простір переживань суб'єкта емпатії;
7. «+» – позитивні переживання;
8. «-» – негативні переживання.

З описаного вище слідує, що динаміка емпатійного процесу обумовлена множиною дискретно-неперервних подвійних емоційних перемикань – перемикання з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта і знову не переживання об'єкта і т. д. Як зазначалось вище залежно від механізмів, які опосередковують

емоційне перемикання, модальність переживань суб'єкта емпатії й її об'єкта може бути як одного знаку так і протилежного. Різномодальне реагування суб'єкта на емпатогенну ситуацію є умовою біполярного розвитку емпатійного процесу – як у напрямку просоціальної так і в напрямку асоціальної поведінки.

Подальше розгортання емоційної децентрації та підкріплення її когнітивною (врахування і координація різних точок зору) зумовлює перехід до третього (дієвого) етапу емпатійного процесу (див. мал. 2.7). Якщо емоційні переживання суб'єкта з приводу

Мал. 2.7. Динаміка третього етапу емпатійного процесу.

П р и м і т к и:

1. ПСЕ – переживання суб'єкта емпатії;
2. ПОЕ – переживання об'єкта емпатії.

відчуттів іншого були не досить інтенсивними і глибокими, емпатійний процес може обірватися на цьому етапі. Якщо ж цього не відбувається, емоційне переживання з приводу почуттів іншого актуалізує пізнавальні процеси, які лежать в основі когнітивної децентрації й антиципації (передбачення розвитку подій, явищ, результатів дій [19; 284]). На такому рівні розвитку емпатійності взаємодія афекту і когніції найбільш продуктивна. Переживання і розуміння внутрішнього світу іншого, прогнозування наслідків його актуальних переживань обумовлюють намір докласти зусилля для зміни чи підкріплення цих переживань. Просоціальна або ж асоціальна спрямованість цих зусиль визначається характером переживань на попередньому етапі.

Проте намір щось вдіяти не завжди дає реальний результат. Ця ланка емпатійного процесу (переживання з приводу почуттів іншого) перейде в наступну за умови, що антиципація емпатуючого підсилиться його емоційними переживаннями, і він почне шукати можливість та реальні засоби впливу на об'єкта емпатії. У результаті цього знову має актуалізуватися механізм емоційного перемикавання з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта. Таким чином, в емпатуючого вибудується модель (образ) реальної поведінки відповідно до його намірів. Цю ланку емпатійного процесу можна назвати внутрішньою спів(проти)дією, внутрішнім сприянням, або моделюванням реальної поведінки.

Часто люди реалізують свої наміри незалежно від того, який характер вони мають, – асоціальний чи просоціальний. Трансформації наміру в реальну поведінку можуть сприяти різні чинники. Це можуть бути утилітарні мотиви, прагнення задовольнити соціальні очікування, виглядати найкращим чином, почуття обов'язку, результат вольової дії, об'єктивація «Я-концепції»

тощо. У цьому разі така поведінка не супроводжується емпатійними переживаннями і не входить в емпатійний процес. Проте закріплення таких мотивів за адекватних виховних дій сприяє розвитку просоціальних якостей особистості, особливо у ранньому онтогенезі. З виховною метою можна використовувати механізм позитивного підкріплення адекватної поведінки, а також методи створення умов для прояву поведінки допомоги.

За умови, коли намір реалізується в результаті повторно актуалізованих та інтенсифікованих емоційної і когнітивної децентрацій, ми можемо говорити про емпатійну поведінку. Емпатійна поведінка може проявлятися у будь-яких формах як просоціальних, так і асоціальних дій.

Проте емпатійну поведінку ми, ясна річ, не зводимо до різноманітних форм асоціальної і просоціальної поведінки, описаних Я. Рейковським [292], а розуміємо значно ширше. Вона включає названі види поведінки, однак розширюється за рахунок того, що сприятливі або протидіючі дії можуть реалізовуватися не лише у безпосередній взаємодії з об'єктом емпатії як фізичною особою, а й в ідеальному плані, з уявним образом іншої людини та її суб'єктивного світу. Ще раз підкреслимо, що *про емпатійну поведінку ми говоримо лише в тому випадку, якщо вона обумовлена психічним станом, переживаннями іншої людини як об'єкта емпатії.*

Традиційно поведінкову реакцію особи виключають з психічного процесу і вважають її його результатом. Оскільки реалізація наміру внутрішньої моделі поведінки супроводжується афективно-когнітивними переживаннями і є афективно-когнітивно-конативним утворенням, ми включаємо її в емпатійний процес.

Послідовна взаємодія всіх трьох описаних етапів емпатійного процесу (умовно назвемо їх відповідно до домінуючих у них процесів: афективний (емоційний), когнітивний (пізнавальний) і конативний (дієвий) репрезентує теоретичну модель розвиненого емпатійного процесу в розгорнутому вигляді на соціопсихологічному рівні.

До афективного етапу належать емпатогенна ситуація та три ланки емпатійного процесу: відображення, споглядання емпатогенної ситуації, її сприймання та співпереживання. Емпатійна установка, емоційне зараження та неусвідомлена ідентифікація надають цьому етапу емоційності, пристрасності.

На когнітивному етапі емпатійного процесу базовими є переживання суб'єкта емпатії з приводу почуттів об'єкта емпатогенної ситуації, основними чинниками яких є функціонування відповідних когніцій: аналіз, вторинна оцінка емпатогенної ситуації, особистісна і моральна рефлексія.

Структурними елементами дієвого етапу емпатійного процесу є система конативних компонентів: наміри суб'єкта емпатії, побудова моделі поведінки стосовно до емпата (внутрішні сприяння або протидія об'єкту емпатії), реальна поведінка.

Чітке виділення в теоретичній моделі емпатійного процесу окремих ланок, етапів, механізмів є деякою мірою умовним і має на меті оптимізувати наукове дослідження феноменології і процесуальності емпатії. У реальному житті цей процес не завжди має завершений вигляд і може припинитися на будь-якому етапі, а його розвиток залежить від низки численних змінних: соціальних факторів, індивідуально-психологічних, вікових, статевих відмінностей і багатьох інших умов та чинників. При високорозвинутій емпатійності людини окремі ланки, етапи процесу

можуть протікати в «згорнутому» вигляді, репрезентуючи емпатійну поведінку.

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що емпатійний процес має біполярну спрямованість: може розвиватися як у бік просоціальної, так і у бік асоціальної поведінки. Такий погляд на емпатію доповнює дослідження, в яких вона розглядається як адекватний відгук на переживання іншої людини, що обумовлює просоціальну поведінку.

Отже, можна стверджувати, що емпатійні процеси (відображення переживань іншої людини) можуть породжувати як адекватні емоції і, відповідно, реакції у суб'єкта, так і неадекватні (різної модальності). *У зв'язку з цим емпатію, в основі якої лежить адекватна трансформація відображених переживань об'єкта, назовемо власне емпатією (консонансною), а емпатію, в основі якої лежить неадекватна трансформація відображених переживань (позитивні переживання об'єкта породжують негативні емоції у суб'єкта, і, навпаки, негативні – породжують позитивні переживання), – дисонансною емпатією.*

Можливість неадекватного емпатійного реагування на неблагополуччя Іншого припустила Т.П. Гаврилова [95] ще у 70-ті роки минулого століття, назвавши його квазіемпатією. Проте подальшого розвитку ця ідея не набула. Квазіемпатія виникає на вищих рівнях психічного відображення за умови опосередкування когнітивними процесами відображених переживань. На наш погляд, поняття «дисонансна емпатія» найбільшою мірою передає суть полярності переживань об'єкта і суб'єкта емпатії.

Стадіальність, взаємозалежність, ускладнення в процесі розвитку окремих ланок, механізмів емпатійного процесу подає емпатію як ієрархічне системне явище, яке проявляється в різних

типах ставлення до об'єкта емпатогенної ситуації⁵. Зважаючи на те, що емпатійний процес через певні умови і чинники, як зазначалось вище, може обриватися на будь-якій ланці, виділимо основні ієрархічні рівні прояву емпатії.

Споглядання, сприймання емпатогенної ситуації суб'єктом емпатії з індиферентною реакцією на неї позначимо як перший рівень особистісно-сислової емпатії, за якого емпатія суб'єкта виявляється в пасивному, нестійкому індиферентному ставленні до об'єкта емпатогенної ситуації (індиферентне емпатійне ставлення). Цей рівень емпатійності ми назвали пасивним, оскільки суб'єкт є пасивним до об'єкта та індиферентним, бо суб'єкт не проявляє емоцій з приводу сприйнятої ним ситуації та психічних станів осіб у ній. Нестійкість першого рівня емпатії виявляється в тому, що функціонування цієї ланки може дати хід подальшому розгортанню емпатійного процесу, а може замкнутися на собі.

В основі другого рівня особистісно-сислової емпатії лежить співпереживання, яке проявляється в пасивному, негативно-нестійкому ставленні до об'єкта емпатії (егоцентричне емпатійне ставлення). У цьому випадку емпатогенна ситуація породжує емоційне зараження, яке в процесі послаблення призводить до споглядання емпатуючим цієї ситуації, її первинної оцінки і, в результаті, – до більш диференційованого її сприймання. Суб'єктом емпатії виділяються значущі елементи ситуації, зокрема емоційні стани її учасників. Ідентифікація зі значущим об'єктом ситуації спричиняє співпереживання йому. Пасивність такого переживання полягає в тому, що співпереживання виникає неусвідомлено, автоматично, в результаті функціонування відповідних механізмів.

⁵ Ще на початку нашого дослідження було показано, що у міжособистісній взаємодії емпатійність її учасників представляється відповідними емпатійними ставленнями [73; 76]. Доповнимо і уточнимо цю класифікацію.

Унаслідок цього суб'єкт є пасивним стосовно об'єкта. Оскільки переживання має егоїстичну спрямованість, ми називаємо його негативним. У зв'язку з тим, що співпереживання не обов'язково замикається на собі, а може стати й емоційним спонуканням, передумовою подальшого розвитку емпатійного процесу, ми егоцентричне емпатійне ставлення називаємо нестійким.

Таким чином, перший емоційний етап особистісно-сислової емпатії репрезентується двома найпростішими рівнями емпатійних ставлень – індіферентним та егоцентричним.

На третьому рівні особистісно-сислова емпатія, точніше, її когнітивний етап, проявляється в пасивному, нестійкому біполярному (позитивному або негативному) емпатійному ставленні (суб'єктноцентричне емпатійне ставлення). Цей рівень відрізняється від попередніх тим, що при ньому сприймання і співпереживання протікають у згорнутому вигляді, а завдяки включенню механізмів особистісної й моральної рефлексії та емоційної децентрації виникають переживання з приводу почуттів іншого. Якщо попередні рівні емпатійності могли репрезентуватися в результаті безпосередньо-чуттєвого відображення ситуації, то в основі переживань на цьому рівні лежать вищі форми психічного відображення, опосередковані когніціями.

Прояви емпатійності на третьому рівні ми умовно називаємо пасивними, оскільки емпатійні реакції суб'єкта, якщо не враховувати його експресії і моторики, розгортаються у внутрішньому плані. Біполярність ставлення проявляється в тому, що саме на цій ланці емпатійного процесу може виникнути амбівалентність і різномодальність переживання об'єкта і суб'єкта емпатії. За таких умов спостерігаємо біфуркаційність емпатійних реакцій суб'єкта емпатії. Емпатуючий може переживати як радість,

так і співчуття з приводу неблагополуччя іншого, заздрість або ж радість з приводу благополучного стану іншого. За позитивної спрямованості на іншого суб'єкт проявляє позитивно-нестійке ставлення, за негативної – негативно-нестійке. Це ставлення залишається нестійким, оскільки воно може розвинути як до сприяння (протидії), так і повернутися до співпереживання, в результаті емоційного перемикавання з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта.

Третій, дієвий етап емпатійного процесу можна подати у вигляді ставлень, які диференціюємо в залежності від дії внутрішніх механізмів на два рівні. Якщо намір і внутрішнє сприяння (протидія) замикаються на собі, а реальна поведінка обумовлюється соціальними очікуваннями, утилітарними мотивами тощо, спостерігаємо дієві нестійкі біполярні (позитивні, негативні) емпатійні ставлення (четвертий рівень). Оскільки в цьому випадку в основі емпатійних реакцій лежать конативні компоненти, то цей рівень будемо називати дієвим. Його нестійкість виражається в ситуативності поведінки і залежності від соціальних очікувань.

П'ятий рівень – дієве стійке біполярне емпатійне ставлення суб'єкта емпатії до її об'єкта, в якому проявляється вищий рівень особистісно-сислової емпатії. Людей, які мають високорозвинену емпатію і здатні до вищих рівнів емпатійних ставлень, назвемо високоемпатійними. Поведінка високоемпатійної людини в більшості ситуацій обумовлюється її особистісними характеристиками, особистісною спрямованістю і не залежить від зовнішніх впливів. Як правило, суб'єкт емпатії сприяє або ж протидіє об'єкту в емпатогенній ситуації незалежно від зовнішніх обставин, підкоряючись своїм переживанням, спонуканням, аксіологічним системам і смислам.

Виділяємо також так звану нульову емпатію і відповідно нульовий рівень емпатійного ставлення суб'єкта до об'єкта. Такий суб'єкт є неемпатійним, не здатним до відображення переживань іншої особи, у нього відсутня емпатійна установка. Неемпатійна особистість сприймає інших людей як неживі предмети, як речі.

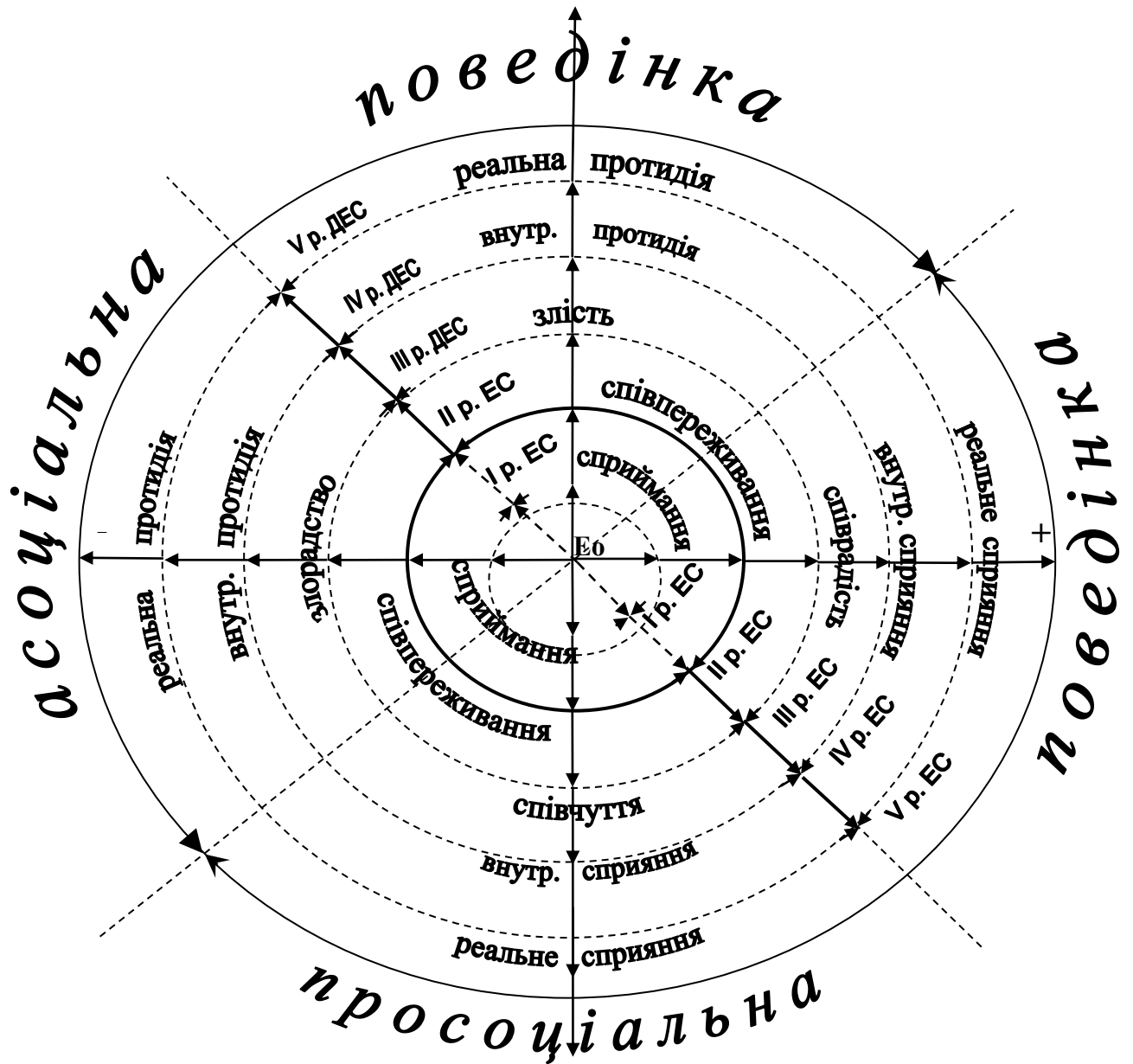
На малюнку 2.8. зображена ієрархічна структура, процесуальні (форми емпатії) та функціональні (типи емпатійних ставлень) характеристики емпатії.

Перші два рівні особистісно-сміслової емпатії класифікуємо нижчими рівнями емпатії, III-V рівні – вищими. Нижчі рівні емпатії можемо спостерігати й у тварин у вигляді натуральної емпатії, вищі рівні притаманні лише людям. Кожний з рівнів особистісно-сміслової емпатії проявляється у відповідному ставленні суб'єкта до об'єкта. В основі нижчих рівнів особистісно-сміслової емпатії лежать безумовні й умовні рефлекси, інстинктивна поведінка, неусвідомлювані механізми, тобто емпатійний процес виникає в результаті сенсорно-перцептивної діяльності психіки. Вищі рівні особистісно-сміслової емпатії розвиваються в результаті не тільки чуттєвого відображення дійсності, але й розумового, що обумовлює біфуркаційність розвитку емпатійного процесу на вищих його рівнях.

Особливо важливим є знаходження механізму переходу від нижчої форми емпатії до вищих, іншими словами, від співпереживання до переживань з приводу почуттів емпата. З метою уточнення і більшого розуміння функціонування цих механізмів, які ми описали вище, скористаємося математичними поняттями.

Доведемо, що система детермінант генези переживань суб'єкта з приводу почуттів об'єкта емпатії є функціональним простором, тобто

сукупністю функцій. Переживання з приводу почуттів та стану іншої людини також є функціональним простором. Це твердження

Мал. 2.8. Структурно-динамічна модель особистісно-сміслової емпатії.

Примітки:

1. «+», «-» – знак емоцій об'єкта емпатії;
2. ДЕС – дисонансні емпатійні ставлення;
3. ЕС – емпатійні ставлення;
4. Е0 – нульове емпатійне ставлення.

впливає із змісту самого феномена емпатії. Як зазначалося вище, емпатія відображає переживання, феноменологію внутрішнього світу іншої людини, тобто суб'єктивну реальність. Усі психічні процеси є відображенням об'єктивної реальності або ж її значущості для суб'єкта. При емпатійних процесах відображення суб'єктом об'єктивної реальності опосередковується переживаннями об'єкта. Ці переживання за допомогою системи афективно-когнітивно-конативних процесів суб'єкта трансформуються у його власні переживання, які репрезентують ту чи іншу форму емпатії.

Таким чином, при співчутті чи співраді відбувається подвійне відображення об'єктивної реальності: об'єкт емпатії відображає деяке явище дійсності, супроводжуючи це відповідними переживаннями, емпатуючий, у свою чергу, відображає ці переживання, а значить, і саму дійсність, проте не безпосередньо, а через призму суб'єктивності емпата.

Отже, генезис вищих форм особистісно-сислової емпатії знаходиться у функціональній залежності від відповідної системи детермінант. Вищі форми емпатії та їх система детермінант, як було зазначено вище, є функціональними просторами. У математиці відповідність між елементами функціональних просторів називають оператором.

Використовуючи це поняття в концепції емпатії, позначимо відповідність між переживаннями з приводу почуттів іншого і сукупністю факторів, що впливають на їх виникнення та розвиток, соціально-перцептивним оператором (СПО). У символічній формі вона матиме наступний вигляд:

$$P_{CE} = F (OC, P, U_{CE}, ED\{EC, POE, ZOE, OCE, \dots\}), \quad (1)$$

де P_{CE} – переживання суб'єкта емпатії з приводу почуттів і стану її об'єкта, F – соціально-перцептивний оператор (СПО), OC – вторинна оцінка ситуації, P – рефлексія, U_{CE} – установки суб'єкта емпатії, ED – емоційна децентрація, EC – особливості емпатогенної ситуації, P_{OE} – зміст, інтенсивність переживань об'єкта емпатії, Z_{OE} – значущість для емпатуючого особистості емпата, O_{CE} – індивідуально-психологічні особливості, соціальний досвід тощо суб'єкта емпатії.

Формулу (1) можна узагальнити, якщо взяти до уваги, що переживання суб'єкта емпатії з приводу почуттів її об'єкта може мати одну й ту ж або різну модальність з переживаннями останнього (див. мал. 2.7 і 2.8). Ми бачимо, що одна й та ж система умов, факторів, механізмів, залежно від особливостей їх актуалізації, розвитку і взаємодії, породжує різну спрямованість у динаміці вищих рівнів особистісно-сислової емпатії як у бік просоціальної поведінки, так і у бік асоціальної. Враховуючи поляризацію емоційних переживань суб'єктів емпатійних взаємостосунків, назвемо функціональну залежність між ними і факторами, що їх обумовлюють, біполярним соціально-перцептивним оператором (БСПО).

Залежність виникнення і динаміки емпатії від системи її детермінації представимо у вигляді наступної формули:

$$O_{CE} = F_B (CM, \{D_o\}, \{D_c\}), \text{ де}$$

O_{CE} – особистісно-сислова емпатія, F_B – біполярний соціально-перцептивний оператор (БСПО), CM – система психологічних механізмів, які домінують на відповідному етапі емпатійного

процесу, {До} – система об'єктивних чинників (детермінант), {Дс} – система суб'єктивних чинників.

У механізмі БСПО відображається вся складність і біфуркаційність переходу від співпереживання до вищих форм емпатії, а також подальша спрямованість їх розвитку в людини. У ньому репрезентується наше уявлення про системну будову детермінації психічних явищ.

2.3. Особливості функціонування трансфінітної емпатії

Вище зазначалося (п. 1.2), що дослідження емпатійних явищ з позицій описаних нами принципів гуманітарної методології дасть можливість вирішити низку проблем емпатії. Перш за все, необхідно розв'язати проблему генезису трансцендентних форм емпатії, її природи, визначити, чим вона відрізняється від інших психічних явищ і процесів.

Функціональне визначення емпатії, як системи забезпечення Я-Ти - зв'язку людини зі світом, може пояснити генезис і взаємодію виділених її видів: елементарної, особистісно-сміслової і трансфінітної. Особистісно-сміслову і трансфінітну емпатії об'єднаємо під однією назвою – соціальна емпатія, оскільки вона виникає і розвивається на певному рівні розвитку соціальних стосунків і проявляється у вищих і найвищих рівнях емпатійного ставлення до об'єкту емпатії.

На рівні елементарної емпатії у ранньому онтогенезі (немовлячий вік) виділяємо її первинну форму – симбіотичну емпатію, яка забезпечує Я–Ти-зв'язок людини зі світом (перш за все з матір'ю). Симбіотична емпатія виникає внаслідок безпосередньо-чуттєвого сприймання емоційного стану близького дорослого за

допомогою емоційного зараження та ідентифікації. Найчастіше у стосунках матері і дитини ми спостерігаємо обопільну емпатійну взаємодію. Мати відчуває дитину ніби частиною себе й емпатує їй, емоційно заражаючись її емоціями, ідентифікуючись з цією частиною самої себе.

Елементарна емпатія може виявлятися не тільки в ранньому онтогенезі, але й на будь-яких його етапах. У таких випадках інший сприймається тільки як джерело власних переживань з приводу свого благополуччя. При цьому співпереживання хоча й не забезпечує персоніфікований зв'язок, однак є необхідною умовою подальшого розвитку емпатійного процесу.

Культурогенний характер особистісно-сислової емпатії, опосередкованість когнітивними процесами, а також функціонування в її основі механізму біполярного соціально-перцептивного оператора робить практично неможливим встановлення Я–Ти-зв'язків при взаємодії з іншою людиною. Найчастіше інша людина виступає як об'єкт – носій певних переживань, думок, поглядів, цінностей тощо, і між ними встановлюються стосунки за типом «Я – Він (Інший)».

Я – Ти-зв'язок в юнацькому та зрілому віці забезпечується трансфінітною емпатією. Єдність двох особистостей, злиття Я і Ти у цьому віці де в чому схожі на симбіотичні взаємини матері й немовляти. Проте відбувається це на вищому рівні порівняно з симбіотичною єдністю матері й дитини (в основі взаємин Я і Ти лежать інші механізми).

У зв'язку з тим, що трансфінітна емпатія знаходиться у співвідношенні суперпозиції з елементарною та особистісно-сисловою, її початковий етап є «згорнутими» ланками сприймання емпатогенної ситуації, співпереживання, переживання з приводу

почуттів об'єкта емпатії, які актуалізують психологічні механізми трансфінітної емпатії. У результаті цього відбувається надчуттєве сприймання іншої людини, світу її переживань, значущість якого дорівнює значущості власного світу. Наслідком такого вчування є стирання, нівелювання відчуженості свого Я, своїх переживань від Я і переживань іншої людини. У зв'язку з цим виникає питання про можливість неадекватної реакції на переживання іншої людини після такого злиття двох світів, як це ми спостерігали при особистісно-смісловій емпатії. У принципі, механізм неадаптивної активності може забезпечити вихід за межі свого Я, своїх можливостей як у бік просоціальної, так і в бік асоціальної поведінки. Прояв садизму – це також неабияке і далеко нетривіальне явище, і не кожна людина, незважаючи на будь-які обставини, буде здатною так ставитись і поводити себе стосовно іншої особи. Гіпотетично можна припустити, що тільки людина з садистськими схильностями після надвчування в іншого може проявити до нього садистичну поведінку. Очевидно, і люди з мазохістськими схильностями здатні до садизму.

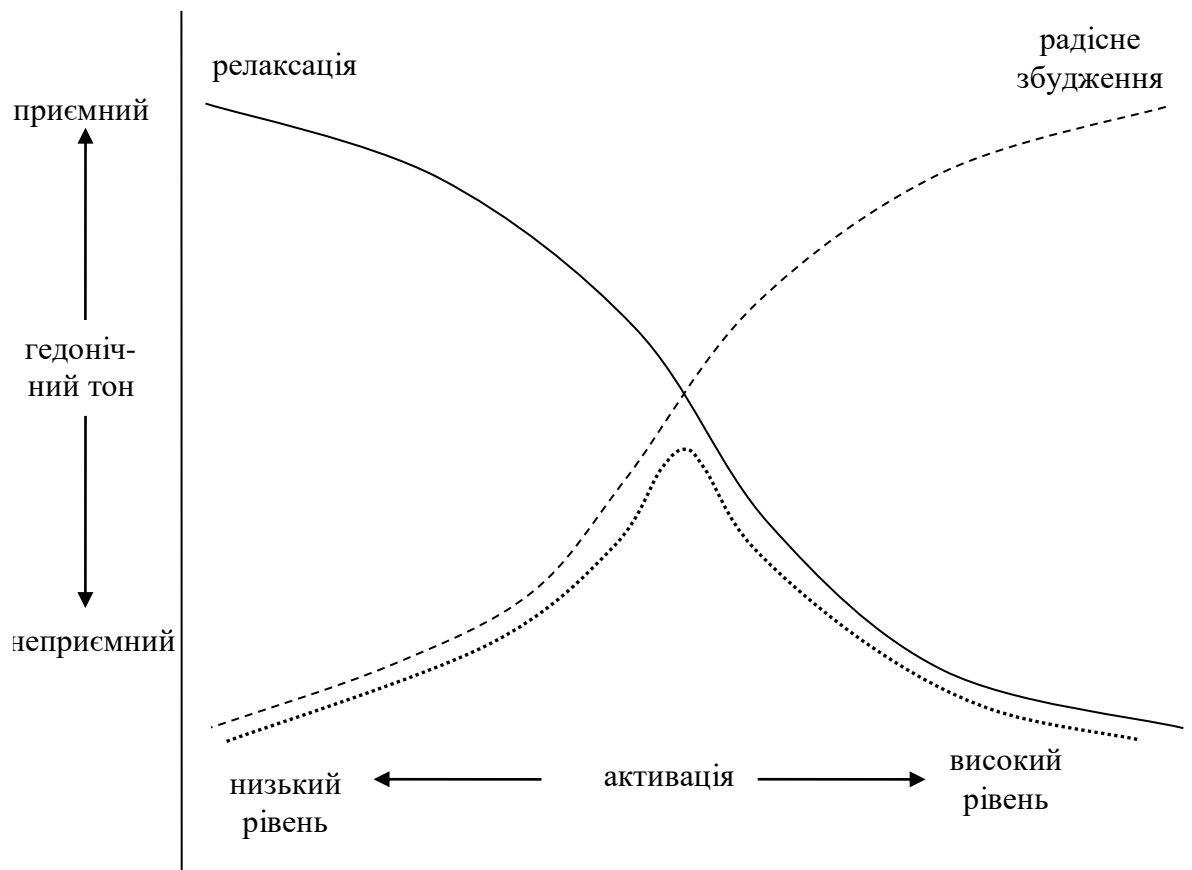
У разі просоціального генезису емпатійності ми можемо спостерігати досягнення особистістю її найвищих рівнів розвитку і, як наслідок, щонайповніше взаємопроникнення, взаєморозуміння суб'єктів, їхню альтруїстичну поведінку. Очевидно, трансфінітна емпатія припускає обопільну емпатійну взаємодію. За особистісно-сміислової емпатії об'єкт міг бути пасивним стосовно суб'єкта емпатії: активність виявлялася лише з боку емпатуючого. За трансфінітної емпатії об'єкт повинен бути хоча б «відкритою особистісною системою» [14] для суб'єкта, якщо сам він не може ставитися до нього, як до Ти.

Зупинимося детальніше на описі механізму неадаптивної активності, функціонування якого необхідне для прояву трансфінітної емпатії. В.А. Петровський описує неадаптивну активність лише з функціональної точки зору. У зв'язку з цим, на наш погляд, необхідно з'ясувати психічний зміст неадаптивної (надситуативної, зверхнормативної) активності.

Ознайомлення з теорією Д. Хебба [435], теорією реверсивності М. Аптера і К. Сміта [15] дозволяє зробити висновок, що психологічним механізмом неадаптивної активності людини є актуалізація в нервовій системі людини системи пошуку активації. Згідно з теорією англійських психологів М. Аптера і К. Сміта, в нервовій системі людини діють дві альтернативні системи, що керують її активністю. При дії системи уникнення активації суб'єкт переживає найбільш приємний стан за умови, коли активація мінімальна, а найменш приємний – за її максимуму. Згідно з теорією реверсу людської активності, можливі перемикання організму з однієї системи регуляції на іншу в процесі виконання професійної діяльності [15] (мал. 2.9).

У зв'язку з тим, що будь-який вид діяльності можна розглядати як систему, дія такої системи є функцією від низки змінних, що обумовлюють її функціонування [103]. Символічно це можна подати як $D = f(\{a\}, \{b\})$, де $\{a\}$ – множина істотних (суттєвих) змінних, які жорстко детерміновані правилами, нормами, і відхилення від яких за допустиму норму виводить систему з ладу; $\{b\}$ – множина неістотних (несуттєвих) змінних, тобто параметрів, які суб'єкт діяльності може вибирати, міняти. Ці змінні, хоча і впливають на роботу системи, але не мають для неї вирішального значення.

Людина в повсякденному житті обмежена постійно діючими істотними змінними. В їх межах вона шукає шлях до самовираження і самоствердження за рахунок використання неістотних змінних. Творчі люди намагаються розширити чи скасувати рамки істотних змінних. Причому цілком очевидно, що це

Мал. 2.9. Взаємовідношення між рівнями активації і гедонічного тону в теорії реверсивності.

П р и м і т к а. Неперервна лінія відповідає системі уникнення рівня активації; пунктирна лінія – системі пошуку високого рівня активації. Лінія, яка складається з точок, означає єдину систему, яка розглядається в теорії оптимуму стану бадьорості.

стосується не тільки професійної діяльності, але й діяльності в соціальній (спілкування, взаємодія, суспільна діяльність) і особистісній (саморозвиток, духовне вдосконалення) сферах. На

основі цих міркувань доходимо висновку про існування категорії людей, які схильні до виходу за межі безлічі істотних змінних, що обумовлюється домінуванням у них системи пошуку активації.

В онтогенезі функціонування системи пошуку активації опосередковується культурогенними чинниками: системою цінностей, смисловими утвореннями, спрямованістю особистості тощо. Культурогенні чинники обумовлюють спрямованість активності людини поза істотні змінні її діяльності, наприклад, на творчість, соціальні або особистісні інновації. Оскільки культурогенні чинники мають як просоціальний, так і асоціальний характер, то спрямованість неадаптивної активності може мати різну модальність. Людина здатна на вбивство іншої як заради задоволення власних інтересів, так і заради інтересів, цінностей рідних, референтної групи, держави тощо. З іншого боку, вона здатна на аскетизм заради духовного чи професійного зростання або проявляє надмірну соціальну активність заради суспільного блага. Такі люди можуть проявляти приграничні властивості: трансфінітну емпатію або крайній егоцентризм (аутизм), мазохізм або садизм, моральний аскетизм або моральну розгнuzданість.

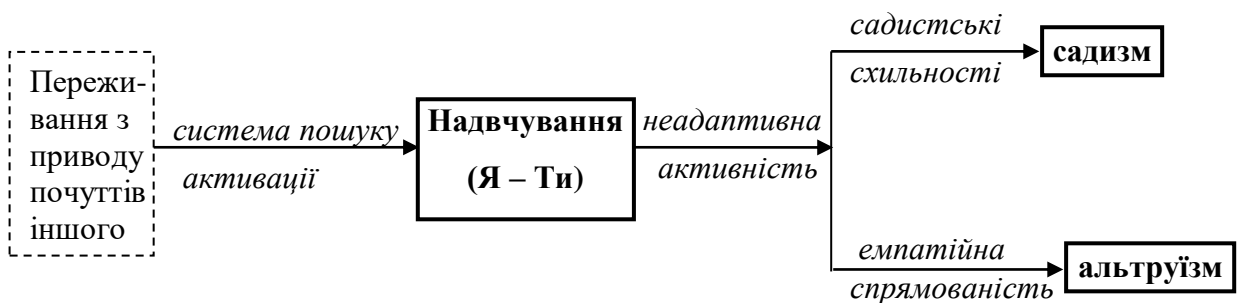
Наведені вище логічні викладки підтверджують наше припущення про те, що домінування у людини системи пошуку високого рівня активації є пусковим механізмом неадекватної активності, функціонування якої, у свою чергу, обумовлює розвиток трансфінітної емпатії.

Людина, яка здатна до трансфінітної емпатії при вчуванні, пізнанні світу іншої особистості, проявляє неадаптивну активність, тобто здатність, тенденцію до необмеженого виходу за межі наявного [259, с. 213]. Якщо за наявне прийняти переживання людиною образу власного Я, власної Я-концепції, а також відображених

переживань іншого, то при неадаптивній активності особистість ніби виходить за межі свого буденного Я, за межі дихотомії Я–Він, у ній репрезентуються кращі, раніше не використані потенції. Така особистість здатна до надчуттєвого проникнення в життєвий світ іншої людини, до проживання цього світу як власного. При зустрічі Я і Ти, їх духовному злитті навіть самопожертва суб'єктивно сприймається не як героїзм, а як природно необхідний, об'єктивно неминучий хід подій. І самопожертва тут не є зреченням себе, як традиційно прийнято вважати. Зречення себе – це самоприниження, а жертвуючи собою заради Іншого, людина знаходить себе в Іншому й іншого – в собі.

У почуттях любові, кохання як найвищих і доступних людині засобів реалізації ставлення до Іншого репрезентується трансфінітна емпатія. Адже, за словами Віктора Франкла, любов – це єдиний спосіб зрозуміти глибоку сутність людини. У духовному акті любові людина набуває здатності побачити суттєві риси й особливості коханої особи і навіть розгледіти те потенційне в ній, що може проявитися [372].

Надчуттєве проникнення суб'єктів забезпечується дуже складною системою механізмів, які ще не вивчені сучасною психологією. Схематично процес трансфінітної емпатії подано на малюнку 2.10.

Мал. 2.10. Динаміка трансфінітної емпатії.

Відзначимо, що в основі дисонансної емпатії лежать не будь-яка агресія чи асоціальні реакції, а лише ті, які супроводжуються і виникли в результаті відображення переживань іншої людини. Дисонансні переживання можуть бути одним із чинників агресивної поведінки. Агресія внаслідок емпатії – це результат явища, яке клінічно описується як садизм, на який у свій час звернув увагу й Е. Фромм [378].

Він вважає, що садистичні тенденції є формою механізму втечі від свободи, від нестерпної самотності. Такі люди і в зрілому віці мають потребу в симбіотичних стосунках з іншими людьми, від яких вони залежать. Симбіотичні стосунки є природними в немовлячому віці, коли мати відчуває своє дитинча власною невід'ємною частиною, а життя малюка повністю залежить від материнського піклування. У зрілому віці симбіотичні стосунки є результатом деструктивного розвитку. Особам з садистськими тенденціями інша людина потрібна для відчуття власної сили.

Е. Фромм описує три типи садистських тенденцій. Особи з першим типом садистських тенденцій прагнуть поставити інших людей у повну залежність від себе і необмежено володіти ними, перетворити в свої знаряддя. Садисти другого типу прагнуть мати не лише абсолютну владу над іншими, а й експлуатувати їх, використовувати й обкрадати, «ковтати все, що в них є істивного» [378, с. 126]. Забираються, використовуються не лише матеріальні цінності іншого, а й моральні чи інтелектуальні якості, якими володіє інша людина. Люди з третім типом садистичних тенденцій прагнуть причинити іншим страждання або ж *спостерігати, бачити*, як вони страждають. Страждання можуть бути фізичними, проте частіше це *душевні* страждання.

Особи з садистськими схильностями часто не усвідомлюють їх, а також свою залежність від людей, якими вони володіють. Часто садистські схильності повністю приховані нашаруваннями наддоброти і надтурботи про інших.

На нашу думку, люди з будь-яким типом садистських схильностей проявляють дисонансну емпатію до її об'єктів. Адже при симбіотичних стосунках особи дуже сензитивні до переживань свого партнера. Винятком можуть бути взаємини садиста і мазохіста. Існують люди з мазохістичними тенденціями, які отримують задоволення від самокритики, самоприниження чи знуцання над ними інших людей. У такому разі переживання суб'єкта і об'єкта садизму будуть конгруентними.

Судячи з опису осіб, які володіють садистськими тенденціями, вони адекватно відображають внутрішній світ своєї жертви і використовують це для оптимізації свого володарювання нею. Люди з третім типом садистських тенденцій остаточно переходять межу нормальних міжособистісних стосунків. Далеко не кожна здорова людина має потребу в завданні страждань іншому і спостереженні за його душевними муками, тобто проявляти дисонансну трансфінітну емпатію до своєї жертви.

Зрозуміло, що поведінка людей з садистськими тенденціями не є конструктивною: тікаючи від самотності, вони втрачають свободу, не здатні бути суб'єктами власної життєдіяльності.

2.4. Емпатія з позицій психології ставлень і діяльності

Як системне утворення емпатія водночас є структурним елементом більш складної метасистеми «люди – об'єкти – середовище», яка складається з мезасистем «суб'єкт – суб'єкт»,

«суб'єкт – об'єкт», «суб'єкт – природа». Емпатійність у таких системах проявляється у вигляді ставлень і стосунків.

У психології категорія «відношення» («... взаємозв'язок між певними об'єктами і явищами матеріального світу [284, с. 59]») використовується досить широко і з декількома значеннями: це і загально-філософська категорія, в якій виявляється родова суть психіки, відношення свідомості і матерії, і категорія, в якій виявляється родова суть людини, – взаємини людини з людиною. «Жоден предмет, узятий сам по собі, не може знайти свою родову суть. Загальне виявляється в одиничному через відношення одиничного з одиничним, коли одне одиничне виступає як еквівалент іншого. Категорія роду здійснюється через категорію відношення у її зв'язку з категорією речі.

Це є загальнологічна категоріальна основа того, як родова властивість людини розкривається через відносини однієї людини з іншою» – писав у своїй останній праці Л.С. Рубінштейн [304, с. 333]. У наш час його ідеї розвиває Б.С. Братусь, який також вважає, що «сутність людини не простий набір відносин, а їх ансамбль, центром якого є ставлення до іншого [44, с. 41]».

В.М. Мясищев і його учні під психологічними ставленнями людини в розвиненому вигляді мають на увазі «... цілісну систему індивідуальних, вибіркових і свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності [228, с. 111]». Виділяються класи або підсистеми ставлень [229]:

- ставлення до світу явищ і предметів;
- ставлення до інших людей;
- ставлення до себе.

У ставленнях розрізняють об'єктивні і суб'єктивні аспекти, аспекти усвідомлення і переживання особистістю тих об'єктивних

стосунків, у яких вона перебуває з іншими (особисте, індивідуальне ставлення індивідів один до одного) [168]. У першому випадку фіксується об'єктивний зв'язок людини і предмета, однієї особистості з іншою. У другому – ставлення розкриваються як своєрідний відгук на предмети, речі, явища, як суб'єктивна позиція у взаєминах з ними, тобто фіксуються психологічні зв'язки.

Оскільки в основі емпатійності лежить спрямованість на інший суб'єкт або об'єкт, то емпатійні ставлення ми можемо виділити у двох мезасистемах: системи ставлень до інших людей, а також – до світу явищ і предметів.

Якщо емпатійні ставлення визначати через категорію «зв'язок», то вони є зв'язком суб'єкта з суб'єктивною дійсністю. У системі «людина – людина» суб'єктивною дійсністю є внутрішній світ об'єкта емпатії, в системах «суб'єкт – об'єкт» і «суб'єкт – природа» – проєктований, уявний, приписуваний антропоморфізованим об'єктам або ж іншим об'єктам, тваринам, рослинам і т.п. – каузальний суб'єктивний світ.

У цьому випадку ми навмисно розширили зміст предмета емпатії. Дійсно, справжнє емпатування можливе лише за безпосереднього сприймання об'єкта емпатії, причому він повинен володіти високоорганізованою психікою. Проте таке розширення не є абсолютно неправомірним. Уявну суб'єктивну дійсність не можна звести до суто когнітивних процесів, зокрема, до механізму проєкції. Процес емпатування припускає переживання цього уявного або навіть фантастичного світу. Таким чином, до «носія» цієї суб'єктивної дійсності розвивається емпатійне ставлення. В цьому випадку емпатія виступає не як процес відображення переживань іншого суб'єкта і трансформація їх у власні, а як відображення проєктованих самим суб'єктом відчуттів, емоційних станів

внутрішніх світів різноманітних об'єктів емпатії. Зміст проєкції опосередковує система ставлень до цих об'єктів, що вже склалася. Прийняття елементів природи за соціальні перцепти і подальше їх включення в об'єкти емпатії обумовлене атавізмами анімістичного сприймання світу, що залишилося в культурі. Такі ставлення до природи проголошуються в дослідженнях багатьох філософів-етиків.

Виходячи з викладеного вище, можна класифікувати емпатійні ставлення за різними критеріями, а саме за: 1) рівнем психічного відображення феноменальних характеристик об'єкта сприймання; 2) складністю механізмів, які забезпечують функціонування емпатійного процесу; 3) реальністю об'єкта, що приймається; 4) типом соціальних перцептів; 5) модальністю емоційного перемикавання; 6) конгруентністю переживань і поведінкових реакцій; 7) просторово-часовою спрямованістю переживань суб'єкта емпатії; 8) інтенсивністю функціонування конативних компонентів.

Залежно від рівня психічного відображення феноменальних характеристик об'єкта сприймання розрізняємо:

- симбіотичне емпатійне ставлення, в основі якого лежить психофізіологічна єдність матері і дитини;
- елементарне емпатійне ставлення, в основі якого лежить елементарна емпатія, співпереживання;
- особистісно-сміслові емпатійні ставлення, яке обумовлене розвиненою особистісно-сміською емпатією, тобто переживаннями з приводу почуттів Іншого, внутрішнім або реальним сприянням чи протидією;
- трансцендентне емпатійне ставлення, в основі якого лежить трансфінітна емпатія, тобто здатність до надвчування, духовне злиття з внутрішнім світом іншої особистості .

У сцені прощання з князем Андрієм Болконським Л.М. Толстой⁶ описав різні переживання його близьких, у яких проявляються всі три типи виділених вище емпатійних ставлень. «Графиня і Соня плакали від жалю до Наташі (*співчуття, особистісно-сміслові емпатійні ставлення до Наташі*) і про те, що його нема більше (*співчуття, особистісно-сміслові емпатійні ставлення до А. Болконського*). Старий граф плакав про те, що незабаром він відчує, і йому потрібно буде зробити той же страшний крок (*співпереживання, елементарне емпатійне ставлення*).

Наташа і княжна Марія плакали тепер також, але вони плакали не від свого особистого горя; вони плакали від благоговійної розчуленості, яка заповонила їх душі перед усвідомленням простого і урочистого таїнства смерті, що коїлось перед ними (*духовні, інтерсуб'єктивні квазіемпатійні ставлення (див. далі)*) [360, с. 466]».

Трансцендентні емпатійні ставлення проявлялися у дружбі Наташі Ростової і Марії Волконської: «З цього дня між княжною Марією і Наташею встановилась та ніжна і пристрасна дружба, яка буває лише між жінками. ... Вони вдвох почували більшу злагоду між собою, ніж нарізно кожна сама з собою. Між ними виникло почуття сильніше, ніж дружба: це було виняткове почуття можливості жити тільки в присутності один одного [360, с. 581]» (*пояснення наші. – Л.Ж.*).

Залежно від складності механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу, розрізняємо вісім рівнів емпатійних відносин:

- нульовий рівень – *нульове емпатійне ставлення*. Фактично, це ситуація відсутності емпатії. Емпатійність відсутня за умови

⁶ Учень В. Дільтея психіатр і психотерапевт М.С. Осипов вважав, що психоаналіз в художній формі Л.М. Толстого залишається найбільш досконалим методом пізнання особистості [328].

несформованості емпатійної установки. За таких умов людина не сприймає, не відчуває емпатогенної ситуації, не відображає внутрішнього стану її учасників;

- перший рівень – *індиферентне емпатійне ставлення*. Воно забезпечується механізмами емоційного зараження, первинною оцінкою емпатогенної ситуації, проявляються в байдужому ставленні суб'єкта до об'єкта емпатії. Після споглядання та сприймання емпатогенної ситуації відбувається така її оцінка емпатуючим, у результаті якої механізм емоційного зараження не запускає емпатійний процес, не відбувається емоційного перемикання з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта;
- другий рівень – *егоцентричне емпатійне ставлення*. Це ставлення, яке забезпечується механізмом ідентифікації і проявляються у формі співпереживання, яке є егоцентричним за своєю природою;
- третій рівень – *суб'єктноцентричне емпатійне ставлення*. В його основі лежить функціонування механізмів особистісної і моральної рефлексії, оцінки ситуації, актуалізації установок, емоційної децентрації, які зумовлюють переживання суб'єктом емпатії стосовно почуттів, стану її об'єкта. Таке ставлення проявляється у формі співчуття, співраді, злорадства, заздрості тощо;
- четвертий рівень – *дієве емпатійне ставлення*. Це ставлення, яке проявляється у формі внутрішнього сприяння чи протидії (*пасивне емпатійне ставлення*) або ж сприяючій чи протидіючій поведінці (*активне емпатійне ставлення*). Побудову моделі поведінки у внутрішньому плані забезпечують механізми когнітивної децентрації й антиципації. Реальну поведінку

можуть мотивувати утилітарні потреби, прагнення задовольнити соціальні очікування тощо.

- п'ятий рівень – *суб'єктне дієве емпатійне ставлення*. Воно забезпечується функціонуванням механізму децентрації (когнітивної й емоційної) і проявляється в реальних діях стосовно об'єкта емпатії. Домінуючими мотивами таких дій є особистісні смисли, моральні принципи, переконання і якості суб'єкта емпатії;
- шостий рівень – *діалогічне емпатійне ставлення*. В основі цього ставлення лежить функціонування системи пошуку активації. Діалогічні емпатійні відносини проявляються у формі надвчування, ставлення до іншого як до Ти;
- сьомий рівень – *дієве трансцендентне емпатійне ставлення*. Воно забезпечується механізмом неадаптивної активності і проявляється у формі альтруїзму (героїзмі, подвижництві і т.п.) чи садизму (повному поглинанні іншої людини, перетворенні її в безпомічний об'єкт своєї волі).

За феноменальними характеристиками об'єкта сприймання виділяємо наступні типи емпатійних ставлень: до живих об'єктів, квазіемпатійне та аутоемпатійне.

Серед емпатійних ставлень до живих об'єктів виокремлюємо наступні:

- гомоемпатійне ставлення – емпатійне ставлення до інших людей у результаті відображення їх внутрішнього світу;
- зооемпатійне ставлення – проявляється у різних формах емпатії до особин тваринного світу, які стали об'єктами емпатогенної ситуації: співчуття, співпереживання і допомога їм при необхідності або ж спричинення шкоди, болю тваринам, безжальне ставлення до них.

«І ось тут-то вітер, що плеснувся над Доном, доніс до Трохима тонке, як нитка павутини, благальне іржання: і-і-і-го-го-го!..

Крик над водою був дзвінким і відточеним, мов лезо шаблі. *Полоснув він Трохима по серцю, і чудне зробилося з людиною: п'ять років війни зламав, стільки разів смерть заглядала йому у вічі, і хоч би що, а тут побілів під червоною щетиною бороди, побілів до синяви попелу – і схопив весло, спрямував човен проти течії, туди, де в коловороті кружляло безсиле жеребеня ... [399, с. 410]» (курсив наш. – Л.Ж.).*

Активне дієве зооемпатійне ставлення стосовно своїх пацієнтів проявляє лікар Айболит у К.І. Чуковського. Зооемпатійні ставлення викликають у читачів і тварини – герої казок, що потрапляють у різні емпатійні ситуації, наприклад, Гидке Каченя у Г.К. Андерсена, Слононя у Д.С. Самойлова, тощо.

- фітоемпатійне ставлення полягає у наділенні представників фауни людськими відчуттями, емоціями і, як наслідок цього, переживання, співчуття, дбайливе ставлення до них, ставлення як до живих істот.

Пригадаємо переживання Проліска, описані Г.К. Андерсеном. Такі ставлення до фауни використовуються дорослими у виховних цілях у ранньому онтогенезі для формування у дітей дбайливого ставлення до природи.

Квазіемпатійне ставлення – це емпатійне ставлення до неживих об'єктів, що виникають у результаті прийняття їх за соціальні перцепти та їх антропоморфізацію.

Діти та казкарі найбільшою мірою схильні до квазіемпатійних ставлень. Пригадаємо, як реалістично описують переживання і почуття Срібної Монетки – Г.К. Андерсен, Страшили із «Смарагдового міста» – О.М. Волков, Буратіно – Ш. Перро.

Аутоемпатійне ставлення. За такого ставлення його об'єктом виступає власний внутрішній світ, власні переживання і почуття внаслідок залучення до емпатогенної ситуації. Іншими словами, суб'єкт і об'єкт емпатії виступають в одній особі.

Аутоемпатійне віртуальне ставлення переживав герой повісті О.І. Купріна «Поединок» Ромашов, уявляючи себе військовим шпигуном у Німеччині, який потрапив до полону і якого мають розстріляти. «Ось йому співчутливо пропонують зав'язати очі косинкою, але він з гордістю кидає її на землю. «Хіба ви думаете, що справжній офіцер боїться дивитися в обличчя смерті?» Старий полковник говорить співчутливо: «Послухайте, ви молодий, мій син у такому ж віці, як і ви. Назвіть ваше прізвище, назвіть лише вашу національність, і ми замінимо вам смертну кару ув'язненням». Але Ромашов перебиває його з холодною ввічливістю: «Це даремно, полковнику, дякую вам. Робіть свою справу». Після цього він звертається до взводу стрільців: «Солдати, – говорить він твердим голосом, звичайно німецькою, – прошу вас про товариську послугу. Цільтеся в серце! Чутливий лейтенант, ледве приховуючи сльози, махає білою хустинкою. Залп...

Ця картина вийшла в уяві такою живою і яскравою, що Ромашов, який уже давно ступав частими, великими кроками і глибоко дихав, раптом *затремтів і з жахом зупинився на місці зі стиснутими судорожно кулаками і гупаючим серцем.* [182, с. 21]» (*курсив наш. – Л.Ж.*)

За реальністю об'єкта, що сприймається, розрізняємо три типи емпатійних відносин: реальні, віртуальні й інтерсуб'єктивні.

Реальне емпатійне ставлення – це емпатійне ставлення, яке виникає у результаті сприймання реальної емпатогенної ситуації.

Віртуальне емпатійне ставлення – потенційно можливе емпатійне ставлення. Воно проявляється в емпатійних переживаннях щодо реально існуючих об'єктів в уявних емпатогенних ситуаціях, які постають перед суб'єктом емпатії у його фантазіях, уяві, вигадках тощо.

Для ілюстрації віртуального емпатійного ставлення звернемося знову до роману Л.М. Толстого «Війна і мир». Тяжко поранений князь Андрій Болконський згадує Наташу: «І він живо уявив собі Наташу не так, як він уявляв її раніше, з однією її привабливістю, радісною для себе; але вперше уявив собі її душу. І він зрозумів її почуття, її страждання, сором, каяття. Він тепер уперше зрозумів усю жорстокість своєї відмови, бачив жорстокість свого розриву з нею [360, с. 389]».

Віртуальне емпатійне ставлення проявляють і артисти до героїв, яких вони грають. Такі ставлення були однією з основних сценічних технік у школі К.С. Станіславського. Сам К.С. Станіславський вважав, що учні із здатністю до глибоких переживань є золотим фондом театральної школи.

Інтерсуб'єктивне емпатійне ставлення – це емпатійне ставлення до уявних, фантастичних об'єктів емпатії, які не можуть зустрітися суб'єкту емпатії в його реальному житті.

Найяскравіше такі переживання проявляються в юнацьких фантазіях при філософській і метафізичній інтоксикації [169], які виражаються в гіпертрофованому інтересі до парапсихології, контактів з позаземними цивілізаціями і т.п.

Залежно від типу соціальних перцептів, які виділяє суб'єкт емпатії, розрізняємо наступні ставлення:

- *моносуб'єктне емпатійне ставлення* – прояв емпатії до окремої людини, істоти, об'єкта;

- *інтерсуб'єктне емпатійне ставлення* – емпатійне ставлення до будь-якої спільноти, групи, до якої не належить суб'єкт емпатії;
- *групоцентричне емпатійне ставлення* – прояв емпатії до референтних груп, до яких належить суб'єкт емпатії;
- *родинне (кровноспоріднене) емпатійне ставлення* – прояв різних форм емпатії до батьків і родичів;
- *родове емпатійне ставлення* проявляється в переживанні любові до всіх людей, прагненні зрозуміти і прийняти будь-яку людину;
- *духовне емпатійне ставлення* – це прояв емпатії до «носіїв» загальнолюдських цінностей, Бога, духовних осіб, святих, особистостей, які присвятили себе служінню людству.

Чудово описує Л.М. Толстой відчуття Бога П'єром Безуховим: «Він не міг мати цілі, тому що він тепер мав віру, – не віру в які-небудь правила чи слова, чи думки, але віру в живого, який завжди відчувається, Бога. ... Він у полоні дізнався, що Бог у Каратаєві більш величний і неосяжний, ніж в Архітентоні всесвіту, що визнається масонами. ... Зараз же він навчився бачити велике, неосяжне і нескінченне у всьому ... і радісно споглядав навколо себе життя, яке вічно змінюється, вічно велике, неосяжне і нескінченне. І чим ближче він дивився, тим більше він був спокійним і щасливим [360, с. 609]»;

- *універсальне емпатійне ставлення* проявляється в готовності людини сприймати будь-яку емпатогенну ситуацію й емпатувати її об'єктам. Особистість, здатна до такого емпатування, є відкритою системою з високою емоційністю і здатністю до вчування. Це переживання своєї єдності з Універсумом.

В універсальних емпатійних ставленнях проявляється любов до «ближнього свого». Усі пам'ятають біблійську заповідь: «Полюби ближнього свого як самого себе», однак не кожна людина в змозі це

відчутти і зробити. До такого почуття веде тернистий шлях саморозвитку, духовного зростання. Часто-густо людина лише на межі життя і смерті чуттєво усвідомлює ці життєві істини: «Так, любов, думав він (А. Болконський – *пояснення наші*. – Л.Ж.), – знову з досконалою ясністю, однак не та любов, котра любить за що-небудь, для чого-небудь або чому-небудь, але та любов, котру я відчув уперше, коли, помираючи, я побачив свого ворога і все-таки полюбив його. Я відчув, пережив те почуття любові, котра є сама сутність душі і для якої не потрібно предмета. ... Любити ближніх своїх, любити ворогів своїх. Все любити – любити бога у всіх його проявах [360, с. 389]».

Залежно від модальності емоційного перемикання розглядаємо два типи ставлень: консонансні та дисонансні емпатійні ставлення.

Консонансним емпатійним ставленням назвемо таке, в основі якого лежать мономодальні переживання об'єкта і суб'єкта емпатійної взаємодії.

Дисонансне емпатійне ставлення – це ставлення, в основі якого лежить переживання об'єкта і суб'єкта емпатії різної модальності.

Соціальність (моральність) спрямованості трансформації суб'єктом емпатії відображених переживань її об'єкта зумовлює виділення власне емпатійних та антиемпатійних ставлень.

Власне емпатійне ставлення – це емпатійне ставлення, яке проявляється у всіх формах адекватного просоціального емпатування суб'єкта об'єкту емпатії.

Антиемпатійне ставлення – це емпатійне ставлення, яке проявляється у всіх формах неадекватного емпатування та асоціальних емпатійних реакціях суб'єкта стосовно об'єкта емпатії. В

основі такого ставлення лежить дисонансна емпатія.

Залежно від просторово-часової спрямованості переживань об'єкта і суб'єкта емпатії розрізняємо наступні ставлення:

- *ретроспективне емпатійне ставлення* – це ставлення, яке проявляються в емпатійних переживаннях з приводу емпатогенної ситуації, що вже була пережита суб'єктом емпатії, але через її особистісну значущість переживається повторно;
- *симультантне (перцептивне) емпатійне ставлення* – прояв емпатійності суб'єктом стосовно до об'єкта емпатії, який реально сприймається (ситуація «тут і тепер»);
- *антиципуюче емпатійне ставлення* – емпатування суб'єкта об'єкту емпатії не в реальній, а в прогнозованій емпатогенній ситуації. До таких емпатійних ставлень найчастіше схильні люди з високою особистісною тривожністю й емотивністю в ситуаціях відсутності повної інформації про об'єкт емпатії.

За інтенсивністю функціонування конативних (дієвих) компонентів в емпатійному процесі диференціюємо емпатійні ставлення на пасивні та дієві:

- *пасивне емпатійне ставлення* – це ставлення, за якого суб'єкт проявляє стосовно об'єкта емпатії всі її форми, крім реального сприяння;
- *дієве емпатійне ставлення* – це ставлення, в основі якого лежить емпатійний процес, що закінчується реальним сприянням, поведінкою допомоги і т.п. Іншими словами, це може бути і елементарна, й особистісно-сміслова, і трансфінітна емпатія, кожна з яких процесуально завершена.

Виділені типи емпатійних ставлень не ізольовані один від одного, їм властива когерентність, тобто внутрішній зв'язок. Так, духовні емпатійні ставлення, що є в той же час інтерсуб'єктивними

емпатійними ставленнями, можуть бути консонансними або дисонансними (переживання, ставлення віруючих при войовничому атеїзмі відповідно до Бога і революціонерів-фанатиків).

Емпатійні ставлення проявляються у взаємодії, спілкуванні, вчинках, а також діяльності. Так, багато дослідників вважають емпатію основним компонентом емоційного аспекту спілкування [32; 67; 98], соціальної перцепції [30]. Ми вважаємо, що елементи віртуальної емпатії, квазіемпатії, духовної емпатії є необхідними в творчій діяльності. І це не є неправомірним розширенням такого поняття. До того ж названі види емпатії не можливо замінити проекцією, уявою, фантазією тощо. Адже останні є абсолютно когнітивними процесами, а при емпатуванні проєктований або уявний світ переживається суб'єктом іноді навіть сильніше, ніж в умовах реальної емпатогенної ситуації.

Проявляючи духовну, віртуальну чи квазіемпатію, особистість переживає почуття стосовно суб'єктивної реальності (внутрішнього світу іншої людини), проте не безпосередньо відображеної, а спроектованої. Прикладом такої емпатійності можуть бути переживання художників, письменників, музикантів за своїх героїв і твори. Французький письменник Г. Флобер плакав, співчуваючи мадам Боварі. Художник В.В. Верещагін заявив одного разу, що він більше не буде писати батальних сцен тому, що дуже близько до серця приймає те, що пише, буквально виплакує горе кожного пораненого і вбитого [147]. Плакав над своїми творами і П.І. Чайковський. Про надвчування в переживання своїх героїв, природу говорили І.І. Левітан, Е. Мане, О. Роден.

Таким чином, емпатія проявляється не лише у вигляді відповідного ставлення до іншого, але й у специфічній діяльності, предметом якої є внутрішній світ іншої людини, а змістом –

переживання емоцій іншого (співпереживання), переживання з приводу почуттів іншого (співчуття, співрадість, заздрість, злість), побудова моделі поведінки, що допомагає або протидіє об'єкту емпатії, реальні сприяння або ж протидія йому. Безпосередньою метою емпатування є досягнення внутрішнього світу іншої людини. Вона може усвідомлюватися і не усвідомлюватися. Мотиви такої діяльності можуть бути різноманітними. Назвемо основні з них.

Утилітарні мотиви. В основі таких мотивів лежить прагнення до маніпуляції людиною, використання її як засобу. Часто в ділових переговорах, педагогічній діяльності, особистих стосунках маніпулятор намагається досягнути внутрішній світ іншої людини з метою максимального впливу на неї, маніпуляції особистістю.

Соціальні мотиви. Соціальна мотивація при емпатуванні передбачає реалізацію потреби в благополуччі іншої людини, що виражається в допомозі їй, сприянні, прояві співчуття, співрадісті, розумінні.

Ділові мотиви. При діловій мотивації емпатування відбувається з метою оптимізації взаємодії, спілкування, налагодження співробітництва.

Пізнавальні мотиви. В основі пізнавальних мотивів лежить один з моментів реалізації спрямованості на іншу особистість, зацікавленості в людях, прагнення до саморозвитку через збагачення емоційного і соціального досвіду;

Екзистенціальні мотиви. Екзистенціальна мотивація передбачає досягнення смислових утворень, буттєвої сутності іншої людини, її душевного життя.

Емпатійна діяльність може бути полімотивованою. Так, в основі досягнення співробітництва можуть лежати не тільки ділові

мотиви, але й соціальні, пізнавальні. Соціальні і пізнавальні мотиви емпатування, як правило, доповнюються екзистенціальними, утилітарні – діловими.

Продуктом емпатійної діяльності може бути побудова особистих ціннісних систем, зміна стану іншої людини, трансформація Я-концепцій суб'єктів, що взаємодіють, їхнього духовного життя, життєвих світів.

Було показано, що емпатія, як і будь-яка діяльність, має процесуальний характер. Її операціями виступають механізми емпатії – емоційне перемикавання, ідентифікація, рефлексія, децентраційні, антиципуючі, пошуково-орієнтаційні операції. Діями емпатування є співпереживання, сприйняття емпатогенної ситуації, переживання з приводу почуттів Іншого, побудова моделі відповідної поведінки. Вони можуть здійснюватися як у неперервному емпатійному процесі, так і дискретно. Закономірно, що ці дії відбуваються у внутрішньому плані людини, хоча можуть бути і вираженими у вербальному і невербальному спілкуванні, відповідних поведінкових реакціях, вчинках.

Підсумовуючи вище сказане, зазначимо, що *основними функціями емпатії є*: спонукальна, пізнавальна, комунікативна, взаєморозуміння, регулятивна, смислоутворююча, забезпечення Я-Ти – зв'язку.

Висновки до розділу 2

1. Емпатія як динамічна ієрархічно-структурована система репрезентується чотирьохвимірним простором з структурними, динамічними функціональними і просторово-часовими (хронологічними) характеристиками. Ієрархічна структура емпатії

зумовлена специфікою відображення суб'єктом емпатогенної ситуації і складається з психофізіологічного, психічного, соціопсихологічного і трансцендентного рівнів. Динамічними характеристиками є психологічні механізми, що забезпечують неперервно-дискретний спіралевидний розвиток емпатії. Функціональні характеристики представлені множиною різнопланових емпатійних ставлень в метасистемі «людина – світ». Просторово-часові характеристики відображають процес онтогенетичного розвитку емпатії.

2. На психофізіологічному рівні емпатійні процеси представлені натуральною емпатією на перцептивному рівні розвитку психіки тварин та симбіотичною емпатією – на початковому етапі онтогенезу людини. Їхні механізми мають інстинктивний та рефлексорний характер.

3. Психічний рівень репрезентує елементарну емпатію людини. Її процесуальність забезпечується генетично взаємопов'язаними ланками – спогляданням, сприйманням емпатогенної ситуації, співпереживанням, емпатійною поведінкою. Функціонування емпатійного процесу на цьому рівні зумовлюється системою механізмів, що мають рефлексорний характер: емпатійною установкою, емоційним зараженням, орієнтаційними процесами, оцінкою ситуації, ідентифікацією, наслідуванням.

4. На соціопсихологічному рівні емпатійні процеси розгортаються в особистісно-сміслову емпатію і зумовлюються системою особистісних механізмів (аналіз, оцінка ситуації, особистісна й моральна рефлексія, емоційна і когнітивна децентрація, установки, наміри, антиципація). Відповідно до домінуючих психічних процесів, що забезпечують динамічність емпатії виділяємо її афективний, когнітивний і дієвий етапи.

У реальному житті емпатійний процес не завжди має завершений вигляд і може припинитися на будь-якому етапі, а його розвиток залежить від низки численних змінних: соціальних факторів, індивідуально-психологічних, вікових, статевих відмінностей і багатьох інших умов та чинників. При високорозвинутій емпатійності людини окремі ланки, етапи процесу можуть протікати в «згорнутому» вигляді, репрезентуючи емпатійну поведінку.

5. Особистісно-сміслова емпатія має ієрархічну структуру. Споглядання, сприймання емпатогенної ситуації і співпереживання відносимо до двох нижчих рівнів емпатії. Вищими рівнями особистісно-смісловій емпатії є переживання з приводу почуттів іншого (третій рівень), побудова моделі реальної поведінки (внутрішня спів(проти)дія (четвертий рівень)), реальна поведінка (п'ятий рівень). В основі нижчих рівнів особистісно-смісловій емпатії лежать безумовні й умовні рефлекси, інстинктивна поведінка, неусвідомлювані механізми, тобто емпатійний процес виникає в результаті сенсорно-перцептивної діяльності психіки. Вищі рівні особистісно-смісловій емпатії розвиваються в результаті не тільки чуттєвого відображення дійсності, але й розумового, що обумовлює біфуркаційність розвитку емпатійного процесу.

6. Пусковим механізмом емпатійного процесу є актуалізація емпатійної установки, яка виражає готовність до емоційного сприймання емпатогенної ситуації, зокрема, основного її елементу – емоційного стану об'єкта емпатії. Об'єктивує таку готовність емоційне зараження.

Гене́за вищих форм емпатії зумовлена механізмом емоційного перемикання – перемикання з емоцій емпата на емоції емпатуючого. В основі генезису емпатійного процесу лежить

множина дискретно-неперервних подвійних емоційних перемикачів: перемикач з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта і знову – на переживання об'єкта і т.д. Множина подвійних перемикачів детермінується системою скоординованих процесів: емпатійною установкою, емоційним зараженням, оцінкою ситуації, ідентифікацією, наслідуванням, особистісною і моральною рефлексією, когнітивною та емоційною децентрацією, актуалізацією установок, антиципацією.

Множина механізмів подвійного перемикачів є основною складовою складної функціональної системи (біполярного соціально-перцептивного оператора), яка забезпечує як мономодальне так і різномодальне реагування суб'єкта емпатії на переживання її об'єкта. Різнномодальне реагування суб'єкта на емпатогенну ситуацію є умовою біполярного (просоціального та асоціального) розвитку емпатійного процесу.

Емпатія, в основі якої лежить адекватна трансформація відображених переживань об'єкта є власне емпатією або консонансною емпатією. Емпатійні реакції, в основі яких лежать дисонансні переживання суб'єкта з її об'єктом і які породжують асоціальну емпатійну поведінку є антиемпатією.

7. На духовному рівні емпатійність проявляється у вигляді трансфінітної емпатії – надчуттєвого проникнення в життєвий світ іншої людини, проживання цього світу як власного, духовної єдності з Іншим.

Домінування у людини системи пошуку високого рівня активації є пусковим механізмом неадаптивної активності, функціонування якої, у свою чергу, обумовлює розвиток трансфінітної емпатії. Переживання об'єкта трансфінітної емпатії й її суб'єкта можуть бути консонансними і дисонансними. Емпатійна

спрямованість суб'єкта зумовлює його консонансні переживання з об'єктом та альтруїстичну поведінку стосовно нього, а садистські схильності – дисонансні переживання та садистичну поведінку, яка часто приховується нашаруваннями наддоброти і надтурботи.

8. Емпатія як системне утворення водночас є структурним елементом більш складних мезасистем «суб'єкт – суб'єкт», «суб'єкт – об'єкт», «суб'єкт – природа». Емпатійність у таких системах проявляється у вигляді ставлень, які є водночас її функціональною характеристикою.

Залежно від рівня психічного відображення розрізняємо симбіотичні, елементарні, особистісно-сміслові, трансцендентні емпатійні ставлення. Залежно від складності механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу, розрізняємо вісім рівнів емпатійних ставлень: нульові, індіферентні, егоцентричні, суб'єктноцентричні, дієві, суб'єктні дієві, діалогічні, дієві трансцендентні. Від феноменальних характеристик об'єкта сприймання виділяємо емпатійні ставлення до живих об'єктів та квазіемпатійні. Залежно від реальності об'єкта, що сприймається, розрізняємо реальні, віртуальні та інтерсуб'єктивні емпатійні ставлення. Тип соціальних перцептів зумовлює виділення моносуб'єктних, інтерсуб'єктних, групоцентричних, родинних, родових, духовних, універсальних ставлень. Модальність емоційного перемикання зумовлює виділення консонансних та дисонансних ставлень. Від соціальної (моральної) спрямованості трансформації суб'єктом відображених переживань об'єкта емпатії розглядаємо власне емпатійні та антиемпатійні ставлення. Залежно від просторово-часової спрямованості переживань суб'єкта емпатії розрізняємо ретроспективні, симультантні (перцептивні), антиципуючі ставлення. За інтенсивністю функціонування

конативних компонентів в емпатійному процесі диференціюємо емпатійні ставлення на пасивні та дієві.

Виділеним типам емпатійних ставлень властива когерентність.

9. На соціопсихологічному рівні емпатія може виступати специфічною діяльністю з відповідною структурою. Предметом цієї діяльності є внутрішній світ іншої людини. Змістом – відображення переживань Іншого і трансформація їх у власні. Безпосередньою метою емпатування є осягнення внутрішнього світу іншої людини. До системи мотивації емпатійної діяльності відносяться наступні мотиви: утилітарні, соціальні, ділові, пізнавальні, екзистенціальні. Основними функціями емпатії є спонукальна, пізнавальна, комунікативна, взаєморозуміння, регулятивна, смислоутворююча, забезпечення Я-Ти -зв'язку.

РОЗДІЛ 3

ФІЛОГЕНЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ
ЕМПАТІЇ ЛЮДИНИ

У теоретико-концептуальних побудовах попередньої частини ми розглянули з позицій системного підходу суть, структуру, процесуальний розвиток, функції емпатії, її природу. Доповнимо й обґрунтуємо гіпотетико-теоретичні виклади про природу емпатії та її механізми. Опишемо генезис емпатійних явищ, обумовлений еволюційними й онтогенетичними процесами, а також проаналізуємо різноманітний емпіричний матеріал. З'ясувати значимість розвитку емпатії в антропогенезі допоможе дослідження її ролі у формуванні й еволюції «суспільних» взаємин у тварин, оскільки врахування загальних законів еволюції психіки дозволяє з достатньою вірогідністю виявити передісторію антропогенезу.

Для досягнення мети нашого дослідження скористаємось принципами еволюційного підходу. Побудова аналогій між поведінкою людини і тварин може бути лише відносною (особливо стосовно групової поведінки людей і тварин), зважаючи на очевидну неможливість безпосереднього зіставлення психіки людини і тварин. Проте певні базальні елементарні показники поведінки можуть бути подібними. Так, за поведінкою нині існуючих мавп та інших тварин ми можемо судити про рівні і напрями психічного розвитку, наслідком чого була психіка людини, а також про загальні закономірності цього процесу.

У цілому еволюційний підхід передбачає з'ясування: 1) умов виникнення і розвитку в ході еволюції того чи іншого психічного утворення, того чи іншого типу поведінки; 2) становлення певного

типу поведінки, психічної властивості в онтогенезі; 3) значення для виживання й адаптації певного типу поведінки чи виникнення певної психічної функції; 4) роль певної функції чи системи функцій, типу поведінки для чисельності нащадків; 5) значення певного типу поведінки для сукупної пристосованості особини, від якої залежить виживання не лише її нащадків, але й близьких родичів.

Завдання нашого дослідження у цьому розділі полягає у відстеженні філогенезу емпатії відповідно до виділених ознак.

Як відомо, у тварин сумісно діють механізми поведінки двох типів. Перший тип — це вроджені, спадкові механізми поведінки (безумовні рефлекси, інстинкти) — механізми, що здійснюють видову поведінку тварини. Другий тип поведінки забезпечується неспадковими, набутими, за життя сформованими механізмами (умовні рефлекси та їх ускладнення, розсудлива діяльність), які забезпечують індивідуальні пристосування. Слід зазначити, що за останні роки концепція інстинкту змінилася: багато етологів та соціобіологів вважають, що всі типи поведінки є сукупним результатом генетичних і середовищних взаємодій. Онтогенез поведінки вважається фіксованим у тому значенні, що умови розвитку організму не впливають (до певної міри) на формування поведінки [211, с. 325; 286, с. 249 – 250].

Таким чином, перш за все необхідно з'ясувати, які інстинкти і рефлекси допомагають тваринам емпатувати, тобто відчувати і «розуміти» стан представників не тільки свого виду, але іноді й інших видів; як це впливає на їх поведінку і яке значення має ця здатність для виживання й адаптації тварин.

3.1. Еволюційний розвиток натуральної емпатії

Почнемо дослідження з визначення генези інстинктів, які зумовлюють емпатійність. Інстинктивна поведінка є видовою ознакою і сформована вона на основі комплексів фіксованих дій, які запускаються специфічними сигнальними подразниками. Така поведінка адаптивна, оскільки природний відбір впливає на неї точно так, як і на інші генетично детерміновані ознаки. Очевидно, «суспільні інстинкти», про які Ч. Дарвін [113] згадує у своїй книзі «Походження людини і підбір у відношенні до статі», були однією з умов розвитку у тварин здатності до досягнення емоційного стану іншої особини.

З іншого боку, оскільки сутність емпатії полягає у відображенні переживань іншої особини і трансформації їх у власні [77; 82], то треба переконатися, чи існують у тварин переживання, а якщо існують, то чи на всіх рівнях їхнього психічного розвитку. Існують різні погляди щодо даного положення. Прихильники логоцентричного підходу схильні вважати, що будь-яка тварина є механічним автоматом і не відчуває болю, радості, страху. Всі її реакції і поведінка обумовлені інстинктами і рефлексами.

Представники іншого погляду вважають, що тварини не тільки можуть переживати, але й наділені свідомістю. Д. Гріффін [211, с. 478], визначаючи свідомість як здатність організму створювати психічні образи і використовувати їх для управління своєю поведінкою, дотримується погляду, що довільна поведінка, як правило, вимагає свідомості. Ця точка зору не є загальноприйнятою, але її прихильники [178; 317; 354] наводять численні факти на її підтвердження.

Одним із них є досліді В.І. Сиренського і Т.Г. Кузнецової [354]. Вони досліджували перехід індивідуального рефлексу мети до загального у піддослідних шимпанзе Леля і Чингіза за умови сумісної діяльності. Визначення такої діяльності у шимпанзе припускає наявність у них невербальної свідомості. Залежний (синхронний) режим роботи шимпанзе з досягнення мети автори вважають моделлю, що дозволяє досліджувати одну з характерних рис трудової діяльності людини — кооперацію і сумісну діяльність.

Загальноприйнятим є погляд про існування у вищих тварин емоційних станів, різноманітних суб'єктивних переживань, «внутрішнього світу». Еволюційний екскурс дає можливість визначити умови виникнення емоційності організмів та її значення для їх пристосування: «... той рівень пристосування активності до середовища, який ми спостерігаємо у тварин і людини, був би неможливим, якби в біологічній еволюції не сформувався якісно абсолютно новий план взаємодії процесів, котрий називається психікою і якому властиві такі унікальні особливості, як суб'єктивність, здатність переживати, інтегративність (цілісність), пристрасність та ін. [63; с. 17]». Оскільки емоції є одним з найбільш ранніх еволюційних утворень, то можемо припустити, що суб'єктивність, здатність психіки переживати обумовлені їх генезисом.

Первинність емоцій у процесі виникнення психічного стверджують Г. Спенсер [345], Т. Рібо [293], К. Обуховський [239], К.К. Платонов [266], В.К. Вілюнас [63], Г.Х. Шингаров [396]. Вони вважають, що якісний стрибок у процесі розвитку психіки від подразливості до здатності переживати дав можливість організмам визначати значущість різних об'єктів середовища для їх життєдіяльності. Таким чином, у процесі еволюції емоційні відчуття

закріпилися як своєрідний засіб підтримки життєвого процесу в його оптимальних межах. Вони попереджують про руйнівний характер недостачі чи надлишку певних чинників.

На важливу мобілізаційну, інтеграційно-захисну функцію емоцій указував і П.К. Анохін: «Здійснюючи майже моментальну інтеграцію (об'єднання в єдине ціле) всіх функцій організму, емоції самі по собі і в першу чергу можуть бути абсолютним сигналом корисного або шкідливого впливу на організм, часто навіть раніше, ніж визначені локалізація дій і конкретний механізм реакції відповіді організму [13, с. 173]». Отже, завдяки емоції, що вчасно виникла, організм у змозі швидко відреагувати на зовнішню дію, не визначивши ще її тип, форму, інші конкретні параметри. І чим складніше організована жива істота, чим більш високий рівень її психічного розвитку, «тим багатша ота гама всіляких станів, які вона здатна переживати [232, с. 369]».

Видатний австрійський етолог, лауреат Нобелівської премії з біології Конрад Лоренц, барвисто і переконливо описуючи переживання сірих гусей, за якими він тривалий час спостерігав, робить висновок про незаперечне існування внутрішнього світу у тварин. «З принципових міркувань теорії пізнання ми вважаємо ненауковими, незаконними будь-які висловлювання про суб'єктивні переживання тварин, за винятком одного: суб'єктивні переживання у тварин є. Нервова система тварини відрізняється від нашої, як і процеси, що відбуваються в ній; і можна прийняти за аксіому, що переживання, які йдуть паралельно з цими процесами, також якісно відрізняються від наших. Однак ця теоретично твереза установка з приводу суб'єктивних переживань у тварин, звичайно, ніяк не означає, що заперечується їх існування Ми не знаємо і не можемо знати, що суб'єктивно відбувається у гусака, який проявляє

всі об'єктивні симптоми людського горя. Проте ми не можемо утриматися від відчуття, що його страждання споріднене з нашим! [196, с. 208]».

Отже, виникнення в живих організмів емоційних тонів, відчуттів і переживань було еволюційно необхідним процесом, що послужило позитивній адаптації тварин і стало необхідною умовою для генези емпатійних явищ⁷. Саме емоційні переживання є тією мовою, якою життя, що наділило організм здатністю до гнучкого пристосування, управляє ним, вказуючи, в якому напрямі і для вирішення яких завдань його слід використовувати для задоволення своїх потреб [63, с. 80].

Іншим потужним чинником виникнення емпатії у тварин була поява у них «інстинкту спілкування» (Ч. Дарвін) або «стадно-зграйного інстинкту» [414] і, користуючись поняттям К. Обуховського [239], потреби в емоційному контакті, тобто потреби орієнтуватися в емоційному настрої іншої особини. Тут важко визначити, що було генетично більш раннім утворенням: «суспільний інстинкт» або ж здатність організмів до вчування. Можливо, ці процеси взаємно зумовили один одного.

Проте досліди над тваринами, у яких не можна виробити інструментальний рефлекс допомоги, внаслідок емоційного резонансу з партнером-«жертвою» [178], а також експерименти з людьми, які не припиняли «навчальних» дослідів над досліджуваними, доки ті не занурювалися в шоківий стан [356], свідчать про те, що генетично первинним утворенням був інстинкт спілкування. Адже жодна тварина в зграї і жодна людина не можуть існувати без контактів з членами свого виду, а співчувати іншій істоті вміють лише близько 80% індивідів [326]. У ході еволюції

⁷ Емпатійне явище включає в себе емпатогенну ситуацію та її відображення суб'єктом емпатії.

природний відбір у частини осіб, можливо, у тих, у яких інстинкт спілкування був сильнішим, ніж у співродичів, виробив здатність до відображення емоційного стану свого партнера. На підставі цього у тварин зміцнилася і розвивалася потреба в контактах, у взаємодії з членами свого виду і, зокрема, у взаємодопомозі між ними.

Ряд учених однозначно визнають, що сліди інстинктів досить чітко виявляються в тому «обміні емоціями», що відбувається при спілкуванні, встановленні взаєностосунків між людьми [105], в розвитку просоціальної поведінки [292], в емоційних контактах людей [239], у прояві емпатійної здатності, яка продовжує залишатися «невловимим феноменом» [44, с. 142]). Таким чином, самій здатності до вчування приписується інстинктивний характер.

Кажучи про інстинкти, необхідно визначитися в трактуванні цього поняття. Ще до недавнього часу вважалося, що інстинкти є елементами поведінки, які успадковуються, та детермінант цих елементів. Вродженими оголошувалися такі ознаки, як адаптивність, видотипічність, стереотипність, незалежність від досвіду, від «розуміння» індивідом його доцільності і т.п. «Інстинкт є своєрідною «видовою пам'яттю», що передається від покоління до покоління у спадок [43, с. 111]».

Останнім часом концепція інстинкту змінилася: учені у своїх дослідженнях почали виходити з розуміння того, що всі типи поведінки є результатом генетичних і середовищних взаємодій, «... наслідується лише програма розвитку механізмів поведінки, що передбачає для свого здійснення певні умови і яка навіть спирається на ці умови й активно їх використовує. Будь-яке відхилення від таких умов здатне спричинити зміну в механізмах інстинктивної поведінки, а через це – в самій поведінці [63, с. 112]».

Проведений нами аналіз досліджень еволюції поведінки тварин [63; 178; 211; 367] та ін. дав можливість припустити, що *імпринтинг*, який виник на певному етапі еволюційного розвитку живих істот, став первинною формою інстинкту спілкування, який виражався в найелементарнішій формі спрямованості одного організму на інший, яка зумовлювала прив'язаність до останнього (синівську, статеву або товариську). Обґрунтуємо свої припущення.

У першому розділі висловлено припущення про те, що явища імпринтингу могли стати відправною точкою появи установки на емоційне сприймання іншої особини, потреби орієнтування в її емоційних станах.

Польський психолог К. Обуховський у своїй книзі «Галактика потреб. Психологія потягів людини» намагається довести, що у людини потреба емоційного контакту є однією із специфічних форм, у яку перетворилася загально-біологічна потреба орієнтування [239, с. 163]. Проте автор не пояснив механізму трансформації рефлексу орієнтування в потребу емоційного контакту. Ця прогалина зникає, якщо орієнтувальний рефлекс не пов'язувати безпосередньо з виникненням емоційної чутливості, а розглядати його як початкову фазу імпринтингу, функція якого полягає у виділенні об'єкта-подразника для закарбування.

Таким чином, з'ясуємо, чому саме явища імпринтингу філогенетично зумовили розвиток емпатійної здатності. Спочатку явища закарбування були детально вивчені у птахів, а потім знайдені і в інших класів хребетних і безхребетних тварин. Одними з перших етологів, які вивчали явище імпринтингу, були О. Хейнрот [437] і К. Лоренц [440]. Під імпринтингом вони розуміли особливий вид придбання досвіду, що займає проміжну ланку між наuczінням і вродженими реакціями. При імпринтингу вроджені програми

поведінки включаються в дію під впливом якого-небудь зовнішнього ключового подразника (зорового або звукового сигналу, запаху і т.п.), який ніби запускає їх. Імпринтинг відбувається переважно лише в певні сензитивні періоди раннього постнатального онтогенезу. Наприклад, зебра-мати впродовж декількох годин намагається закривати дитину, яка народилася, від інших зебр, оскільки малюк повинен запам'ятати конфігурацію (форму і розташування) її смуг. Після такого закарбування маленька зебра ніколи не переплутає свою матір з іншими. У неї виробляється реакція слідування за нею і прихильність до неї.

К. Лоренц спостерігав вироблення реакції слідування за матір'ю у пташенят голубів, галок, качок й іншого птаства. Продовжив ці дослідження П. Гітон [436], який виявив, що період, протягом якого може відбутися імпринтування, значно змінюється під впливом життєвого досвіду тварини. Він показав, що у курчат, які (виросли в ізоляції) «реакція слідування» за майбутнім об'єктом прихильності проявлялася набагато повільніше. Для нашого дослідження також є дуже важливим результат експерименту П. Гітона, в якому він показує, що курчата, виховані в групі без батьків, стають імпринтованими один на одного. Сучасні дослідники розрізняють у тварин імпринтинг синівський, статевий та один на одного. Внаслідок синівського імпринтингу між молодняком і батьками розвивається прихильність, яка має різну тривалість у різних видів тварин: від декількох тижнів до декількох років. Цей ранній досвід взаємодії з батьками має великий вплив на подальшу соціальну поведінку організму.

У багатьох тварин, особливо у птахів, імпринтинг може сильно впливати на вияв у дорослої тварини переваги певним статевим партнерам. Це явище називають статевим імпринтингом. Імпринтинг

один на одного допомагає тваринам знати «в обличчя» кожного члена своєї групи. Як правило, імпринтування властиве тваринам тих видів, для яких прихильність до батьків, а також до сімейної групи або до особини протилежної статі є важливим аспектом їх соціальної організації.

Наразі ставлення до імпринтінгу, як особливої форми наuczіння, змінилося. Було виявлено, що він має багато спільного із звичайним умовнорефлекторним наuczінням та з іншими формами перцептивного наuczіння. Водночас, імпринтінг – це і наuczіння організму реагувати особливим чином на імпринтовану ситуацію [426]. Імпринтінг має відношення і до інструментального наuczіння: курча наuczається сприймати свою матір не за допомогою перцептивного наuczіння, а за допомогою інструментального обумовлення – наuczається тим реакціям, які приводять його до неї.

Проте імпринтінг має відмінності від процесу обумовлення. При класичному обумовленні відповідна поведінка ставлення особини до умовного сигналу припиняється після безумовного подразника, наприклад, появи їжі, про що цей сигнал попереджав. При імпринтінгу ознаки процесу обумовлення набувають безумовного характеру. Ставлення до умовного подразника не змінюється і не залежить від позитивного і негативного підкріплення. Таким чином, ставлення до об'єкта прихильності не змінюється у разі негативного підкріплення так, як це повинно відбуватися за законами умовнорефлекторного наuczіння: «Якщо каченя імпринтоване до людини, яка наступає йому на лапки, то каченя не побіжить у страху від людини, навпаки, воно притискатиметься до неї» [63, с. 154].

Великий інтерес у рамках нашого дослідження має опис П.П. Бейтсоном процесу вивчення курчам своїх батьків. Виявилось,

що в міру посилення знайомства курчати з імпринтуючим стимулом (зовнішнім виглядом батьків або осіб, які їх замінюють) у нього підсилюється надання переваги іншим, злегка відмінним від основного, стимулам. Автор висловив припущення, що в природних умовах існування така тенденція має важливе значення у вивченні курчам різноманітних аспектів матері. Спроможність пізнавати батьків «з усіх точок зору» розвивається тільки після того, як у пташеняти сформується комплексна картина з усіх сенсорних характеристик своєї матері. Природно, що в ці сенсорні характеристики входить не тільки зовнішній вигляд курки, але й її «мова», яка, перш за все, за словами К.Е. Фабрі [367], інформує про її внутрішній стан. Закономірно, що ті особини, які найадекватніше в процесі еволюції навчилися розпізнавати заімпринтований об'єкт, мали переваги в адаптації перед іншими тваринами. Цілком вірогідно, що в еволюційному процесі переваги мали ті особини, у яких перцептивне сприймання при імпринтуванні доповнювалося емоційною чутливістю. Емоційна чутливість давала можливість навчитися швидше і тонше диференціювати мову батьків і співродичів.

Оскільки в основі поведінки живих істот лежать умовні рефлекси, для з'ясування виникнення і розвитку натуральної емпатії у філогенезі тварин скористаємося психологічною інтерпретацією (на відміну від загальноприйнятої фізіологічної) вироблення умовного рефлексу, яку описав В.К. Вілюнас [63].

Аналізуючи окремі положення психології емоцій, В.К. Вілюнас приходять до висновку, що в основі обумовлення мотиваційних ставлень лежить складний психічний процес, а саме здатність емоційного переживання, що викликається безумовним впливом, з одного боку, викликати пізнавальні процеси, спрямовані на

виявлення чинників і сигналів цього впливу, а з іншого – породжувати нове емоційне ставлення. Останнє, підкоряючись виявленим зв'язкам, «перемикається» на нові об'єкти. При повторному сприйманні нового об'єкта умовне емоційне ставлення відтворюється завдяки його фіксації на цьому об'єкті [63, с. 174].

Вважатимемо фізичні ознаки особини, що в першу чергу імпринтуються, безумовним стимулом (або ж первинним умовним стимулом, який допускає відповідну реакцію організму), а її емоційний стан – умовним або вторинним умовним стимулом. Враховуючи, що імпринтинг є умовнорефлекторним навчінням, можна зробити висновок, що при поєднанні первинного і вторинного стимулів унаслідок замикання умовнорефлекторного ланцюга або ж генералізації⁸ стимулу, емоційний стан матері (точніше, різні емоційно забарвлені сигнали стану) міг стати мотиваційно значущим подразником для молодшої особини.

Генералізація стимулу, очевидно, перш за все, відбувається у співочих птахів, у яких імпринтується пісня батьків. Звукові сигнали птахів, що повідомляють про їх внутрішній стан – страх, спокій, збудження при появі їжі, – можуть мати багато загальних елементів з піснею, що імпринтується. Така схожість допомагає молодняку навчатися диференціювати емоційні стани своїх батьків, а згодом і інших птахів.

Очевидно, емоційне перемикання з безумовних закарбовуваних подразників на умовні стимули, що пред'являються разом із ними, які характеризують внутрішній стан особини, і було тим механізмом, унаслідок функціонування якого у тварин у філогенезі сформувалася установка на емоційне сприймання своїх співродичів

⁸ За наявності схожих елементів у старого і нового стимулу тварина починає реагувати на новий стимул так, ніби його їй пред'являли раніше.

і, зокрема, їх внутрішнього стану, їх переживань. Іншими словами, мотиваційно значущими і завдяки цьому такими, що запускають відповідні вроджені програми поведінки, ставали не тільки ключові подразники, що імпринтувались, але й весь зміст об'єкта, що імпринтувався. Дані сучасної науки не дозволяють досконально описати, як відбувається цей процес перемикання, або, по-іншому, формування спрямованості на внутрішній стан іншої особини і, перш за все, на об'єкт прихильності.

Наведені вище виклади засвідчують, що на перцептивному рівні розвитку психіки у живих організмів з'явилася установка на емоційне сприймання сигналів, що інформують про внутрішній стан іншого організму. В онтогенезі тварини на підставі такої установки могла розвинути чутливість до емоційного зараження емоційним станом особини, що перебуває поряд. За сприятливих умов тварина навчалася відображенню суб'єктивних переживань іншої особини на рівні синтонії і, як наслідок цього, допомогі потерпілому або ж інструментальним рефлексам, що також припиняли страждання іншої особини. У підрозділі 3.3 ми більш докладно дослідимо онтогенетичний розвиток натуральної емпатії.

Еволюційний підхід передбачає з'ясування значення нового психічного утворення для виживання й адаптації особини та її потомства. У зв'язку з цим з'ясуємо наскільки доцільним було еволюційне закріплення установки до емоційного сприймання внутрішнього стану, суб'єктивних переживань іншої особини, а також умови і детермінанти цього процесу.

Упрожовж природного відбору установка до емоційного сприймання внутрішнього світу іншої особини, а потім і здатність до відображення цього світу закріплювалася генетично. Очевидно, чутливість до переживань іншої тварини, до батьків, дітей чи

співродичів сприяла розвитку комунікації, альтруїстичної поведінки, співробітництву, ієрархічних взаємовідносин та інших видів соціальних стосунків між тваринами. У батьків, чутливих до емоційних станів своїх дітей, турбота про потомство не обмежувалася тільки інстинктивними формами поведінки, а ставала більш гнучкою й опосередковувалася внутрішнім станом молодняка. Природно, що потомство таких «чутливих» батьків мало більше шансів для виживання. З цього випливає, що «емпатійні» особини мали більш численне потомство і завдяки цьому емпатійність генетично закріплювалася.

Здатність до психічного відображення внутрішнього стану іншої особини і, як наслідок, до елементарного емпатування їй оптимізувала і статевий відбір. Дослідження проблеми статевого відбору передбачає диференціацію його на внутрішньостатевий відбір (суперництво самців) і міжстатевий відбір (вибір самок).

Суперництво самців, як правило, призводить до відбору таких ознак, як найбільші розміри тіла, зброя та агресивність, що допомагають їх володарям у конкуренції за самок. Поєдинки самців рідко закінчуються сутичками. Як правило, відбувається демонстрація різних агресивних поз свого тіла, тобто свого агресивного емоційного стану, готовності до сутички. Здавалося б, як зауважує Д. Мак-Фарленд [211], серед тварин міг би розповсюдитися обман: тварина могла б штучно перебільшувати розміри свого тіла або зобразити позу найбільш крайньої агресії. Проте природний відбір не сприяє обману. Д. Мак-Фарленд вважає, що одна з причин може бути така: якби в популяції дуже зросла кількість шахраїв, то в якийсь момент сигнали, що інформують про перевагу суперника, знецінилися б. У зв'язку з цим природний відбір не сприяє обману.

Емпіричний матеріал про статевий відбір [211] дає можливість зробити висновок, що в ньому перевагу отримують самці, більш чутливі до емоційного стану свого суперника. Вони можуть точніше оцінити емоційний стан суперника: його страх, міру агресивності, впевненості, навіть якщо він і спробує шахраювати. Якщо особина-реципієнт відчує невпевненість супротивника, то це допоможе їй активніше демонструвати свою перевагу. Якщо ж вона відчує, з дозволу сказати, «психологічне» домінування суперника, то вона зможе вчасно уникнути відкритого конфлікту. В обох випадках у таких самців більше шансів вижити, зберегти енергію і мати потомство. Проте в цьому випадку виникає інше питання: чому самці не заражають своїми емоціями один одного? Очевидно, в ситуації суперництва не відбувається обумовлення синтонії емоційним резонансом. Функціонування цього механізму блокується позицією суперництва стосовно супротивника. Отже, наявність «чутливих» самців допомагає природному відбору перешкоджати обману, про який мовилося вище.

Що ж до міжстатевого відбору, то дослідники показали, що самки не вибирають дуже агресивних самців. Якщо вважати, що емпатійність є умовою розвитку неагресивної поведінки, то і тут вона сприяла еволюційному обмеженню агресивності.

Емпатійні особини сприяли сукупній пристосованості свого виду, тобто закріпленню у тварин сукупності генів, які погіршують їхню індивідуальну пристосованість, але сприяють виживанню їх нащадків і близьких родичів.

Подібні результати має й альтруїстична поведінка, яка також збільшує сукупну пристосованість живого організму і може звести до нуля його індивідуальну пристосованість, причому, альтруїзм – це поведінка, яку проявляють стосовно всіх членів групи, а не тільки до

дітей або родичів. Таким чином, альтруїстична поведінка сприяє не тільки сукупній пристосованості, але й груповій.

Д. Мак-Фарленд [211] описує два різні підходи в обґрунтуванні доцільності альтруїзму для еволюційного розвитку соціальної поведінки тварин. Перший підхід пояснює альтруїзм з точки зору індивідуальної пристосованості організму, другий – з позиції групового відбору.

Якщо підходити з погляду індивідуальної пристосованості організму, то природний відбір сприяє альтруїстичній поведінці за двох основних умов:

- якщо збільшення пристосованості реципієнта перевищує витрати (зниження пристосованості) донора-альтруїста на величину, більшу за їх коефіцієнт спорідненості;
- якщо витрати особи-донора на допомогу особі-реципієнту невеликі і донор згодом сам розраховує на допомогу реципієнта.

Інша точка зору пояснює альтруїзм з позицій групового відбору. З цього погляду впливає, що природний відбір сприяє поведінці, яка зменшує пристосованість «альтруїста», якщо ця поведінка корисна всій групі чи виду в цілому. Проте Д. Мак-Фарленд відзначає, що біологи-еволюціоністи не в змозі показати, яким чином у процесі еволюції могла б виникнути така ситуація, і багато хто вважає, що це не є реальним [211, с. 125], оскільки природним відбором повинна була б у першу чергу заохочуватися індивідуальна пристосованість організму.

Існує і третя точка зору на детермінацію виникнення й розвитку альтруїзму в філогенезі. Соціобіологи, прихильники природженої альтруїстичної поведінки, вважають, що існує ген або декілька генів альтруїзму, які успадковуються потомством особини-альтруїста [433; 446]. Їх супротивники вважають, що такий підхід є

дуже спрощеним, і не можна складну соціальну поведінку пояснити існуванням «генів-егоїстів» і «генів-альтруїстів».

Описану суперечність можна дещо нівелювати, якщо говорити не про вроджену агресію або альтруїзм, а про ті генетичні задатки, умови, які в онтогенезі тварини сприяють розвитку альтруїстичної чи агресивної поведінки, тобто про *сформованість установки до психічного відображення внутрішнього стану іншої особини*. Якщо така установка є, то в онтогенезі вона розвивається в емпатійність, яка сприяє навчанню альтруїстичній поведінці. Проте, на відміну від соціобіологів, ми розглядаємо не тільки альтруїстичну поведінку, яка, як правило, зменшує індивідуальну пристосованість тварини, але й взаємодопомогу, кооперацію, взаємодію тварин, у результаті яких може підвищуватися обопільна їх пристосованість.

Дослідження філогенезу натуральної емпатії дозволяє перейти до розгляду її ситуативного розвитку. Простежимо, що відбувається, коли тварина із вродженою установкою до психічного відображення емоційного стану іншої особини потрапляє в реальну емпатогенну ситуацію. У такий спосіб дослідимо ситуативну динаміку натуральної емпатії.

3.2. Механізми мікрогенезу натуральної емпатії

У попередньому підрозділі було проілюстровано, що у процесі еволюції психіки емоційний стан тварини став значущим стимулом для безумовнорефлекторного реагування на нього інших особин. Коли тварина-реципієнт (об'єкт емпатії) потрапляє в емпатогенну ситуацію, її емоційний стан стає для інших особин безумовним подразником. Здатність психіки високоорганізованих тварин до обумовлення сприяє тому, що при сприйманні емпатогенної ситуації

внаслідок емоційного зараження актуалізуються їх пізнавальні процеси, що забезпечують орієнтовні реакції. За допомогою орієнтовних реакцій тварина-донор (суб'єкт емпатії) встановлює джерела, чинники, що викликали у неї емоційне переживання. Таке встановлення обумовлює «перемикання» емоцій особини-донора на зміст емпатогенної ситуації.

Відтак, емоційне зараження запускає орієнтовний рефлекс, а їх сумісна дія обумовлює сприймання суб'єктом емпатії емпатогенної ситуації і, зокрема, емоційного стану об'єкта емпатії. Сприймання стану іншої особини на фоні емоційного зараження, у свою чергу, обумовлює включення механізму емоційного резонансу.

Особливості прояву емоційного резонансу у філогенезі тварин описані у дослідженнях П.В. Симонова [323; 326]. Під емоційним резонансом він розуміє «стан емоційного збудження, що виникає у відповідь на сигнали емоційного стану іншої особини того ж виду [326, с. 8]». Емоційне резонування, у свою чергу, обумовлює синтонію – «інстинктивне співзвуччя з навколишнім середовищем [239, с. 157]», тобто емоційні переживання тварини-донора стають «співзвучними» з переживаннями особини-«жертви».

Негативні емоції породжують реакцію уникнення. Ця реакція, залежно від індивідуального досвіду тварини, може спричинити різні типи поведінки. У разі актуалізації рефлексу уникнення тварина пасивно споглядає ситуацію з безпечного місця або проявляє пасивно-оборонну реакцію. За умови функціонування екстраполяційного рефлексу у тварини-донора виробляється умовний інструментально-руховий рефлекс з усунення негативних емоцій особини-«жертви». Позитивним підкріпленням вироблення такого рефлексу служить нівелювання власних негативних емоцій, що виникають у результаті емоційного зараження при відображенні

емоційного стану особини, яка перебуває в емпатогенній ситуації. Таким чином, в основі сприяння тварин одна одній лежить оперантне научіння. Для більшої наочності зобразимо схематично ситуативний розвиток натуральної емпатії (мал. 3.1).

Мал. 3.1. Структурно-динамічна модель ситуативної натуральної емпатії.

Примітка. ЕС – емпатогенна ситуація.

Нами подано теоретичну схему розвитку емпатійного процесу у високоорганізованої тварини. У природних умовах життєдіяльності тварини таке повне і послідовне розгортання емпатійного процесу

можна спостерігати не завжди. Для того, щоб емоційне зараження призвело суб'єкта емпатії до синтонії і сприяння її об'єкту необхідна взаємодія багатьох чинників. Це не лише генетичні особливості тварини, але й її ситуативний стан, її індивідуальний досвід, рівень «розсудливого мислення» [178], а також певні ознаки середовища. Ознаки середовища також репрезентуються багатьма чинниками, а саме: особливостями ситуації, в якій перебуває особина-«жертва», якими сигналами вона інформує про свій емоційний стан, поведінка інших членів групи, ступінь небезпеки тощо.

В експериментальних умовах розвиток розгорненого процесу натуральної емпатії відстежити набагато легше. Використання результатів нейрофізіологічних досліджень допоможе позбутися небажаного антропоморфізму, а їх психологічна інтерпретація – об'єктувати автономію регулятивного значення суб'єктивних переживань. Скористаємося дослідом Л.А. Преображенської, що був проведений над собаками [275, с. 37-38].

Дослід проводився над чотирма собаками. Одна з них – собака-«жертва» – піддавалась ударам електричного струму. Три інших були «спостерігачами». У собак-«спостерігачів» вироблялася інструментальна реакція внаслідок нанесення партнеру удару струмом. У дослідях собаки перебували в одній камері на різних верстатах, розташованих на відстані півметра один від одного. На задню лапу собаці-«жертві» подавали струм значної сили, що викликав не тільки локальне піднімання лапи, але і появу задишки, скавучання, часто виск. У собаки-«спостерігача» ліву передню лапу прикріпляли до важеля. Піднявши лапу вище певного рівня, тварина могла вимикати дію струму на першого собаку. Трьом собакам-«спостерігачам» імплантували електроди в

дозальний гіпокамп, що давало можливість реєструвати ЕГ (електрограму) гіпокампа, ЕКГ (електрокардіограму), дихання.

Після удару струмом собаки-«жертви» у неї виникала оборонна поведінка, а у двох собак-«спостерігачів» припинялися спонтанні підймання лап, якщо вони мали місце до вимикання подразника, і з'являлася орієнтаційна реакція. Появу орієнтаційного рефлексу у собак-«спостерігачів» можна пояснити сприйманням від собаки-«жертви», внаслідок емоційного зараження, сигналів, що свідчать про негативні емоції, які та переживала. Припинення підймання лапи у собаки-«спостерігача», у разі нанесення ударів струмом партнеру, відбувалося навіть на фоні її сильного рухового збудження. У подальших дослідах лише в однієї з цих двох собак-«спостерігачів» кількість підймань лапи не тільки повернулася до фонових значень, а й стала значно їх перевищувати.

Ця частина експерименту демонструє, що у першого собаки емпатійний процес обірвався на етапі сприймання ситуації внаслідок дії емоційного зараження й орієнтовного рефлексу, а у другого – в результаті споглядання й оцінки ситуації на фоні емоційного зараження виник емоційний резонанс. У перші миті після удару струмом партнера собака-«спостерігач» ще точно не міг відобразити емоційний стан собаки-«жертви», і тому підняття лапи було в нього досить частим. Згодом характер рухів змінився. При нанесенні ударів струмом партнеру перші «фізичні» підймання лапи стали замінюватися все більш тривалими «тонічними» підйманнями, що надійніше позбавляли тварину від електрошкіряного подразнення.

На цьому етапі досліду спостерігається, як унаслідок емоційного резонансу собака-«спостерігач» починає синтонувати «жертві». Він все адекватніше сприймає її ситуативний стан і

завдяки виробленню умовного рефлексу позбавляє її від дії струму. У досліді, що описується, синтонія супроводжується, очевидно, оперантним научінням, яке зумовлює позбавлення болю собаки-«жертви». Адже собака-«спостерігач» методом проб і помилок навчається відповідному підйманню лапи і його тривалості, що позбавляють від страждання собаку-«жертву».

Можна знайти факти, де поведінка допомоги тварин проявляється через функціонування екстраполяційного рефлексу. Підкріпленням такого рефлексу служить зникнення негативних емоцій у «партнера» і, як наслідок, поява у нього позитивних переживань, якими знову ж таки заражається собака-«спостерігач».

Таким чином, позитивні емоції, що з'являються у собаки-«спостерігача» в результаті його поведінки допомоги собаці-«жертві», є підкріпленням інструментального рефлексу або рефлексу уникнення болю у «жертви». Цей факт підтверджує ще одне наше припущення, що емпатія має біполярний характер — можна заражатися як негативними, так і позитивними емоціями партнера.

У третього собаки при нанесенні удару струмом партнеру поведінка помітно не змінилася, хоча відзначено прискорене серцебиття, як і у перших двох при спостереженні за собакою-«жертвою» після ударів її струмом. Із цього можна зробити висновок, що у третьої тварини емоційне зараження не призвело до повного розвитку емпатійного процесу. Очевидно, він обірвався на етапі споглядання емпатійної ситуації внаслідок дії емоційного зараження. У неї навіть не спрацював орієнтаційний рефлекс.

Подальші досліді Л.А. Преображенської [275] доводять, що тварини можуть допомагати іншим особинам як на шкоду собі, так і не на шкоду своїм потребам. В одній із серій експерименту робили зіставлення харчової реакції і реакції уникнення при больовому

роздратуванні «партнера». З'ясувалося, що при умові дії струму на «партнера» під час здійснення харчового безумовного рефлексу з трьох тварин тільки одна переривала харчову реакцію і в подальших дослідах у присутності собаки-«жертви» стала відмовлятися від їжі (сприяння на шкоду собі). У двох інших собак реакція позбавлення партнера від болю не проявлялася при дії струму на іншу тварину не лише під час їжі, а й відразу після її припинення, і в більшості випадків могла бути викликана знову лише через 10-15 секунд після її закінчення (сприяння не на шкоду собі).

Таким чином, із викладеного вище можна зробити висновок, що розвиток і прояв елементарної емпатії залежить від багатьох чинників. Вона проявляється у формі сприймання емпатогенної ситуації, синтонії, пасивного споглядання, пасивно-оборонної реакції, або ж сприяння. Емпатійний процес може репрезентуватися у розгорнутому вигляді від початку до кінця, а може обірватися на якійсь його ланці.

У зв'язку з цим важливо дослідити закономірності онтогенетичного розвитку натуральної емпатії, де чинники та особливості її функціонування і динаміки проявляються найвиразніше.

3.3. Онтогенетичний розвиток натуральної емпатії

Сучасні зоопсихологічні дослідження доводять: чим вищий щабель еволюційного розвитку, на якому перебуває тварина, тим складнішою, різноманітнішою, автономнішою від інстинктивного контролю стає її поведінка. У життєдіяльності високоорганізованого організму протягом його онтогенезу внаслідок наuczіння за

механізмом імпринтінгу, умовнорефлекторного, вікарного наuczіння і наслідування іншим особам все більшого значення набуває індивідуальний досвід.

Визначимось у дефініціях явищ, що зумовлюють зростання значущості індивідуального досвіду у філогенезі та онтогенезі.

Наuczіння за механізмом імпринтінгу є швидким, автоматичним, майже моментальним порівняно з тривалим процесом пристосування організму до конкретних умов його життя з використанням практично готових з народження форм поведінки.

Умовнорефлекторне наuczіння припускає виникнення нових форм поведінки як умовних реакцій на спочатку нейтральний стимул, який раніше не викликав специфічної реакції.

При оперантному наuczінні знання, уміння і навички отримуються методом спроб і помилок. Він полягає в наступному. Завдання або ситуація, з якою зіткнувся індивід, породжує у нього комплекс різноманітних реакцій: інстинктивних, безумовних, умовних. Організм послідовно випробовує на практиці для вирішення задачі кожен з них і автоматично «оцінює» досягнутий при цьому результат. Та з реакцій або те їх поєднання, що дає найкращий результат, тобто забезпечує оптимальне пристосування організму до ситуації, що виникла, виділяється серед інших і закріплюється в досвіді.

Наuczіння через пряме спостереження за поведінкою інших особин, у результаті якого індивід відразу переймає і засвоює форми поведінки, за якими спостерігає, називається вікарним. За способом функціонування і результатами він нагадує імпринтінг, але тільки у сфері надбання соціальних умінь і навичок. Загальноприйнято вважати вікарне наuczіння специфічно людським, хоча у вищих тварин воно частково також представлено. Для ілюстрації наявності

вікарного наuczіння у вищих ссавців скористаємося добре відомим випадком з японськими макаками, які мешкають на острові Кошіма, описаний Д. Мак-Фарлендом [211, с. 468].

Щоб примусити мавп триматися на відкритому місці, де за ними легше було б спостерігати, експериментатори розкидали на березі струмка бульби батату. Вони бачили, як 16-місячна самка за кличкою Імо відмивала в струмку пісок з бульб. Вона регулярно робила цю операцію, і незабаром, її стали наслідувати інші мавпи, які спостерігали за нею, особливо її однолітки. Два роки потому Імо вигадала ще одну операцію з очищення їжі. Експериментатори розкидали на березі струмка зерна злаків, і мавпи збирали їх – окремо кожне зерно. Імо ж набрала повну жменю змішаних з піском зерен і кинула все це у воду. Пісок пішов на дно, а зерна легко можна було зібрати з поверхні води. Ця нова операція з очищення їжі серед осіб популяції поширилася так само, як і спосіб миття бульб батату.

Використовуючи всі згадані типи наuczіння ссавців, спробуємо з'ясувати, чи навчається тварина емпатувати. Якщо так, то якими способами це відбувається впродовж її онтогенетичного розвитку. У цьому нам допоможе аналіз численних спостережень і експериментальних досліджень зоопсихологів внутрішньовидових і міжвидових інтеракцій тварин.

Спостереження зоопсихологів свідчать про те, що тварини не залишаються байдужими до дій, впливів на своїх співродичів, особин одного і того ж чи навіть іншого виду. Для більш об'єктивного вивчення внутрішньовидових взаємин тварин почали застосовувати метод умовних рефлексів. Одними з перших таких досліджень були дослідження В.Я. Кряжева [179], в яких вивчалися вегетативні і

секреторні реакції при больовому і харчовому роздратуванні іншої особини, названі автором наслідувальними рефлексами.

У подальших роботах більшість авторів вивчала у тварин зміни інструментальних рухових реакцій або ж намагалася виробити так звані умовні реакції допомоги — інструментальні рефлекси, що переривають або відвертають больове роздратування партнера [113; 234; 325].

Зупинимося на найбільш цікавих результатах таких досліджень.

Так, Х. Дельгадо [113] вивчав вироблення й особливості прояву реакції допомоги у мавп. Коли мавпа натискала на важіль, що був у клітці в годівниці, відразу ж з'являлась їжа, й одночасно у однієї з мавп відбувалося електроподразнення бахроми склепіння мозку, яке викликало у неї бурхливе рухове збудження. За таких умов лише у ватажка спостерігалася гальмування харчового інструментального рефлексу. У решти мавп поведінка мавпи-«жертви» не слугувала перешкодою для харчодобувної активності за допомогою важеля.

Результати експериментів О.Є. Новікової з мавпами-капуцинами були дещо інші. Вона показала, що ці мавпи в змозі виробити інструментальну реакцію, здійснення якої призвело б до харчового підкріплення іншої особини, а не власної.

Цікаві результати були отримані Л.А. Преображенською в дослідях з собаками, про які ми згадували у попередньому підрозділі. У собак-«спостерігачів» вивчалися не лише зовнішні поведінкові реакції на больове роздратування струмом собаки-«жертви», а й за допомогою імплантованих у дорзальний гіпокамп електродів, реєструвалися ЕГ (електрограма) гіпокампа, ЕКГ (електрокардіограма), дихання, рухові реакції. У частини собак

вдалося виробити інструментальну реакцію, яка викликала припинення оборонного збудження партнера.

Для нашого дослідження важливим є той факт, що у всіх собак-«спостерігачів», у тому числі і тих, у яких не вдалося виробити реакцію допомоги, при появі больових відчуттів у «партнера» (ознак його оборонної поведінки) тією чи іншою мірою відбувалося прискорення частоти серцевих скорочень і збільшення синхронізації тета-ритму. Ці дані свідчать про виникнення у собак-«спостерігачів» емоційної напруги внаслідок емоційного зараження відчуттями партнера. Виникнення у собак емоційної напруги при спогляданні емпатогенної ситуації, в якій знаходиться собака-«жертва», переконує в тому, що ці тварини генетично схильні до відображення емоційного стану партнера. Проте через різні обставини та індивідуальні особливості процес їх емпатування обривається на різних ланках: на спогляданні, сприйманні даної ситуації чи синтонії. Лише у 50% собак-«спостерігачів» емпатійний процес завершувався діями, що припиняли негативні емоції партнера.

Інтерпретація результатів деяких дослідів П.В. Симонова [325; 326] з щурами також підтверджує можливість навчіння тварин проявляти емпатію. П.В. Симонов виробляв умовну «реакцію допомоги» у щурів. По-іншому він назвав її умовною реакцією уникнення больового роздратування «партнера». У дослідях з білими щурами-самцями вдалося у 31% особин порівняно швидко виробити умовну реакцію уникнення больового роздратування «партнера». У 45% щурів цю реакцію виробляли лише після того, як їх кілька разів використовували як «жертву». У 24% досліджуваних щурів виробити умовний рефлекс уникнення криків болю «партнера» не вдалося.

Очевидно, 24% щурів, яких дослідник називає нечутливими до емоційного стану іншого, не можуть емоційно реагувати внаслідок того, що їх емпатійні реакції після емоційного зараження обриваються на спогляданні чи сприйманні емпатогенної ситуації або ж у них узагалі не сформована емпатійна установка на сприймання емоційного стану іншої особини (див. 3.1). 45% щурів, очевидно, вміли проявляти синтонію. Проте після набуття відповідного досвіду жертви вони досить легко научалися реакції допомоги. У 31% чутливих щурів індивідуальні особливості і досвід зумовлювали прояв повноцінного емпатування (зрозуміло, на рівні натуральної емпатії) партнеру-«жертві».

У подальшому П.В. Симоновим і його співробітниками були проведені дослідження не лише з вироблення інструментальних рефлексів допомоги, а й експерименти, присвячені вивченню здатності тварини до осягнення внутрішнього стану іншої особини, що і було умовою вироблення у них інструментальних рефлексів допомоги [222; 274; 324; 326].

Як бачимо, міра емпатійності тварини залежить від особливостей її онтогенетичного розвитку, індивідуального досвіду. Певним чином це підтверджують і експерименти з ушкодженням різних ділянок мозку. Вони показали, що «індивідуальні відмінності умовних реакцій уникнення, що спостерігалися, переважно залежать від мотиваційної сфери даної тварини, а не від її здатності до навчання [326, с. 37]».

П.В. Симонов намагається пояснити, що серед тварин, які стоять на різних щаблях філогенетичного розвитку (щур, собака, мавпа), виявляються особини з різною мірою чутливості до сигналів оборонного збудження іншої істоти того ж виду. Проте стосовно схильності до вироблення умовних рефлексів спрямованих на

сприяння «партнеру-жертві» дослідник стверджує, що природний відбір закріпив її у близько 80% особин кожного виду.

На наш погляд, однозначно робити такі висновки навряд чи можливо, оскільки відсутні статистично значущі результати дослідів, відповідно з собаками і мавпами, що допомагають чи не допомагають «партнеру-жертві». Так, Л.А. Преображенська [275], описуючи досліди з собаками, наводить цифру 50%. Це та частина собак-«спостерігачів», у яких вдалося виробити умовну реакцію підймання лапи на важіль з метою припинення подачі струму «партнеру-жертві». Проте у цих дослідах вибірка не була репрезентативною. Експерименти проводилися на шести собаках, що явно недостатньо для будь-яких однозначних висновків.

Прокоментуємо ще один висновок П.В. Симонова в результаті аналізу внутрішньовидової поведінки тварин. Він вважає, що здатність організмів реагувати на сигнали стану іншої особини є «самостійною лінією еволюції, «вертикаллю», що пронизує різні поверхи історії тваринного світу [324, с. 23]». Беручи до уваги факти, описані в підрозділі 3.1, доповнимо це міркування думкою про необхідність урахування значущості відповідних особливостей розвитку психіки у філогенезі для прояву емпатійності. З опису розвитку ситуативної емпатії видно, що навіть на елементарному рівні вона опосередковується певною мірою когнітивними процесами: орієнтаційним і екстраполяційним рефlekсами, «оцінкою» ситуації.

Про складний зв'язок емоційних проявів з інтелектуальною активністю свідчать і дослідження нейрофізіологів з позицій еволюційного підходу, на підставі яких Л.В. Крушинський робить висновок, що лімбічна система мозку в ході його розвитку зазнала істотних змін. Її філогенез тісно пов'язаний з прогресивним

розвитком нової кори. Розвинулися емоції, пов'язані зі здатністю до передбачення майбутнього. У тісному зв'язку з цими емоціями еволюціонував орієнтаційно-дослідницький рефлекс і рефлекс мети. Багатство емоцій — один з істотних чинників евристичної функції мозку [178].

Функціонування екстраполяційного рефлексу є одним з основних структурних елементів розсудливої діяльності, яка визначається ступенем розвитку мозку. Л.В. Крушинський [178], на противагу П.В. Симонову, вважає, що основною умовою на шляху еволюції соціальної поведінки тварин є рівень розвитку їх розсудливої діяльності. Ця суперечність між домінуванням емоцій або когніцій у соціальних взаєминах тварин знімається, якщо в основу цих взаємин (внутрішньовидових стосунків) покласти здатність високоорганізованих особин до емпатії, функціонування якої обумовлюється як емоціями, так і когніціями.

Аналіз закономірностей філогенетичного і ситуативного розвитку натуральної емпатії приводить до висновку, що її онтогенетичний розвиток має характер наочіння різного типу – від імпринтінгу до вікарного наочіння. У цьому якраз і виявляється залежність емпатії від рівня філогенетичного розвитку, який обумовлює здатність тварини до того чи іншого виду наочіння. Всі види наочіння тварин тією чи іншою мірою засновані на інстинктивній поведінці. *У зв'язку з цим онтогенетичний розвиток емпатії може відбуватися тільки в особин із сформованою емпатійною установкою.*

Для таких тварин емоційний стан партнера є ключовим подразником, який обумовлює емоційне зараження суб'єкта емпатії. Наслідком онтогенетичного розвитку тварини є варіативність її ситуативної емпатії. Вона може проявлятися у різних формах:

споглядання чи сприймання емпатогенної ситуації, синтонії чи реакції сприяння.

З викладених вище фактів прояву емпатійності тваринами, а також аналізу внутрішньовидових стосунків, які описані етологами і зоопсихологами [126; 178; 196; 211], можна зробити висновок, що *механізмами онтогенетичного розвитку натуральної емпатії є імпринтинг, умовнорефлекторне, оперантне і вікарне навчіння.*

У ранньому постнатальному онтогенезі в певні чутливі періоди (у вищих тварин вони досить-таки розтягнуті) відображаються, закарбовуються емоційні стани батьків та інших членів групи, а також, можливо, деякі реакції на них дорослих особин. Підростаючи, молодняк навчається умовно-рефлекторним способом диференціювати сигнали, що інформують про стан інших тварин. Умовнорефлекторний зв'язок, що виникає, робить для індивіда мотиваційно значущими подразники, які породжують той або інший стан у «партнера». Такі особини досить легко вступають у соціальні стосунки з членами своєї групи і можуть проявляти до них синтонію. Проте за нестандартних екстремальних ситуацій, у які потрапляє «партнер», вони проявляють реакцію уникнення і пасивного споглядання того, що відбувається. Адекватно реагувати на неблагополуччя особини-«жертви» тварини навчаються вже при переході в зрілий вік за допомогою оперантного або вікарного навчіння. Ефективність такого навчіння, як відзначалось, залежить не лише від «чутливості» тварини, але і від рівня її «інтелекту».

Наші висновки підтверджуються дослідженнями елементарної розсудливої діяльності тварин і їх внутрішньовидових стосунків [178]. На підставі цих досліджень робиться висновок про існування кореляції між рівнем розвитку розсудливої діяльності і складністю суспільних відносин тварин. Л.В. Крушинський доводить, що

тварини, які живуть у співтоваристві, яке засноване на індивідуальному знанні його членами один одного і в якому розвинена взаємодопомога, співпраця та інші прояви складних форм взаємостосунків, завжди мають більш високорозвинуту розсудливу діяльність.

Автор припускає, що ступінь розвитку розсудливої діяльності не визначає суспільного або індивідуального способу життя тварини, проте ступінь різноманіття і пластичності форм суспільних стосунків у співтовариствах тварин, що індивідуально знають один одного, завжди визначається рівнем розвитку розсудливої діяльності. Іншими словами, розум не визначає способу життя тварин, однак форма їх суспільних відносин визначається розумом [178, с. 221].

Таким чином, рівень емпатійних стосунків навіть на рівні перцептивної психіки певною мірою визначається розвиненістю їх елементарної розсудливої діяльності. Ілюстрацією до зробленого висновку може служити міра складності поведінки взаємодопомоги, взаємодії в природних умовах між членами одного чи навіть різних видів (частіше між твариною і людиною), в основі яких лежить емпатійне «вчування» в стан іншої особини.

У природних умовах складніше визначити внутрішні механізми тієї або іншої поведінки тварини. Але деякі спостереження етологів за життям тварин красномовно підтверджують наші теоретичні викладки, щодо механізмів та особливостей їх поведінки.

Найзвичніша послуга, яку надають один одному вищі тварини, — це попередження про небезпеку, що наближається. Найчастіше інформація передається груповими сигналами. За допомогою цих сигналів передається не тільки інформація про небезпеку, а й про емоційний стан особини, яка виявила її. Так, дорослі мавпи чітко

диференціюють такі сигнали і відповідно реагують: миттєво після повідомлення про небезпеку шукають ворога в небі, під деревами або на дереві. Молоді особини не вміють диференціювати такі сигнали. У них виявляється страх, тривожність, реакція уникнення. Із аналізу поведінки молодих мавп можна зробити висновок, що вони уловлюють перш за все емоційний стан тварини, що побачила небезпеку. Таке емоційне реагування має умовнорефлекторний характер. Звуковий сигнал є тим безумовним подразником, який символізує відповідний стан його власника. Лише на пізніших етапах онтогенезу мавпи навчаються сприймати і «когнітивну» інформацію.

Оперантне навчіння елементам емпатії добре виявляється в кооперативних діях – у співпраці тварин, наприклад, у спільній турботі про потомство у мексиканських сойок, пінгвінів, вовків, лисиць, мавп та ін., спільному полюванні у левів, гієн і гієнових собак.

Пташенят мексиканських сойок, які вилупилися, вигодовують не тільки батьки, але й інші члени зграї, за рахунок яких пташенята одержують близько 50% їжі [211, с. 132]. Птахи-помічники методом спроб і помилок отримують цінний досвід турботи про потомство, зокрема, «відчувати» їх стан, а також навчаються синтонувати і сприяти батькам пташенят. Така поведінка птахів-«помічників» допомагає їм установити необхідні соціальні контакти, підвищити сукупне пристосування, а також вижити. Емпатійність сойок також значно покращує їх адаптацію.

Турбота про потомство і, зокрема, самопожертва батьків заради його виживання вважається багатьма, хоча і не всіма зоопсихологами [446], однією з форм альтруїзму. Спостереження за ніжною турботою про потомство у вовчих і лисячих сім'ях не лише

батьків, а й вхожих у сім'ю «дядечків» (у вовків) і «тіточок» (у лисиць), підтверджують їх здатність до емпатійних стосунків, хоча і на психофізіологічному рівні.

Спільна турбота про потомство існує і в гіенових собак. До речі, поведінка цих собак відповідає усім ознакам альтруїзму. Так, Джон Ексел [322] вважає, що первинним проявом істинного альтруїзму є розділення їжі з членами групи, які не брали участі в полюванні. На його думку, істинний альтруїзм відсутній у тварин і виник уперше лише у первісних людей. Проте поведінка гієноподібних собак заперечує це припущення. Гієноподібні собаки приносять здобич додому і віддають її спочатку дітям, а залишки розділяють між собаками-«мисливцями» і собаками, які не брали участі в полюванні, а охороняли молодняк.

Вікарне наочіння, яке є механізмом онтогенетичного розвитку емпатії, властиве приматам. Вони часто переймають досвід один в одного завдяки вікарному наочінню, одним з основних елементів якого є наслідування (див. приклад з мавпою Імо). Вражаючий приклад самопожертви павіанів, у якому проявилася вища емпатійність, певною мірою «усвідомлена» завдяки екстраполяційному рефлексу, описаний В.П. Ефроїмсоном. Вчинок павіана може служити яскравим прикладом самовідданості для його родичів. «Натураліст Євгеній Марс, який прожив серед павіанів три роки, одного разу підглянув такий випадок. Зграя павіанів (самці, самки, дитинчата) спізналися вчасно дістатися до безпечних печер, а недалеко від їх дороги спокійно заліг леопард. Здобич йому забезпечена. Але від зграї відділилися два самці. Вони піднялися на скелю над леопардом і разом кинулися вниз на нього. Один учепився в горло, інший у спину. Леопард одним помахом задньої лапи розпорів черево нижньому павіану і махом передніх лап

переламав кістки верхньому. Однак за частки секунди ікла вже випатраного павіана дісталися до яремної вени леопарда, і на той світ відправилася вся трійка. Можна не сумніватися, що обидва павіани при всій своїй «тупості» знали, що їх чекає неминуха загибель, але вони пішли на неї [414, с. 43]».

Таким чином, зважаючи на вище сказане можна зробити висновок, що динаміка натуральної емпатії в онтогенезі залежить від рівня психічного розвитку тварини та її віку.

Розвиток емпатійності тварин сприяє оптимізації їх комунікації на основі збільшення умінь диференціювати емоційні стани партнерів. У природних умовах комплекс емоційно-виразних проявів у тварин служить досить тонким індикатором їхнього емоційного стану. Зовнішні емоційно-виразні рухи тварини є дистантним застережливим сигналом, що несе певну інформацію в умовах зоосоціальних інтеракцій. Проте експресія зовнішніх проявів у тварин часто не відповідає мірі їх емоційної напруги. І все ж, незважаючи на це, «партнери» по взаємодії адекватно відображають модальність переживань один одного. Природно, що така адекватність відображення можлива лише внаслідок дії емоційного резонансу.

Наявність функціонування у тварин в умовах взаємодії емоційного зараження й емоційного резонансу, що допомагають максимально адекватно відобразити внутрішній стан іншої особини, видно з багатьох спостережень етологів за їх внутрішньовидовою поведінкою. А.В. Вальдман і М.М. Козловська [56] вивчали особливості оцінки кішками індивідуальної поведінки і модальності початкового емоційного стану партнерів в умовах групової взаємодії. Вони помітили, що один і той же емоційний стан (наприклад, лютя, тривога, страх) у різних тварин може мати досить різноманітний,

але постійний для цієї тварини зовнішній вираз. Довільно трактуючи зовнішні ознаки, експериментатор може легко ототожнити прояв пасивно-оборонної реакції люті зі станом активної реакції страху, що закінчується також нерідко спрямованим нападом. Проте така «атака» може зовсім не відображати «люті» тварини, а є наслідком виразного страху в умовах безвихідності (нікуди втекти або сховатися). Подібна поведінка у щурів описана К. Лоренцом [197].

Коти-«партнери» ніколи не плутали подібних реакцій. За одними і тими ж реакціями вони точно визначали настрій, емоційний стан збудженої тварини. Дослідники вважають, що коти-«спостерігачі» визначали емоційний стан kota-«піддослідного» лише за зовнішніми, хоча для очей експериментатора і не помітними, формами виразу емоцій. Опис експерименту дає підстави зробити висновок про те, що коти не лише візуально, а й на психофізіологічному, безпосередньо-чуттєвому рівні відображали емоції «партнерів».

Відзначимо ще одну закономірність розвитку натуральної емпатії в онтогенезі. Всі проаналізовані нами факти свідчать про те, що у тварин — емпатуючої та емпата — модальність переживань одна і та ж: негативні емоції породжують негативні, позитивні емоції тварини-«реципієнта» викликають у тварини-«донора» емоції того ж самого знаку. Впродовж онтогенезу така особливість взаємовпливу тварин одна на одну не змінюється, чого не можна сказати про онтогенетичний розвиток емпатії у людини (див. розділ 2).

Можна заперечити, що тварина, яка полює, не може проявляти синтонію до своєї жертви. Це дійсно так, але вона не відчуває і протилежних переживань. К. Лоренц відзначав, що лев на

полюванні дивиться на свою жертву не як на «суб'єкт», живу істоту, а як на їжу. Очевидно, в основі агресії в тваринному світі не можуть лежати дисонансні емпатійні переживання, вона не може породжуватися відображенням внутрішнього стану партнера, як це може бути у людини. Тварина може заражатися лише ідентичними емоціями і не може відчувати злість при радості «партнера».

Із проаналізованого емпіричного матеріалу, описаного зоопсихологами та етологами, нами знайдений єдиний факт прояву дисонансної емпатії у тварини. В.І. Сиренський і Т.Г. Кузнецова [354], описуючи адаптацію в експериментальних умовах підлітка-шимпанзе за кличкою Малюк (5 років 9 міс.) відзначали, що його стосунки з іншими мавпами виникли за типом нестійкого паритету, за якого реакції сприяння чергувалися з реакціями протидії. Несподівана агресія з боку Малюка викликала спочатку в інших особин пасивно-оборонні реакції, що приносило йому задоволення. Отже, Малюк отримував задоволення не тільки від позитивної комунікації, сприяння, але й від негативної протидії, коли обертав у втечу інших.

Малюк мав найнижчий ранг внутрішньовидових взаємин. Його поведінка суперечила реакціям приматів у природних умовах. Загальновідомим є той факт, що в природних умовах тварини, які мають найнижчий ранг, проявляють лише зміщену агресію і ніколи не нападають на особин вищого рангу. Очевидно, в експериментальних умовах екстремальні ситуації викликали у шимпанзе зміни природної поведінки.

Зробимо деякі підсумки викладеного матеріалу в цьому підрозділі. Онтогенетичний розвиток натуральної емпатії обумовлюють наслідки за механізмом імпринтінгу, умовнорефлекторне, оперантне і вікарне наслідки. Розвиток

натуральної емпатії в онтогенезі має ряд закономірностей: ускладнення структури та якості емпатійного відображення, незмінність модальності переживань суб'єкта й об'єкта емпатії, збільшення опосередковуючої ролі розсудливої діяльності в розвитку емпатійної поведінки.

Висновки до розділу 3

1. Виникнення в живих організмів емоційних тонів, відчуттів і переживань було еволюційно необхідним процесом, що послужило позитивній адаптації тварин і стало необхідною умовою для генези емпатійних явищ.

Чинниками виникнення емпатії у тварин була поява у них інстинкту спілкування та потреби в емоційному контакті (потреби орієнтуватися в емоційному настрої іншої особини). Первинною формою інстинкту спілкування, який виражався в найелементарнішій формі спрямованості одного організму на інший з метою подальшої прив'язаності (синівської, статевої або товариської) до нього був імпринтинг, який виник на певному етапі еволюційного розвитку живих істот. Саме явище імпринтингу філогенетично зумовило розвиток емпатійної здатності.

Філогенетичним механізмом формування емпатійної установки на емоційне сприймання внутрішнього стану і переживань є емоційне перемикання з безумовних закарбовуваних при імпринтуванні подразників внаслідок генералізації стимулу на умовні стимули, які характеризують внутрішній стан особини і пред'являються разом з безумовними. Внаслідок цього в процесі еволюції психіки емоційний стан тварини став значущим стимулом для безумовнорефлекторного реагування на нього інших особин.

2. Високоорганізовані тварини можуть бути здатні до натуральної емпатії. Вона проявляється у формі споглядання, сприймання емпатогенної ситуації, синтонії, сприяння чи пасивного споглядання емпатогенної ситуації або ж пасивно-оборонної реакції. Механізмами мікрогенезу емпатії є емпатійна установка, емоційне зараження, орієнтаційний рефлекс, емоційний резонанс, екстраполяційний рефлекс, оперантне научіння, рефлекс уникнення. Актуалізація рефлексу уникнення призводить до пасивного споглядання емпатогенної ситуації чи пасивно-оборонної реакції, після синтонії, а екстраполяційний рефлекс й оперантне научіння – до сприяння. Емпатійний процес може репрезентуватися у розгорнутому вигляді від початку і до кінця, а може зупинитися на якійсь його ланці.

3. Наслідком онтогенетичного розвитку тварини є варіативність у проявах форм її ситуативної емпатії. Вона репрезентується у наступних формах: споглядання, сприймання емпатогенної ситуації, синтонія, реакції сприяння. Механізмами онтогенетичного розвитку натуральної емпатії є імпринтинг, умовнорефлекторне, оперантне і вікарне научіння.

4. Закономірностями розвитку натуральної емпатії в онтогенезі тварин є: ускладнення структури та якості емпатійного відображення, незмінність модальності переживань суб'єкта й об'єкта емпатії, збільшення опосередковуючої ролі розсудливої діяльності в розвитку емпатійної поведінки.

РОЗДІЛ 4

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОНТОГЕНЕЗУ
ЕМПАТІЇ ЛЮДИНИ

Емпатія, будучи системним утворенням, водночас входить до більш складної системи. Такою системою є особистість людини. У зв'язку з цим онтогенетичний розвиток емпатії визначається, перш за все, онтогенетичними закономірностями генезису індивіда й особистості, а також індивідуальними відмінностями в становленні і прояві емпатійності. Онтопсихологічний підхід [66] дозволяє якнайповніше розкрити закономірності розвитку емпатії на різних етапах особистісного буття людини.

Базовим положенням у дослідженні динаміки онтогенезу емпатії в дитячому віці є ідея Л.С. Виготського [92] про соціальну ситуацію розвитку – ідея міжіндивідуального становлення вищих психічних функцій. Дорослий для дитини — не просто умова особистісного розвитку, а один із безпосередніх учасників цього процесу, його суб'єкт. Між дорослим і дитиною встановлюються глибокі особистісні взаємостосунки, всередині яких відбувається особистісний розвиток і становлення кожного з суб'єктів взаємодії.

Емпатія є необхідним атрибутом взаємодії і спілкування людей. У зв'язку з цим її доцільно досліджувати, враховуючи особливості розвитку стосунків індивіда з навколишнім середовищем. Оскільки емпатія є емоційно-когнітивно-конативним феноменом, то її онтогенез необхідно розглядати у взаємозв'язку, відповідно, з розвитком емоцій, когніцій і характеру міжособистісних взаємодій індивідів.

Зважаючи на те, що на сьогодні відсутня єдина загальноприйнята вікова періодизація психічного або особистісного

розвитку людини, ми не будемо суворо дотримуватися жодної з них. Усі вони побудовані на основі окремих взаємопов'язаних критеріїв і доповнюють одна одну. До того ж вікові хронологічні межі періодів, фаз розвитку, визначені авторами, також дещо різні. Недоліком багатьох періодизацій є їх незавершеність: автори закінчують розглядати розвиток особистості старшим шкільним віком [34; 344; 409]. Тому доцільно звернутися до теорій, що досліджують розвиток особистості протягом усього її життя [10; 413], оскільки зрозуміти роль дитинства в розвитку особистості загалом важко без огляду на те, яке місце цей період життя займає у всьому процесі особистісного розвитку людини.

Вікові психологічні особливості обумовлюють основні, найфундаментальніші відмінності в психічній діяльності людини. Вони багато в чому визначають специфіку міжособистісної взаємодії, характер переживань і емоційних реакцій, мотивацію вчинків і діяльності, а також позитивний або негативний фон ставлення до себе і до інших, спонукають особистість до дії.

Незважаючи на велику кількість робіт з проблеми емпатії, ще не отримано достатньо даних для повної психологічної характеристики вікової динаміки емпатійності. Виявленню специфіки онтогенезу емпатії може сприяти порівняльний аналіз прояву емпатійності на різних етапах розвитку особистості.

Відомі результати досліджень у галузі вікової психології роблять можливим проведення порівняльного аналізу особливостей розвитку і прояву емпатії, в основному, в дитячому і підлітковому віці. Як правило, появу здатності співпереживати та співчувати відносять до раннього або дошкільного віку [45; 138; 139; 142; 280; 320; 404; 350]. Рідше досліджується емпатійність у молодшому шкільному віці і у підлітків [54; 95; 97; 165; 177; 330].

У юнацькому та зрілому віці емпатійність досліджується в рамках вивчення альтруїстичної поведінки [381], міжособистісних стосунків [237], професійної діяльності [51; 152; 163; 213; 246; 403] безвідносно до дослідження вікової обумовленості емпатійності.

Нам так і не вдалося знайти дослідження, предметом яких була б вікова динаміка емпатії. Онтогенетичні особливості емпатії найчастіше описуються в аспекті емоційного розвитку особистості [45; 330; 404] або ж онтогенезу морального розвитку [34; 98], спілкування [100].

Невирішеними залишилися питання про передумови, умови та чинники розвитку емпатії, а також про її феноменологічну, динамічну і функціональну своєрідність на різних вікових етапах. З'ясуємо особливості розвитку емпатійності при гармонійному і дисгармонійному розвитку особистості.

Розв'язати поставлені завдання нам допоможе інтегральне дослідження, що поєднує в собі теоретичний аналіз, емпіричну й експериментальну роботу.

4.1. Розвиток емпатії немовляти

Первинний зв'язок дитини з матір'ю має біологічний характер. Ще не народившись, дитина живе в полі материнських емоцій, що дуже важливо для її розвитку. Про такий емоційний зв'язок ембріона і матері було відомо ще в стародавніх східних країнах. Ці знання враховують і сьогодні. Лікарі рекомендують майбутній матері не переживати негативних емоцій, насолоджуватися музикою, творами мистецтва, приємним спілкуванням з природою і людьми. Майбутня мати має намагатися жити в стані краси, щастя, здорових захоплень і уникати негативних емоцій та переживань.

Такий спосіб життя позитивно впливає на ембріон, особливо в перші три місяці його розвитку.

У дослідженнях показано, що різні негативні дії середовища, зокрема, емоційний стрес, конфлікти, несприятливі соціальні умови життя вагітної жінки, неодмінно позначаються на фізичній і нервово-психічній сферах майбутньої дитини, на стійкості її адаптаційних процесів до моменту народження [20; 411]. Зважаючи на такий тісний емоційний зв'язок матері і дитини, зарубіжні психологи, а в останні десятиріччя і вітчизняні, інтенсивно займаються проблемами перинатального виховання. Вважається, що плід здатен сприймати найрізноманітнішу інформацію (емоції, почуття, реакції матері, диференціювати музику, людське мовлення, колір тощо) і навіть здатний до навчання. Дослідження останніх років довели, що майбутня дитина ніби записує на клітинному рівні інформацію, яку отримує від відчуттів матері [411, с. 205 – 208; 310, с. 117 – 122]. Описаний дослідниками емоційний зв'язок матері та ембріона важко назвати емпатійним. Незважаючи на те, що другий період пренатального розвитку характеризується становленням психіки дитини, ми ще не можемо говорити про власне психічне відображення плодом емоційних станів, переживань матері.

До недавнього часу переважала думка, що здатність до співпереживання, співчуття і породжуваних ними альтруїстичних дій зароджується до кінця першого, другого і навіть третього року життя дитини [98; 320; 404]. Очевидно, різні терміни появи у дитини емпатійності визначаються тим змістом, який автори вкладають у це поняття.

Ми вважаємо, що дослідження розвитку тієї або іншої функції (якості, процесу) необхідно починати з моменту народження дитини і намагатися знайти її витокові форми вже в перші місяці життя.

При цьому, виходячи з положень теорії прихильності, розглядатимемо генезис людини в контексті її реальної життєдіяльності в середовищі і, насамперед, у взаємодії з близькими людьми.

В основі теорії прихильності лежать взаємини між двома людьми, їх міжособистісні зв'язки, які визначають весь душевний і психологічний лад особистості: ставлення людини до себе, до світу, різноманітні переживання, пізнавальні і творчі здібності та ін. За такого підходу вирішальне значення для раннього онтогенезу має взаємодія немовляти з матір'ю [5; 226; 254; 335].

Зверненість теорії прихильності до ранніх етапів онтогенезу і до стосунків дитини та дорослого допомагає зрозуміти суть і походження діалогізму свідомості і самосвідомість дитини, в основі якої лежить спрямованість на іншу людину. Прихильники цієї теорії дотримуються думки, що потреба в спілкуванні, в захисті і безпеці, на підставі яких у другому півріччі формується відчуття прихильності дитини до матері, є в людини природженою.

Дещо інші погляди на постнатальний розвиток у вітчизняних дитячих психологів Г.С. Абрамової [3], Н.Н. Авдеевої, С.Ю. Мещерякової [5], Л.І. Божович [34], М.І. Лісіної [192], Л.Ф. Обухової [238] та інших. Вони вважають, що потреба в спілкуванні є першою соціальною потребою, і виникає вона лише в кінці фази новонародженості (2 місяці). Потреба у спілкуванні проявляється в немовляти спочатку в усмішці, а потім у «комплексі пожвавлення». Комплекс пожвавлення – це позитивна емоційно-дієва реакція новонародженого на появу дорослого, особливо на голос матері, її обличчя, дотики. Виникнення комплексу пожвавлення вважається початком психічного життя, свідченням того, що склалася сприятлива соціальна ситуація розвитку, яку

Л.С. Виготський назвав ситуацією Ми (пра-Ми), єдністю матері і дитини. Комплекс позбавлення вважається початком особливого виду діяльності – безпосереднього емоційного спілкування дитини і дорослого.

Проаналізувавши концепції прихильності, О.О. Смірнова [335] дійшла висновку, що у фокусі теорії прихильності перебуває не зміст діяльності (спілкування), а «чисте» ставлення дорослого до дитини, яке інтеріоризується і формує дитячу самосвідомість. Я та Інший (дорослий) існують у понятті «робоча модель», яке ввів Дж. Боулбі. Він припустив, що в процесі взаємодії з іншими людьми і зі світом індивід конструює робочі моделі найважливіших аспектів цього світу, за допомогою яких він сприймає й інтерпретує різні події. Робочу модель можна було б назвати глибинною структурою самосвідомості чи ставленням. Вона не усвідомлюється індивідом, однак через неї він сприймає та усвідомлює себе і навколишній світ [336]. Я та Інший існують у нерозривній єдності і не можуть бути розділені, бодай умовно, на дві незалежні частини.

Ставлення дорослого розглядається не лише як фактор формування Я дитини, а й як умова внутрішнього діалогу, який визначає зміст робочої моделі. Головне тут не те, що робить дорослий для дитини, а як він «живе в ній». Ставлення дорослого є не засобом, а суттю і змістом самосвідомості дитини. Ця думка багато в чому перекликається з ідеями про діалогізм свідомості [21; 22] і з положеннями гуманітарного підходу [42], який все ширше розповсюджується у вітчизняній психології [347].

Таким чином, ми не можемо погодитися з тими вітчизняними дослідниками [61; 238], які вважають, що дитина на першому місяці індиферентна до соціального оточення і не проявляє будь-якої активності для налагодження контактів з близькими людьми. На їх

погляд дитина після народження втрачає свою біологічну єдність з матір'ю і певний час існує як автономний організм, не співвідносить себе з навколишніми людьми і середовищем. Вона здійснює тільки фізіологічні відправлення і пов'язана з матір'ю лише фізіологічно. Дитина потребує близького дорослого лише як об'єкт, що задовольняє її органічні потреби. Соціальна ситуація змінюється тільки завдяки активності матері. «Єдність матері і дитини повинна з'явитися. Та єдність, яка існує із самого початку, йде з боку матері, а з боку дитини поки що її немає [238, с. 199]». На переконання цих психологів, усмішка і комплекс поживлення у дитини виникають у результаті появи у неї реакції зосередження на обличчі матері, яке є для малюка звичайним подразником. Відмінність цього подразника від інших полягає лише у тому, що він найчастіше перебуває поряд з дитиною в найважливіші моменти задоволення її органічних потреб.

Такий позитивістський підхід не пояснює детермінант появи прихильності дитини до матері або до особи, яка її замінює, а також генези духовної єдності людей, що виникає згодом. Нам близькі міркування О.О. Смірної, яка знаходить багато прогалин у позитивістському підході в дослідженнях раннього онтогенезу [336]. На її думку, якщо погодитися з припущенням, що потреба в спілкуванні у дитини з'являється в результаті задоволення дорослим його органічних потреб, а потім – потреб у нових враженнях, то залишається незрозумілим, чому при синдромі госпіталізму або при депривації дитячо-батьківських стосунків в умовах забезпечення органічних потреб дитини і потреби в нових враженнях (багато іграшок, красивий інтер'єр, багато вихователів) у дитини не з'являється або ж з'являється із запізненням комплекс поживлення. Дослідження в рамках цього підходу також не пояснюють, чому дитина прив'язується не до того дорослого, який з

нею грається і навчає її, а до того, який її любить.

Цю суперечливість деякою мірою змогли пояснити дослідження М.І. Лісіної та її співробітників [5; 192]. Розглядаючи спілкування дорослого і дитини як діяльність, вони зацікавилися, перш за все, не його зовнішньою, поведінковою стороною, а внутрішнім, психологічним шаром, тими стосунками, які склалися в спілкуванні. Відмінність у поведінці сімейних дітей і їх однолітків з будинку дитини вони пояснюють неоднаковим досвідом спілкування, відсутністю люблячих людей та відповідного ставлення дорослого до дитини. Однак і в цих дослідженнях стосунки між дитиною і дорослим були не взаємними, а односторонніми з домінуванням дорослого.

Дослідження психічного розвитку і поведінки новонародженого та немовляти у 80-х – 90-х роках минулого століття за допомогою новітніх технічних засобів дали можливість переглянути позицію, за якою вважається, що до другого місяця життя у дитини відсутня комунікативна діяльність. Новітні дослідження показали, що вже з перших миттєвостей народження мати «живе в дитині». Проте немовля ще не навчилося проявляти своє ставлення до неї так, щоб воно візуально сприймалося.

Складні експериментальні дослідження в останні десятиріччя виявили, що, починаючи з народження, немовля розрізняє сигнали, які подаються близькою людиною, перш за все матір'ю, і надає перевагу їм порівняно з іншими сигналами навколишнього середовища. У новонародженого дуже рано проявляється вибірковість до зовнішнього вигляду дорослого, його мовлення, здатність до синхронізації при взаємодії з ним (звичайно, з матір'ю). У досліджах американського ученого В. Кондона виявилася здатність новонародженого вже першого дня життя рухатися синхронно ритму

мовлення дорослого, схожа з тим, як це роблять дорослі слухачі [5, с. 24 – 25].

Новітні дослідження немовлят привели психологів до висновку про їх вроджену готовність до спілкування з навколишніми людьми. Проте зробити абсолютно беззаперечний висновок про існування спілкування малюка з матір'ю з перших днів життя не вдалося. Залишилося загальноновизнаним положення М.І. Лісіної [192] про появу на кінець першого місяця життя дитини ситуативно-особистісного спілкування. При цьому спілкуванні знову домінуючим залишається дорослий: його ставлення до немовляти, його поведінка з ним і намагання активізувати його життєдіяльність.

У цих дослідженнях фактично не йде мова про переживання дитини, її ставлення до світу. Тільки іноді наголошується, що дитина дуже рано чуйно уловлює внутрішній стан матері і психологічну обстановку в сім'ї, яка виникає в результаті взаємин батьків [5, с. 75].

Вплив емоційного оточення на дитину, починаючи з перших днів її життя, вивчали американські психологи. Вони описують випадки, коли у дітей, які жили в дитячих будинках, де панувало негативне емоційне оточення, а також у тих немовлят, які жили в сім'ї з конфліктною атмосферою, спостерігалися затримки в рості та додаванні ваги. Це явище, відоме під назвою «деприваційної карликовості» [370], обумовлене тим, що організм дитини реагує на негативні емоційні переживання припиненням вироблення гормону росту.

Ми вважаємо, що аналіз генези взаємин дитини і матері буде більш завершеним, якщо дотримуватися гуманітарного підходу, з позицій якого О.О. Смірнова досліджувала міжособистісні стосунки в

ранньому онтогенезі [335]. Проте, на відміну від дослідниці, ми не будемо вважати, що новонароджений з'являється на світ без фіксованої потреби в спілкуванні з дорослим і перші три тижні життя не «помічає» його ставлення до себе, оскільки така початкова установка зумовила деяку суперечність у міркуваннях автора.

На нашу думку, якщо припустити існування апріорної діалогічності, полісуб'єктності людської психіки (основне положення гуманітарного підходу), то можна стверджувати, що новонароджений з'являється на світ із вродженою потребою в іншій людині, готовністю до взаємодії з нею. Така готовність повинна мати не лише основу для розвитку перцептивних здібностей (виділення обличчя, мови дорослого, його рухів), але і передумови для взаємин «персоніфікації». Персоніфікаційні стосунки забезпечуються, перш за все, елементами емоційної сфери.

Досліджуючи філогенез емпатії, ми дійшли висновку, що біологічною передумовою розвитку емпатії стала установка на емоційне сприймання близької істоти (як правило, матері). *Саме така установка (емпатійна установка) робить можливим відгук дитини на звертання матері, психологічну, а не тільки фізіологічну єдність з нею.* Яскраво виражене позитивне ставлення матері до дитини протягом першого місяця життя новонародженого актуалізує його емпатійні установки, зміцнює єдність системи «мати-дитина». У цій фазі онтогенезу стосунки «Я – Ти» (за М. Бубером), чи «пра-Ми» (за Л.С. Виготським) виявляються у своєму первинному (натуральному) вигляді. Це навіть ще не стосунки «персоніфікації», а відчуття симбіотичної єдності. Мати ще не позбавилася відчуття, що дитина — це частина її плоті. Вона ще відчуває свою єдність з нею як у пренатальному періоді. Схожі відчуття можуть бути і в новонародженого.

Процес актуалізації емпатійних установок у дитини добре простежується в дослідженнях механізмів прив'язаності дитини і матері американськими психологами Маршалом Клаусом і Джоном Кеннелом [370]. Вони стверджують, що у людини існує природжений механізм формування прихильності, яку вони розуміють як установлення близьких стосунків між індивідами. М. Клаус і Д. Кеннел вважають, що критичний (сензитивний) період, коли батьки міцно прив'язуються до своїх дітей, настає в перші півтори години після народження. Учені дослідили, що у більшості матерів, які народжували без анестезії, у новонароджених у першу годину їх життя був дуже жвавий настрій, що сприяв особливій взаємній сприйнятливості, чутливості між матір'ю і дитиною [370]. Очевидно, в цей момент відбувається актуалізація емпатійної установки у новонародженого. Приблизно три чверті часу, протягом якого матері знаходилися з дітьми в пологовій кімнаті, вони дивилися в очі немовляти, і ті, у свою чергу, теж заглядали матерям прямо в зіниці. Після такого пильного «роздивляння» малюками матерів останні відзначали, що відчували ще більшу близькість до дітей. Із власного досвіду додам, що мій другий син з перших годин свого постнатального життя при звертанні до нього так пильно і розсудливо дивився мені в очі, що, здавалося, ніби він розуміє все, що я йому розповідаю. І згодом найкращим засобом повернути його увагу і відволікти від неприємних йому речей були розповіді (мої або чоловіка) на фоні вдивляння один одному в очі. Слухаючи розповіді про природу електрики, будову Всесвіту, польоти в космос і таке інше, син дозволяв загорнути себе в пелюшки, зробити всі гігієнічні процедури, перевдягати тощо. Іноді мені здавалося, що для нього спілкування навіть важливіше порівняно з їжею. Ще перебуваючи в пологовому будинку, він відривався від грудей і пильно дивився

мені в очі, слухаючи, що я йому оповідаю, а через мить продовжував їсти. У хвилини такого вглядання мені здавалося, що син набагато мудріший за мене.

М. Клаус і Д. Кеннел також стверджують, що ранній контакт матері з немовлям впливає на їх подальші стосунки (вони тепліші, ніж у інших) і позитивно впливає на психічний розвиток дитини. Наступні дослідження не завжди підтверджували такі висновки, але вчені [3; 5; 336] згодні з тим, що *ранні контакти дозволяють батькам і дітям краще налаштуватися на сигнали один одного, що, на наш погляд, і є суттю першої стадії емпатійних взаємин між ними.* Налаштування дитини і матері один на одного відбувається і за допомогою звукових сигналів, міміки, жестів. Хоча перші жести, нехитра міміка і звукові «відповіді» новонародженого рефлексорні і їх не можна назвати спілкуванням у повному розумінні цього слова, але водночас вони дуже важливі в процесі встановлення стосунків між батьками і дитиною.

Оскільки звукові сигнали дитини впливають на голос і мову матері і, навпаки, її мова впливає на звуки, які видає малюк, то деякі вчені [370] називають «зрощенням» перші прояви зв'язку між матір'ю і немовлям за допомогою звуків. Таке «зрощення» або «налаштувальна» поведінка матері і дитини формує основу майбутніх взаємин між ними.

Виходячи з наведеного вище аналізу, можна зробити висновок, що *суть налаштування одне на одного матері і немовляти полягає в актуалізації емпатійних установок дитини і матері.*

На другій фазі взаємодії з новонародженим мати своїм чуйним, емпатійним доглядом допомагає дитині відчутти себе об'єктом любові, прихильності, ніжності і турботи. Важливо вже в перші дні ніжно розмовляти з дитиною, брати її на руки,

погладжувати, ловити її погляд, чутливо реагувати на її стан, тобто всіма способами проявляти свою любов до неї, водночас заохочувати будь-які прояви самостійності й активності. Такий догляд допомагає дитині поступово долати симбіотичний зв'язок з матір'ю, починати виокремлювати своє «Я». Можна припустити, що за деякий час до «усвідомлення» свого фізичного «Я» немовля починає виокремлювати своє емпатійне «Я», тобто воно починає відчувати себе істотою, якій співчують, яку розуміють, стан якої відчують і на який реагують.

Дослідження умов, чинників і особливостей розвитку прихильності дитини до матері показали, що саме у дітей, матері яких проявляють чуйність і емпатійність, розвивалася надійна прихильність і довіра до людей [336]. У дитячих будинках і в умовах деривації батьківської любові діти швидко відвикали плакати і «кликати» на допомогу дорослого при голоді, мокрих пелюшках. У старшому віці (4-5 місяців) у них не виникало потреби поділитися своїми переживаннями з дорослими [5]. Таким чином, у депривованих немовлят не актуалізується емпатійна установка і не розвивається емпатійне «Я».

Актуалізація емпатійних установок і виокремлення емпатійного «Я» сприяє тому, що дитина починає більш інтенсивно реагувати на звертання інших людей: спочатку усмішкою, потім комплексом поживлення і до кінця першого півріччя – бажанням поділитися своїми переживаннями з іншими. Немовля в цей період тонко відчуває стан матері і психологічний клімат у сім'ї [217]. Воно ще не може співпереживати, тобто переживати ті ж емоції і почуття, які відчувають близькі люди. Але дитинча вже на психофізіологічному рівні відображає емпатогенну ситуацію, емоційно заражається нею і ніби розчиняється в ній.

Дослідження А. Валлона [55] показують, що немовлям дитина повністю занурена у свої емоції, і завдяки цьому вона зливається з відповідними ситуаціями, які викликають ці реакції. Дитина ще не здатна сприймати себе як істоту, відмінну від інших людей, від кожної окремої людини. У цьому випадку ми не можемо говорити про емпатію у повному значенні цього слова. Особлива чутливість немовляти в першому півріччі життя до емоційного стану матері і відгук на цей стан у результаті його емоційного зараження можна назвати *симбіотичною емпатією і вважати її генетично первинною формою (видом) емпатії людини.*

За симбіотичної емпатії емоції немовляти мають одну модальність з емоціями дорослих. Мати для дитини є уособленням усього людства, будь-якого іншого дорослого. Позитивне ставлення до неї поширюється на всіх людей. Симбіотична емпатія немовляти проявляється в емоційному спілкуванні з дорослим, яке згодом симбіотичної емпатії трансформується в ситуативно-особистісне.

За ситуативно-особистісного спілкування немовляти з дорослим стосунки «персоніфікації» проявляються в найбільш чистому вигляді. О.О. Смірнова [335] наводить чіткі докази таких стосунків:

«1. Дорослий позбавлений для дитини якої-небудь прагматичної і функціональної визначеності. Він не розкладається на частини і виступає як цілісна особистість... Звертання до дорослого не спонукається нічим, окрім потреби виразити своє ставлення і прийняти ставлення іншого. Він потрібен і цінний сам по собі.

2. У дитини ще немає конкретних уявлень і очікувань, як повинен поводитися дорослий стосовно неї: вона приймає його в усіх відношеннях.

3. Таке ставлення немовляти поширюється на всіх дорослих, незалежно від того, які вони і що вони йому зробили [335, с. 13]».

Таким чином, уже з перших місяців життя дитина усвідомлює себе через взаємини з іншими людьми. Перш, ніж у немовляти з'являються власні специфічні емоційні реакції на внутрішній стан або на деякі певні моменти в зовнішньому оточенні, вона починає «розуміти» реакції інших людей, перш за все близьких. Вона дуже чуйна до переживань і радощів матері або батька, а також інших вихователів, до яких прихильна, гостро реагує на їх страхи і тривоги.

Т.П. Гаврилова [98, с. 24-25], узагальнивши відповідні дослідження емоційного спілкування немовлят з дорослими, дійшла висновку, що первинні емпатійні реакції на негативний стан матері – тривогу, страх, засмучення – можна знайти у віці 2-3 місяців. Вони проявляються у вигляді плачу, рухового збудження і в деяких випадках відмови від їжі. Доповнюючи висновки Т.П. Гаврилової власними спостереженнями за сином, констатуємо, що 2 – 3-місячна дитина тонко реагує на позитивні емоції матері і відчуває стан її втомленості.

Наші спостереження в пологовому будинку за новонародженими підтвердили думку М. Хоффмана [438] про вродженість почуття емпатії у людини. До того ж немовлята чутливі не лише до психічного стану матері чи близького дорослого, а й до емоцій своїх ровесників. М. Хоффман наводить приклад, що новонароджені вже в перший день свого життя починають плакати сильніше, коли почують як плаче інша дитина. В пологових будинках плач одного новонародженого іноді визиває цілий хор дитячих голосів.

З розвитком зорового і слухового аналізаторів реакції дитини

на дорослого стають більш інтенсивними і різноманітними. Н.І. Лисенко [204] вивчала співчутливі реакції дітей від шести місяців до трьох років. Вона виявила, що шестимісячні діти плачуть, побачивши засмучену матір, а на кінець першого року життя дитина не лише плаче, якщо при ній когось кривдять, а й робить спроби втішити.

Звідси можна зробити умовивід, що свідомість дитини з моменту зародження діалогічна і в ній завжди присутній Інший. Природно, що функції і конкретна персоніфікація цього внутрішнього Іншого з віком змінюються. У першому півріччі життя дитини дорослий викликає її на діалог з собою за допомогою актуалізації її емпатійної установки та емпатійного Я. Як зазначалося вище, в основі їх ситуативно-особистісного спілкування лежить симбіотична емпатія, яка має реципрокний характер. У ній проявляється любов матері до немовляти і його до неї.

Дещо інакше дивиться на процес виникнення любові між батьками і дітьми К. Флейк-Хобсон з колегами. Вони вважають, що любов батьків до їх дітей не інстинктивна, і діти також не інстинктивно «закохуються» у своїх батьків у момент народження. Новонароджений і батьки налаштовуються на «хвилі» один одного, і лише через декілька тижнів обміну поглядами, усмішками, звуками голосу мати починає відчувати любов до свого малюка. У малюків тепле почуття до матері формується протягом усього першого року життя [370, с. 158].

Зважаючи на власний досвід та сучасні дослідження ембріональної психології, варто наголосити, що описаний процес виникнення любові, очевидно, стосується тієї третини [308] матерів, а також батьків, які під час вагітності не думають про дитину, не розмовляють з нею. У тих матерів, для яких майбутня дитина є

очікуваною, емоційний зв'язок з нею встановлюється ще до пологів, не кажучи про любов. У постнатальний період «налаштування на хвилі один одного» протягом декількох тижнів обумовлює сензитивність, адекватність відчуття і розуміння в системі «мати – немовля», точніше, зародження симбіотичної емпатії.

Симбіотичну емпатію можна уявити у вигляді інтерференції «хвиль» [370] матері і дитини. Рівень розвитку сучасної науки не дозволяє експериментально дослідити внутрішні механізми цього явища. Проте з погляду гуманітарної психології такий тип взаємин у найчистішому вигляді є стосунками «персоніфікації», де кожний із суб'єктів безумовно сприймає один одного як цілісну й самоцінну особистість. Саме на цьому етапі онтогенезу закладається фундамент духовного та особистісного розвитку індивіда. Тому багато психологів вважають, що якщо дитину після народження розлучити з матір'ю більш, ніж на півроку, у неї не виникає прихильності до матері [336], а надалі такі діти мають відхилення в психічному та особистісному розвитку, труднощі в соціальній адаптації.

Слід відзначити, що відхилення в подальшому онтогенезі виникають не лише внаслідок психічної депривації, а й унаслідок вроджених нейрофізіологічних особливостей. Аналіз впливу не лише соціальної депривації, а й уроджених нейрофізіологічних особливостей індивіда на його психологічний, особистісний і соціальний розвиток підтверджує наше припущення про біологічні передумови виникнення емпатії. Так, деякі діти вже з народження проявляють «важкий» темперамент, дратівливі, неусмішливі, аутичні [11; 217; 370; 373]. Новонародженим з «важким» темпераментом властиві нерегулярність проявів біологічних функцій, негативне (до різкого неприйняття) ставлення до нових

людей і ситуацій; нездатність швидко і легко пристосовуватися до змін і бурхливий, негативно забарвлений настрій. У дошкільному і молодшому шкільному віці у цих дітей спостерігалися проблеми в поведінці й у стосунках з навколишніми людьми.

В аутичних дітей відсутнє спілкування «очі в очі». Вони не прагнуть до матері, ухиляються від її ласк, не помічають і уникають інших людей, у тому числі і своїх однолітків. У книзі «365 днів і ночей з життя дитини: Рік другий» автори наводять лист матері, стурбованої і здивованої поведінкою свого сина. Вона розповідає, що з самого дитинства він був неласкавим, не хотів навіть сидіти у неї на руках, усе виривався, кричав. Ніколи не дивився їй в очі, а якимось усе мимо. Міг годинами сам з собою займатися, то ніжки і ручки підніме догори і неначе роздивляється їх. Коли він трохи підріс, довго міг вертати в руках шнурки від черевик або кришку від каструлі. Це, звичайно, було зручно для матері. Вона могла всю хатню роботу переробити, а він все один забавлявся. Лише згодом навіть оточуючі стали помічати його дивацтва. Хлопчик не відпускав від себе матері, але і не спілкувався з нею. Він узагалі ні з ким не хотів спілкуватися, бігав квартирою або вулицею, а людей ніби не помічав, ні дорослих, ні дітей. Коли з ним розмовляєш, не відповідає на запитання, немов не чує, живе сам по собі [362, с. 131].

Матір'ю описані всі ознаки раннього дитячого аутизму. Ця особливість характеру, поведінки і психофізичного розвитку виражається, перш за все, в порушенні спілкування і комунікабельності. В аутичних дітей немає прямої і природної потреби в спілкуванні з людьми — дітьми і дорослими. У таких дітей не з'являється потреба в спілкуванні в звичайних умовах сімейного виховання. І навіть при активній, цілеспрямованій, професійній і тривалій (іноді впродовж всього дошкільного періоду) корекції

аутичних відхилень позитивних результатів досягають лише у 30% випадків. Такі діти вступають до загальноосвітньої школи і проявляють гарні здібності.

Отже, деякі діти народжуються без вираженої готовності до емоційного сприймання іншої людини. Очевидно, в окремих випадках така готовність на рівні установки [365] взагалі може бути відсутньою. У таких дітей важко або неможливо розвинути емпатійні здатності. Згодом вони перетворюються на людей-раціоналістів, холодних, обачливих, глухих до переживань інших людей.

За умови здорового (нормального) онтогенетичного розвитку в першому півріччі у дитини розвивається емпатійне Я, а до кінця першого року вона усвідомлює своє фізичне Я. У неї розвивається маніпулятивна діяльність і різноманітнішають взаємини з дорослими. До сприймання дорослого як самодостатньої цінності приєднується ставлення до нього і як до об'єкта пізнання поряд з іншими предметами, а також як до необхідної умови, посередника пізнання навколишнього світу. Таким чином, щодо дорослого з'являються ставлення типу «Я – Він». Фізичне відчуження від дорослого, психологічне відділення від нього, що почалося, перехід до ситуативно-ділового спілкування з ним, поява першого соціального ставлення — почуття прихильності, в якому дорослий виступає вже одночасно в двох своїх іпостасях – як суб'єкт спілкування і взаємодії, і як конкретна емпірична істота, – зумовлюють якісні зміни в розвитку емпатійних стосунків дитини з близькими дорослими, а також поширення їх на інші об'єкти (дорослих, однолітків, антропоморфізованих об'єктів, тварин і ін.).

На межі першого і другого років життя відбувається стрибок у розвитку емпатії: припиняється її дія як суто натуральної

функції. Вона починає розвиватися за типом особистісно-сміслової емпатії – відображення переживань іншої людини все більше опосередковується когнітивними процесами. Інша особа стає об'єктом пізнання і розуміння, співчуття і співраді, смутку і злораді. На межі віку немовляти і раннього дитинства починає розвиватися все розмаїття емпатійних стосунків за типом «Я – Він».

4.2. Динаміка розвитку особистісно-сміслової емпатії в ранньому дитячому та дошкільному віці

Настання періоду раннього дитинства психологи пов'язують з «кризою» першого року життя, яка пов'язана з руйнуванням біологічної єдності дитини і матері [3; 310]. Навчившись ходити, малюк різко збільшує свої дослідницькі можливості. Диференціація пізнавальних процесів, що почалася, досить високий рівень розвитку сприймання сприяють якісним змінам у цих можливостях. Як зазначалося, дитина починає виокремлювати себе з навколишнього середовища, у неї з'являється усвідомлення свого «фізичного Я». Відчуття малюком певної автономності за неправильного виховання призводить до примхливості, прагнення проявити свою самостійність і використати для цього дорослого. Така дитина, незважаючи на протести дорослих, настирливо хоче дістати, схопити, узяти «заборонені» речі або залізи, забратися в недоступне місце.

Такі «кризові» і вікові зміни зумовлюють відмирання симбіотичної емпатії немовляти. На кінець першого року життя дитину вже не влаштовує безпосередньо емоційне спілкування з близькими дорослими. Її увагу починають привертати маніпуляції з предметами. Незабаром спілкування з дорослими починає

опосередковуватися предметною діяльністю. У зміненій соціальній ситуації розвитку дитину можуть переповнювати власні емоції, і вона не звертатиме уваги на оточуючих. Проте в спокійному стані, перебуваючи у взаємодії з матір'ю або іншими близькими людьми, малюк, як і немовля, заражається їх емоціями і, при потребі, навіть прагне проявити сприяння. Наші теоретичні міркування можна підтвердити відповідною поведінкою і взаємодією дітей з дорослими, описаними в дослідженнях К. Флейк-Хобсона та його колег [370].

1. «Кім, якій виповнилося півтора року, бачить, як мати впустила книгу. Дівчинка підходить до книги, що впала, і, доклавши значні зусилля, піднімає її і потім віддає матері...»

2. «Мати Ноа настільки захоплена грою з малюком, що не помічає, як син щосили ударив по картині, яка висить на стіні. Та зірвалася і впала, боляче стукнувши матір по голові. Бачачи, як мати схопилася за голову, малюк починає відчайдушно ревити. Через декілька хвилин, заспокоївшись на руках у матері, Ноа спостерігає, як та прикладає холодний компрес до місця удару. Ноа схиляється до материнської голови, погладжуючи її волосся, немов бажаючи втішити її [370, с. 247]».

З наведених прикладів бачимо, що, на відміну від проявів симбіотичної емпатії, *емпатійні реакції в ранньому дитинстві починають опосередковуватися когнітивними процесами*. Ноа розплакався не тому, що побачив, як мати схопилася за голову, а від того, що вона «заразила» його своїм страхом, що виник як перша реакція на несподіваний біль. Якби мати схопилася за голову в спокійному стані, Ноа не звернув би на це уваги. Отже, емоційно заражаючись почуттям страху, який переживає мати, Ноа, внаслідок ще існуючої в його віці сенсорно-моторної єдності, вибухає сльозами. Проте високий рівень розвитку перцептивної психіки на другому

році життя дозволяє досить адекватно сприйняти й «оцінити» емпатогенну ситуацію. Оцінка ситуації і зараження новим станом матері (переживання больових відчуттів) призводить до вторинної «оцінки» ситуації, прагнення усвідомити причини своїх переживань і переживань матері, чому сприяє психологічна єдність з нею. Подальше більш глибоке сприймання дитиною емпатогенної ситуації обумовлює актуалізацію її соціального досвіду, і вона, наслідуючи дорослих, проявляє сприяння матері. Сприяння Ноа можна пояснити й інакше, з соціобіологічної точки зору. Через нестерпність власних негативних переживань він намагається їх полегшити, усуваючи причину їх виникнення, втішаючи матір, щоб їй було не так боляче.

У цьому випадку більш важливим є не визначення остаточного чинника, що призвів малюка до поведінки сприяння, а репрезентація ним розгорнутого емпатійного процесу елементарної емпатії.

У ранньому дитинстві розширюється коло об'єктів емпатії: дитина починає помічати однолітків. Проте у першому півріччі другого року життя дитина може ставитися до іншої дитини як до неживого предмета. Наприклад, якщо при досягненні будь-якої мети на шляху дитини з'являється одноліток, вона поводить з ним як з будь-яким іншим предметом: може штовхнути, наступити, відсунути. Часто дітей цього віку звинувачують в агресивності, жорстокості, оскільки вони можуть, не роздумуючи, ущипнути, укусити іншого, спробувати засунути палець йому в око, покрутити руку або ногу. Психологи таку поведінку пояснюють тільки проявом пізнавальних мотивів. Одноліток для дитини, перш за все, є об'єктом пізнання, і вона прагне маніпулювати з ним, як із будь-яким іншим предметом.

З дворічного віку агресивність дітей найсильніше виражена під час сварок через іграшки або у хвилини озлобленості, коли гнів дитини викликає заборона робити щось так, як вона бажає. Однак причиною агресивності малюків є не жадібність, озлобленість або примхливість, а все більша здатність до диференціації дитиною навколишніх предметів, виокремлення свого «Я» не лише фізичного, а й психічного, розвиток допитливості. Дитина повинна мати право на володіння своїми іграшками, їй дуже цікаві незнайомі іграшки інших дітей, і вона має право на самостійні прояви своїх бажань.

У разі неадекватної взаємодії батьків і дітей (гіперопіка, авторитаризм) прагнення останніх відокремитися від інших і виділитися є настільки сильним, що це заважає розвитку і прояву їхніх емпатійних здібностей.

Водночас, у близько півторарічному віці діти можуть щиро співчувати один одному. Наші спостереження за емоційними іграми дітей показують, що вони швидко заражаються емоціями один одного і їхні співпереживання мають одну й ту ж модальність. В основі таких співпереживань лежить механізм емоційного зараження і наслідування, а механізм ідентифікації ще не спрацьовує. Дитині не дозволяє ідентифікуватися з ровесниками її егоцентризм.

Малюки заражаються як позитивними, так і негативними емоціями своїх однолітків. Як правило, співпереживання негативних емоцій призводить до сприяння постраждалому. Щоправда, недостатність соціального досвіду часто обумовлює неадекватне сприяння. Так, дитина, співпереживаючи однолітку, який упав з триколісного велосипеда, замість того, щоб допомогти йому піднятися і обтруситися, протягує йому цукерку.

Серед досліджень дитячої психології не існує єдиної думки про

механізми поведінки сприяння дітей раннього віку. Соціобіологи вважають, що для дитини є нестерпним стан переживання негативних емоцій, і вона, прагнучи їх позбутися, сприяє постраждалому [438]. Представники школи соціального наuczіння таким механізмом вважають наслідкування поведінки дорослих в ідентичних ситуаціях, за якими вони спостерігали раніше [425]. Теоретики розумового розвитку традиційно вважають, що для того, щоб поведінка дитини набула соціального характеру, вона повинна володіти здатністю ставити себе на місце іншого, тобто у неї має бути розвинена децентрація [428; 431]. К. Флейк-Хобсон і його колеги відзначають, що ідея прихильників цієї теорії про те, що півторарічні діти можуть співчувати іншим завдяки децентрації, спростовує думку Ж. Піаже, стосовно того, що діти цього віку зосереджені лише на власному «Я» і внаслідок свого егоцентризму не в змозі усвідомлювати потреби і бажання інших людей.

Ми дотримуємося думки, що всі перелічені механізми соціальної поведінки зокрема емпатійної, мають місце в онтогенезі, лише на різних його етапах. На другому році життя, коли у дитини відсутня автономність стосовно ситуації, до якої вона залучена, коли ще дуже слабе соціальне опосередкування її поведінки і розвивається егоцентризм, коли нервова система ще не може витримувати великі навантаження, її сприяння потерпілому обумовлене прагненням уникнути негативних переживань, хоча не можна виключити і дію, в окремих випадках, механізму наслідкування. Наслідкування в цьому віці неусвідомлене і реалізується, очевидно, за типом вікарного наuczіння.

З розвитком соціального опосередкування поведінки дітей, руйнуванням у них сенсомоторної єдності все більшого значення для дитячої взаємодії набуває механізм наслідкування. З віком

наслідування стає більш усвідомленим, і після трьох років, за влучним висловом Д.Б. Ельконіна, дитина починає помічати «скло», через яке вона дивиться на дорослого. З ослабленням егоцентризму в 6-7 років і ускладненням пізнавальної сфери у дітей розвивається здатність до децентрації, яка лежить уже в основі переживань з приводу почуттів інших людей.

До кінця третього року у дітей, унаслідок розвитку емоційного випереджаючого відображення [140] та антиципуючих здібностей [19], починає проявлятися *віртуальна (антиципуюча) емпатія*.

Проілюструємо наш висновок фрагментом із щоденника дружини В. Штерна, яка описує антиципуючу поведінку дочки. «Гільда (2,5): Коли тітка сіла на гойдалці і стала гойдатися, Гільда з переляком вигукнула: «Залиш, залиш»; далі вона боялася за батька, коли він стояв на зрубаному дереві, підіймався на крутий обрив неподалік дороги і т.д. [404, с. 260]».

Криза третього року життя знаменує собою початок якісно іншого щабля в розвитку дитини. Вона не лише біологічно, але й психічно все далі виокремлюється від матері. Феномен «Я сам» означає не лише виникнення зовні помітної самостійності, а й одночасне відокремлення дитини від дорослої людини. У результаті такого відділення дорослі ніби вперше, вже в новій якості, виникають у світі дитячого життя. Світ дитячого життя зі світу, обмеженого предметами, перетворюється на світ дорослих людей. Дуже часто перебудова стосунків між дитиною і дорослим супроводжується дитячим негативізмом, упертістю, норовистістю, свавіллям, знеціненням дорослих, протестом-бунтом. На думку Л.С. Виготського [90], дитина намагається в цьому віці встановити нові, вищі форми стосунків з оточуючими.

Перебудова взаємостосунків з навколишнім світом обумовлює

різке підвищення дитячої агресивності. Якщо до трирічного віку спостерігаються звичайні прояви темпераменту з короткими спалахами гніву, то на четвертому році загрозливі жести й агресивні дії адресуються цілком конкретним людям. У такий спосіб дитина відстоює свою незалежність, самостійність, право на прояв своєї індивідуальності. У разі прояву неадекватних реакцій батьків і вихователів на таку поведінку дитини надалі можливе виникнення і розвиток відхилень у його стосунках з навколишніми людьми. Наслідком таких відхилень можуть бути труднощі в її соціальній адаптації та моральному розвитку.

Проте огляд досліджень поведінки дітей у ранньому онтогенезі, а також власні спостереження свідчать, що у більшості дітей дошкільного віку емпатійне, товариське ставлення до оточуючих значно переважає над негативно-агресивним.

Вище були наведені приклади відхилень у розвитку емпатійності у дітей, які виховуються у звичайних сім'ях, за умови їх неадекватного виховання чи вроджених відхилень. Однак у ранньому і дошкільному віці, як і немовлячому, дуже велике значення для розвитку чутливості до інших людей має наявність теплих, дружніх стосунків з рідними і, в першу чергу, з матір'ю. Наслідки депривації дитячо-батьківських стосунків описані в згаданій книзі «365 днів і ночей з життя дитини».

Розглянемо одну із зображених у ній історій. «У нас із чоловіком трое хлопчиків – одного року, двох з половиною і чотирьох років. Ми дуже бідували і вирішили заробити. Здали квартиру внайми, а самі влаштувалися в торгову фірму з виїздами в інші міста і навіть країни. Хлоп'ят же тимчасово влаштували в дитячий будинок. Проте першого ж побачення – через три тижні – я помітила, що хлоп'ята змінилися, вони майже не зраділи мені, а

молодший мене навіть не впізнав. Він сидів, відвернувшись від мене, і розгойдувався. Середній син теж розгойдувався і смоктав кулачки, а після побачення, як потім розповіла вихователька, роздряпав собі личко, почав щипати себе, смикати за волосся і битися головою об спинку ліжка. А старший поламав іграшки, які подарували дитячому будинку спонсори. Невже все це відбулося через те, що ми віддали їх у дитячий будинок? [362, с. 133]»

Автори книги, пояснюючи деприваційні розлади, які виникають через нестачу позитивних емоційних впливів, зосереджують увагу, перш за все, на їх неадекватну моторику. Ми ж звертаємо увагу на прояви аутичності дітей, а також на їх агресивність і відчуженість від навколишніх людей. Закономірно, що перебуваючи в таких станах діти не в змозі проявляти будь-які емпатійні реакції.

Результати досліджень Н.І. Непомнящої та її співробітників [233] дозволяють стверджувати, що аутизм у дітей є наслідком не стільки генетичних чинників, скільки умов виховання, аномальних взаємостосунків дитини і дорослого. «Егоцентричне, одностороннє сприймання інших людей може викликати неадекватні реакції, власне людський світ при цьому атрофується, руйнується (або не розвивається) здатність до співпереживання, жалю, співчуття, тобто виникає типовий шизоподібний синдром (іноді аж до паранояльних маніфестацій) [233, с. 96]».

Дослідження М.І. Лісіної [192] показали, що в старшому дошкільному віці стосунки дитини з дорослими починають опосередковуватися пізнавальною формою позаситуативного спілкування. Зміщення акцентів з емоційної сторони спілкування на когнітивну, а також ослаблення дитячого егоцентризму сприяють якісним змінам і в процесі співпереживання. Співпереживання з

мимовільної реакції перетворюється на процес, опосередкований ідентифікацією. Так, потрапивши в емпатогенну ситуацію, заразившись її емоційним фоном, дитина вже не реагує безпосередньо. Досить високий рівень розвитку сприймання, орієнтовно-дослідницької діяльності, зачатки довільності пізнавальної сфери сприяють диференційованому сприйманню ситуації і виокремленню з неї об'єкта, точніше, суб'єкта, з яким дитина себе ідентифікує і якому співпереживає. Діти, як правило, співпереживають тим, хто схожий на них самих – представникам тієї ж статі, віку, соціальної групи.

Протягом другого і третього років життя руйнується психологічна єдність матері і дитини. Дошкільнятам уже не досить взаєморозуміння, співпереживання і співчуття з боку дорослих. Вони потребують уваги та доброзичливості і з боку ровесників.

Становлення колективної ігрової діяльності є найсприятливішою умовою розвитку емпатійних здатностей дошкільнят. На п'ятому-шостому році життя, позбавляючись від егоцентризму, характерного для попереднього їх розумового, психічного та емоційного розвитку, дошкільнята починають усвідомлювати, що їх мати або батько, їх ровесники — це люди, які мають переживання, думки і цілі, відмінні від їх власних, що у них можуть бути свої плани і бажання, які не збігаються з тими, що на даний момент є у них.

Зрозуміти почуття інших, ужитися в них дітям допомагає гра. За влучним висловлюванням українського психолога, педагога, богослова і філософа В.В. Зеньковського, діти грають завжди в «людину» й ігри служать засобом уживання в усю повноту людських стосунків, у все неозоре багатство соціального життя [142, с. 42]. У багатьох дослідженнях показано, що в грі-драматизації, сюжетно-

рольовій грі діти навчаються бачити внутрішній світ іншої людини, приймати її роль, співпереживати разом з нею, враховувати її позицію, її точку зору, зіставляти їх зі своїми і навіть переживати з приводу почуттів інших, співчувати їм [408]. Проте в реальній ситуації взаємодії навіть шести-семирічні діти проявляють, в основному, егоїстичну спрямованість [233]. Занурення в ігрову ситуацію ніби переносить дитину в інший світ. Д.Б. Ельконін [408] помітив, що в реальному житті між двома дітьми можуть бути стосунки антагонізму, але як у партнерів з гри вони замінюються співпрацею, партнерською взаємодією.

Таким чином, гра дозволяє дошкільникам усвідомити внутрішній світ інших людей, розвиває здатність стати на місце іншої людини, зрозуміти її, відчувати її, навчає їх співпереживати і співчувати іншим людям, надавати їм допомогу і співучасть. Проте дошкільнятам важко перенести кращі досягнення свого ігрового досвіду в світ реальних стосунків. Психіка дитини дошкільного віку ще досить центрована: її власне бачення світу значною мірою ототожнюється зі всією реальністю.

У дошкільному віці виникає егоцентрична емпатія [98]. У випадку егоцентричної емпатії людина сама є об'єктом власних переживань, а інший і його страждання — лише мотивом для переживань стосовно власного комфорту і добробуту. П'ятирічні діти здатні до гострих переживань заздрості. Якщо дитина заздрить, вона може стати ябедою, обдурити, проявити крайній егоїзм. Такі переживання є ознаками дисонансної емпатії, та антиемпатії.

Оскільки в дошкільному віці безпосереднє сприймання переживань іншого обумовлюється когнітивними процесами (аналізом емпатогенної ситуації і своїх взаємин з об'єктом емпатії), то співпереживання, за умови егоїстичної спрямованості дитини,

спричиняє не співучасть, а переживання власної вигоди з неблагополуччя однолітка чи переживання незручності, які може їй принести ця або подібна ситуація. *Так уперше в онтогенезі виникає смислове опосередкування емпатійності.* Дитина ще не в змозі, подібно до дорослого, пережити всю радість іншої людини і, заздрячи їй, відчувати з цього приводу глибоке засмучення. Проте розвиток здатності до децентрації дозволяє дошкільняті при співпереживанні однолітку або літературному герою переключитися зі своїх власних переживань на переживання об'єкта емпатії і, якщо вони йому не імпонують, відчувати переживання протилежної модальності.

Ми вже відзначали, що до кінця раннього дитинства у дітей розширюється коло об'єктів емпатії. Окрім дорослих, однолітків, героїв художніх творів, мультфільмів, дошкільнята проявляють щире співучасть рослинам, іграшкам, тваринам за умови, що вони не виступають об'єктом пізнання. Ж. Піаже [264] вважав, що дитячому мисленню притаманний анімізм, прагнення приписувати неживим предметам або тваринам людські риси. Очевидно, внаслідок дитячого анімізму ми можемо спостерігати у дітей усю різноманітність емпатійних ставлень не лише до живих об'єктів (гомо-, зоо-, фітоемпатійні ставлення), а й до неживих об'єктів (квазіемпатійні ставлення).

Особливо яскраво проявляється емпатійність стосовно антропоморфізованих об'єктів у старшому дошкільньому віці. Один знайомий В.В. Зеньковського розповів йому дуже характерну сцену з життя його п'ятирічної доньки. «Одного разу дівчинка, граючи з дерев'яним баранчиком, стурбовано розмовляла з лікарем про те, як урятувати баранчика, і уявляла це з таким захопленням, що навіть стурбувала батька. Коли вона стала знову побиватися, як би не

помер баранчик, батько їй сказав у досаді: «Чому ти плачеш? Адже це не справжній, а лише дерев'яний баранчик». Дівчинка страшно розсердилася на батька і гірко розплакалася: дійсно, своїми словами батько зруйнував усю «ілюзію», всю чарівність гри. Дитя й саме знало і пам'ятало, що баранчик не «справжній», але в процесі гри він був для неї справжнім баранчиком, стосовно до якого вона відчувала «справжнє» занепокоєння [142, с. 38]». Дівчинка переживала віртуальне антиципуюче емпатійне ставлення.

У міру розумового та емоційного розвитку дітей анімізм зникає. Перед школою анімістична уява змінюється реалістичною.

На переломі раннього і дошкільного віку у дітей з'являються уявні партнери в іграх [370]. Дошкільнята можуть фантазувати, придумувати собі друзів, тому що в цьому віці у них уже цілком сформувалася здатність уявляти. Інтелектуально розвинені, творчі діти частіше, порівняно з іншими однолітками, схильні до того, щоб придумувати собі «друзів», складати про них всілякі небилиці і навіть цілком художні оповідання та повісті, співпереживати і співчувати їм. Уявні партнери в іграх допомагають дітям зняти чи значно послабити відчуття самотності, справитися зі страхами, подолати відчуженість між ними і дорослими чи іншими дітьми, знайти прийнятний вихід роздратуванню і подолати відчуття ворожості до кого-небудь. До таких уявних «друзів» діти проявляють інтерсуб'єктивне емпатійне ставлення. Приклад такого ставлення знаходимо в книзі американських психологів «Розвиток дитини і її стосунки з оточуючими», в якій вони відстежують динаміку раннього онтогенезу, ґрунтуючись на лонгитюдних дослідженнях конкретних дітей.

«... у чотирилітньої Кароліни є «подружка» Елізабет, яку ще нікому не вдалося побачити. Дівчинка розмовляє, грає і ділиться з

нею іграшками і навіть їжею.

Одного разу мати Кароліни, маючи намір перейти з дівчинкою вулицю, випадково «забула» Елізабет на розі тротуару. Кароліна, помітивши це, закричала: «Мамо, адже Елізабет залишилася зовсім одна! Вона потрапить під машину!» Перехожі, почувши крик дівчинки, щиро здивувалися «жорстокості» матері. Кароліні з матір'ю довелося повернутися назад, «узяти» Елізабет і всім разом перейти вулицю [370, с. 329]». Як бачимо з наведеного прикладу дівчинка переживає стійке інтерсуб'єктивне емпатійне ставлення до уявної подруги.

На початку підрозділу було наведено приклади відхилень емпатійного розвитку дітей, які виховуються у звичайних родинах, за умови їх неадекватного виховання, вроджених відхилень чи депривації дитячо-батьківських стосунків.

Вплив різних умов соціалізації на розвиток емпатійних ставлень дітей не втрачає своєї актуальності і в молодшому шкільному віці.

4.3. Особливості емпатійних ставлень дітей у молодшому шкільному віці

У попередніх підрозділах ми показали, що в основі розвитку емпатії, засвоєння моральних норм лежить спрямованість дитини на оточуючих, яка обумовлюється особливостями спілкування дітей з дорослими і, перш за все, з батьками. У дослідженнях психології дитячого віку є досить багато робіт, які показують, що наслідки психічної депривації, зокрема дитячо-батьківських стосунків в установах інтернатного типу, впливають на розвиток не лише інтелекту дитини, а й на емоційно-потребової сфери, розвиток

самосвідомості, довільної поведінки, стосунки між вихованцями і дорослими, між самими дітьми. Найтривожніше те, що негативні наслідки депривації, перш за все, позначаються на моральному та емпатійному розвитку особистості. У депривованій дитини затримується в розвитку або взагалі не виникає почуття співпереживання, співчуття, співраді іншому [184; 227; 427]. Значущість і недостатня розробленість викладених вище аспектів цієї проблеми зумовили актуальність експериментального дослідження даного підрозділу, об'єктом якого виступили емпатійні стосунки дітей. Предметом дослідження є особливості емпатійних ставлень молодших школярів, що виховуються в умовах емоційної і батьківської депривації та в звичайних родинах. Передбачалося, що включеність-невключеність молодших школярів у систему реальних батьківських стосунків є соціокультурним чинником, що обумовлює особливості розвитку змістовних і динамічних характеристик емпатійних ставлень.

Організуючи дослідження, ми виходили з теоретичних положень, викладених у другому розділі дисертації: структурно-динамічної моделі особистісно-сміслової емпатії, типології емпатійних ставлень та їх взаємозв'язку з динамічними характеристиками емпатії.

Дослідження складалося з трьох етапів. На першому етапі вивчалися особливості емпатійних ставлень молодших школярів, представлених у їхній вербальній поведінці. Під вербальною поведінкою розуміємо вербалізацію моделі прогнозованої поведінки у можливих ситуаціях морального вибору.

Наступний етап було присвячено вивченню реальних ставлень учнів у ситуаціях морального вибору (природний експеримент). На останньому етапі дослідження вивчалися реальні стосунки дітей,

які виникали в процесі їх життєдіяльності (включене спостереження).

Досліджуваними були 313 школярів 1 – 4 класів, зокрема 161 з них – молодші школярі, які виховуються в родині, 152 – учні шкіл-інтернатів для поглибленого дослідження за допомогою включеного спостереження. Застосовувався комплекс авторських та адаптованих методик.

Для діагностики емпатійного ставлення молодших школярів до дорослого, однолітка і тварини, представлених у їх вербальній поведінці, була розроблена методика «Вибір» [75]. Вона включала 10 сюжетів-колізій і перелік можливих відповідей на них. Зміст розповідей є альтернативним і відображає конфліктну ситуацію або ситуацію допомоги, співучасті. Героєм розповіді є або дорослий, або школяр, або тварина. Кожна з відповідей обумовлювала певний рівень емпатійного ставлення до об'єкта емпатії.

Дослідження проводили індивідуально. Дитині зачитували один із сюжетів і після паузи в довільному порядку – шість варіантів відповідей до нього. Пропонували також дати свою відповідь, якщо запропоновані не влаштовували досліджуваного.

Залежно від вибору номера відповіді учні поділялися на п'ять груп відповідно до виділених нами рівнів емпатійних ставлень. До першого рівня емпатійних ставлень ми відносили всі прояви байдужості, відкритої агресії, злорадства, роздратування, злості стосовно оточуючих (індиферентні та дисонансні емпатійні ставлення, які загалом назвемо антиемпатійними). Другий рівень – егоцентричні емпатійні ставлення, які виникають у результаті співпереживання суб'єкта емпатії її об'єкту. Третій рівень – суб'єктоцентричні емпатійні ставлення репрезентуються у співчутті об'єкту емпатії. Четвертий рівень – дієві емпатійні ставлення. До

них відносили побудову суб'єктом сприяючої поведінки (внутрішнє сприяння), або ж прояв ним реальної допомоги не на шкоду собі, чи в результаті дії утилітарних мотивів. П'ятий рівень – вищий рівень емпатійних ставлень – суб'єктні дієві емпатійні ставлення. Такі ставлення проявляються у суб'єкта емпатії при реальному сприянні на шкоду чи не на шкоду собі, мотивом якого є потреба в благополуччі Іншого.

Реальні стосунки учнів у ситуаціях морального вибору вивчалися за допомогою низки методик. У загальноосвітніх школах застосовувалася методика Т.П. Гаврилової [92], а її адаптований варіант, де враховувалися особливості соціуму установ закритого типу, – в школах-інтернатах. Методики дозволили виявити дітей, які співпереживають і співчують різним об'єктам емпатії. Ці школярі проявили до об'єктів емпатії відповідно егоцентричні та суб'єктноцентричні емпатійні ставлення.

Для дослідження прояву агресивних тенденцій школярів, що репрезентуються в антиемпатійному ставленні до об'єкта емпатії, а також для виявлення їх внутрішнього і реального сприяння дорослому й однолітку (відповідно дієві та суб'єктно-дієві емпатійні ставлення) учні залучалися до різних реальних життєвих ситуацій морального вибору. Молодшим школярам пропонувалося пограти в гру «Острів скарбів» (виявлення дітей, які сприяли дорослому), та зайнятися різними видами попарної «коактивної діяльності»⁹ (виявлення школярів, які сприяли однолітку).

Під час гри було виявлено дітей, які проявили індіферентність, агресивність або сприяння дорослому, який «випадково» їм зустрівся і який «потрапив у біду» та просив надати йому допомогу. Дітей, які без роздумів відмовилися від боротьби за

⁹ Однакова за змістом діяльність, яка не потребує взаємодії, хоча виконується поряд з партнером (термін В.В. Абраменкової [2]).

нагороду (гарну іграшку) заради допомоги «постраждалому», ми відносили до тих, які проявили найвищий, п'ятий рівень емпатійності (суб'єктне дієве емпатійне ставлення). Школярі, які лише після закінчення гри намагалися допомогти дорослому, проявляли четвертий рівень емпатійного ставлення, тобто сприяли об'єкту емпатії не на шкоду собі.

Залучення дітей до різних видів попарної змагальної «коактивної діяльності» заради матеріальних винагород дало можливість виявити у них прояв антиемпатійного, дієвого і суб'єктного дієвого емпатійних ставлень до своїх однолітків в умовах зовнішнього контролю (присутність вчителя) та за його відсутності.

З метою доповнення й уточнення отриманих результатів на перших етапах дослідження, усунення ефекту ситуативності, випадковості показників у вивченні особливостей емпатійних ставлень молодших школярів типу нами був застосований спеціальний варіант спостереження соціальних ситуацій у природних умовах. Проводилися магнітофонний запис, фото- або відеозйомка процесуальності цієї ситуації, які взаємодоповнювали один одного і дали можливість більш об'єктивного аналізу репертуару поведінки дітей. Фіксувалися щонайменші зміни в поведінці респондента: моторика, вислови, вигуки, інтонації голосу, зміна емоцій, його вчинки тощо. Після аналізу аудіо і відеозаписів, фотографій, визначався рівень емпатійних ставлень, виявлених у різних ситуаціях кожним досліджуваним. У результаті включеного спостереження відповідно до перших етапів дослідження було виділено п'ять груп дітей, які розрізнялися між собою змістом своїх емпатійних ставлень з дорослими й однолітками. Критеріями приналежності піддослідного до групи респондентів, які проявляють антиемпатійні ставлення (перша група дітей), були наступні

показники:

- відсутність реакції на емпатогенну ситуацію: при спогляданні ситуації відсутність як емоційної експресії, так і будь-яких поведінкових змін;
- ігнорування емпатогенної ситуації: відображення ознак сприймання ситуації в міміці, виразі очей, але відсутність будь-яких поведінкових реакцій;
- нетерпимість, запальність у стосунках з товаришами: вираз роздратування, злості, грубі мовні вислови;
- злорадність стосовно інших: відповідні мімічні, мовні і пантомімічні прояви;
- прямі агресивні дії: штовхання, стусани, удар, ініціювання бійки тощо.

Другу групу склали діти, які проявили співпереживання – егоцентричні емпатійні ставлення (другий рівень емпатійних ставлень). Показниками прояву суб'єктом співпереживання були ознаки відображення в його міміці, жестах, позах емоційного стану об'єкта емпатії та відповідні до цього вербальні прояви (вигуки, зауваження, зітхання).

Показниками прояву піддослідними співчуття (суб'єктноцентричного емпатійного ставлення) об'єктам емпатії (третій рівень емпатійних ставлень, третя група школярів) були рухові та емоційні зміни в поведінці: моторика, вислови, вигукування, відображувані обличчям зміна емоцій, що виражали переживання з приводу відчуттів і станів іншого (жаль, смуток, тощо).

Дітей, які сприяли не на шкоду і на шкоду собі в умовах соціального контролю чи в результаті дії утилітарних мотивів відносили до четвертої групи респондентів. Вони проявляли

четвертий дієвий рівень емпатійного ставлення.

Критерієм прояву досліджуваними вищого рівня емпатійних ставлень – суб'єктно-дієвого (п'ята група дітей) була стійка позитивна спрямованість на іншу людину, яка завжди реалізовувалась у конкретних справах: реальна допомога, в тому числі і на шкоду собі.

Аналіз змісту відповідей школярів за методикою «Вибір» дав можливість зробити диференціацію їх емпатійних ставлень до різних об'єктів емпатії.

З метою об'єктивації аналізу емпатійних ставлень та виявлення соціальних чинників емпатійності показники учнів інтернатів порівнювалися з аналогічними результатами дітей загальноосвітніх шкіл (табл. 4.1).

Виявлено, що більшість учнів шкіл-інтернатів і загальноосвітніх шкіл володіє знаннями про моральні норми, що відобразилося в досить високих показниках їх вербальної поведінки.

Майже не виявлено відмінностей у вербальній поведінці учнів інтернатів і загальноосвітніх шкіл, у якій відображалось їх емпатійне ставлення до тварини. Проте загалом діти з інтернатів проявили більше альтруїзму і менше агресії стосовно тварини (відкритої агресії до тварини не проявив жоден досліджуваний із школи-інтернату), порівняно з дітьми, які виховуються в родині.

В емпатійних ставленнях молодших школярів різних навчальних закладів до дорослих виявлено найбільші відмінності. Велика частка вихованців інтернатів (75,0%) і лише дещо більше половини учнів загальноосвітніх шкіл (59,63%) проявили найвищий рівень емпатійних ставлень до дорослих. У школах-інтернатах явну агресію до дорослого проявили майже в п'ять разів менше дітей порівняно з їх ровесниками із масових шкіл (відповідно 1,31% і

6,21%) і майже в чотири рази менше виявлено учнів, які виховуються в інтернатах, порівняно із звичайними школярами, котрі проявили стосовно дорослого егоцентричні емпатійні ставлення (відповідно 0,66% і 2,48%).

Таблиця 4.1

**Диференціація емпатійних ставлень школярів
до різних об'єктів емпатії, які були проявлені
ними у вербальній поведінці (у %)**

Рівні емпатійного ставлення	Емпатійне ставлення					
	до тварин		до дорослих		до ровесників	
	школа- інтерн.	ЗОШ	школа- інтерн.	ЗОШ	школа- інтерн.	ЗОШ
5 рівень	74,34	68,94	75,00	59,63	40,13	41,62
4 рівень	20,39	22,99	19,74	27,33	33,55	40,99
3 рівень	4,61	4,97	3,29	4,35	15,79	4,35
2 рівень	0,66	1,24	0,66	2,48	2,63	5,59
1 рівень	0,00	1,86	1,31	6,21	7,90	7,45

П р и м і т к а. ЗОШ – загальноосвітня школа

У ставленні до однолітків спостерігаємо значущі відмінності лише на рівні співпереживання та співчуття. Майже в чотири рази більше досліджуваних із шкіл-інтернатів порівняно з дітьми масових шкіл, проявили до однолітка суб'єктноцентричне емпатійне ставлення (відповідно 15,79% і 4,35%) і більш ніж у два рази менше їх проявили егоцентричне емпатійне ставлення (відповідно 2,63% і 5,59%). Проте загальна кількість респондентів, які виразили позитивну спрямованість на однолітка, приблизно одна і та ж в обох вибірках (89,27% учнів інтернатів і 86,96% – загальноосвітніх шкіл).

Дещо відрізняється кількість досліджуваних обох типів шкіл, які проявили вищий і найнижчий рівні емпатійних ставлень до однолітків.

Аналіз показників спрямованості на дорослого або однолітка, які виражались у частоті звернення до них за допомогою для надання сприяння об'єкту емпатії, не виявив істотних відмінностей у досліджуваних обох типів шкіл. Примітно те, що у вихованців інтернату загалом менше виражена спрямованість на іншу людину у прийнятті рішення з альтернативних ситуацій. Очевидно, життя без батьків учить їх більшою мірою покладатися на себе, ніж на інших.

Результати дослідження реальної поведінки учнів за багатьма показниками відрізнялися від вербальної. З показників таблиці 4.2

Таблиця 4.2

**Прояв школярами співпереживання і
співчуття до різних об'єктів емпатії (у %)**

Школа	Емпатійні ставлення					
	до тварин		до дорослих		до ровесників	
	співпе- режи- вання	спів- чуття	співпе- режи- вання	спів- чуття	співпе- режи- вання	спів- чуття
Загально- освітня	34,16	65,84	22,36	77,64	67,08	32,92
Школа- інтернат	36,13	63,87	1,68	98,32	68,07	31,93
Експери- ментальна група	36,36	63,64	3,30	96,70	78,79	21,21

видно, що кількість учнів, які співпереживають і співчують

тварині й однолітку, в обох типах шкіл також дещо відрізняється між собою, проте ці відмінності незначущі.

Найбільша відмінність у молодших школярів загальноосвітньої школи й установи інтернатного типу відстежена в прояві співпереживання дорослому. Лише два вихованці школи-інтернату (1,68%) проявило співпереживання стосовно дорослого. Решта учнів проявила до нього співчуття. Серед школярів, які живуть у родинях, дорослому співчуває лише 77,64%.

Незважаючи на те, що практично всі діти, які живуть поза родиною, проявили співчуття дорослому, в реальній ситуації морального вибору тільки п'ята частина із них допомогла йому (табл. 4.3). В інтернаті кількість учнів, які сприяють дорослому, виявилася навіть дещо меншою, ніж у звичайній школі.

Відрізнялася і поведінка респондентів різних типів шкіл, які надали допомогу дорослому не на шкоду собі. Учні інтернату після закінчення гри відразу підходили до експериментатора, розказували про потерпілу людину і просили відпустити їх, щоб допомогти їй. Учні загальноосвітньої школи, як правило, нічого не повідомляли експериментатору і лише просили дозволу повернутися на місце, де відбувалася гра. Запитання експериментатора, навіщо їм туди йти, намагались залишити без відповіді. Цей факт ще раз підкреслює більшу самостійність і незалежність від дорослого молодших школярів, які живуть у родинях.

У ході дослідження реальних взаємовідносин між дітьми у звичайній школі і школі-інтернаті в умовах соціального контролю і за його відсутності виявлено також не лише різну кількість учнів, що сприяли ровеснику (табл. 4.3), але й відмінності у їхній поведінці.

Молодші школярі, які виховуються поза родиною, сприяли

лише однокласникам, яким вони симпатизували, стосовно ж решти товаришів вони налаштовані недружелюбно, агресивно або байдуже.

Навіть в умовах соціального контролю, в основному, вони сприяли тільки тим однокласникам, яким симпатизували. В інших випадках не тільки не допомагали або не чекали на завершення роботи товаришем, щоб разом одержати нагороду, а навіть не хотіли брати участь з ними в коактивній діяльності. У дітей, які живуть з

Таблиця 4.3

Вираженість вищих дієвих рівнів емпатійного ставлення школярів до дорослих і однолітків у реальній ситуації морального вибору (у %)

Школа	Сприяння дорослому		Сприяння ровеснику		
	не на шкоду собі	на шкоду собі	не на шкоду собі*	не на шкоду собі**	на шкоду собі
Загально-освітня	1,86	22,36	45,96	33,54	11,80
Школа-інтернат	8,40	14,29	42,01	24,37	3,36
Експериментальна група	9,09	12,12	45,45	27,27	0,00

П р и м і т к и:

1. * – дослідження проводилося в умовах соціального контролю;
2. ** – дослідження проводилося в умовах відсутності соціального контролю.

батьками, не спостерігалось такого нетерпимого ставлення до

товаришів. Вони більш терпимі до несимпатичних їм однокласників, і в їхніх вчинках, ставленнях до однолітків більше репрезентувалися особистісні якості, слідування моральним нормам, ніж емоційне ставлення до товариша, яке ми спостерігали у школярів з інтернатів.

В умовах відсутності соціального контролю в інтернаті відбулося різке зниження кількості учнів, які сприяли однолітку. У відсутності вчителя допомогли товаришу виконати свою роботу в півтора рази менше дітей, ніж у його присутності. Від нагороди на користь товариша відмовилися лише 3,36% респондентів. У загальноосвітній школі наявність чи відсутність соціального контролю майже не вплинула на поведінку досліджуваних.

Результати спеціального спостереження за соціальними ситуаціями в цілому підтвердили показники констатуючого експерименту. При спостереженні були виявлені аналогічні групи дітей, які розрізнялися між собою змістом своїх емпатійних ставлень до дорослих і однолітків. Стосовно дорослого маємо статистично значущий зв'язок у проявах емпатійності учнів в обох дослідженнях ($r_p = 0,181; p \leq 0,05$). Стосовно однолітків виявлено досить високу, але статистично незначущу кореляцію ($r_p = 0,172$).

Аналіз і узагальнення результатів експерименту виявили відмінності в характеристиках емпатійних ставлень до різних об'єктів емпатії.

Зупинимось детальніше на порівняльній характеристиці особливостей емпатійних ставлень вихованців інтернатів і учнів загальноосвітньої школи до тварин, дорослих і однолітків.

Досить висока емпатійність дітей, які виховуються поза родиною стосовно тварини, очевидно, зумовлюється деяким відставанням їх розумового розвитку, детермінованого їхньою

соціальною депривацією. У них зберігається анімістична уява, яка перед школою замінюється реалістичною в позитивних умовах соціалізації. Вихованці інтернатів відчувають свою нерозривну єдність з природою, тваринним світом, беззахисність перед людиною. Можливо, вона є і компенсацією депривації потреби в любові і прихильності, психологічного відчуження від інших людей, породженого їх соціумом. Дитина, яка виховується в родині, часто має нагоду спілкуватися з молодшими братами, сестрами або іншими дітьми, причому на інтимно-особистісному рівні, і проявляти стосовно них заступництво й опіку. Умови життя в інтернаті обмежують таку взаємодію, тобто вступати в особистісні стосунки можна лише з однолітками.

Про негативні наслідки обмеження різноманітності соціальних контактів відмічає в своїх дослідженнях В.С. Мухіна [227]. Численність дітей і постійне перебування в їх колі створюють емоційну напругу, тривожність, підсилюючи агресію дитини [227, с. 33]. Можна припустити, що в результаті депривації інтимно-особистісного спілкування з однолітками та іншими дітьми молодші школярі, які виховуються поза родиною, підсвідомо ототожнюють тяжке, беззахисне становище тварини зі своїми буттєвими переживаннями і бачать у ній найбільш підходящий потенційний об'єкт прихильності. Проте ця прихильність у багатьох дітей егоїстична і виражається лише в умінні співпереживати тваринам, і тільки невелика їх частка може їм співчувати.

Те, що в інтернаті співчуття тварині проявила менша кількість дітей порівняно із загальноосвітньою школою, обумовлюється малим досвідом їх контактів з тваринами, відсутністю навичок опіки і заступництва, що є наслідком жорсткої регламентації життя в закладах закритого типу.

Високі вербальні показники емпатії досліджуваних до дорослого підтверджують дані психологічних досліджень про те, що депривація у дітей задоволення потреби в любові і визнанні породжує у них особливе ставлення до дорослого, яке часто набуває гіпертрофованих форм [279; 308]. Ці висновки доповнюють і результати наших досліджень, за якими майже всі вихованці інтернатів проявили співчуття дорослому.

Докладніше зупинимося на аналізі особливостей взаємодії учнів з дорослими в реальних ситуаціях морального вибору. Як зазначалося вище, дослідженням не виявлено різкої відмінності між показниками прояву сприяння дорослому дітей-сиріт і школярів, які живуть з батьками. З метою пояснення цього факту було проведено індивідуальні бесіди зі всіма школярами. За результатами аналізу бесід та включених спостережень за життям молодших школярів в інтернаті витікає, що досить мала частка дітей, які сприяли дорослому зумовлена особливостями їхньої соціальної взаємодії. Час взаємодії дітей та вихователів й учителів обмежений. У переважній більшості їхні контакти формальні й одноманітні. Самостійність школярів обмежується жорстким контролем за їх діями та поведінкою.

Водночас насторожують дуже низькі показники (див. табл. 4.2, 4.3) до однолітків молодших школярів загальноосвітніх шкіл. Схожі тенденції проявляються і в їхній вербальній поведінці (див. табл. 4.1).

Очевидно те, що вербальна поведінка школярів, які виховуються в інтернатах, стосовно ровесників в основному відповідає аналогічній поведінці дітей загальноосвітніх шкіл, зумовлено добрими знаннями першими моральних норм, що відображають взаємостосунки з однолітками. Адже в школах-

інтернатах педагоги, спостерігаючи агресивні тенденції учнів у реальних взаєминах, намагаються нейтралізувати їх подачею великої кількості інформації про соціально-нормативну поведінку.

В обох типах шкіл виявлено невелику кількість учнів, які співчують однолітку. Ці дані не суперечать результатам дослідження емпатії молодших школярів Т.П. Гаврилової [92] та І.М. Коган [165], які показали, що для цього віку більш характерним є безпосередньо емоційне співпереживання, а не чуттєво-образне співчуття у зв'язку з тим, що рівень психічного розвитку учнів початкових класів не дозволяє їм вийти за межі власної життєвої ситуації, прийняти позицію інших людей.

Вищі показники емпатійності дітей обох типів шкіл в умовах соціального контролю, ніж без нього підтвердили, що в молодшому шкільному віці учні в основному добре знайомі з нормами моралі, але ці знання проявляються ситуативно і не є інтеріоризованими в моральні якості особистості. Навіть в умовах опосередкованого соціального контролю вони прагнули проявляти соціально схвальну поведінку. Проте в інтернаті, у зв'язку з гіпертрофованою референтністю дорослого, потребою в його увазі і любові, залежності від нього діти набагато яскравіше прагнули задовольняти соціальні очікування. Тут ще позначилися, на нашу думку, й усталені норми життя в інтернаті: будь-яка асоціальна дія, зокрема агресія проти однолітків, породжувала негайні строгі санкції з боку педагогів. В умовах відсутності зовнішнього контролю дисонансні і консонансні емпатійні стосунки – нетерпимість, байдужість або, навпаки, співчуття, ніжна прихильність до найближчих друзів – проявлялися повною мірою.

В обох типах шкіл виявлено частину дітей, у яких спостерігалися вагання, сумніви в тому, допомогти товаришу чи ні.

Очевидно, це були ті учні, у яких процес емпатійного ставлення обривався на етапі співчуття або внутрішнього сприяння.

Позитивна кореляція між показниками констатувального експерименту (адаптована методика Т.П. Гаврилової і реальні ситуації морального вибору в природному експерименті) і включеного спостереження підтвердили правомірність порівневої структури емпатійних ставлень. Більш слабкий кореляційний зв'язок між показниками ставлень до однолітків в природному експерименті і в реальних умовах життєдіяльності можна пояснити по-перше тим, що врахування соціометричних переваг дітей при організації їх коактивної діяльності зумовило прояв ними більшої емпатійності до симпатичних однолітків, ніж до індіферентних або несимпатичних. Включене спостереження дало можливість максимально об'єктивувати віднесення дитини до тієї або іншої групи за рівнем розвитку емпатії.

Таким чином, експериментально підтверджено ієрархічну структуру емпатійних ставлень. У молодших школярів можна спостерігати прояви усіх ланок, етапів процесу особистісно-сислової емпатії, які репрезентуються у відповідних рівнях емпатійного ставлення. *Діти молодшого шкільного віку стосовно різних об'єктів емпатії (тварини, ровесника, дорослого) більше схильні проявляти егоцентричні емпатійні ставлення, ніж суб'єктноцентричні, у зв'язку з слаборозвинутими у них децентраційними процесами. Їхня реальна емпатійна поведінка обумовлена механізмами атракції, наслідування, соціальним контролем з боку дорослих, утилітарними мотивами.*

У молодшому шкільному віці наслідки деприваційного досвіду в більш ранньому віці, а також наявні сенсорна, когнітивна, емоційна і соціальна форми депривації визначають особливості

розвитку змістовних і динамічних характеристик емпатійних ставлень. У прогнозованих і реальних стосунках у дітей, що виховуються поза родиною, частіше проявляється дисонансна емпатія, більш виражені агресивні тенденції, порівняно з дітьми, що виховуються у родині.

Соціальна депривація породжує гіпертрофовану референтність дорослого, потребу в його любові й визнанні, що обумовлює більш високий рівень віртуальних моносуб'єктних ставлень депривованих дітей з дорослим порівняно з молодшими школярами загальноосвітніх шкіл.

4.4. Динаміка емпатії в підлітковому та юнацькому віці

Інтенсифікація індустріальної діяльності у ХІХ столітті призвела до подовження періоду дитинства у зв'язку з ускладненням входження підростаючого покоління у світ дорослих.

Психологи почали виділяти так званий перехідний період. У традиціях західної психології цей період триває від дитинства до дорослості приблизно з 12 до 18 років і називається підлітковим [264; 370; 412]. Вітчизняні психологи в перехідному періоді, або періоді дорослішання, виділяють, окрім підліткового, ще й ранній юнацький вік. В останні роки до нього включають і зрілу юність (від 18 до 20 років) [310]. Отроцтвом вони називають період від 10 до 14-15 років, що відповідає середньому шкільному вікові, тобто 5 – 9 класам сучасної школи, а ранньою юністю – від 15 до 17-18 років, що відповідає старшому шкільному вікові (10 – 11 класи) [34; 90; 169; 407; 409]. Щоб уникнути неоднозначностей у назвах і вікових періодах, жорстко не будемо диференціювати вік ранньої юності і підлітковий вік, оскільки межі цього віку дуже розмиті. Дослідники

[310] відмічають, що різниця між віком дівчинки-акселерантки та хлопчика-ретарданта може досягати шести років.

Входження в підлітковий вік знаменує собою низку кількісних і якісних змін у всіх сферах особистості [238]. Природно, що соціально-психологічні трансформації в цьому періоді підготовлені всім попереднім розвитком школяра. Розвиток теоретичного, гіпотетико-дедуктивного мислення дозволяє підлітку остаточно подолати межі конкретної чуттєвої даності і перейти до сутнісного осягнення об'єктів дійсності в їх взаємозв'язках. Підлітку відкривається величезний, складний, раніше недоступний світ реальних зв'язків і відносин. Цей факт знаменує справжній переворот у його світоставленні і самосвідомості. Релятивність буття, що відкрилася підліткам і стала доступною їх свідомості, штовхає їх на пошук константних і загально визнаних орієнтирів: законів розвитку природи, суспільства, людини.

Інтенсивного розвитку набуває емоційно-вольова сфера. Розвиваються такі вольові риси, як наполегливість, завзятість у досягненні мети, вміння долати перешкоди і труднощі, здатність до цілеспрямованої вольової діяльності.

Емоції підлітків пов'язані перш за все із спілкуванням з ровесниками. У них дуже розвинуте почуття належності до групи. Водночас підлітки і юнаки пред'являють високі вимоги до дружби. Проте юнацька дружба характеризується більшою стійкістю і глибиною порівняно з підлітковою. В міжстатевих стосунках підліткова закоханість переходить у більш стійке, інтенсивне і глибоке почуття кохання. Переживання підлітків більшою мірою інтровертовані, а юнаків екстравертовані – спрямовані на інших людей, природу, навколишній світ загалом [169]. У підлітків спостерігається набагато більша емоційна збудливість порівняно зі

школярами раннього юнацького віку. Стійкість емоцій і почуттів, їх урівноваженість та здатність до екстравертованості обумовлює розвиток та прояв більш високих рівнів емпатії юнацтва порівняно з підлітками.

Активно формується самосвідомість і самооцінка. На початок підліткового віку школяр навчається усвідомленню своїх власних змін, у нього інтенсивно розвивається особистісна рефлексія. За словами Д.Б. Ельконіна, під час цього періоду відбувається «поворот» від спрямованості на світ до спрямованості на самого себе. Виникає питання: «Що я таке?». А відповідь на це питання знаходиться, перш за все, у спілкуванні з однолітками, яка стає провідною діяльністю у цьому віці. Виникає підвищений інтерес до оцінки оточуючими власних особистісних якостей. Молодший підліток дивиться на себе очима оточуючих [34] і, в першу чергу, членів референтної групи. У них виникають переживання з приводу оцінки їх поведінки та особистості іншими членами групи.

Одностатеві угруповання хлопчиків і дівчаток, що починають виникати ще в третьому класі, в 5-6 класах досягають апогею у своєму розвитку. Між членами групи зав'язуються дружні стосунки на основі взаєморозуміння і відчуття єдності. У членів таких груп часто розвиваються емпатійні взаємостосунки: вони співчують невдачам своїх товаришів і радіють їх успіхам, а за необхідності надають допомогу, іноді навіть на шкоду своїм інтересам. Підлітки захищають, вигороджують товариша будь-яким чином, навіть знаючи, що той вартий осуду, беруть його провину на себе тощо. Таким чином, в підлітковому віці починають інтенсивно розвиватися *групоцентричні емпатійні ставлення*. При цьому у відносинах різних угруповань можна спостерігати й агресивність, і конкуренцію, і байдужість. Проте спільна діяльність з досягнення

певної мети може об'єднати членів різних груп і обумовити в них встановлення відносин співпраці.

У старшому підлітковому віці посилюються процеси індивідуалізації особистості, що може спричинити деяке ослаблення емпатійних ставлень. Проте розвиток у школярів вищих форм інтелектуальної діяльності, рефлексії, здійснення, за словами Ж. Піаже [264], останньої фундаментальної децентрації сприяє розумінню не лише дійсності та власної особистості, а й інших людей. Розширення та ускладнення інтелектуальних можливостей, актуалізація і посилення «туги за другом» [238], активний його пошук, потреба в тому, хто б міг зрозуміти і разом поспівпереживати, зумовлюють розвиток вищих форм особистісно-сислової емпатії в *моносуб'єктних емпатійних ставленнях*.

У спілкуванні підлітки репрезентують ставлення до людини як до носія загальнолюдських цінностей, моральних норм і також суб'єкта власної життєдіяльності. У результаті такого спілкування відбувається інтеріоризація морально-етичних норм, критично переосмислюється система моральних цінностей, формуються моральні переконання, відбуваються якісні зміни в моральній свідомості.

Безумовно, ми не можемо говорити про розвиток емпатійності однаковою мірою у всіх підлітків. Так, Т.П. Гаврилова [92], А.С. Сичевський [330], І.М. Юсупов [416] вважають, що у 14 – 15 років відбувається природне зниження емпатійних реакцій співпереживання за рахунок більш диференційованого прояву емоційного компонента емпатії та суперечностей особистісного розвитку підлітка під час статевого дозрівання.

З іншого боку М.В. Савчин та Л.П. Василенко [310] наводять результати досліджень сучасних підлітків Д.І. Фельдштейна, за

якими серед старших підлітків зростає кількість осіб з альтруїстичною акцентуацією гуманістичної спрямованості – спрямованості на задоволення потреб інших людей.

До кінця старшого підліткового віку одностатеві групи можуть об'єднатися в одну різностатеву або взагалі розпастися. Так завершується «негативна» фаза пубертата і школярі переходять у наступний етап онтогенезу – ранню юність. Негативною фазою західні психологи називають період від 12 до 15 років (пубертатна стадія), а позитивною — від 16 до 18 років, який відповідає ранньому юнацькому віку в дослідженнях вітчизняних психологів.

Влучну характеристику раннього юнацького віку Ш. Бюлер описує у своєму посібнику Л.Ф. Обухова [238]. Позитивний період настає поступово і починається з того, що перед підлітком відкриваються нові джерела радості, до яких він донині не був чутливим. На перше місце Ш. Бюлер ставить «переживання природи» — свідоме її переживання як чогось прекрасного і живого.

На наш погляд, переживання природи в ранній юності не є поверненням до анімістичного світовідчуття дитинства. Це, швидше, прояв юнацького релятивізму: все живе навколо вимагає не меншого співчуття і допомоги, ніж людина. *Емпатійне ставлення до природи в цьому віці є одним з основних моментів духовного розвитку особистості.* «Широкий світ цінностей, що слугують дорослій людині джерелом високого щастя, розкривається вперше на порозі юності [238, с. 283]». До всього цього приєднується любов, тепер уже свідомо спрямована на доповнююче «Ти».

Очевидно, *саме в любові людина може проявити найвищу емпатійність.* Пояснимо наші міркування співзвучними думками Е. Шпрангера.

Первинно естетична любов або еротика, вважає Е. Шпрангер, –

це єднання з іншою психікою, вчування в неї, здійснюване через її видимий вияв у зовнішньому тілесному образі. Він виділяє три шаблі еротичних переживань. Перший — вчування, коли юна людина в міру свого дозрівання навчається сприймати внутрішню, натхненну красу. Другий — психічне розуміння, яке «сприймає іншого як духовне утворення, як певну осмислену форму». І третій — розуміюча симпатія — «співзвуччя душ, що покоїться на естетичному ставленні, але такому, що ґрунтується також і на сумісному переживанні глибоких цінностей [238, с. 280]».

У любові хлопець і дівчина навчаються *трансцендентним емпатійним стосункам*. Такі стосунки вказують на їх високу моральну та особистісну зрілість. За Д.Б. Ельконіним [238, с. 292], усі новоутворення підліткового віку, як у краплі води, відображаються у ставленні хлопця до дівчини: досить подивитися на це ставлення, щоб побачити всю систему моральних норм, засвоєних особистістю. У юнацькому віці ціннісно-сміслова сфера розвивається не лише в спілкуванні з однолітками і дорослими, але й у спілкуванні з коханою людиною. Для підлітка віра в ідеал ототожнюється з вірою в кохану людину, відзначав Е. Шпрангер [238].

Згідно з Л.С. Виготським, істотні зміни в цьому віці відбуваються і в розвитку уяви. Під впливом абстрактного мислення уява «йде у сферу фантазій [90]». Кажучи про фантазію підлітка, Л.С. Виготський відзначав, що «вона звертається у нього в інтимну сферу [90, с. 217]». Проте необхідно додати, що в ранній юності школярі фантазують про різні сфери соціального життя, вони більш критично ставляться до витворів своєї уяви, порівняно з підлітками. При цьому відбувається мислительне та уявне програвання всіх найскладніших сторін майбутнього життя. Ця можливість

пропрацювати, програти, співпережити в думках і мріях свої устремління має важливе значення для розвитку внутрішнього життя особистості. І це єдина діяльність, у якій внутрішнє життя може бути «продіяне [90]», прожите у будь-яких напрямках. В основі такої діяльності лежать *антиципуючі емпатійні ставлення*.

Як зазначалося, підлітковий вік є перехідним від дитинства до дорослості в усіх сферах розвитку особистості: фізіологічній, психологічній, соціальній. Пов'язана з цим корінна ломка — інволюція одних психічних особливостей і визрівання інших — обумовлює низку психологічних труднощів, суперечностей як суб'єктивно значущих для підлітка, так і об'єктивних, що нерідко ускладнюють взаємодію оточуючих з ним. У сфері емоцій — це поєднання підвищеної сензитивності з частою зовнішньою грубістю і розбещеністю, емоційної нестійкості та навіюваності з підвищеною впертістю, негативізмом і афективною збудливістю. Одночасна присутність рис дитячості і дорослості ускладнює взаємодію підлітка з навколишнім середовищем.

Труднощі у взаємодії з підлітками можуть бути зумовлені й нескладними розладами нервової системи, різними видами акцентуацій, тимчасовими затримками психічного розвитку тощо. Девіації спричиняють і відхилення в моральному розвитку особистості, неадекватні уявлення про справжню дорослість, жіночість і чоловічість, дружбу, товариську взаємодопомогу, принциповість тощо [310].

Типові для підліткового віку психологічні реакції, що виникають при взаємодії з навколишнім середовищем (реакції опозиції, протесту, імітації, емансипації, відмови і тощо), асоціальна поведінка можуть проявлятися як у природній, так і в девіантній, патологічній і делінквентній поведінці, що не лише призводить до

шкільної і соціальної дезадаптації, але й нерідко вимагає психотерапевтичної та клінічної корекції.

У відповідності до предмету дослідження розглянемо лише ті форми асоціальної поведінки школярів, які є реакцією на внутрішній стан іншого. При цьому є важливим урахування ролі деприваційного досвіду в дитячо-батьківських стосунках досліджуваних підлітків. Соціальна, емоційна депривація є вагомим об'єктивним фактором, що гальмує розвиток емпатійної особистості та спонукає до актуалізації та інтенсифікації агресії.

До об'єктивних чинників агресивної поведінки в підлітковому віці, як зазначалось вище, відносять і певні вікові особливості та психопатологічні відхилення. Для дослідження ролі емпатії в модальності поведінкових реакцій цікавим є порівняння детермінант агресивної поведінки психічно здорових підлітків з такими, що мають психопатологічні відхилення. Скористаємося результатами дослідження Н.В. Алікіної [9] механізмів агресивної поведінки неповнолітніх, що не мають психопатологічних відхилень. Нею був виділений механізм «емоційного відсторонення», який розглядався як емоційний аспект психологічних чинників агресії і насильства і як психологічний «антипод» механізму співпереживання. Феномен механізму емоційного відсторонення дослідниця розглядала як посилення емоції суб'єктивного смислу і певної деконцентрації зовнішніх умов, які супутні діям людини.

Можливо, можна погодитися з Н.В. Алікіною, що у психічно здорових людей агресивна поведінка обумовлена механізмом емоційного відсторонення. Проте, зважаючи на наш досвід практичної роботи, а також аналіз клініко-психологічних досліджень [186; 251], в основі агресивної поведінки людини в емпатогенній ситуації може лежати співпереживання та

переживання з приводу почуттів іншого. Проте при цьому переживання суб'єкта емпатії з приводу почуттів її об'єкта має протилежну модальність до почуттів об'єкта насильства.

Для підтвердження наших міркувань проаналізуємо витяг з історії розвитку підлітка Слави А., який описує К.С. Лебединська [186]. Підліток є учнем восьмого класу масової школи-інтернату, і йому виповнилося 14 років.

«...Піддослідний підліток від першої вагітності, що протікала на фоні початкового алкоголізму матері, ... у поведінці був важкий з раннього дитинства. Коли хлопчику було 4 роки, батько пішов із сім'ї (у зв'язку з алкоголізмом матері). Хлопчик залишився жити з матір'ю і фактично виявився без догляду... З п'ятого класу переведений у школу-інтернат В інтернаті друзів не має, діти його не люблять. Приєднується до старших, фізично сильніших підлітків, підлабузнюється перед ними, намагається наслідувати їх силові прийоми.

На перерві серед дітей привертає до себе увагу похмурістю, мовчазністю, стоїть самотньо з незадоволеним виразом обличчя, мовчки *спостерігає* за метушнею дітей *Пожвавлюється*, коли бачить бійки: *намагається нишком включитися* в них, використовуючи при цьому молодших. Іноді сам шукає приводу для бійки. *Б'є жорстоко і молодших, і дівчаток, застосовуючи спеціальні прийоми*. Ніколи не розкаюється, пояснюючи свою поведінку тим, що кривдник «заслужив», а він тільки «віддав належне». Запальний, легко впадає в люті. Бійкою захоплений настільки, що вивести його з цього стану буває важко. Не заспокоюється, поки не побачить свою жертву переможеною. *Може злорадно спостерігати, як кричить і плаче дитина*. Після такого спалаху довго залишається озлобленим, напруженим.

Негативно відгукується про однокласників: «Погані всі, наклепники». Сам говорить, що любить знущатися над однокласником Д. В., тому що він «дивний якийсь — нервовий. Цікаво спостерігати, як він кричить, коли його доводити». Злісно налаштований щодо всіх дорослих [186, с. 83 – 86]» (*кусив наш. – Л.Ж.*).

З наведених прикладів агресивної поведінки підлітка стосовно інших дітей, а також опису його емоційних станів, переживань при цьому ми однозначно можемо констатувати, що в основі такої поведінки лежить не механізм емоційного відсторонення. Тут простежується прояв *дисонансної емпатійності у всіх її формах: від співпереживання* («пожвавлюється, коли бачить бійки»), *злорадості* («може злорадно спостерігати, як кричить і плаче дитина»), *наміру протидіяти* (спостерігаючи за бійкою, продумує, як би нишком включитися) *до реальної протидії, навіть садизму стосовно іншого* («б'є жорстоко, ... застосовуючи спеціальні прийоми Не заспокоюється, поки не побачить свою жертву переможеною»).

Таким чином, у підлітковому віці дисонансна емпатія може репрезентуватися на фоні негативного, озлобленого ставлення до людей.

Автор дослідження [186] визнає, що в цьому випадку йдеться про аномальну структуру особистості, швидше, конституціонального характеру — епілептоїдної психопатії. Проте залишається безперечним той факт, що формуванню і закріпленню аномальних особистісних рис сприяли вкрай важкі соціальні умови. Фактично відсутність сім'ї, матеріальні негаразди полегшували формування відчуття пригніченості у підвищено самозакоханої епілептоїдної особистості, а також сприяли розвитку спрямованості ставлення до оточуючих у напрямку озлобленості і недобррозичливості,

активізували схильність до агресії і жорстокості.

Описаний приклад з історії розвитку підлітка є ілюстративним для розуміння й інших психопатологій неповнолітніх. *У більшості випадків будь-яка психопатологія, що полягає в прояві крайніх форм дисонансної емпатії, супроводжується деприваційним досвідом дитячо-батьківських стосунків.*

В умовах адекватної соціальної ситуації розвитку підлітково-юнацький вік є дуже важливим для позитивної динаміки емпатії, інтеграції її в особистісну якість. Якщо у молодшому шкільному віці високоемпатійність як якість особистості проявлялась у поодиноких дітей і, найімовірніше, була наслідком спеціальної корекційно-розвиваючої роботи, то в підлітково-юнацькому віці можна говорити про становлення емпатійності як вікової особливості особистості. У ранньому юнацькому віці емпатія стає інтегральною характеристикою особистості у якій проявляється її ставлення до світу, людей і до власної особи.

Наше припущення підтверджують і експериментальні дослідження вікової динаміки емпатії в період дорослішання (від 11 років до 18 років). У дослідженні було використано опитувальник А. Мехрабіана, Н. Епштейна для діагностики здатності до емпатії [253]. Досліджуваними були 938 школярів 6 –11 класів м. Житомира і Житомирської області та першокурсники вищих навчальних закладів м. Житомира. Результати дослідження відображені в таблиці 4.4 та графіках (мал. 4.1 – 4.4).

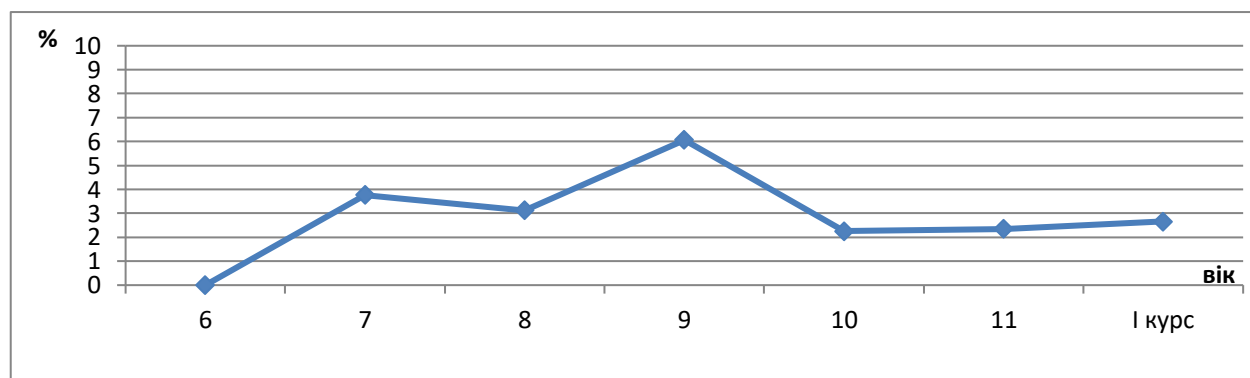
Аналіз показників розвитку емпатії в пубертатному та постпубертатному періодах виявив деякі її вікові особливості і закономірності. Вище зазначалось, що на динаміку емпатії в підлітковому віці впливають загальні особливості психічного та особистісного розвитку цього періоду.

Таблиця 4.4

**Вікова динаміка здатності до емпатії
на етапі дорослішання (у %)**

Рівні емпатії	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас	1 курс
Високий	3,70	5,66	6,25	17,17	4,89	8,92	10,58
Середній	77,78	45,28	56,25	43,43	50,37	54,46	55,02
Низький	18,52	45,28	34,38	33,34	42,48	34,27	31,75
Дуже низький	0,00	3,78	3,12	6,06	2,26	2,35	2,65

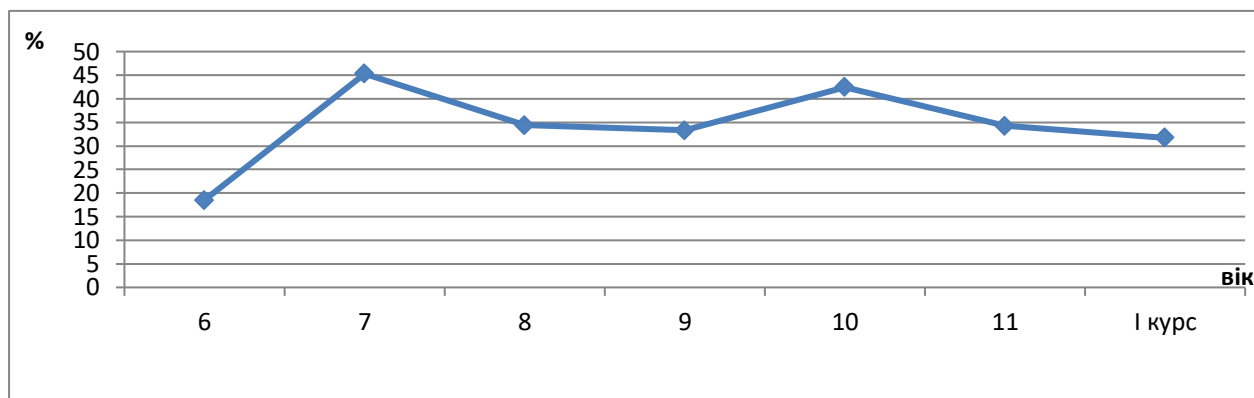
Так, у шестикласників виявлено загальну позитивну спрямованість на іншу людину. У більшості з них відзначається середній рівень емпатії. Вони не схильні до агресії. Лише 18,52% шестикласників мають низьку емпатійність.

Мал. 4.1. Вікова динаміка дуже низької емпатії.

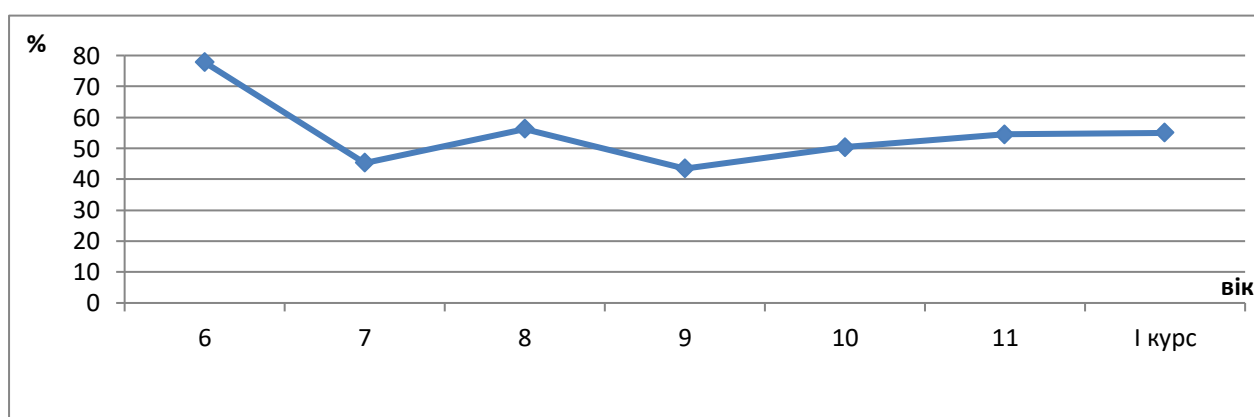
Зовсім іншу картину спостерігаємо у семикласників. Схоже, що особливості емпатійності відображають «кризу 13 років» та індивідуалістичну акцентуацію, пік якої, за Д.І. Фельдштейном [368], припадає на середину пубертату. Індивідуалістичну акцентуацію підлітки проявляють у спрямованості активності на задоволення насамперед власних потреб, на особисте

самоствердження. Суспільство, інші люди цікавлять їх опосередковано, крізь призму власних інтересів.

Мал. 4.2. Вікова динаміка низької емпатії.

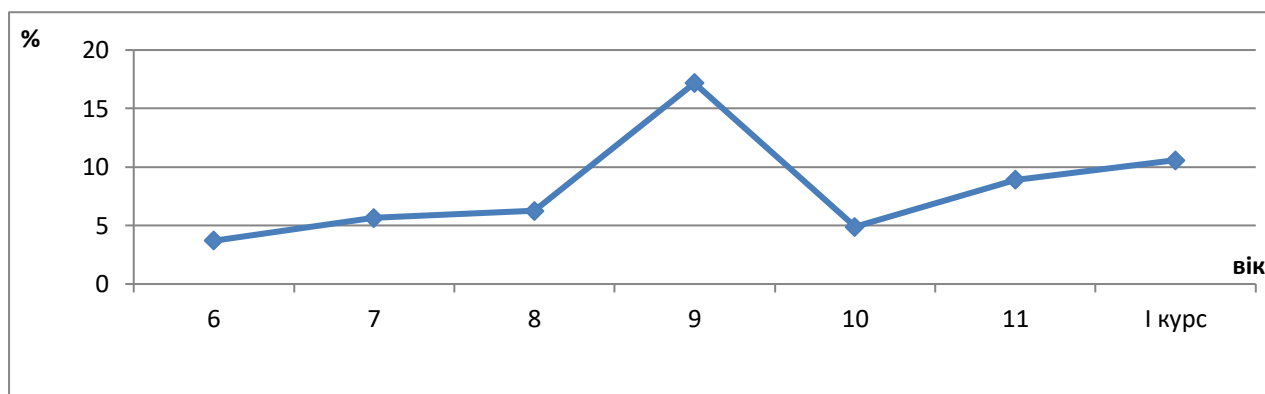
Після 13 років намічається тенденція до збільшення кількості підлітків, які мають середній і високий рівень розвитку емпатії. Особливо значні позитивні зміни спостерігаються у 8 класі.

Мал. 4.3. Вікова динаміка середньої емпатії.

Дев'ятикласники дещо порушують загальну позитивну динаміку розвитку емпатії. Схоже, що на межі між пубертатом і постпубертатом найяскравіше проявляється юнацький максималізм, який обумовив найбільшу диференціацію рівнів розвитку емпатії у школярів. Так, частки високоемпатійних дев'ятикласників і таких, які мають дуже низьку емпатію, найбільші

порівняно з учнями всіх інших класів підліткового та юнацького періодів.

Мал. 4.4. Вікова динаміка високої емпатії.

На початку раннього юнацького віку, в 15-16 років (10 кл.), знову відбувається пониження емпатійності майже до рівня 7 класу. Лише на 5% більше десятикласників порівняно з семикласниками мають середній рівень розвитку емпатії. І всього майже на 3% менше низькоемпатійних юнаків порівняно з підлітками середнього віку.

Очевидно велика кількість дев'ятикласників, які проявляють крайні полярні варіанти емпатії, а також різке зниження показників високого рівня емпатійності у десятикласників пов'язані з інтенсифікацією якісної перебудови у цьому віці самосвідомості та моральної свідомості, пошуком еґо-ідентичності, стилю життя, а також його сенсу. Експериментальне дослідження особистісних та психологічних корелятивів емпатії опишемо в наступному розділі.

Зовсім іншу картину вікової динаміки емпатії спостерігаємо у ранньому юнацькому віці порівняно з підлітковим. *Після 15-16 років відбувається плавна позитивна динаміка у розвитку емпатії.* З кожним роком збільшується кількість осіб, які мають високий та середній рівень розвитку емпатії, а низькоемпатійних

юнаків та дівчат стає менше. Така *стабільна і плавна динаміка емпатії протягом періоду ранньої юності, очевидно, репрезентує інтеграційні процеси в становленні емпатійності як особистісної якості.*

4.5. Емпатія в акмеогенезі

Зрілість – це період найвищих досягнень особистості у фізичному, інтелектуальному, духовному розвитку, професійній діяльності тощо. Проблема дорослості – одна з найменш досліджених соціально-психологічних і вікових проблем. Серед дослідників не існує єдиного погляду на розвиток дорослої людини.

На думку Л.С. Виготського [91], розвиток у зрілому віці йде за зовсім іншими законами порівняно з дитинством. Велике значення для розвитку особистості має становлення процесів саморегуляції і самодетермінації. Активність людини повинна бути спрямованою на вбудовування себе в існуючий світ. Водночас вона має розвивати те, що зробить її адекватною власній внутрішній сутності.

Останнім часом збільшується кількість досліджень зрілого віку з точки зору найвищих досягнень особистості в цей період [33; 116; 117]. Ці дослідження в основному присвячені вивченню досягнень у професійній сфері і взаємообумовленості мотиваційних, характерологічних та інших особистісних характеристик з професіоналізацією.

Питання про психологічну зрілість особистості, її психологічні критерії залишається відкритим і нині. Значний внесок у розробку критеріїв зрілої особистості зробили психологи гуманістичного напрямку: Е. Фромм, Г. Олпорт, А. Маслоу та ін.

В Е. Фромма [378] зріла особистість – це особистість з продуктивним характером, яка є діяльною, незалежною, чесною, спокійною, люблячою, творчою і яка робить соціально-корисні вчинки. У ній проявляються здатність до продуктивного логічного мислення, любові і діяльності. Завдяки продуктивному мисленню особистість здатна створити адекватну Я-концепцію. Сила продуктивної «зрілої» любові дає можливість людям палко любити все живе на Землі, проявляючи піклування, відповідальність, повагу і знання.

Г. Олпорт¹⁰ вважав, що дозрівання людини – це неперервний процес становлення, який триває все життя. Психологічно зрілу людину він охарактеризував такими шістьма рисами:

- зріла людина має широкі межі «Я»;
- здатна до теплих сердечних стосунків;
- спокійна, характеризується високим самоприйняттям;
- має реалістичне сприймання, досвід і домагання;
- здатна до самопізнання і має почуття гумору;
- володіє цілісною життєвою філософією, тобто має домінуючу ціннісну орієнтацію, яка надає значущості і сенсу діяльності особистості.

А. Маслоу [216] зрілість особистості пов'язував із задоволенням вищої її потреби в самоактуалізації, тобто бажанням стати тим, ким вона може стати, досягнути вершини свого потенціалу. Самоактуалізація – це прагнення людини до вдосконалення і намагання робити найкращим чином те, на що вона здатна.

¹⁰ Подано за Хьелл Б., Зиглер Д. Теории личности. (Основные положения, исследования и приложения) / Пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.

А. Маслоу виділив 15 основних характеристик людей, які самоактуалізуються. Найбільш цінні з них, що стосуються предмета нашого дослідження, є наступні:

- ефективно, адекватно і безоцінювальне сприймання реальності;
- прийняття себе, інших і природи;
- зосередженість на проблемі (роботі, меті, обов'язкові, життєвій місії);
- здатність до вершинних або містичних переживань у кульмінаційні моменти кохання та інтимності, в поривах творчості, інсайту, відкриття і злиття з природою;
- суспільний (соціальний) інтерес, що проявляється у співчутті, симпатії і любові до всього людства, особливому почутті емпатії до хворобливих людей;
- мають глибокі міжособистісні стосунки тощо.

З усього сказаного вище можна зробити висновок, що *невід'ємною ознакою зрілої особистості є здатність до емпатії, яка допомагає їй у пошуках власної ідентичності, позитивній соціально-психологічній адаптації [83], самоактуалізації.*

Згідно з епігенетичною теорією розвитку особистості Е. Еріксона, залежно від методів і результатів розв'язання вікових криз між онтогенетичними стадіями періоду дорослості, рівня морального розвитку та самосвідомості, взаємин з мікросоціумом особистісний розвиток відбувається у двох напрямках: нормальній і аномальній лінії розвитку. Результатом нормального розвитку є позитивні новоутворення на кожній стадії: у ранній зрілості (від 20 до 25 років) – це любов, у середній (від 26 до 64 років) – це піклування, в пізній зрілості (після 65 років) – це мудрість.

Період ранньої зрілості знаменують перші досягнення особистісної ідентичності та початок продуктивної діяльності, що дає

поштовх до побудови системи нових міжособистісних стосунків. На одному полюсі цього виміру перебуває інтимність, на іншому – ізоляція. Інтимність є потаємним почуттям, яке виражається у здатності злити воедино особистісну ідентичність з ідентичністю іншої людини без побоювання втратити щось у собі, інший сприймається як «Ти». Відповідно до нашої концепції в основі такого злиття лежить *моносуб'єктна трансфінітна емпатія*.

Щоб мати інтимно-особистісні стосунки, індивід має досягти стабільної ідентичності. Наші дослідження [86; 88; 128] показали, що високоемпатійне юнацтво швидше усвідомлює власну ідентичність, і стає здатним до зрілих інтимно-особистісних стосунків.

Водночас на цій стадії можливі зайве захоплення собою, нездатність установлювати спокійні та довірливі міжособистісні стосунки, що породжує почуття самотності, соціальної ізоляції. Такі люди не здатні до емпатійних стосунків. У більшості з них розвиток емпатії перебуває на психофізіологічному рівні. Такі особи егоцентричні, схильні до маніпулювання та експлуатації інших людей.

Для виходу особистості із кризи «інтимність-ізоляція» необхідним є культивування любові у взаємодії з людьми. Любов – це не лише романтичні та еротичні стосунки з коханою людиною, а й здатність повірити себе іншій людині і залишатися вірним цим стосункам, навіть якщо вони потребують нетривіальних учинків або самозречення. Такий тип любові проявляється у взаємному піклуванні, повазі і відповідальності за іншу людину.

У ранній зрілості може з'явитися бажання допомагати, служити, присвятити себе іншим людям, яке повністю може реалізуватися у середній та пізній зрілості. Основна проблема цього

періоду полягає у виборі між продуктивністю та інертністю. Продуктивність проявляється у піклуванні про майбутнє благополуччя усього людства. Кожен дорослий повинен прийняти або відкинути думку про свою відповідальність за вдосконалення суспільства.

Продовжуючи лінію розвитку емпатії, можемо говорити, що у зрілому віці, за умови продуктивного розвитку, в особистості відбувається розширення множини об'єктів емпатії, а також ускладнення її феноменології та структури. Моносуб'єктне емпатійне ставлення до партнера, дитини трансформується у інтерсуб'єктне емпатійне ставлення до різноманітних соціальних груп (інвалідів, дітей-сиріт, творчої молоді та ін.). Так, у США більше 80 мільйонів осіб систематично займаються добродійною діяльністю: допомагають працівникам дитячих будинків, хворим на СНІД, «малюкам-наркоманам», бездомним, прибирають узбережжя річок, морів, парки, ліси тощо [356, с. 572].

Піклування, за Е. Еріксоном, – це психологічна протилежність апатії і байдужості. Таким чином, можна сказати, що в основі продуктивного піклування лежить емпатія. Піклуючись про долю майбутніх поколінь, особистість проявляє родові емпатійні ставлення.

Активність непродуктивних людей спрямована переважно на задоволення власних потреб, що призводить до вихолощення, обмеження міжособистісних стосунків, проявів жорстокості, агресії, нетерпимості тощо, тобто такі люди схильні до антиемпатійних стосунків і дисонансної емпатії.

У продуктивних людей розвиваються екзистенційні потреби [378]: потреба в трансценденції (в подоланні власної пасивності і тваринної природи), потреба в коренях (відчувати себе невід'ємною

частинкою світу), в орієнтації, певній системі поглядів, переконань, у визначенні сенсу життя, а також у прив'язаності і вірності, у присвяті себе чомусь або комусь (вищим цілям, Богу), в чому б полягав для них сенс життя. Така посвята дає можливість подолати ізольоване існування. На нашу думку, емпатія – це той механізм, той феномен, який дає особистості можливість подолати ізоляцію і самореалізуватися через духовне та універсальне емпатійне ставлення до Бога, інших людей, через яких Бог проявляється і які є носіями Добра, Істини, Краси, Досконалості.

Люди різними шляхами шукають сенс життя: одні – через духовні практики, меценатство, добродійну діяльність, інші – через прагнення досягти найвищих успіхів у професійній діяльності.

З метою емпіричного підтвердження теоретичних міркувань нами було проведено експериментальне дослідження особистісних чинників успішної професійної діяльності, зокрема управлінської [130; 129]. Метою дослідження було вивчення впливу емпатії на успішне професійне самовизначення. Передбачалося, що належним чином розвинута емпатійність є чинником успіху в професійному самовизначенні, зокрема в управлінській діяльності.

Дослідження проводилося в три етапи. На першому етапі виявлялись особистісні чинники успішної професійної діяльності загалом, на другому – досліджувались умови успішної управлінської діяльності та система її особистісної детермінації, а на третьому – визначалися кореляції емпатії в системі детермінант успішної управлінської діяльності.

На першому етапі вибірка становила 60 осіб (28 чоловіків і 32 жінки). Для забезпечення надійності і вірогідності дослідження робота проводилася з людьми, які зайняті у різних сферах діяльності. Вік респондентів становив від 23 до 60 років.

На другому етапі вибірка становила 30 осіб (15 чоловіків та 15 жінок). Для забезпечення надійності і вірогідності дослідження робота проводилася з управлінцями різних рівнів у різноманітних сферах діяльності: директорами, менеджерами різних рівнів, керівниками відділів, власниками фірм та підприємств, приватними підприємцями тощо. Вік респондентів становив від 23 до 50 років.

Застосовувалися наступні методи та методики дослідження: тест на самоорганізованість [225] з метою виявлення здатності досліджуваних ставити цілі та організувати діяльність спрямовану на їх досягнення; методика діагностики особистості на мотивацію досягнення успіху Т. Елерса [147]; прогресивні матриці Равена для визначення рівня домагань особистості [202]; методика А.В. Морозова [225] для визначення вольової регуляції поведінки; методика В.В. Бойка [147] для дослідження емпатійних здібностей; експертна та суб'єктивна оцінка за 10-бальною шкалою складових успіху (низки особистісних детермінант, у тому числі й емпатії, запропонованих автором) в професійній діяльності, що давало можливість диференціювати респондентів за чотирма рівнями успішності: ситуативно (частково) успішні, помірно успішні, успішні та високоуспішні; питальник на визначення рівня розвитку емпатії А. Мехрабієна і Н. Епштейна [253].

Те, що поряд з реальними успіхами респондентів визначалась їх суб'єктивна оцінка, зумовлено тим, що об'єктивні досягнення особистості, які високо оцінюються іншими людьми, можуть переживатися нею як посередні результати. Тому важливим є не стільки реальний успіх, скільки його переживання, оцінка, ставлення до нього суб'єкта. За допомогою експертної оцінки формувалась вибірка об'єктивно успішних професіоналів.

На першому етапі дослідження було виявлено, що успішність у професійній діяльності залежить від чіткості механізму цілепокладання ($r = 0,39; p \leq 0,01$), мотивації досягнення успіху ($r = 0,32; p \leq 0,01$), високого рівня домагань ($r = 0,25; p \leq 0,05$), вольової регуляції поведінки ($r = 0,38; p \leq 0,01$). Дослідження впливу емпатії на усвідомлення власного професіоналізму показало, що існує залежність між рівнем розвитку емпатійних здатностей особистості й успіхом, якого вона досягає у професійній діяльності ($r = 0,36; p \leq 0,01$).

Так, виявлено, що респонденти, які вважають себе успішними, мають середній рівень емпатійних здатностей. Загалом емпатійність більш розвинена у жінок, ніж у чоловіків. Цікавим для дослідження стало те, що успішні респонденти, як жінки, так і чоловіки, мають розвинутий «канал емоційної та раціональної емпатії [383]». Однак у жінок частіше домінує емоційний канал емпатії над раціональним, а в чоловіків – навпаки: частіше домінує раціональний канал емпатії над емоційним. До того ж у багатьох успішних жінок домінує й інтуїтивний канал емпатії. Вони на підсвідомому рівні входять в емоційний резонанс з емпатом. Такі жінки здатні адекватно відображати внутрішній світ партнера і діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про нього, спираючись на інтуїцію. На інтуїтивному рівні узагальнюється різноманітна інформація про партнера.

Розвинуті інтуїтивний, емоційний та раціональний канали емпатії, що були виявлені за методикою В.В. Бойка [147], відповідають за своєю суттю особистісно-смісловій емпатії. Отже, професійно успішні люди мають розвинуті емпатійні здібності на соціопсихологічному рівні. Це зумовлює їх спрямованість на інших людей, зацікавленість у них, а також, якщо необхідно, спонукає їх до

співпереживання, співчуття та сприяння їм. Така взаємодія з людьми найбільшою мірою зумовлює успіх у професіях соціономічного типу.

Виявлена і гендерна диференціація емпатійної детермінації успішної професійної діяльності. Серед успішних жінок більша частка порівняно з чоловіками проявляє розвинену емпатію (відповідно 38% та 18%), однак їх переживання професійного успіху меншою мірою залежить від цієї якості, ніж у чоловіків. Коефіцієнт кореляційного взаємозв'язку між показниками успішності в професійній діяльності та емпатії чоловіків вищий порівняно з жінками (відповідно, ($r_{\text{ч}} = 0,44$; $p \leq 0,05$, $r_{\text{ж}} = 0,29$).

Цікаві результати отримані при аналізі емпатійності досліджуваних, які по різному оцінили власний успіх в професійній діяльності (див. табл. 4.5).

Таблиця 4.5

**Взаємозв'язок між рівнем розвитку емпатії
та суб'єктивною оцінкою власної успішності у
професійній діяльності (у %)**

Рівні успішності	Рівні розвитку емпатії			
	низький	занижений	середній	високий
Ситуативно (частково) успішні	5,00	0,00	0,00	0,00
Помірно успішні	13,33	25,00	16,67	5,00
Успішні	6,67	13,33	8,33	1,67
Високоуспішні	1,67	0,00	0,00	3,33

Порівнюючи показники емпатії осіб з різним рівнем успіху, приходимо до висновку, що серед успішних та помірно успішних досліджуваних перебувають люди з різним рівнем розвитку емпатії,

а серед високоуспішних виявилися лише особи з дуже низькою та високою емпатією. Ситуативно успішні проявляють дуже низьку емпатію. Переважна більшість успішних та помірно успішних досліджуваних мають занижений (відповідно 13,33% та 25,00%) та середній рівні (відповідно 8,33% та 16,67%) розвитку емпатії. Іншими словами, переважна більшість досліджуваних, які мають досить розвинену (не низьку) або високорозвинену емпатію, виявились успішними в професійній діяльності. Очевидно, частина високоуспішних працівників (1,67%), які мають дуже низьку емпатію, застосовують для досягнення успіху стратегію домінування, жорсткого волевиявлення тощо.

На другому етапі дослідження вирішувалися наступні завдання:

- досліджувалася суб'єктивна оцінка реально успішними людьми власного Я-образу успішного керівника;
- визначалась емпатійність респондентів за допомогою опитувальника А. Мехрабіана та Н. Епштейна [253];
- аналізувалися гендерні особливості досягнення успіху.

За результатами аналізу показників суб'єктивної оцінки виявлено 10,0% досліджуваних, які не вважають себе успішними управлінцями. 73,3% опитаних вважають себе успішними управлінцями, і 16,7% досліджуваних визначили себе високоуспішними керівниками.

Результати кількісного аналізу дослідження емпатії в управлінців відображені в таблиці 4.6. Отримані результати показали, що чоловіки виявилися більш емпатійними порівняно з жінками.

Порівняння показників рівня розвитку емпатійних тенденцій в успішних та неуспішних управлінців (див. табл. 4.7) показало, що

переважна частина управлінців, які вважають себе успішними (55,6 %), мають середній і високий рівні прояву емпатійних тенденцій, а в

Таблиця 4.6

Особливості розвитку емпатійних тенденцій управлінців (у %)

Респонденти	Рівень розвитку емпатії			
	високий	середній	низький	дуже низький
Жінки	0,0	42,9	35,7	21,4
Чоловіки	6,2	56,3	37,5	0,0
Всі опитані	3,3	50,0	36,7	10,0

більшості неуспішних управлінців (66,7 %) емпатія розвинута на низькому рівні. Загалом люди, які почувають себе успішними, мають більш розвинуту емпатію порівняно з неуспішними, що дозволяє їм застосовувати різноманітніший арсенал управління підлеглими. Неуспішні керівники не проявили крайніх показників емпатії.

Таблиця 4.7

Особливості розвитку емпатійних тенденцій в успішних і неуспішних керівників (у %)

Респонденти	Рівень розвитку емпатії			
	високий	середній	низький	дуже низький
Успішні	3,7	51,9	33,3	11,1
Неуспішні	0,0	33,3	66,7	0,0

Таким чином, можна вважати, що рівень прояву емпатійних тенденцій великою мірою впливає на успіх в управлінській діяльності.

На третьому етапі дослідження встановлювався взаємозв'язок між емпатією і системою особистісних чинників успішної управлінської діяльності.

Досліджувані оцінювали складові (особистісні детермінанти) власного успіху за 10-бальною шкалою, до яких належала й емпатійність. Суб'єктивна оцінка успіху залежить від рівня домагань, мотивації, докладених зусиль для його досягнення тощо. Тому важливим є не стільки реальний успіх, скільки його переживання, оцінка суб'єктом, ставлення до нього. Ми ставили за мету порівняти самооцінку емпатії з її показником за класичною методикою, а також установити характер зв'язку між нею та відчуттям власного успіху.

В основному, успішні управлінці адекватно оцінюють власну емпатійність. Показники суб'єктивної оцінки власної емпатійності мають позитивний статистично значущий зв'язок з відповідними показниками, знайденими за опитувальником А. Мехрабіана, Н. Епштейна ($r = 0,51; p \leq 0,01$).

Результат гендерної диференціації показав відмінності в оцінках жінок та чоловіків власного професійного успіху та їх емпатійністю (див. табл. 4.8).

Жінки-управлінці неадекватно оцінюють власну емпатійність ($r_{\text{ж}} = 0,28$), а чоловіки-управлінці – дуже точно ($r_{\text{ч}} = 0,657; p \leq 0,01$). У жінок показники суб'єктивної оцінки емпатії тісно пов'язані з показниками справедливості, терплячості, цілеспрямованості та ділової спрямованості.

У чоловіків дещо інша ієрархія вагомих корелятив емпатії: найтісніше з емпатією пов'язана терплячість, потім – справедливість, технічні знання, уміння і цілеспрямованість.

Не виявлено жодних кореляційних зв'язків між показниками самооцінки всіма респондентами особистісних чинників власного успіху і показниками емпатії, визначених за методикою А. Мехрабіана, Н. Епштейна.

Таблиця 4.8

Кореляційний зв'язок між показниками самооцінки особистісних чинників власного успіху і емпатією у жінок та чоловіків

Якості	Жінки		Чоловіки	
	Самооцінка емпатії	Емпатія за опитувальником	Самооцінка емпатії	Емпатія за опитувальником
Лідерство	- 0,340	- 0,130	0,402	0,247
Ентузіазм	- 0,073	0,039	-0,018	0,086
Рішучість	- 0,279	- 0,015	0,037	-0,074
Діл. спрямованість	0,343	- 0,250	-0,004	-0,142
Справедливість	0,507	0,004	0,507*	0,355
Твердість	0,184	- 0,410	-0,080	-0,262
Цілеспрямованість	0,398	- 0,270	0,349	0,371
Тех. знання і вміння	- 0,150	- 0,600	0,420	0,142
Ефективність	0,210	- 0,160	0,280	0,442
Терплячість	0,483	- 0,150	0,585*	0,121
Емпатійність	1,000	0,280	1,000	0,657**
Заг. самооцінка успіху	0,306	- 0,295	0,499*	0,253

Примітка. Тут і далі: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.

У результаті експериментального дослідження виявлено також гендерні відмінності і у взаємозв'язках емпатії з суб'єктивною оцінкою власних досягнень. Так, у чоловіків рівень розвитку емпатії (показник самооцінки) на статистично значущому рівні позитивно корелює з їх оцінкою власного успіху в професійній діяльності ($r_{\text{ч}} = 0,499; p \leq 0,05$). У жінок спостерігається слабкий зв'язок між зазначеними показниками ($r_{\text{ж}} = 0,306$).

Таким чином, ми підтвердили, що *для досягнення успіхів у професійній діяльності емпатія є більш значущим чинником для чоловіків порівняно з жінками*. Дійсно, серед управлінців-чоловіків не виявлено жодного з дуже низькою емпатією, а серед управлінців-жінок таких виявилось 21,4% (див. табл. 4.6). Очевидно, знайдені взаємозалежності є наслідком неадекватної оцінки гендерних ролей у сучасному суспільстві.

Що ж стосується загальної вибірки успішних управлінців (див. табл. 4.9), то знайдено позитивний статистично значущий зв'язок між показниками оцінки успіху й емпатії ($r = 0,399; p \leq 0,05$). Загалом за вибіркою показники самооцінки емпатії мають високий кореляційний зв'язок з наступними особистісними детермінантами успішної управлінської діяльності: терплячістю ($r_{\text{ч}} = 0,492; p \leq 0,01$), цілеспрямованістю ($r_{\text{ч}} = 0,376; p \leq 0,05$) та справедливістю ($r_{\text{ч}} = 0,460; p \leq 0,05$).

Ще раз підкреслимо, що нами не виявлено статистично значущого зв'язку між загальною самооцінкою управлінцями власного успіху з показниками емпатії визначеними за опитувальником А. Мехрабіана і Н. Епштейна. У жінок цей зв'язок негативний, а в чоловіків – позитивний. У результаті цього в загальній вибірці взагалі не виявлено зв'язку.

У випадку визначення емпатії за методикою В.В. Бойка було знайдено позитивний кореляційний зв'язок між показниками успіху та емпатією як у досліджуваних усієї вибірки ($r = 0,38; p \leq 0,05$) так і, зокрема, у чоловіків ($r_{\text{ч}} = 0,44; p \leq 0,05$). У жінок цей зв'язок не є значущим ($r_{\text{ж}} = 0,29$).

Таблиця 4.9

Кореляційний зв'язок між показниками самооцінки особистісних чинників власного успіху та емпатією

Якості	Самооцінка емпатії	Емпатія за опитувальником
Лідерство	-0,012	0,047
Ентузіазм	-0,027	0,092
Рішучість	-0,149	-0,124
Діл. спрямованість	0,116	-0,231
Справедливість	0,460*	0,229
Твердість	0,045	-0,340
Цілеспрямованість	0,376*	0,077
Техн. знання і вміння	0,173	-0,170
Ефективність	0,263	0,220
Терплячість	0,492**	-0,050
Емпатійність	1,000	0,510*
Загальна самооцінка успіху	0,399*	0,001

Різні результати кореляційних зв'язків між показниками емпатійності та успішності в описаних вище випадках потребують подальшого вивчення. Проте можна припустити, що врахування лише емоційної складової емпатії, яка визначалося за методикою А. Мехрабіана та Н. Епштейна, є недостатньою для професійної діяльності. В.В. Бойко розглядає емпатію як раціонально-емоційно-

інтуїтивну форму відображення, яка є особливо тонким засобом «входження» в психоенергетичний простір іншої людини [35]. Зважаючи на виявлені особистісні кореляти суб'єктивної оцінки власної емпатійності, можемо стверджувати, що успішні управлінці також дещо ширше розуміють емпатію і не обмежують її дію до емоційного вчування в психічний стан іншого. Отже, емпатія як емоційно-раціональний феномен виступає потужним чинником успішної професійної діяльності.

Теоретичний аналіз і експериментальні дослідження довели, що *в акмеогенезі для позитивного розвитку і досягнень у професійній діяльності необхідні досить розвинуті емпатійні якості.*

На останній психосоціальной стадії у пізній зрілості люди переглядають своє життя. Осмислюють свої досягнення і невдачі, завдяки чому відбувається підсумок, інтеграція та оцінка розвитку Его на минулих онтогенетичних періодах. Відчуття цілісності Его зумовлено здатністю після огляду свого минулого залишитися ним задоволеним. За таких умов не лякає неминучість смерті, оскільки людина бачить себе в нащадках, творчих досягненнях.

За умови продуктивного розвитку особистості люди похилого віку проявляють усі форми і типи емпатії – від моносуб'єктного родинного ставлення до онуків і до духовного, універсального ставлення до життя у всіх його проявах, Бога, світу.

За умови аномальної лінії розвитку особистості у людей похилого віку звужується коло емпатійних об'єктів. Вони схильні проявляти дисонансну емпатію, аутоемпатію та ретроспективні емпатійні ставлення.

Зважаючи на деякі обмеження старості, люди похилого віку за умови продуктивного розвитку особистості трансформують свою

активність на піклування про онуків, учнів, послідовників, суспільну діяльність, служіння загальнолюдським цінностям, Богу, науці, творчості. *В основі такої активності обов'язково лежить емпатія, усі її форми і типи – від моносуб'єктного родинного ставлення до онуків і до духовного, універсального ставлення до життя у всіх його проявах, Бога, світу.* Можливо, такі люди, які набули найвищих форм емпатії, – це той один відсоток дорослих, за Дж. Лоувінгером, які досягли інтегральної стадії, тобто змогли задовольнити свої мегапотреби, досягнувши самоактуалізації. Життя таких людей заперечує погляд на старість як період інволюції особистості і значно розширює хронологічні межі акмеогенезу.

Цю думку блискуче висловив японський художник Хокусай: «З шести років мною володіла пристрасть до малювання, зображення різноманітних форм. До п'ятдесяти років у мене була нескінченна кількість малюнків; проте все, що я зробив до сімдесяти, не варто уваги. Лише в сімдесят три я дещо дізнався про справжню будову природи – звірів, рослин, риб і комах. Потім, коли мені буде вісімдесят, я дізнаюся ще більше; а в дев'яносто я осягну потаємний сенс речей; у сто – я безумовно досягну незрівнянних висот; а коли мені буде сто десять років, все, що я не намалюю, хоч лінію, хоч крапку, – все буде живим, буде дихати життям.

Написано мною у віці сімдесяти п'яти років, колись Хокусай, а тепер Гуакіо Роже, старцем, що з'їхав з глузду на живописі [378, с. 129]».

Підсумовуючи сказане вище можемо констатувати, що у зрілому віці проявляється все розмаїття форм і видів емпатії, а також типів емпатійних ставлень. Для позитивного розвитку і успіху в професійній діяльності необхідні досить розвинуті емпатійні

якості. За умови продуктивного розвитку людина здатна досягти найвищих типів емпатійного ставлення до навколишнього світу – діалогічного, трансцендентного, універсального.

4.6. Порівняльний аналіз онтогенетичного розвитку емпатії

Концептуалізація феномену емпатії (див. розділ 2) показала, що його найбільш інтегральними ознаками є види емпатії та відповідні її форми, в яких віддзеркалюються взаємозв'язки і взаємозумовленість динамічних, структурних, функціональних та просторово-часових характеристик. У зв'язку з цим з метою порівняльного вивчення особливостей онтогенетичного розвитку емпатії було створено спеціальні методики для діагностики показників інтегральної емпатії, її окремих форм та антиемпатії у відповідності до основних теоретичних положень концепції розвитку емпатії (див. дод. А – В).

Методика складається із сюжетів-колізій, герої яких потрапляють в різні емпатогенні ситуації. На кожен ситуацію пропонується сім варіантів відповідей щодо їх розв'язання. Передбачена також власна відповідь респондента, яка у відповідності до її змісту відноситься експериментатором до одного із запропонованих шляхів розв'язання ситуації. Героями сюжетів є ровесник, доросла людина, дитина, людина похилого віку, тварина. Кожен із варіантів запропонованих відповідей репрезентував один із видів чи форм емпатії, а також відповідного емпатійного ставлення. У такий спосіб було визначено наступні досліджувані шкали (фактори): 1) антиемпатія, 2) індиферентність (пасивне споглядання ситуації) – індиферентне емпатійне ставлення,

3) співпереживання – егоцентричне емпатійне ставлення, 4) переживання з приводу почуттів Іншого (співчуття) – суб'єктоцентричне емпатійне ставлення, 5) моделювання поведінки (внутрішнє сприяння) – пасивне емпатійне ставлення, 6) реальне сприяння не на шкоду собі – активне емпатійне ставлення, 7) альтруїстична поведінка (реальне сприяння на шкоду собі) – дієве трансцендентне емпатійне ставлення.

Діагностичною процедурою передбачено також визначення загального показника емпатійності – суми показників антиемпатії та всіх форм власне емпатії. Таку емпатію назвали інтегральною. Диференціювались також рівні її розвитку – дуже низький, низький, середній, високий, дуже високий. Методика має три варіанти – А, Б, В, які розраховані на різні вікові групи: молодших школярів, підлітків і юнаків та дорослих людей.

Створення методики проходило у кілька етапів. На першому етапі трьом різновіковим групам – молодшим школярам (25 чоловік), підліткам і юнакам (30 чоловік), людям зрілого віку (30 чоловік) було запропоновано описати дві – три емпатогенні ситуації, які найчастіше мали місце в їх соціальному досвіді. Після цього весь масив ситуацій піддавався якісному і кількісному аналізу: за схожістю сюжету, об'єктами емпатії, модальністю їх переживань. Після аналізу було відібрано 15 ситуацій для першої, 25 – для другої та 23 – для третьої вікових груп.

На другому етапі методики перевірялись на валідність. Одним із методів валідності є знаходження кореляційних зв'язків між результатами, отриманих за створеною та за стандартною методикою, яка спрямована на вивчення тієї ж проблеми. Емпатійність молодших школярів досліджували за допомогою методики Т.П. Гаврилової [92], а підлітків, юнаків і дорослих людей

– методик А. Мехрабян, Н. Епштейн [253] та В.В. Бойка [35]. Знаходились кореляційні зв'язки між показниками емпатії, визначеними за результатами відповідей у кожній ситуації авторської методики та згаданими методиками. Після кореляційної процедури були залишені лише ті сюжети-колізії, які мали статистично значущий зв'язок із класичними методиками.

На третьому етапі визначалась внутрішня узгодженість ситуацій у кожному з трьох варіантів методик. Знаходились кореляційні зв'язки між показниками емпатії у кожному сюжеті та її загальними показниками, знайденими після проведення діагностичної процедури загалом. У такий спосіб було відхилено ситуації, що не мали статистично значущого зв'язку, чи достовірність якого була недостатньо високою. На кінець процедури залишилось 10 сюжетів-колізій для молодших школярів, 15 – для підлітків і юнаків та 10 – для дорослих. У дорослих об'єктами емпатії є ровесники, діти, люди похилого віку й тварини.

Остаточні варіанти методик було перевірено на надійність методом повторного тестування через три місяці. Необхідна міра співпадань показників між відповідними формами і видами емпатії в створених методиках ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) свідчить про їх достатню надійність. При кореляційному аналізі вираховувався коефіцієнт Пірсона.

Дослідженням особливостей онтогенетичного розвитку емпатії було охоплено 880 чоловік віком від 8 до 60 років, з них 510 – дівчат і жінок та 370 – хлопців та чоловіків. За віковими категоріями досліджувані були розподілені наступним чином: молодші школярі (3 – 4 класи, 8 – 10 років) – 50 чоловік; молодші підлітки (5 – 6 класи, 10 – 12 років) – 67 чоловік; школярі середнього підліткового віку (7 класи, 12 – 13 років) – 50 чоловік; старші підлітки (8 – 9

класи (13 – 15 років) – 185 чоловік; учні раннього юнацького віку (10 – 11 класи, 15 – 17 років) – 167 чоловік; студенти першої фази зрілого юнацького віку (1 – 3 курси ВНЗ, 18 – 20 років) – 174 чоловіки; студенти другої фази зрілого юнацького віку (4 – 5 курси ВНЗ, 20 – 22 роки) – 44 чоловіки; люди раннього зрілого (дорослого) віку (22 – 30 років) – 57 чоловік; середньої зрілості (дорослості) від 31 до 40 років – 56 чоловік; пізньої зрілості (дорослості) від 41 до 60 років – 30 чоловік.

Для дослідження особливостей онтогенетичного розвитку емпатії використовувався метод поперечних зрізів (порівняльний метод). За результатами експерименту на основі індивідуальних показників респондентів підраховувались середні значення χ інтегральної емпатії, її окремих форм та антиемпатії кожної вікової групи. Обраховувались і відносні показники означених шкал.

З метою визначення достовірності вікових змін у розвитку емпатії у випадках нормального розподілу показників у групах, що порівнювались, застосовували t-критерій Стьюдента, а при умові відсутності нормальності розподілу – U-критерій Манна Уїтні. Нормальність розподілу показників перевірялась за п'ятьма критеріями, а саме: Колмогорова-Смірнова/Лілліфорса, Шапіро-Уїлка, Д'Агостіно Асиметрія, Д'Агостіно Екссес, Д'Агостіно загальне. Статистична обробка проводилась за допомогою комп'ютерної програми StatPlus 2007 Professional.

Порівняльний аналіз результатів дослідження онтогенетичного розвитку інтегральної емпатії виявив поступове зменшення емпатійності людей з віком (див. табл. 4.10 і мал. 4.5) та нерівномірність цього розвитку (див. табл. 4.11).

Найвищі показники інтегральної емпатії спостерігаємо у молодших школярів і достовірно зниження її загального показника

Таблиця 4.10

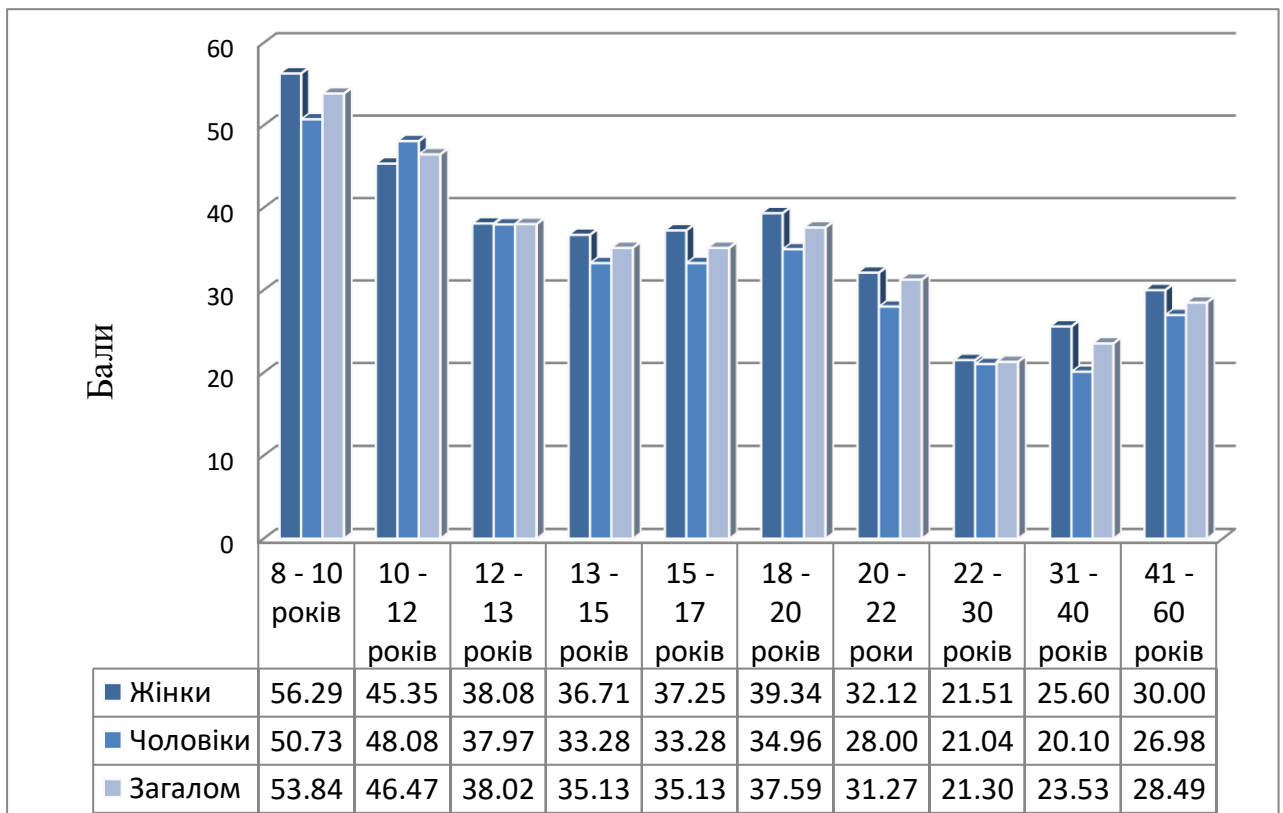
**Середні та відносні показники онтогенетичного
розвитку емпатії**

Вікові періоди (у роках)	Респонденти	Анти-емпатія	Індиферентність	Співпереживання	Співчуття	Моделювання поведінки	Реальне сприйняття	Альтруїстична поведінка	Інтегральна емпатія
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
8-10	Хлопці	-1,81	-0,19	0,36	2,78	1,26	7,50	40,80	50,70
	Дівчата	-0,85	-0,15	0,24	1,14	3,27	6,08	46,55	56,28
	Загалом	-1,28	-0,16	0,29	1,86	2,39	6,70	44,02	53,82
10-12	Хлопці	-1,56	-1,11	0,67	1,63	5,22	21,19	22,04	48,08
	Дівчата	-1,18	-1,18	0,95	2,51	5,69	18,05	20,51	45,35
	Загалом	-1,33	-1,15	0,83	2,15	5,50	19,33	21,14	46,47
12-13	Хлопці	-2,43	-1,35	1,70	3,96	6,26	13,09	16,74	37,97
	Дівчата	-2,37	-1,85	1,67	4,11	5,30	16,22	15,00	38,08
	Загалом	-2,40	-1,62	1,68	4,04	5,74	14,78	15,80	38,02
13-15	Хлопці	-2,88	-2,27	1,20	2,97	5,33	14,37	14,56	33,28
	Дівчата	-2,55	-1,61	1,29	3,28	6,51	16,74	13,05	36,71
	Загалом	-2,70	-1,91	1,25	3,13	5,97	15,65	13,74	35,13
15-17	Хлопці	-3,73	-2,30	0,99	2,21	5,11	16,00	15,00	33,28
	Дівчата	-2,49	-1,74	1,35	2,54	6,69	20,08	10,82	37,25
	Загалом	-3,01	-1,98	1,20	2,40	6,03	18,37	12,57	35,58
18-20	Хлопці	-3,69	-2,17	0,74	2,11	3,69	20,57	13,71	34,96
	Дівчата	-2,98	-1,63	0,76	2,51	4,76	20,92	15,00	39,34
	Загалом	-3,26	-1,84	0,75	2,35	4,33	20,78	14,48	37,59
20-22	Хлопці	-6,22	-2,00	0,89	2,11	8,33	13,78	11,11	28,00
	Дівчата	-3,43	-1,91	1,14	2,49	5,23	18,74	9,86	32,12
	Загалом	-4,00	-1,93	1,09	2,41	5,86	17,73	10,11	31,27
22-30	Чоловіки	-5,31	-2,54	1,81	2,54	3,58	10,00	10,96	21,04
	Жінки	-5,48	-2,65	1,90	3,10	4,45	12,13	8,06	21,51
	Загалом	-5,40	-2,60	1,86	2,84	4,05	11,16	9,39	21,30
31-40	Чоловіки	-5,14	-4,33	1,05	1,62	2,86	13,33	10,71	20,10
	Жінки	-4,69	-2,91	1,37	2,46	4,57	14,51	10,29	25,60
	Загалом	-4,86	-3,45	1,25	2,14	3,93	14,07	10,45	23,53

Продовження таблиці 4.10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
41 - 60	Чоловіки	-3,87	-4,07	0,33	1,33	2,40	20,53	10,33	26,98
	Жінки	-3,47	-3,33	1,13	1,33	2,00	18,67	13,67	30,00
	Загалом	-3,67	-3,70	0,73	1,33	2,20	19,60	12,00	28,49
Серед. знач.	Чоловіки	-3,40	-2,20	1,00	2,43	4,52	15,61	15,87	33,83
	Жінки	-2,83	-1,76	1,16	2,67	5,31	17,47	14,87	36,88
	Загалом	-3,07	-1,95	1,09	2,57	4,98	16,69	15,29	35,60
Відносні знач. (у %)	Чоловіки	7,56	4,89	2,22	5,39	10,04	34,66	35,24	
	Жінки	6,14	3,82	2,51	5,79	11,53	37,92	32,29	
	Загалом	6,73	4,27	2,39	5,62	10,91	36,57	33,51	

($p \leq 0,001$) (див. табл. 4.11) у молодших підлітків (10 – 12 років). Переважна більшість молодших школярів проявляє високий рівень емпатії ($\chi = 53,84$), а молодші підлітки – середній ($\chi = 46,47$)

Мал. 4.5. Вікова динаміка розвитку інтегральної емпатії.

Наступне зниження та зміни у проявах емпатійності на статистично значущому рівні відбуваються у середньому підлітковому віці у 12 – 13 років ($p \leq 0,001$). У ранньому юнацькому віці спостерігаємо тенденції до підвищення емпатійності, які дещо розвиваються на початку зрілої юності і знову починають зменшуватись на кінець цього вікового періоду ($p \leq 0,02$). Найнижчі показники емпатії і достовірні зміни в її проявах порівняно з попереднім віковим проміжком знайдено на початку дорослого віку ($p \leq 0,001$). Це є повторне різке зниження емпатійності в онтогенезі після подібного зменшення її показників у середньому підлітковому віці.

На фоні різкого зниження показників інтегральної емпатії на цих вікових проміжках відбувається нівелювання її статевих відмінностей. У 12 – 13 та від 22 до 30 років показники емпатії

Таблиця 4.11

Матриця значущих показників t-критерію Стьюдента та U-критерію Манна-Уїтні

Віковий проміжок (у роках)	Антиемпатія	Індеферентність	Співпереживання	Співчуття	Моделювання поведінки	Реальне сприяння	Альтруїстична поведінка	Інтегральна емпатія
	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії	t-, U – критерії
1	2	3	4	5	6	7	8	9
8-10 – 10-11	3,35*	4,12*	3,33*	2,11*	3,69*	5,18 ¹	2,56 ³	3,97 ¹
10-11 – 11-12								
11-12 – 12-13	3,09 ²	2,28 ⁴	2,79 ²	3,20 ²	2,01 ⁴	2,65 ²		2,93 ²
10-12 – 12-13	3,70 ¹	3,50 ¹	3,36 ²	4,00 ¹		2,45 ³	2,31 ⁴	3,83 ¹
12-13 – 13-14			2,51 ³				5,86 ¹	
13-14 – 14-15								
12-13 – 13-15	1,97*		2,81 ²	2,47 ³				

Продовження таблиці 4.11

1	2	3	4	5	6	7	8	9
14-15 – 15-16				2,03 ⁴		2,06 ⁴		
15-16 – 16-17								
13-15 – 15-17				2,69*		2,85 ²		
16-17 – 18-20			3,48*		2,99 ²			
15-17 – 18-20			4,34*		3,76*	2,44 ³		
18-20 – 20-22	2,04 ⁴		2,17 ⁴		2,50 ³		2,94 ²	2,40 ³
20-22 – 22-30		2,16 ⁴	2,27 ⁴			4,10 ¹		4,06 ¹
22-30 - 31-40		2,27 ⁴	2,54 ³					
31-40 - 41-60	1,99*		2,61 ³	2,39 ³	2,85*	2,33 ⁴	2,33 ⁴	

П р и м і т к и:

1. * – достовірні показники U- критерію, $p \leq 0,05$;
2. ¹ – достовірні показники t- критерію, $p \leq 0,001$;
3. ² – достовірні показники t- критерію, $p \leq 0,01$;
4. ³ – достовірні показники t- критерію, $p \leq 0,02$;
5. ⁴ – достовірні показники t- критерію, $p \leq 0,05$;
6. Наведені лише достовірні значення критеріїв.

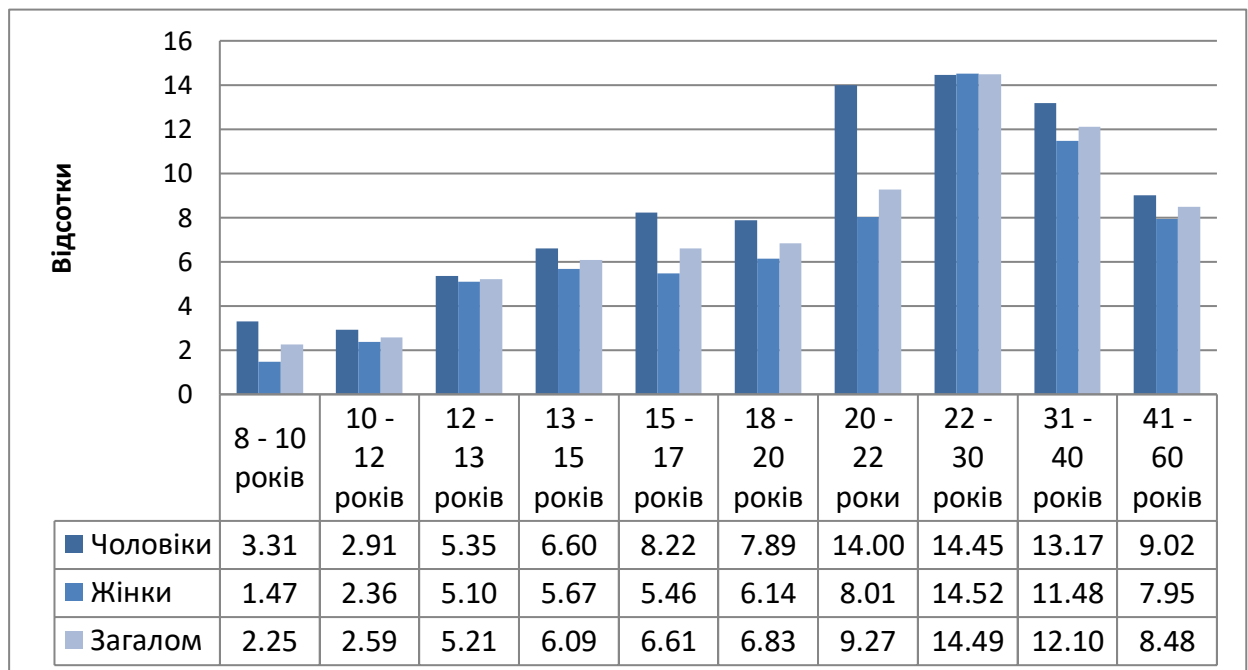
хлопців та дівчат фактично зрівнюються між собою (відповідно $\chi_{ч} = 37,97$; $\chi_{ж} = 38,08$ та $\chi_{ч} = 21,04$; $\chi_{ж} = 21,51$). У всіх інших експериментальних групах існує статеві диференціація у рівнях розвитку феномену. Особи жіночої статі мають вищі показники емпатії порівняно зі своїми ровесниками-чоловіками. Виключення складають молодші підлітки, у яких показники інтегральної емпатії хлопців вищі порівняно з дівчатами (відповідно $\chi_{ч} = 48,1$, $\chi_{ж} = 45,4$).

Різне зниження показників інтегральної емпатії у дівчат молодшого підліткового віку та ранньої дорослості порівняно з ровесниками-хлопцями, очевидно, є наслідком їх випереджаючого соціального розвитку у ці періоди [310]. У зв'язку з цим у дівчат

раніше починає проявлятися загальноонтогенетична тенденція до зниження емпатійності з віком.

При переході до середньої та пізньої дорослості відбувається незначне підвищення показників емпатійності – відповідно $\chi = 23,53$ і $\chi = 28,49$ і перехід від низького рівня її розвитку до середнього у переважній більшості досліджуваних.

Онтогенетичне зменшення показників інтегральної емпатії відповідним чином відображається і в проявах антиемпатії та в усіх формах особистісно-сміслової емпатії – індиферентності, співпереживанні, співчутті, моделюванні поведінки, реальному сприянні. Так, аналіз онтогенетичної динаміки антиемпатії (див. мал. 4.6) показав, що зниження показників інтегральної емпатії з віком взаємопов'язане зі збільшенням частоти проявів антиемпатії.

Мал. 4.6. Вікова динаміка проявів антиемпатії.

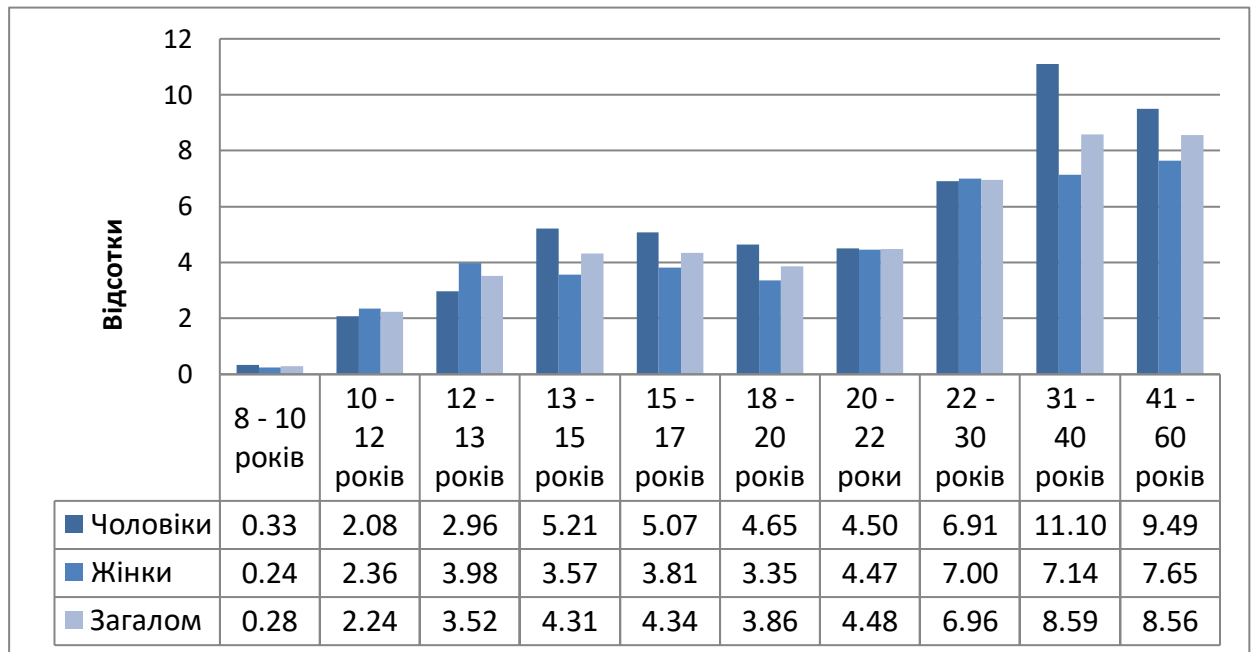
Пік антиемпатійної поведінки припадає на ранню дорослість (14,49%). Починаючи з середньої та пізньої дорослості кількість проявів антиемпатійних реакцій зменшується і в пізній зрілості

вона становить 8,48%. Найменш схильні проявляти антиемпатію молодші школярі (2,25%). Обрахування U-критерію Манна-Уїтні та t-критерію Стьюдента показало (див. табл. 4.11), що показники антиемпатії зазнають статистично значущих змін при переході від молодшого шкільного віку до підліткового ($p \leq 0,05$), та на межі між молодшим і середнім підлітковим віком ($p \leq 0,001$). Відмінності у проявах антиемпатії між усією вибіркою молодших підлітків та групою семикласників мають ще більш високий рівень достовірності ($p \leq 0,001$). Протягом старшого підліткового віку, ранньої юності та першої фази зрілої юності не відбувається значущих змін у проявах антиемпатії. Достовірні зміни у показниках антиемпатії знову з'являються у зрілій юності ($p \leq 0,05$) та у період пізньої дорослості ($p \leq 0,05$). Упродовж усього юнацького віку та ранньої дорослості антиемпатія людини зростає від $\chi = 3,01$ до $\chi = 5,40$ балів. У період середньої та пізньої дорослості агресивність людей зменшується (відповідно $\chi = 3,86$ і $\chi = 3,67$), проте залишається досить високою.

Аналіз статевих відмінностей онтогенетичного розвитку антиемпатії показав, що представники чоловічої статі більш схильні до прояву антиемпатії порівняно з дівчатами та жінками на усіх етапах онтогенезу за виключенням молодшого підліткового та раннього дорослого віку, де кількість антиемпатійних респондентів обох статей приблизно однакова.

Порівняння вікової динаміки проявів індіферентності з іншими формами емпатійної поведінки виявив, що люди в емпатогенних ситуаціях більш схильні до реальних дій (сприяння чи протидії), а ніж до байдужості і пасивного споглядання. Загалом по вибірці частота проявів антиемпатії складає 6,73%, реального сприяння (в тому числі й на шкоду собі) – 70,08%, а індіферентності – лише 4,27%.

До старшого підліткового віку тенденції у віковій динаміці індиферентності (мал. 4.7) схожі до онтогенетичного розвитку антиемпатії: йде поступове збільшення кількості її проявів.

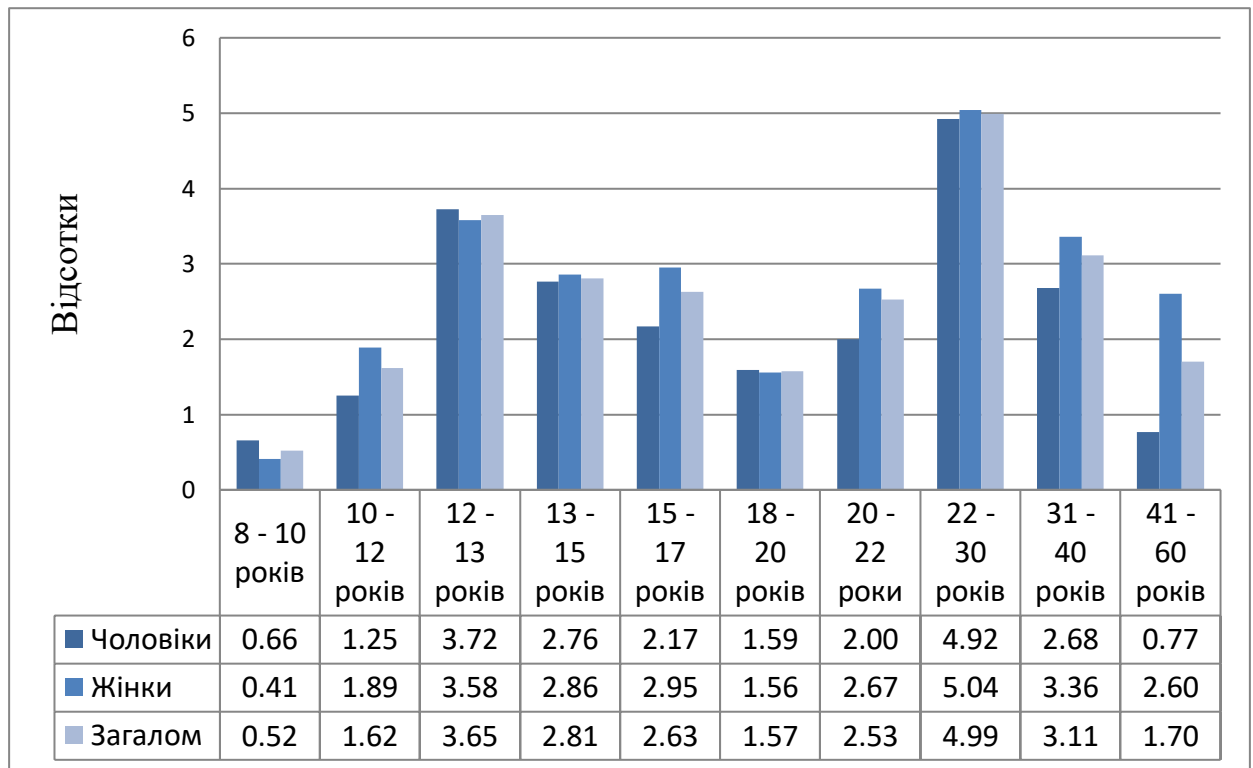
Мал. 4.7. Вікова динаміка проявів індиферентності.

У подальшому онтогенезі індиферентність людей практично не змінюється і залишається в межах 4%. Лише в ранній і середній дорослості відбуваються достовірні (див. табл. 4.11) збільшення кількості проявів індиферентності ($p \leq 0,05$). Середній показник індиферентної поведінки становить відповідно $\chi = 2,60$ та $\chi = 3,45$ бали, а відносний – 6,96% та 8,59%. Протягом пізньої дорослості індиферентність практично не змінюється ($\chi = 3,70$ балів та 8,56 відсотків).

Найбільш нерівномірним, з найбільшою кількістю достовірних змін порівняно з іншими формами емпатії є розвиток співпереживання (див. мал. 4.8 та табл. 4.11).

До 13 років кількість проявів егоцентричного ставлення зростає, упродовж наступного онтогенезу до 20 років – спадає, знову різко зростає упродовж десятиріччя і після 30 років упродовж

дорослості поступово знижується до рівня, який був у двадцятирічному віці ($\chi = 0,73$).

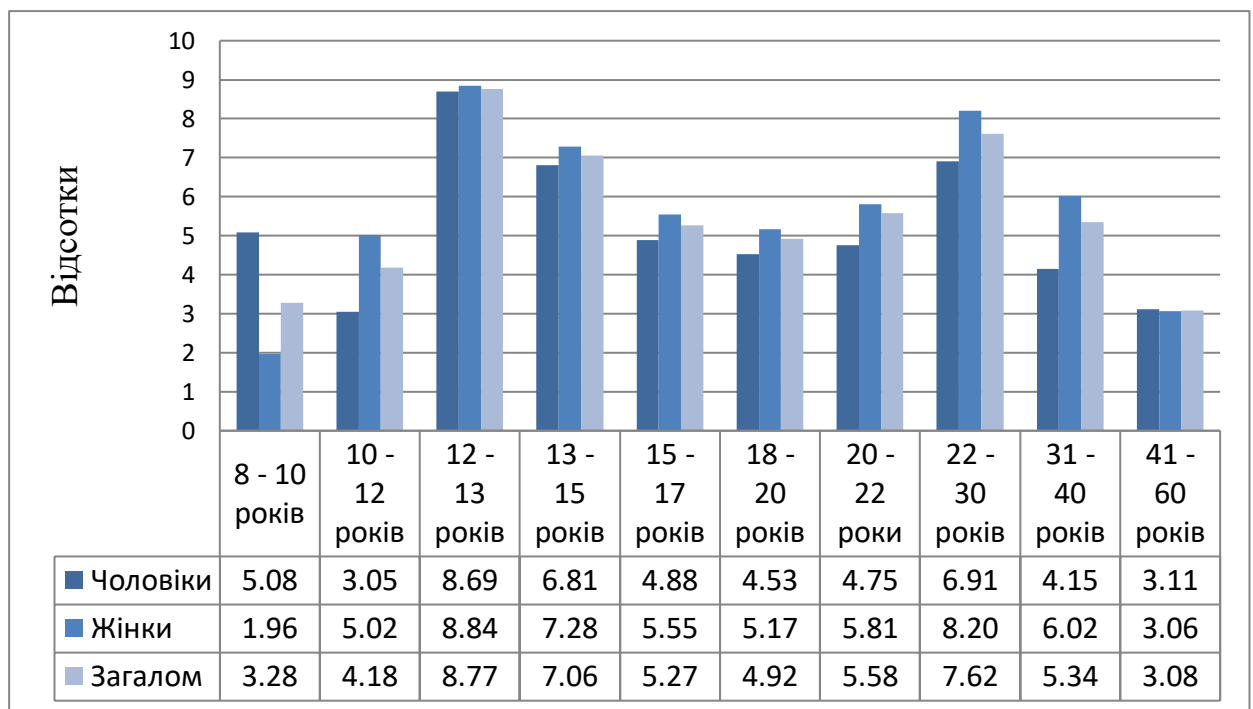

Мал. 4.8. Вікова динаміка проявів співпереживання.

Найчастіше емпатійні стосунки обриваються на етапі співпереживання у середньому підлітковому та ранньому дорослому віці (відповідно 3,65% та 4,99%). Протягом всього досліджуваного онтогенезу, крім періоду ранньої юності, відбуваються статистично значущі зміни у розвитку співпереживання. Аналіз статевих відмінностей у віковому розвитку співпереживання дозволив констатувати, що дівчата і жінки мають більшу схильність до зараження емоціями інших людей та до переживання з цього приводу щодо власного благополуччя, а ніж хлопці та чоловіки.

Дівчата та жінки (за виключенням учениць молодшого шкільного віку) частіш, порівняно з хлопцями та чоловіками, і співчують об'єктам емпатії (див. мал. 4.9).

Загалом досліджувані найчастіше проявляють співчуття у середньому (8,77%) і старшому підлітковому віці (7,06%) та ранній дорослості (7,62%). Співчуття як і співпереживання розвивається в онтогенезі досить нерівномірно і має високі достовірні зміни. Воно зростає на межі між молодшим шкільним і підлітковим ($p \leq 0,05$), молодшим і середнім підлітковим віком ($p \leq 0,001$). І навпаки – відбувається зниження показників співчуття, порівняно з

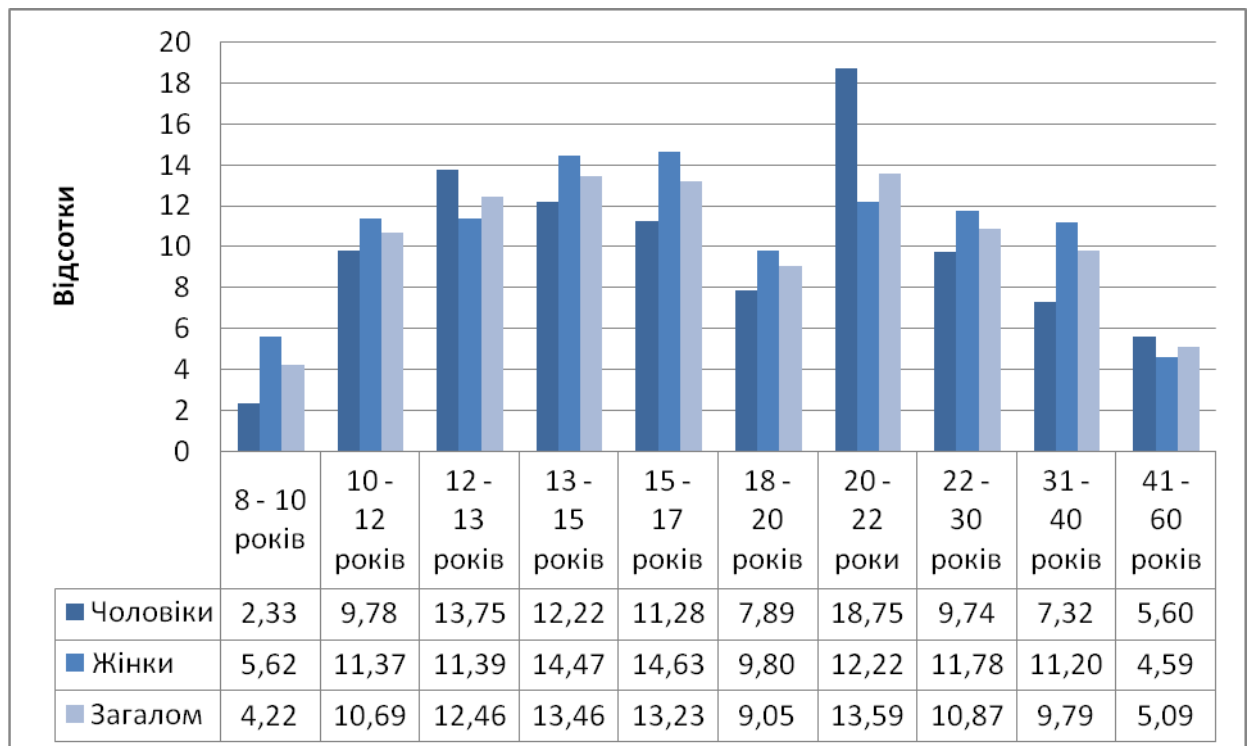
Мал. 4.9. Вікова динаміка проявів співчуття.

попереднім онтогенетичним етапом, у старших підлітків ($p \leq 0,02$), школярів раннього юнацького віку ($p \leq 0,05$), а також у пізній дорослості ($p \leq 0,02$) (див. табл. 4.11).

Загалом, спостерігаємо збільшення показників співчуття до сьомого класу включно ($\chi = 4,04$), далі – зменшення до початку зрілої юності ($\chi = 2,41$) і знову збільшення до ранньої дорослості ($\chi = 2,84$) та зменшення протягом середнього ($\chi = 2,14$) та пізнього зрілого віку ($\chi = 1,33$). Отже, така нерівномірність у розвитку

співчуття стосується не лише його середніх показників, а й інтенсивності його проявів порівняно з іншими формами емпатії.

Більш рівномірним є розвиток здатності моделювати сприяючу поведінку в результаті емпатійної взаємодії (мал. 4.10). Починаючи з молодшого шкільного віку і до кінця зрілої юності, за виключенням її початкового етапу, зростає кількість випадків завершення емпатійного процесу пасивним емпатійним ставленням (відповідно 4,22% і 13,59%). Однак, протягом усього дорослого життя люди усе рідше проявляють таке ставлення і перед початком похилого віку частка таких проявів зменшується більш, ніж у 2,5 рази. Досить рівномірний онтогенетичний розвиток здатності до моделювання поведінки сприяння доводить і відносно незначна кількість достовірних її змін у різних вікових періодах (див. табл. 4.11).

Мал. 4.10. Вікова динаміка моделювання сприяючої поведінки.

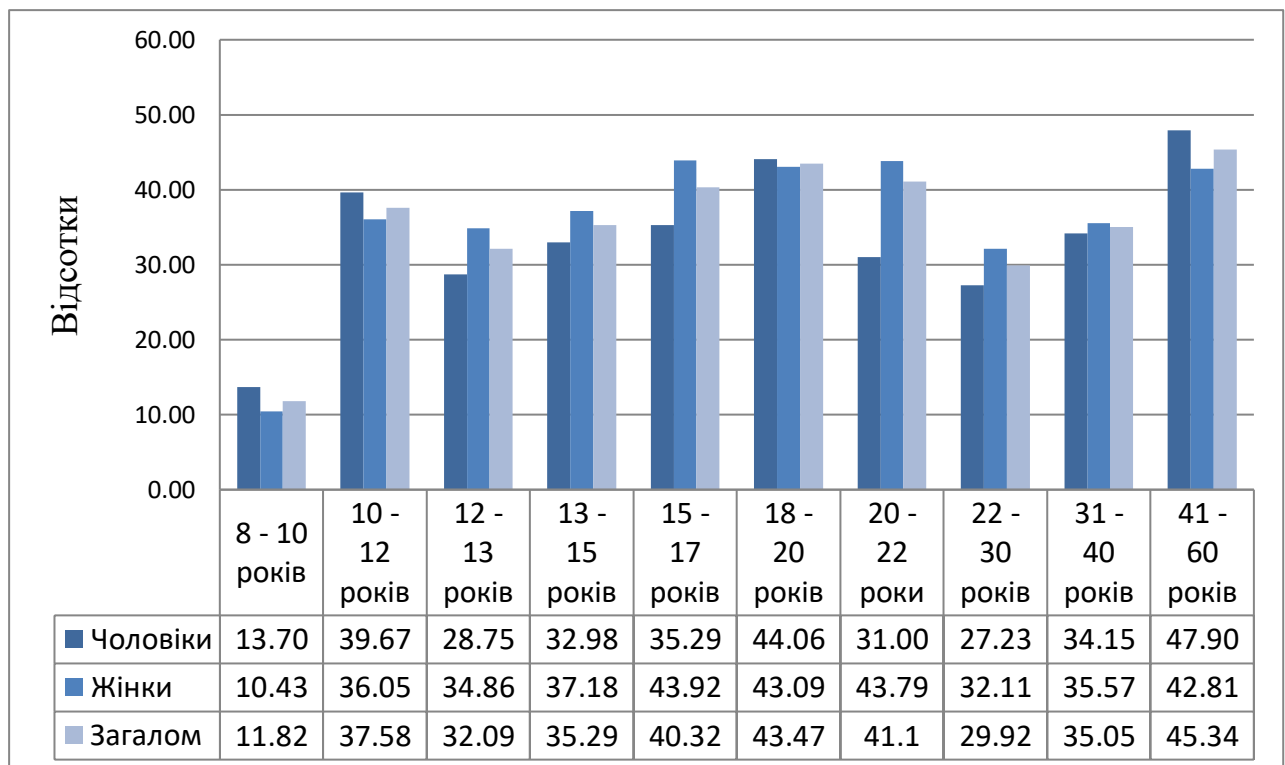
Аналіз показників гістограм на мал. 4.11 та 4.12 показав, що свою специфіку має й онтогенетичний розвиток допомагаючої

поведінки. Під допомагаючою поведінкою розуміємо всі прояви реального сприяння не на шкоду собі та альтруїзму.

Найбільш часто допомагають об'єктам емпатії молодші школярі (89,45%) та молодші підлітки (78,68%). Проте, якщо переважна більшість перших готова сприяти і на шкоду собі (77,63%), то останні майже однаковою мірою проявляють сприяння як не на шкоду собі (37,58%) так і альтруїстичну поведінку.

У 12 – 13 років відбувається різке зменшення проявів поведінки сприяння ($p \leq 0,02$) в тому числі й на шкоду собі ($p \leq 0,05$).

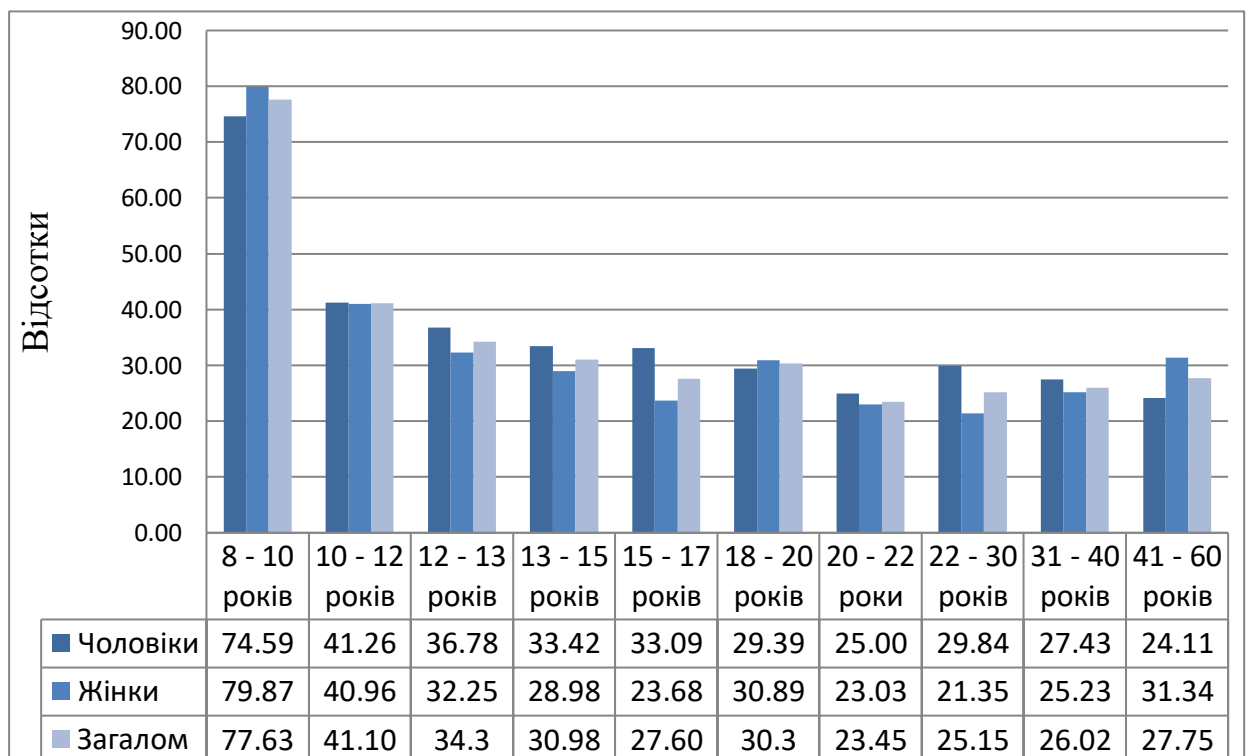
У старшому підлітковому віці частота реального сприяння об'єкту не на шкоду собі дещо збільшується, а кількість проявів альтруїстичної поведінки достовірно зменшується ($p \leq 0,001$). За рахунок таких протилежних тенденцій у розвитку сприяння на

Мал. 4.11. Вікова динаміка реального сприяння.

шкоду і не на шкоду собі загальна частота проявів допомагаючої поведінки серед середніх і старших підлітків залишається сталою в межах 66,0%. Деяке її збільшення відбувається у ранньому юнацькому віці (67,92%) за рахунок значущого зростання частоти реального сприяння не на шкоду собі ($p \leq 0,01$). При цьому кількість проявів сприяння на шкоду собі є найменшою (27,60%) порівняно з усіма попередніми онтогенетичними періодами.

На початку зрілої юності показники реального сприяння досягають свого максимуму ($\chi = 20,78$) порівняно з аналогічними показниками на інших онтогенетичних періодах. Збільшення цих показників має високу достовірність – ($p \leq 0,02$). Загалом частота проявів допомагаючої поведінки у цьому віці (без урахування учнів початкових класів і молодших підлітків) є також найвищою (73,77%) (див. мал. 4.11 і мал. 4.12).

Мал. 4.12. Вікова динаміка альтруїстичної поведінки.

На наступних етапах онтогенезу аж до пізньої дорослості відбувається зменшення показників реального сприяння. Найбільш значне це зменшення на початку дорослості ($p \leq 0,001$). У пізній дорослості ці показники збільшуються ($p \leq 0,05$) і майже досягають відповідних значень першої фази зрілої юності ($\chi = 19,60$).

Онтогенетичний розвиток сприяння об'єктам емпатії на шкоду собі є однією з найбільш рівномірних. Протягом усього досліджуваного онтогенезу кількість людей схильних до альтруїстичної поведінки зменшується. Винятком є період пізньої дорослості, в якому відбувається достовірне збільшення проявів сприяння на шкоду собі ($p \leq 0,05$).

Підсумовуючи сказане вище можемо зробити умовивід, що у проміжку між двадцятьма та сорока роками люди найменш схильні до допомагаючої поведінки в емпатогенних ситуаціях.

Аналіз статевих відмінностей дозволив помітити, що у прояві дієвих форм емпатії (моделювання поведінки, реальне сприяння, альтруїстична поведінка) на деяких онтогенетичних етапах порушується переважання емпатійності жінок порівняно з чоловіками. Так, у середньому підлітковому віці хлопчики в емпатогенній ситуації частіше порівняно з дівчатками моделюють сприяючу поведінку (відповідно 13,75% і 11,39%). Схожі відмінності спостерігаємо у зрілій юності та дорослості (див. мал. 4.10).

Зупинимось на аналізі статевих відмінностей у проявах реального сприяння не на шкоду собі. Зважаючи на показники табл. 4.10 і мал. 4.11 констатуємо, що хлопчики молодшого шкільного і молодшого підліткового віку більш схильні до сприяючої поведінки порівняно з дівчатками (відповідно 13,70% ($\chi = 7,50$) і 10,43% ($\chi = 6,08$); 39,67% ($\chi = 21,19$) і 36,05% ($\chi = 18,05$)). На наступних етапах онтогенезу активнішими стають дівчата, а на початку зрілої

юності хлопці знову дещо випереджають дівчат у частоті проявів реального сприяння об'єкту емпатії порівняно з дівчатами (відповідно 44,06% ($\chi = 20,57$) і 43,09% ($\chi = 20,92$)). У дорослому віці, за виключенням пізньої зрілості, жінки більш схильні до поведінки допомоги порівняно з чоловіками.

Слід зазначити, що протягом майже всього досліджуваного онтогенезу представники чоловічої статі більш схильні до проявів альтруїстичної поведінки порівняно з жінками. Так, хлопці підліткового та раннього юнацького віку сприяють на шкоду собі частіше порівняно з дівчатами (див. мал. 4.12). Такі ж тенденції проявляються і у більш пізніх онтогенетичних періодах, окрім початкової фази зрілої юності та пізньої дорослості.

Загалом, респонденти обох статей частіше проявляють реальне сприяння на шкоду собі на ранніх етапах онтогенезу (3 – 6 класи), а на наступних – не на шкоду власним інтересам.

Представники чоловічої статі у будь-якому віці, крім 10 – 12 років, частіше проявляють індіферентність в емпатогенній ситуації порівняно з жінками. Якщо показники дієвих форм емпатії чоловіків перевищували відповідні показники жінок лише на деяких вікових проміжках, то індіферентність вони проявляють частіше порівняно з останніми на переважній більшості онтогенетичних періодів, а антиемпатійність – протягом усього онтогенезу.

Отже, результати статевої диференціації дозволяють зробити висновок, що дівчата і жінки більш емпатійні, порівняно з хлопцями та чоловіками: $\chi_{ч} = 33,88$; $\chi_{ж} = 36,88$. Проте емпатійні представники чоловічої статі більш схильні до прояву найвищої дієвої форми емпатії – альтруїстичної поведінки. Жінки частіше обмежуються співчуттям або ж співпереживанням та менш схильні до

індиферентності й антиемпатії. Чоловіки в емпатогенних ситуаціях частіше індиферентні, антиемпатійні або ж альтруїсти. Таким чином у представників жіночої статі більшою мірою проявляються форми емпатії, в яких домінують емоційні та когнітивні механізми, а у чоловіків – когнітивні та дієві.

Слід відмітити також вплив вікових криз на величину показників емпатії та форми її прояву. Аналіз результатів експерименту показав, що найрізкіші високодостовірні зміни в показниках емпатії спостерігаємо в період підліткової кризи («криза 13 років») та ранньої дорослості («криза 30 років»), а також на межі середньої та пізньої дорослості («криза 40 років»).

Підліткова та криза 30 років негативно впливають на емпатійність особистості. Зменшуються показники інтегральної емпатії та її дієвих форм, зростають індиферентність та антиемпатія. Поряд з цим відмічаємо активізацію пасивних форм емпатії – співпереживання, співчуття та внутрішнього сприяння (моделювання поведінки).

Як зазначалось вище, у ці проміжки нівелюється статева диференціація в проявах емпатії. Підвищується агресивність дівчаток-підлітків і молодих жінок. Показники їх антиемпатії, індиферентності і співпереживання майже рівні відповідним показникам чоловіків. В кризові періоди показники інтегральної емпатії зрівнюються у представників обох статей. В період підліткової кризи – $\chi_{ч} = 37,97$ і $\chi_{ж} = 38,08$. В період кризи 30 років – $\chi_{ч} = 21,04$ і $\chi_{ж} = 21,51$.

Криза «середини життя» позитивно впливає на онтогенетичний емпатійний розвиток. Очевидно, з віком, з набуттям соціальної й особистісної зрілості людина інтериоризує емпатійні цінності й усвідомлює необхідність і доцільність емпатійних взаємин. На фоні

загального онтогенетичного зниження показників інтегральної емпатії у період пізньої дорослості відмічаємо її підвищення і зниження антиемпатії, стабілізацію індиферентності, зменшення показників пасивних форм емпатії, підвищення показників її дієвих форм – реального сприяння й альтруїстичної поведінки.

Підсумовуючи результати експериментального дослідження особливостей онтогенетичного розвитку емпатії можемо стверджувати наступне:

- розвиток емпатії в онтогенезі людини є нерівномірним і з віком її інтегральний показник знижується. Найрізкіші достовірні зміни в розвитку емпатії відбуваються в періоди вікових криз;
- експериментально підтверджено кумулятивність розвитку емпатії: на пізніх етапах онтогенезу поряд з проявом вищих форм емпатії зберігаються її нижчі форми;
- підтверджено статеві відмінності онтогенетичного розвитку емпатії: дівчата і жінки є більш емпатійними порівняно з хлопцями та чоловіками. У перших більшою мірою проявляються форми емпатії, в яких домінують емоційні та когнітивні механізми, в останніх – когнітивні та дієві;
- форми і види емпатії мають специфічні вікові особливості розвитку: 1) збільшення показників антиемпатії упродовж онтогенезу і деяке її зменшення всередині періоду дорослості; 2) збільшення індиферентності протягом усього досліджуваного онтогенезу; 3) найбільш нерівномірний і неперервно-дискретний розвиток співпереживання; 4) динамічне збільшення показників співчуття до 12 – 13 років, різке зменшення його в 15 – 17 років і поступове зниження в наступні вікові періоди; 5) рівномірне збільшення показників моделюючої поведінки до зрілої юності і подальший нерівномірний їх онтогенетичний розвиток; 6)

нерівномірний розвиток реального сприяння з тенденцією до підвищення його показників і частоти відповідних поведінкових реакцій з віком; 7) стійке зменшення показників і частоти проявів альтруїстичної поведінки упродовж онтогенезу і достовірне їх збільшення в пізній дорослості.

- вплив вікових криз на рівень емпатійності та форми її прояву підтвердив спіралевидний розвиток емпатії в онтогенезі.

Висновки до розділу 4

1. За умови нормальної (продуктивної, конструктивної) лінії розвитку людини в онтогенезі динаміка її емпатійності стає особливим способом оволодіння нею власним життєвим світом, що є сукупністю її внутрішнього і зовнішнього світів, в останньому з яких домінуюче положення займає суб'єктивний феноменальний світ Іншого.

Загальною закономірністю онтогенетичного розвитку емпатії є ускладнення і збагачення її феноменології, структури, функцій, механізмів. В онтогенезі людини емпатія розвивається від елементарних форм до найвищих – від симбіотичної, елементарної до особистісно-сислової й трансфінітної. Її онтогенетична динаміка зумовлена віковими закономірностями розвитку психіки й особистості.

Серед чинників, які впливають на емпатійний розвиток людини виділяємо фізіологічні, психологічні, соціокультурні, індивідуально-психологічні.

2. Зважаючи на основне положення гуманітарної психології про існування діалогічності, полісуб'єктності людської психіки, а також про особливості взаємозв'язку дорослого й дитини в теоріях

прихильності можна стверджувати, що емпатійна установка є вродженою особливістю людини. Вроджені нейрофізіологічні особливості людини, внаслідок яких суб'єкт не здатний реагувати на емоційний стан інших людей, підтверджує припущення про біологічні передумови виникнення емпатії.

Генетично первинною формою емпатії людини є симбіотична емпатія, яка полягає в особливій чутливості немовляти до емоційного стану матері і відгук на цей стан у результаті емоційного зараження та психофізіологічної єдності з нею. Емпатійні стосунки між матір'ю й малюком встановлюються у продовж двох фаз. На першій фазі відбувається налаштування одне на одного матері і новонародженого, яке полягає в актуалізації їхніх емпатійних установок. Період немовляти є сензитивним для актуалізації та розвитку емпатійної установки.

На другій фазі – немовля виокремлює своє емпатійне «Я» внаслідок емпатійних взаємин з матір'ю.

При симбіотичній емпатії реалізується безумовне взаємне прийняття суб'єктами кожен один одного як цілісну й самоцінну особистість. Завдяки цьому у немовлячому віці закладається фундамент духовного та особистісного розвитку людини, задатки до розвитку трансфінітної емпатії на більш пізніх етапах онтогенезу.

3. На межі першого і другого років життя відбувається стрибок у розвитку емпатії: припиняється її дія як суто натуральної функції. Вона починає розвиватися за типом особистісно-сислової емпатії – відображення переживань іншої людини все більше опосередковується когнітивними процесами. Починає розвиватися все розмаїття емпатійних стосунків за типом «Я – Він».

У ранньому дитинстві розширюється коло об'єктів емпатії – дорослі, однолітки, тварини; її форм і типів – з'являється емпатійна

поведінка, антиципуюча емпатія. Цей віковий період є сенситивним для усвідомлення Іншого як об'єкта емпатії.

4. У дошкільному віці уперше в онтогенезі виникає смислове опосередкування емпатії. Продовжується збільшення множини її об'єктів і типів. Виникає дисонансна емпатія, спостерігається уся різноманітність емпатійних ставлень не лише стосовно живих об'єктів (гомо-, зоо-, фітоемпатійні ставлення), а й до неживих (квазіемпатійні ставлення), з'являється егоцентрична емпатія, інтерсуб'єктивні емпатійні ставлення. Дошкільний вік є сензитивним для розвитку переживань з приводу почуттів Іншого.

5. У молодших школярів можна спостерігати прояви усіх ланок, етапів особистісно-смислової емпатії. Діти молодшого шкільного віку стосовно різних об'єктів емпатії більше схильні проявляти суб'єктноцентричні емпатійні ставлення (переживання з приводу почуттів інших), ніж егоцентричні (співпереживання). Виключенням є ровесники, яким вони частіш співпереживають, а не співчують. Їх реальна емпатійна поведінка переважно зумовлена феноменами атракції, наслідування, соціальним контролем, утилітарними мотивами. Молодший шкільний вік є сенситивним для розвитку суб'єктного дієвого емпатійного ставлення.

6. У підлітковому віці відбувається різка диференціація значущості об'єктів емпатії. Найбільш значущими емпатійними об'єктами стають поодинокі однолітки-друзі та референтні групи, до яких розвиваються вищі рівні, відповідно, моносуб'єктних та групоцентричних емпатійних ставлень. Цей період є сенситивним для розвитку цих ставлень. Спостерігається нерівномірний, дискретний розвиток емпатійності у підлітків різного віку.

У ранньому юнацькому віці та на початку зрілої юності маємо плавну позитивну динаміку розвитку емпатії, яка репрезентує

інтеграційні процеси в становленні емпатійності як особистісної якості.

Упродовж юнацького віку розвивається готовність до прояву трансфінітної емпатії, яка є психологічним новоутворенням цього періоду. Високий рівень розвитку самосвідомості, смислової сфери, пошук еґо-ідентичності, сенсу життя, переживання кохання у юнацькому віці обумовлюють розвиток найвищого, духовного рівня емпатії, який проявляється в трансцендентних емпатійних ставленнях.

7. Соціальна депривація є важливим соціокультурним фактором, який впливає на розвиток емпатії в дитячому віці. Найбільш негативні його наслідки спостерігаються в немовлячому віці й ранньому дитинстві. У молодшому шкільному віці наслідки деприваційного досвіду в більш ранньому віці, а також наявні сенсорна, когнітивна, емоційна і соціальна форми депривації визначають особливості розвитку змістовних і динамічних характеристик емпатійних стосунків. У прогнозованих і реальних стосунках у дітей, що виховуються поза родиною, частіше проявляється дисонансна емпатія, більш виражені агресивні тенденції, порівняно з дітьми, що виховуються у родині.

Соціальна депривація породжує гіпертрофовану референтність дорослого, потребу в його любові й визнанні, що обумовлює більш високий рівень віртуальних моносуб'єктних ставлень депривованих дітей з дорослим порівняно з молодшими школярами загальноосвітніх шкіл.

У підлітковому і юнацькому віці репрезентація дисонансної емпатії відбувається на фоні негативного, озлобленого ставлення до людей. Спостерігаються крайні форми дисонансної емпатії,

детермінантами якої є біологічні (психопатологія), та соціокультурні (деприваційний досвід дитячо-батьківських стосунків) фактори.

8. Здатність до емпатії є невід'ємною ознакою зрілої особистості, яка допомагає їй у пошуках власної ідентичності, позитивній соціально-психологічній адаптації, самоактуалізації. У зрілому віці, за умови продуктивного (нормального) розвитку, відбувається розширення множини об'єктів емпатії, а також ускладнення її феноменології та структури. В акмеогенезі для позитивного розвитку і досягнень у професійній діяльності необхідні досить розвинуті емпатійні якості.

Існують гендерні відмінності у визначенні ролі емпатії у професійній діяльності. Емпатія є більш значущим чинником для чоловіків порівняно з жінками для досягнення успіху в професійній діяльності.

9. За умови продуктивного розвитку особистості люди похилого віку проявляють усі форми і типи емпатії – від моносуб'єктного родинного ставлення до онуків і до духовного, універсального ставлення до життя, Бога, світу. Наслідком аномальної лінії їхнього розвитку є звуження кола емпатійних об'єктів. Вони схильні проявляти дисонансну емпатію, аутоемпатію та ретроспективні емпатійні ставлення.

10. Експериментально підтверджено наступні особливості онтогенетичного розвитку емпатії: його стадіальність, нерівномірність, кумулятивність та спіралевидність; існування статевої та гендерної диференціації; специфічний взаємообумовлюючий розвиток форм емпатії й відповідних емпатійних ставлень.

РОЗДІЛ 5

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ В СИСТЕМІ ДЕТЕРМІНУЮЧИХ ФАКТОРІВ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Вивчення будь-якого явища буде неповним, якщо не дослідити систему факторів, які його детермінують. Зважаючи на це, наступний розділ присвячений дослідженню психофізіологічних, індивідуально-психологічних, типологічних та соціокультурних чинників емпатії. Водночас емпатія розглядається як суб'єктивна та об'єктивна детермінанта розвитку особистості, її відносин зі світом і людьми.

5.1. Дослідження індивідуально-типологічних корелятивів емпатії

Загальновідома різноманітність у дефініціях емпатії. Одна з них – визначення емпатії як властивості особистості (психотерапевта, вчителя, продавця, управлінця та ін.). Найчастіше емпатійність розглядається як особливість психотерапевта і рідше – як властивість особистості вчителя [29; 51; 403]. В цьому аспекті вона переважно розглядається як здатність людини до адекватного емоційного відгуку при спогляданні негативного стану іншого.

Емпатійний учитель – це той, який уміє проникнути у внутрішній світ дитини і зрозуміти його, який поділяє думки і почуття вихованця, не нав'язуючи своїх, який, співчуваючи учневі, допомагає йому змінювати і будувати власне психічне життя та набувати досвіду взаємодії з навколишнім світом.

Було виявлено [81, 85], що емпатійність учителя сприяє процесу особистісного удосконалення, навчання, міжособистісного спілкування його вихованців. Значення емпатійності педагога для успіху його професійної діяльності та адекватного впливу на учнів, позитивної особистісної персоналізації показав у своїх працях американський психолог і психотерапевт К. Роджерс [298, 299]. Учений експериментально довів існування позитивної кореляції показників емпатії педагогів з особистісною автономністю, Я-концепцією, самоповагою, академічними успіхами, дисципліною, інтелектом, творчістю учнів та негативну кореляцію – з пропусками занять, фізичною і вербальною агресією, вандалізмом. Вітчизняні дослідження впливу рівня розвитку емпатії вчителя на особистість учня є малоінформативними.

Усвідомлюючи важливість дослідження емпатії в системі «вчитель – учень», ми вивчали її у структурі особистісних якостей учителя та особливості впливу емпатійності педагога на вихованців. Відповідно до мети дослідження розв'язували конкретні завдання: вивчали особливості емпатійності особистості вчителя, визначали місце емпатійних якостей у структурі особистості педагога, встановлювали зв'язок між емпатійністю вчителя та відповідними якостями його вихованців.

Припускалося, що емпатійність посідає одне з основних місць серед особистісних якостей педагога і може бути критерієм його профпридатності. *Емпатія розглядається як інтегративна якість суб'єкта, в розвитку і прояві якої беруть участь усі підструктури особистості – її біопсихічні властивості, психічні процеси, соціальний досвід, спрямованість* [74].

Для розв'язання завдань дослідження використано тест А. Мехрабіана та Н. Епштейна, особистісні опитувальники FPI,

Р.Б. Кеттелла, К. Леонгарда, тест РХТ (риси характеру і темпераменту), методики суб'єктивної оцінки якостей особистості, які спеціально були розроблені й апробовані для даного дослідження, а також типологічний опитувальник Дж. Холланда. Досліджуваними були вчителі й учні шкіл міста Житомира та Житомирської області, студенти Житомирського державного педагогічного університету загальною кількістю 661 особа (16 учителів, 493 учні, 152 студенти).

Перший етап дослідження складався з кількох серій і був присвячений дослідженню емпатії у структурі особистісних якостей учителя. У першій серії вчителям запропоновано низку якостей, які необхідно було проранжувати за ступенем їх значущості для «сучасної людини», «вчителя» та «себе особисто». Після цього вони визначали, якою мірою ці якості притаманні їм особисто. Методики передбачали диференціацію якостей за чотирма групами: емпатійні, вольові, інтелектуальні та емоційні.

З метою об'єктивації першої серії експерименту респондентам було запропоновано написати, якщо можливо, найбільшу кількість рис свого характеру. Після цього їм необхідно було визначити рівень розвитку емпатії учнів класу, в якому вони були класними керівниками. В останній серії дослідження вивчалась емпатія вчителів за методикою А. Мехрабіана та Н. Епштейна. Опитувальником передбачено визначення чотирьох рівнів емпатійності: високого, середнього, низького та дуже низького. Також визначалася величина авторитету класних керівників серед їхніх вихованців.

На другому етапі дослідження предметом вивчення була мотивація навчання в педуніверситеті та ставлення студентів до майбутньої професії (анкетне опитування), їх емпатійність і

поведінкові реакції в ситуаціях морального вибору, в яких досліджувані повинні були уявити себе в ролі потерпілого.

Метою третього етапу дослідження було вивчення індивідуально-психологічних особливостей юнаків та дівчат, які навчалися в педагогічному ліцеї та університеті. Опитувальник FPI дав можливість діагностувати стани та особливості особистості, які мають першочергове значення для процесу соціальної адаптації і регуляції поведінки. Опитувальник містить 12 шкал: невротичність, спонтанна агресивність, депресивність, дратівливість, комунікабельність, урівноваженість, реактивна агресивність, сором'язливість, відкритість, екстраверсія – інтроверсія, емоційна лабільність, маскуліність – фемінінність.

Бланковий тест РХТ дав можливість отримати наступні відомості про характер і темперамент респондентів: 1) сила нервових процесів з боку збудження (працездатність, відповідність «закону сили», домінантність); 2) характеристика нервової системи з боку нижніх порогів (чутливість); 3) сила нервових процесів з боку гальмування; рухливість нервових процесів; емоціональна лабільність, реактивність; 4) розвиток першої та другої сигнальних систем; 5) підвищена нервовість та деякі психопатичні збочення характеру; 6) рівень домагань.

За допомогою багатофакторного опитувальника Р.Б. Кеттелла (16 PF-опитувальник) були діагностовані риси особистості, які автор називав конституційними факторами: замкнутість – товариськість (фактор А); інтелект (фактор В); емоційна нестійкість – емоційна стійкість (фактор С), підкореність – домінантність (фактор Е), стриманість – експресивність (фактор F), підвладність почуттям – висока нормативність поведінки (фактор G), боязкість – сміливість (фактор Н), жорсткість – чутливість (фактор І), довірливість – підозрілість

(фактор L), практичність – розвинута уява (фактор M), прямолінійність – дипломатичність (фактор N), упевненість у собі – тривожність (фактор O), консерватизм – радикалізм (фактор Q₁), конформізм – нонконформізм (фактор Q₂), низький самоконтроль – високий самоконтроль (фактор Q₃), розслабленість – напруженість (фактор Q₄)», адекватність самооцінки (фактор MD).

Характер досліджуваних оцінювався за допомогою опитувальника К. Леонгарда за такими параметрами: гіпертимність, збудливість, емотивність, педантичність, тривожність, циклотимність, демонстративність, неврівноваженість, дистимність, екзальтованість.

На заключній фазі третього етапу дослідження майбутні вчителі диференціювалися за типами особистості, запропонованими Дж. Холландом, який на основі психологічного аналізу професії виділив шість шкал, що відповідають шести типам особистості: реалістичний, інтелектуальний, соціальний, конвенційний, підприємницький, артистичний.

На четвертому етапі дослідження знаходився взаємозв'язок між індивідуально-психологічними особливостями особистості та її емпатійністю за допомогою обрахування коефіцієнта кореляції Пірсона (r_p).

Рангування вчителями особистісних якостей сучасної людини показало, що, перш за все, їй має бути притаманна воля, інтелект і лише після цього – емоційність та емпатійність.

Майже в такій же послідовності за значущістю піддослідні розмістили якості, які мають бути притаманні сучасному вчителю, переставивши місцями емпатійність та емоційність.

Досліджуваним важко було визначити домінуючі якості, що необхідні для успішної роботи сучасного вчителя. Так,

спостерігалися вагомі відмінності в середньоарифметичних показниках оцінки різних груп особистісних якостей для «сучасної людини» та «вчителя». Різниця між значущістю вольових та емпатійних якостей «сучасної людини» становила 5 балів, а для «вчителя» ця різниця – лише 1 бал.

Ієрархізація міри вираженості власних особистісних якостей мала протилежну спрямованість: домінували емпатійні якості, на другому місці стояли інтелектуальні, після них – емоційні і вольові. При суб'єктивній оцінці частоти прояву власних якостей у реальному житті емпатійні також займали перше місце (відповідно до чотирибальної системи вони оцінені трьома балами), за ними стояли емоційні і вольові (відповідно по 2,6 бала) і, нарешті, – інтелектуальні (2,3 бала) якості.

За результатами опитувальника А. Мехрабіана і Н. Епштейна, у більшості досліджуваних (64,0%) емпатія проявляється на середньому рівні. Дуже низьку або ж високу емпатійність виявлено в однакової кількості вчителів (відповідно по 9,0%) і у 18,0% респондентів – низьку.

Таким чином, результати дослідження виявили наявність когнітивного дисонансу в сучасних учителях. Вважаючи, що вчитель, як і будь-яка інша людина, повинен, у першу чергу, володіти вольовими та інтелектуальними якостями, вони перебільшують свою емпатійність, що імпліцитно передбачає труднощі в їх соціальній адаптації та міжособистісній взаємодії з вихованцями і колегами. Поглиблене дослідження виявило, що, на думку респондентів, їх безкорисливістю, добротою, чуйністю, ніжністю зловживають колеги, учні, знайомі, маніпулюючи ними. У зв'язку з тим, що їх взаємини з іншими в реальному житті обумовлюються частіше емпатійністю,

ніж раціональним аналізом і розрахунком, вони потерпають від власної доброти.

Гіперболізація власної людяності і заниження її в інших осіб зумовлюють настороженість і очікування агресивності з боку оточення. Наслідком таких очікувань є актуалізація почуття незахищеності, образи, готовності до відповідної агресії сучасних учителів шкіл.

На перший погляд, результати цього етапу дослідження не повною мірою підтвердили наше припущення щодо значущості емпатії для особистості вчителя. Вчителі, перебільшуючи власну емпатійність, вважають, що сучасний учитель повинен, перш за все, проявити інтелект, вольові якості, а не співчуття і любов до своїх вихованців. Проте нами експериментально підтверджена статистично значуща позитивна кореляція між показниками емпатії вчителів та учнів класів, у яких вони є класними керівниками ($r_p = 0,51; p \leq 0,05$), а також між мірою розвитку емпатійності вчителя і його авторитетом серед вихованців ($r_p = 0,59; p \leq 0,05$).

Таким чином, адекватне відображення емоційного стану вихованців, прояв любові і співчуття до них є основним чинником розвитку гуманістичних якостей у підростаючого покоління та його поваги, позитивного ставлення до своїх наставників.

Зважаючи на викладене вище, можна зробити висновок, що умовою людяності майбутнього покоління, розвинутої у нього мотивації до навчання (підлітки люблять і вчать той предмет, учитель якого є для них референтною особою) є висока емпатійність учителів. Водночас розвинена емпатія в особистості вчителя забезпечує йому авторитет серед школярів, а значить, є одним із чинників його успішної професійної діяльності.

Оскільки пластичність психіки з віком знижується, то ефективнішими будуть не корекція і розвиток емпатії у вчителів, а її актуалізація та розвиток у студентів педагогічних навчальних закладів. Виходячи з цього твердження, подальшу роботу ми спрямували на вивчення емпатійних тенденцій майбутніх учителів – студентів педагогічного університету.

Результати дослідження дали можливість відстежити гендерні відмінності емпатії майбутніх учителів, порівняти емпатійність студентів різних спеціальностей, виявити осіб, здатних до гуманістичної поведінки, яка зумовлена їх емпатійністю.

Цікаво, що серед майбутніх учителів високоемпатійних виявилось лише 7 відсотків (це менше, ніж у працюючих педагогів). У цілому дівчата виявили нижчу емпатійність порівняно з юнаками: 57,7% студенток мають високий та середній рівні емпатійних тенденцій, а хлопці-студенти – 67,4%. Така досить незначна частина середньо- та високоемпатійних дівчат обумовлена низькими показниками емпатійності студенток факультету підготовки вчителів початкових класів. На відміну від інших факультетів, де дівчата загалом проявляють вищу емпатійність порівняно з хлопцями, більшість студенток педфаку (74%) мають низький рівень емпатійності. Найбільш високий рівень розвитку емпатії виявлено у студентів факультету іноземних мов. Ці студенти, як правило, мають високі показники інтелектуального розвитку, а відповідно до теорій Л. Колберга та Ж. Піаже, існує позитивна кореляція між показниками інтелекту і моральності.

Викликають тривогу 44% студентів університету, які мають низьку або дуже низьку емпатійність. Тим паче, що серед них більша частина – це майбутні вчителі початкових класів, для яких висока емпатія є найважливішою професійною ознакою, оскільки

молодші школярі надзвичайно чутливі до емоційного ставлення вчителя.

Результати дослідження здатності студентів до гуманістичної поведінки в ситуаціях, коли вони виступали у ролі потерпілого, також були невтішними. Аналіз способів розв'язання юнацтвом ситуацій морального вибору зумовив їх диференціацію на 10 груп, які, у свою чергу, були узагальнені і віднесені до трьох домінуючих способів поведінки: прояв відкритої агресивності, прихована агресивність, емпатійні ставлення.

Трохи більше половини досліджуваних (53,5% хлопців і 43,5% дівчат) відповіли б на образі власної особи явними агресивними вчинками: намагалися б принизити винуватого, помститися йому, залучити інших осіб до покарання винного тощо.

Деяко менша частина юнаків і дівчат проявила схильність до прихованої агресії. 42,4% юнок і 25,8% хлопців відреагували б на ситуацію розривом стосунків, бойкотом, маніпулюванням винною людиною і тому подібним. Лише 12,9% дівчат і 6,8% хлопців готові до емпатійних стосунків. Вони намагалися розібратися в конфліктній ситуації, проаналізувати її з власної позиції і з позиції винного, виправдати його і навіть у деяких ситуаціях звинувачували себе.

Нетерпимість до навколишніх людей, агресивність, відсутність установки на безконфліктне розв'язання стресогенних ситуацій у багатьох студентів педагогічних навчальних закладів указує на їх професійну непридатність. До того ж переважна більшість таких студентів негативно ставиться до майбутньої професії. Мотивами їх перебування у вищому навчальному закладі є небажання їхати на навчання до іншого міста, невпевненість у своїх знаннях, щоб вступати до престижного навчального закладу,

підкорення бажанню батьків, мета отримати будь-який диплом про вищу освіту тощо.

Спостереження за такими студентами в процесі їх входження в професійну діяльність під час педагогічної практики виявило низьку адаптацію цих осіб до шкільного середовища, що проявлялося в підвищеній конфліктності з педагогічним колективом та учнями.

Зважаючи на вищезазначене, приходимо до висновку, що з низькоемпатійними студентами педагогічних закладів необхідно проводити значну психокорекційну роботу з метою розвитку в них емпатійності, позитивного ставлення до майбутньої діяльності. Ця робота була б більш ефективною за умови відбору абітурієнтів на педагогічні спеціальності за результатами психодіагностики відповідно до критеріїв професійної придатності.

На нашу думку, умовою побудови такої психокорекційної роботи є врахування біопсихічних і особистісних корелятів емпатійності. Результати обрахування цих корелятів відображено в таблицях 5.1 та 5.2.

Аналіз кореляційних зв'язків виявив досить значну роль генетично обумовлених особливостей індивідуальності в розвитку її емпатійності. Так, здатність до співчуття і взаємодопомоги мають достовірний зв'язок з чутливістю нервової системи, емоційною лабільністю, розвитком першої сигнальної системи, рівнем невротизації (маються на увазі невротичні синдроми здорової людини). Очевидно, в цьому випадку першочергову роль відіграють такі невротичні синдроми, як тривожність, схильність до астенічних переживань, невпевненість у собі, що зумовлюють уважніше ставлення людини до навколишнього світу. Це припущення підтверджується і тісним зв'язком емпатії з депресивністю

Таблиця 5.1.

Матриця коефіцієнтів кореляції Пірсона між емпатійністю та індивідуально-психологічними особливостями особистості

N п/п	Шкали за тестом РХТ	r_p (n=46)	Фактор и Кет- телла	r_p (n=51)	Фактори за FPI	r_p (n=45)
1	Сила НП: а) з боку збудження;	-0,09	А	-0,1	невротичніст ь	0,38*
2	б) з боку гальмування	-0,11	В	-0,0	спонтанна агресивність	0,00
3	чутливість НС	0,52**	С	-0,2	депресивність	0,39**
4	рухливість НП	0,05	Е	-0,1	дратівливість	0,25
5	емоційна лабільність, реактивність	0,40**	F	0,06	комуні- кабельність	-0,09
6	розвиток першої СС	0,50**	G	0,16	врівноваже- ність	-0,02
7	розвиток другої СС	-0,05	Н	0,18	реактивна агресивність	-0,36*
8	невротичність	0,39**	I	0,36**	соромливість	0,30*
9	щирість	0,05	L	0,01	відвертість	0,35*
10	рівень домагань	0,12	M	0,04	екстраверсія- інтроверсія	0,05
11			N	0,0	емоційна лабільність	0,44**
12			O	-0,1	маскулінність -фемінінність	-0,41**
13			Q1	0,14		
14			Q2	-0,0		
15			Q2	-0,2		
16			Q4	0,24		
17			MD	-0,1		

П р и м і т к а. НП - нервові процеси, СС – сигнальна система, НС – нервова система.

($r_p = 0,39$; $p \leq 0,01$), соромливістю ($r_p = 0,30$; $p \leq 0,01$); тривожністю ($r_p = 0,48$; $p \leq 0,01$).

До цікавих висновків призводить вивчення зв'язку емпатії з першою і другою сигнальними системами. Позитивна кореляція ($r_p = 0,50$; $p \leq 0,01$) з розвитком першої сигнальної системи і майже її відсутність з розвитком другої ($r_p = -0,05$) підтверджують значну роль емоцій у формуванні сензитивності до переживань оточуючих людей. Адже перша сигнальна система пов'язана з такими структурами мозку, як гіпоталамус і лімбічна система, які є антропологічною основою емоцій. Виходячи з цього, можна припустити, що люди, які належать до художнього типу особистості за І.П. Павловим, більш схильні до прояву емпатійних тенденцій порівняно з мислительним типом.

Негативна кореляція емпатії з реактивною агресивністю ($r_p = -0,36$, $p \leq 0,05$) свідчить про те, що агресивне ставлення до соціального оточення, прагнення до домінування виключає прояв альтруїстичних тенденцій в осіб, які мають високі показники агресивності. Водночас, схильність до імпульсивної поведінки не впливає на гуманні почуття людини, оскільки спонтанна агресивність взагалі не пов'язана з емпатійністю ($r_p = 0$).

Результати дослідження підтвердили і загальноприйняте положення про більш високу емоційність, чутливість, чуйність, милосердя жінок. Встановлення взаємозв'язку між маскуліністю-фемініністю та емпатією показує, що чим менше розвинена емпатія, тим більшою мірою створюються умови для розвитку маскуліних якостей. І навпаки, особам, у яких психічна діяльність протікає переважно за чоловічим типом, важко проявляти співчуття та співпереживання ($r_p = -0,41$, $p \leq 0,01$). Такі результати вивчення взаємозв'язку між емпатією та маскулінно-фемініними якостями

особистості свідчать на користь нашого припущення щодо пояснення меншої розвиненості емпатійності у сучасних дівчат та жінок порівняно з юнаками та чоловіками, прагненням перших до емансипації, ототожненням факторів життєвого та професійного успіхів з чоловічими якостями та характеристиками. Більш висока емпатійність юнаків порівняно з дівчатами, очевидно, відображає і тенденцію сучасної особистості до андрогінності [136].

Найменшу кількість статистично значущих зв'язків отримано між емпатією та рисами особистості, визначеними за опитувальником Р.Б. Кеттелла. Лише показники фактора І (жорсткість-чутливість) мають позитивну кореляцію з рівнем розвитку емпатії ($r_p = 0,36, p \leq 0,01$). Люди, які мають високі бали за цим фактором, проявляють м'якість, ніжність і в той же час вимогливість до свого оточення. Вони схильні до романтизму, художнього сприйняття світу, що є підтвердженням нашого припущення, викладеного вище, щодо ролі першої сигнальної системи в розвитку емпатійності. Цьому висновку не суперечить і відсутність зв'язку емпатії з фактором В.

Проте, на нашу думку, узагальнювати отриманий результат не варто. Адже, за методикою А. Мехрабіана і Н. Епштейна, якою ми користувалися у дослідженні, визначається суто емоційна емпатія. Дійсно, якщо вважати емпатію лише емоційним явищем, то можна не порушувати питань стосовно ролі інтелекту, пізнавальних, вольових процесів цього феномена. Нами було доведено в попередніх дослідженнях [76; 77], описаних у другому розділі, що емпатія є афективно-когнітивно-конативною єдністю й утворює складну ієрархічну систему. Чим вищий рівень розвитку емпатії, тим більшою мірою він опосередковується інтелектуальними функціями. Доказом істинності цього припущення є наявність

позитивної кореляції між емпатією та фактором Q_1 ($r_p = 0,14$) – критичністю та аналітичністю мислення, толерантністю до суперечностей і невизначеності, інтелектуальними інтересами, схильністю до експериментування.

Вивчення взаємозв'язку між показниками акцентуацій характеру та емпатії (див. табл. 5.2) виявило існування статистично

Таблиця 5.2

Матриця коефіцієнтів кореляції Пірсона між емпатійністю та типологічними особливостями особистості

N п/п	Типи особистості за К. Леонгардом	r_p (n=49)	Типи особистості за Дж. Холландом	r_p (n=49)
1	гіпертимний	0,15	реалістичний	0,10
2	збудливий	0,23	інтелектуальний	0,06
3	емотивний	0,66**	соціальний	0,39**
4	педантичний	0,32*	конвенційний	-0,09
5	тривожний	0,48**	підприємницький	-0,02
6	циклотимний	0,48**	артистичний	-0,04
7	демонстративний	0,31*		
8	неврівноважений	0,12		
9	дистимний	0,04		
10	екзальтований	0,59**		

значущої позитивної кореляції між останньою та емотивністю, тривожністю, циклотимністю і екзальтованістю (відповідно $r_p = 0,66; 0,48; 0,48; 0,59; p \leq 0,01$). На нижчому рівні статистичної значущості ($p \leq 0,05$) емпатія позитивно корелює з показниками педантичності і демонстративності. З іншими показниками акцентуацій особистості не знайдено статистично значущого зв'язку.

Необхідно відзначити, що емпатія найяскравіше проявляється в емотивних, чутливих людей, здатних до глибоких переживань у сфері «тонких» емоцій. Емпатійність екзальтованих і циклотимних осіб зумовлена їх високою емоційною лабільністю та здатністю до інтенсивних переживань, глибоких почуттів. Підґрунтям сензитивності тривожних індивідів до оточуючих людей і подій є, напевно, їх боязлива, внутрішня невпевненість у собі. Ми вважаємо, що такі особи проявляють емпатію в основному на рівні співпереживання. Схожі переживання виникають і в педантів завдяки їх підвищеному почуттю відповідальності, прагненню зробити все найкращим чином. Емпатійність демонстративних осіб, очевидно, має предиктивний характер. Щоб подати себе в найбільш вигідному світлі, така особа повинна володіти здатністю передбачати афективні реакції іншого в конкретних ситуаціях.

Вчитель відноситься до соціального типу особистості. Ми припустили, що якщо емпатію вважати одним із значущих критеріїв професійної придатності до педагогічної діяльності і необхідною якістю вчителя, то повинен існувати кореляційний взаємозв'язок між показниками емпатії особистості і мірою вираженості її соціального типу.

Результати знаходження кореляційного зв'язку між показниками емпатії і типами особистості наведені в таблиці 5.2. Не виявлено зв'язку емпатії з жодним типом особистості, крім соціального. Емпатія особистості на високому статистично значущому рівні позитивно корелювала з мірою вираженості соціального типу. Дійсно, особи, які належать до цього типу, ставлять перед собою цілі і завдання, що дозволяють їм контактувати з оточуючим середовищем. У них розвинені соціальні уміння. Основними рисами характеру є комунікабельність,

прагнення повчати і виховувати, гуманність, жіночість, психологічна налаштованість на людину. Зрозуміло, що такі якості забезпечуються розвинутою емпатійністю.

Таким чином, ми підтвердили значення емпатії для професій соціономічного типу, зокрема професії вчителя. Підсумовуючи результати цього дослідження, можна зробити наступні висновки:

- розбіжність між Я-концепцією вчителя і його суб'єктивною оцінкою якостей сучасної людини, в тому числі педагога, необхідних для успішної соціальної адаптації та професійної діяльності, породжує у нього когнітивний дисонанс. Один із шляхів його подолання у вчителів шкіл – актуалізація у них усвідомлення значущості емпатійності для їх успішної діяльності та соціально-психологічної адаптації;
- емпатійне ставлення вчителів до своїх вихованців є однією з основних умов конструктивного розвитку підростаючого покоління, зокрема формування у нього позитивної мотивації до навчання в школі, інтеріоризації основних надбань і цінностей культури;
- здатність до емпатії є одним із критеріїв визначення професійної придатності майбутнього вчителя;
- системою ознак, розвиток яких допомагає коректувати і виховувати у майбутніх учителів спрямованість на іншу людину, потребу в її благополуччі, що, у свою чергу, є основним чинником суб'єкт-суб'єктних стосунків між педагогом і учнями, емоційна лабільність, соромливість, відвертість, фемінінність, помірна тривожність, екзальтованість, розвинені соціальні уміння, критичне і толерантне мислення тощо.

5.2. Взаємозв'язок емпатії та самосвідомості особистості

Розвиток особистості нерозривно пов'язаний з розвитком її самосвідомості, починаючи з виокремлення свого фізичного Я на кінець першого року життя, набуття самоідентичності в юнацькому віці і до виявлення власної соціальної цінності та сенсу свого буття в зрілому віці. Одним із невід'ємних аспектів динаміки самосвідомості є розвиток моральної самосвідомості, що обумовлює трансформацію особистості дитини з об'єкта виховного впливу в суб'єкт власної життєдіяльності та моральної поведінки. Роль емпатії в моральному розвитку особистості підкреслювалась як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками [2; 54; 86; 88; 98; 173].

У дослідженні ми виходили з припущення, що емпатія як одна з онтогенетично ранніх соціальних якостей розвивається в єдності із самосвідомістю особистості і вони взаємно обумовлюють одне одного.

Для виявлення ролі емпатії в процесі розвитку самосвідомості досліджувалося місце і значущість її в системі основних структурних компонентів самосвідомості: самооцінки, самоповаги Я-концепції, самовизначення, самовідчуття, ідеалів.

Дослідницька робота проводилася з респондентами підліткового та раннього юнацького віку. Упродовж періоду дорослішання відбувається відкриття внутрішнього психічного світу, як власного, так і інших людей. Уперше увагу підлітків привертають інші особи. І насамперед, емпатія допомагає їм адекватно відобразити внутрішній світ інших людей – ровесників і дорослих. Підлітковий вік є сензитивним для розвитку самосвідомості, а протягом раннього юнацького віку вона переходить на якісно новий рівень свого становлення.

5.2.1. Емпатія і ставлення до себе

Структура і специфіка ставлення до свого «Я» здійснює регулюючий вплив практично на всі аспекти поведінки людини, відіграючи найважливішу роль в установленні міжособистісних стосунків, у постановці й досягненні цілей, у способах формування і розв'язання кризових ситуацій.

Аналіз різних поглядів на структуру ставлення до себе виявив велике розмаїття понять, у яких відображається зміст цього феномена. Основними з них є такі: самоповага, симпатія, самоприйняття, любов до себе, самовпевненість, самоприниження, самозвинувачення, самооцінка тощо [249].

Із вітчизняних спроб реконструювати емоціональну систему самоставлення широко відомі дослідження В.В. Століна [349], де виділені три його виміри: симпатія, повага, близькість, та С.Р. Пантелеева [249], який виділяє дев'ять структурних елементів ставлення до себе: відкритість, самовпевненість, самокерівництво, відображене самовідношення, самоцінність, самоприв'язаність, внутрішня конфліктність, самозвинувачення.

Таким чином, вітчизняні дослідники не включають самооцінку в структуру ставлення до себе. У зв'язку з цим ми досліджували ці феномени окремо.

Дослідження проводилось у два етапи з учнями 7 – 8 класів загальноосвітніх шкіл віком від 12 до 15 років. Загальна вибірка складала 59 чоловік, з них – 22 хлопці та 37 дівчат. Саме у цьому віці найяскравіше проявляються суперечливі процеси відкриття внутрішнього світу, критичного переосмислення власного «Я» та формування самоставлення. Поряд з відкриттям внутрішнього світу інших людей, перш за все однолітків, спрямованості на них, у підлітків з'являється егоцетризм, потреба в самоствердженні. На

наш погляд, саме розвиток емпатії сприяє адекватному вирішенню багатьох вікових суперечностей підлітка. Ускладнення мислення у підлітковому віці є базою для розвитку емпатії, особливо її когнітивних механізмів.

У підлітковому віці з розвитком мислення інтенсивно розвиваються рефлексивні процеси: самосприймання, самоспостереження, пізнання світу, власних переживань. Школярі розмежовують світ внутрішніх переживань і об'єктивну дійсність. Функціонування особистісної рефлексії та орієнтація на думку ровесників щодо власної особистості зумовлюють переоцінку багатьох якостей, змінюють ставлення до себе.

У молодшому підлітковому віці самооцінка є ще нестійкою, але до старших підлітків вона стає більш усталеною, формується ставлення до власного «Я».

Для дослідження ставлення до себе використовувався опитувальник В.В. Століна «Самоставлення», який побудований відповідно до розробленої ним ієрархічної моделі структури ставлення до себе [349]. Опитувальник вимірює інтегральне відчуття «за» і «проти» власного «Я» і визначає 5 основних шкал: фактор глобальної самооцінки – S, фактор самоповаги – шкала I, симпатії до себе – шкала II, очікуване ставлення інших – шкала III, інтерес до себе – шкала IV.

Розглянемо докладніше характеристику кожної із шкал. Фактор глобальної самооцінки S інтерпретується як внутрішнє недиференційоване відчуття «за» і «проти» себе.

Шкала I (самоповага) – репрезентує той аспект самоповаги, який емоційно і змістовно об'єднує віру в свої сили, здібності, енергію, самостійність, оцінку своїх можливостей контролювати власне життя, бути послідовним, розуміти самого себе.

Шкала II (симпатія до себе) відображає приязнь-ворожість до власного Я. На позитивному полюсі шкала об'єднує схвалення себе в цілому і в істотних деталях, довіру до себе і позитивну самооцінку. На негативному – бачення в собі переважно недоліки, низьку самооцінку, готовність до самозвинувачення.

Шкала III (очікуване ставлення інших) відображає очікування людиною, яка тестується, позитивного чи негативного ставлення до себе оточуючих. Людина, яка чекає антипатичного ставлення до себе, очікує його як від більшості сторонніх чи мало пов'язаних з нею людей, так і від небагатьох близьких, любов яких для неї важлива. Від інших така людина чекає заперечення її внутрішніх позитивних якостей, антипатії до своєї зовнішності. При цьому вона ніби приймає антипатію інших і це проявляється в тому, що і собі вона не бажає добра по-справжньому. Спрацьовують захисні механізми, наслідком яких є те, що підліток вважає себе унікальною особистістю, не схожою на інших, і не ставить завдання на збільшення самоповаги.

Шкала IV (інтерес до себе) визначає міру близькості особистості до самої себе, зокрема, інтерес до власних думок і почуттів, готовність спілкуватися з собою «на рівних», упевненості у зацікавленості з боку інших людей, власній значущості для них.

Результати дослідження подані в таблицях 5.3 та 5.4.

Вивчення динаміки та гендерних особливостей самовідношення підлітків середнього та старшого віку виявило певні особливості. Загалом більшість підлітків (88,5%) приймає власну особистість і позитивно ставиться до власного «Я» (див. табл. 5.3). Спостерігається позитивна динаміка самовідношення у віці від 12 до 15 років. У сьомому класі лише у третини школярів яскраво виражене позитивне ставлення до себе, а у восьмому – 75% від усієї кількості респондентів дуже позитивно

ставляться до власного «Я». Проте, незважаючи на переважно позитивне глобальне самовідношення, у 49,2% підлітків відсутня самоповага, у 26,2% є невираженими аутосимпатія та інтерес до власної особи (див. табл. 5.4). Особливо низька самоповага у семикласників.

Таблиця 5.3

**Показники глобального ставлення до себе
у підлітковому віці (у%)**

Респонденти		Глобальне самоставлення		
		проти	за	дуже «за»
7 кл. (12-13 р.)	дівчата	17,6	41,2	41,2
	хлопці	8,3	66,7	25,0
	разом	13,8	51,7	34,5
8 кл. (13-14р.)	дівчата	4,8	23,8	71,4
	хлопці	18,2	0,0	81,8
	разом	9,4	15,6	75,0
усі дівчата		10,5	31,6	57,9
усі хлопці		13,0	34,8	52,2
разом		11,5	32,8	55,7

Цікавими є гендерні відмінності у показниках самовідношення підлітків. Спостерігається позитивна вікова динаміка глобального самовідношення у дівчат і негативна – у хлопців. Порівняно з хлопцями, кількість семикласниць, які «не приймають» себе, більша, ніж удвічі (відповідно 17,6% і 8,3%). А у восьмому класі лише 4,8% дівчат «проти» власної особистості. Проте частина невдоволених собою хлопців збільшилася у два рази (18,2%), а решта 81,8% мають яскраво виражене позитивне ставлення до себе. Що ж стосується самоповаги, то у хлопців її позитивна динаміка набагато

інтенсивніша порівняно з дівчатами. Проте при переході від середнього до старшого підліткового віку у хлопців знижується інтерес до себе, а в дівчат він підвищується і в 66,7% стає яскраво вираженим.

Таблиця 5.4

Показники ставлення до себе у підлітковому віці (у%)

Респонденти	Фактори											
	Самоповага			Аутосимпатія			Очікування позитивного ставлення від інших			Інтерес до себе		
	невиражена	висока	дуже висока	невиражена	висока	дуже висока	невиражене	високе	дуже високе	невиражений	високий	дуже високий
7 клас (12 - 13 років)												
Д	58,8	41,2	0,0	35,3	41,2	23,5	76,5	17,7	5,8	17,7	35,3	47,0
Х	58,3	33,3	8,4	33,3	41,7	25,0	91,7	8,3	0,0	33,3	33,4	33,3
Р	58,6	37,9	3,5	34,5	41,4	24,1	82,7	13,8	3,5	24,1	34,5	41,4
8 клас (13 - 14 років)												
Д	47,6	23,8	28,6	14,3	28,6	57,1	47,6	38,1	14,3	14,3	19,0	66,7
Х	27,3	45,5	27,2	27,3	45,5	27,2	63,6	36,4	0,0	54,5	18,2	27,3
Р	40,6	31,2	28,2	18,7	34,4	46,9	53,1	37,5	9,4	28,1	18,8	53,1
Всього по вибірці												
Д	52,6	31,6	15,8	23,7	34,2	42,1	60,5	29,0	10,5	15,8	26,3	56,9
Х	43,5	39,1	17,4	30,4	43,5	26,1	78,3	21,7	0,0	43,5	26,1	30,4
Р	49,2	34,4	16,4	26,2	37,7	36,1	62,2	26,2	6,6	26,2	26,2	47,6

Примітка: Д – дівчата; Х – хлопці; Р – разом.

Насторожує той факт, що переважна більшість підлітків, особливо середнього віку та підлітків-хлопців, не очікує позитивного ставлення з боку інших людей. Можна припустити, що в даному випадку спрацьовують механізми проекції. У середньому підлітковому віці найбільшою мірою проявляється негативізм, критичність, агресивність школярів, які вони починають приписувати й іншим людям.

Знаходження кореляційного взаємозв'язку між показниками окремих факторів і загального самовідношення та емпатією виявило існування залежності між рівнем розвитку емпатійності у підлітків та внутрішнім недиференційованим прийняттям ними власної сутності ($r_p = 0,313; p \leq 0,05$) й інтересом до себе ($r_p = 0,309; p \leq 0,05$). Кореляційний взаємозв'язок між окремими шкалами та загальним самовідношенням і емпатією показано в таблиці 5.5.

Знайдено і гендерні відмінності у взаємозв'язках між рівнем розвитку емпатії та показниками самовідношення. Так, емпатія дівчат має статистично значущі зв'язки з їх показниками самовідношення ($r_p = 0,385; p \leq 0,05$) та мірою розвинутості самоповаги ($r_p = 0,352; p \leq 0,05$), а у хлопців значущих кореляцій не виявлено.

Таким чином, стає цілком очевидним, що розвинута емпатія у підлітків обумовлює становлення у них позитивного ставлення до власної особистості, що, у свою чергу, сприяє адекватному самоствердженню, успішному вирішенню підліткової кризи.

На наступному етапі дослідження визначалася самооцінка підлітків як процес пізнання і критичного самопізнання. Підліткам пропонувався список із 40 особистісних якостей, які вони мали віднести до «Я-ідеалу» чи до «Я-антиідеалу». Після цього вони відзначали у двох списках ті якості, які притаманні їх особистості.

Таблиця 5.5

**Кореляційний зв'язок між показниками
самовідношення та емпатії**

Респонденти		Фактори				
		Глобальне самовідно- шення	Самоповага	Аутосимпатія	Очікування позитивного ставлення від інших	Інтерес до себе
7 клас	дівчата	0,227	0,269	-0,471	-0,052	0,094
	хлопці	-0,298	-0,131	0,022	0,128	0,176
	разом	0,234	-0,018	-0,215	0,150	0,243
8 клас	дівчата	0,484	0,385	0,305	0,111	0,318
	хлопці	-0,172	-0,315	0,185	0,339	0,154
	разом	0,290	0,112	0,310	0,236	0,395*
Всього	дівчата	0,385*	0,352*	-0,006	0,054	0,226
	хлопці	0,008	-0,048	0,157	0,217	0,054
Загальна вибірка		0,313*	0,117	0,079	0,212	0,309*

Після такої диференціації якостей визначалися два коефіцієнти самооцінки: позитивна самооцінка (S_1) та критична самооцінка (S_2). Було виділено 5 рівнів самооцінки: занижена, низька, адекватна, висока, завищена. Результати дослідження наведені в таблиці 5.6.

Динаміка і гендерні відмінності самооцінки підлітків мають схожі тенденції до особливостей розвитку їх глобальних ставлень до себе. Очікування багатьма підлітками негативного ставлення від інших людей, як було показано вище, очевидно, актуалізувало функціонування захисних механізмів, які зумовили їх некритичну

оцінку своїх негативних якостей і високу та завищену оцінку позитивних якостей. З віком показники загальної самооцінки підвищуються. Проте дівчата ставляться критичніше до власних недоліків порівняно з хлопцями.

Підсумовуючи результат кількісного аналізу дослідження самооцінки підлітків, можна зробити висновок, що більшість із них має високу та завищену самооцінку і не досить критично ставиться до своїх недоліків.

Таблиця 5.6

Показники самооцінки у підлітків (у %)

Вибірка		Рівень самооцінки									
		заниже-ний		низький		адекват-ний		високий		завище-ний	
		S ₁	S ₂	S ₁	S ₂	S ₁	S ₂	S ₁	S ₂	S ₁	S ₂
7 кл. (12-13 р.)	дівчата	0,0	0,0	23,5	11,7	35,3	29,4	29,4	47,1	11,8	11,8
	хлопці	8,3	0,0	8,3	8,3	16,7	16,7	50,0	33,3	16,7	41,7
	разом	3,5	0,0	17,2	10,3	27,6	24,1	37,9	41,4	13,8	24,2
8 кл. (13-14 р.)	дівчата	0,0	0,0	0,0	9,5	28,6	19,1	38,1	42,9	33,3	28,5
	хлопці	0,0	0,0	0,0	0,0	27,3	0,0	72,7	54,6	0,0	45,4
	разом	0,0	0,0	0,0	6,2	28,1	12,5	50,0	46,9	21,9	34,4
усі дівчата		0,0	0,0	10,5	10,5	31,6	23,7	34,2	44,7	23,7	21,1
усі хлопці		4,3	0,0	4,3	4,3	21,7	8,8	60,9	43,5	8,7	43,5
разом		1,6	0,0	8,2	8,2	27,8	18,0	44,2	44,2	18,3	29,5

П р и м і т к и:

1. S₁ – самооцінка позитивних якостей особистості;
2. S₂ – самооцінка негативних якостей особистості.

Знаходження взаємозв'язку між рівнями емпатії та коефіцієнтами самооцінки позитивних якостей (див. табл. 5.7) виявило позитивну статистично значущу залежність між ними як загалом по вибірці ($r_p = 0,28$; $p \leq 0,01$), так і окремо у дівчат ($r_p = 0,43$; $p \leq 0,01$) та у хлопців ($r_p = 0,34$; $p \leq 0,05$).

Таблиця 5.7

**Кореляційний зв'язок між показниками емпатії
та коефіцієнтами самооцінки підлітків**

Респонденти	Загальна самооцінка		Рівні самооцінки							
			Адекватний		Високий		Завищений		Адекватний + високий	
	S ₁	S ₂	S ₁	S ₂	S ₁	S ₂	S ₁	S ₂	S ₁	S ₂
7 клас (12 -13 років)										
Д	0,299	-0,04	0,03	-0,28	0,43	-0,33	0,14	0,38*	0,13	-0,4*
Х	0,41*	0,09	0,01	0,75	0,67*	0,26	1,0	-0,29	0,42**	0,14
Р	0,286*	0,023	-0,02	0,27	0,21	-0,2	0,26	-0,23	0,09	-0,13
8 клас (13 -14 років)										
Д	0,13	-0,11	-0,02	-0,34	0,13	-0,19	0,5	0,44	0,25	-0,47
Х	0,139	-0,22	-0,04	-	0,48	-0,07	-	-0,38	0,1	-0,14
Р	0,221	0,036	0,04	-0,03	0,14	-0,07	0,5	0,09	0,18	-0,33
Всього по вибірці										
Д	0,425**	-0,2	-0,02	-0,28	0,35	-0,31	0,58	0,03	0,381*	-0,38*
Х	0,342*	-0,02	-0,03	-	0,602**	0,16	-	-0,24	0,341*	0,03
Р	0,28**	0,03	-	-0,26	0,17	-0,12	0,31	-0,04	0,16	-0,21*

Примітка. Д – дівчата, Х – хлопці, Р – разом.

Оскільки підлітки у своїй самооцінці орієнтуються на думку ровесників, то можна припустити, що емпатія допомагає їм

адекватніше відчувати оцінку власної особистості товаришами і на цій основі будувати з ними успішну взаємодію та спілкування. Спілкування з ровесниками є провідною діяльністю в цьому віці. Тому досягнуті успіхи в цьому процесі є однією із вагомих детермінант високої самооцінки підлітків.

Заслугове на увагу існування позитивно значущого взаємозв'язку між показниками емпатії та коефіцієнтами адекватної й високої позитивної самооцінки особистості у дівчат ($r_p = 0,38$; $p \leq 0,05$) і у хлопців ($r_p = 0,34$; $p \leq 0,05$). Загальновідомо, що адекватна і висока самооцінка є найбільш оптимальними для позитивного розвитку особистості, актуалізації її потенціалу й самореалізації.

Важливим є й те, що емпатія допомагає підліткам критично ставитися до своїх недоліків ($r_p = -0,210$; $p \leq 0,05$). Особливо це стосується дівчат ($r_p = -0,377$; $p \leq 0,05$).

Підсумовуючи результати дослідження ролі емпатії в розвитку ставлення до себе та самооцінки у підлітковому віці, можна констатувати наступне:

- розвинута емпатія допомагає підліткам бути успішними в міжособистісному спілкуванні з ровесниками. Такий успіх є чинником високої оцінки підлітка з боку товаришів, власної самооцінки та позитивних самовідносин;
- існують гендерні відмінності у залежності самовідношення та самооцінки від рівня розвитку емпатії особистості. Емпатія більшою мірою впливає на розвиток глобального позитивного ставлення до себе, самоповаги та критичної оцінки власних негативних якостей дівчат порівняно з хлопцями. У хлопців-підлітків емпатія обумовлює становлення високої самооцінки;

- розвинута емпатійність сприяє становленню в підлітків адекватної та високої самооцінки, що є позитивними чинниками їх особистісного зростання та розвитку самосвідомості.

5.2.2. Емпатія і Я-концепція

Я-концепція – одна з найбільш важливих складових самосвідомості. Оскільки у ранньому юнацькому віці відбуваються кардинальні зміни у розвитку самосвідомості, ми обрали цей вік для дослідження детермінуючої ролі емпатії в її трансформації через вивчення становлення Я-концепції юнаків та дівчат.

Самосвідомість, Я-концепція тісно взаємопов'язані з особистісним самовизначенням, яке є центральним новоутворенням раннього юнацького віку. Особистісне самовизначення постає як потреба юнаків і дівчат зайняти позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, а себе – суб'єктом самопізнання і життєдіяльності [169; 308].

Для позначення цього феномена використовують і поняття «ідентичність» (Его-ідентичність) – усвідомлена індивідом самототожність [413]. За Е. Еріксоном, становлення ідентичності є основним процесом в юнацькому віці. Ідентичність розглядають у двох вимірах – хронологічному (часовому) і ситуативно-рольовому. В першому вимірі – часовому – ідентичність забезпечує формування індивідуальної часової транспективи – форми часової інтеграції психіки, яка виявляється у співвіднесенні у свідомості минулого, майбутнього і теперішнього часових етапів людського життя [308, с. 241].

У ситуативно-рольовому вимірі ідентичність є центральним утворенням, що забезпечує єдність багатьох ситуацій і, відповідно, соціальних ролей, у яких виступає людина.

Таким чином, основними моментами розвитку самосвідомості, Его-ідентичності є усвідомлення своїх соціальних ролей, перспектив особистісного та соціального розвитку, які, у свою чергу, репрезентуються в Я-концепції особистості.

Передбачалося, що емпатія опосередковано через детермінацію розвитку образу власного Я (його цілісності, диференційованості та міри усвідомлення) впливає на становлення психологічної готовності до особистісного самовизначення.

Зважаючи на сказане вище, ми окреслили наступні завдання дослідження:

- визначити основні особистісні характеристики реальних соціальних ролей юнаків та дівчат (реальне Я-соціальне);
- виявити прогнозовані (через вісім років) респондентами основні особистісні характеристики власних соціальних ролей – динамічне Я-соціальне;
- здійснити якісний аналіз реального і динамічного Я-соціального низькоемпатійної та емпатійної особистості;
- вивчити динаміку Я-соціального низькоемпатійних та емпатійних юнаків і дівчат;
- дослідити особливості Я-концепції юнацтва, що має різний рівень розвитку емпатії, в контексті певних груп якостей: емпатійних, ділових, вольових і моральних.

Дослідження проводилось у кілька етапів. Досліджуваними були учні десятих – одинадцятих класів загальноосвітніх шкіл (184 особи) та першокурсники вищих навчальних закладів м. Житомира (89 чоловік).

На першому етапі дослідження було виділено три групи молодих людей. До першої віднесені особи з високорозвинутою

емпатією, до другої – з середньорозвинутою, до третьої – з низькою і дуже низькою емпатією або ті, які в емпатогенній ситуації переважно співпереживали, були індіферентними, а також могли проявляти агресію. Досліджуваних третьої групи назвали низькоемпатійними або неемпатійними, досліджуваних першої та другої груп – емпатійними.

На другому етапі аналізувалися змістовні та динамічні характеристики Я-соціального – одного з невід'ємних елементів особистісного самовизначення.

Респондентам пропонувалося дати характеристику власним соціальним ролям за допомогою п'яти найбільш яскраво виражених, якостей. Були пред'явлені наступні соціальні ролі: Я як учень (студент), Я як хлопець (дівчина), Я як товариш, Я як син (дочка), Я як людина.

Досліджуваним необхідно було спочатку дати характеристику реальним власним соціальним ролям, а після цього уявити і записати прогнозовані (яким я буду) характеристики цих ролей через вісім років. Характеризувалися наступні соціальні ролі: Я як спеціаліст, Я як чоловік (жінка), Я як товариш, Я як чоловік (дружина), Я як людина.

Результати дослідження показали, що при вербалізації власного Я в ролі товариша найбільших труднощів зазнавали низькоемпатійні респонденти. Лише роль учня (студента) вони описували не гірше емпатійних юнаків і дівчат. Напевно, це пояснюється тим, що роль учня (студента) найбільш формалізована і має безліч соціальних оцінок, які можна «приміряти» на себе.

Цікавим є те, що більша частка низькоемпатійних респондентів, порівняно з емпатійними вважає себе «старанними»

школярами (студентами), і менша – «ледачими». Емпатійне юнацтво частіше вважає себе «здібним» порівняно з низькоемпатійним.

Низькоемпатійні юнаки та дівчата набагато гірше бачить перспективу свого професійного становлення: 20,5% із них не уявляють, якими вони будуть спеціалістами. Найбільша частина з них відповіла, що буде «добрим» спеціалістом. Серед емпатійних респондентів лише 9,1% не змогли спрогнозувати свою соціальну роль. Такі результати свідчать про те, що, очевидно, низькоемпатійне юнацтво має труднощі у професійному самовизначенні.

Цікаві результати можна спостерігати при аналізі статево-рольових Я-образів та їх динаміки в ранньому юнацькому віці. У 10 класі юнаки та дівчата зазнають певних труднощів у статево-рольовій ідентифікації. Проте з віком у процесі набуття психосексуальної ідентичності, з усвідомленням себе гідним представником певної статі ці труднощі поступово зникають.

Необхідно відзначити, що характеристика власного Я в цій соціальній ролі спрямована в основному на опис зовнішності. Емпатійні молоді люди проти низькоемпатійних краще і різнобічніше ідентифікуються зі своєю статевою роллю. Образ жінки чи чоловіка, крім формальних ознак, доповнюється особистісними якостями людини, такими, як скромність, ласкавість тощо. Це можна пояснити тим, що *емпатійний суб'єкт, який є більш зрілою особистістю, більшою мірою здатен до самосприймання та самопізнання, результатом чого є наявність значно чіткіших і глибших уявлень про власне Я*, що і підтверджують результати нашого дослідження.

З віком, у 17 – 18 років емпатійні досліджувані починають меншою мірою акцентувати увагу на зовнішності, в той час як

низькоемпатійні, навпаки, – більше. Це пов'язано з тим, що, переосмислюючи цінності в цей віковий період, емпатійна особистість починає розуміти, що, крім зовнішньої фізичної привабливості, існує й внутрішня краса, і саме вона спроможна забезпечити адекватні взаємовідносини з іншими людьми, зокрема особами протилежної статі.

Характеристика ролі товариша відзначається розмаїттям особистісних якостей. Міжособистісне спілкування з ровесниками є однією зі значущих сфер активності особистості на етапі ранньої юності. Воно стає вибіркоким, інтимним, виконує функцію «соціального полігону» самоствердження юнаків і дівчат [308]. Очевидно, Я-образ товариша відрефлексовується порівняно з іншими соціальними ролями більш інтенсивно. Проте низькоемпатійні юнаки і в цьому випадку зазнавали більших труднощів порівняно з емпатійними при вербалізації Я-образу у ролі товариша. Особливо це стосувалося десятикласників. Можна припустити, що емпатійні старшокласники є кращими друзями, оскільки, крім якостей, характерних для низькоемпатійних школярів, їм притаманна вірність, готовність прийти на допомогу.

У майбутньому емпатійні старшокласники прагнуть бути вірними друзями, які здатні розуміти інших. Крім того, серед прогнозованих особистісних характеристик ролі товариша з'являється таке поняття, як «справжній друг», яке охоплює всі найкращі риси, що притаманні людині та позитивно впливають на її взаємини з іншими людьми. Слід зазначити, що і вірність як особистісну якість приписує собі більша частина емпатійних юнаків та дівчат порівняно з низькоемпатійними. Очевидно, взаємини низькоемпатійної особистості з іншими людьми дуже часто мають поверхневий характер. У них не виражена потреба в любові,

прив'язаності. *Емпатійна особистість завдяки вмінню відчувати іншу людину здатна до більш глибоких і складних стосунків з іншими людьми.*

Усвідомлення свого місця в сім'ї виявилось одним із найуспішніших. Юнаки та дівчата не зазнавали значних труднощів при вербалізації власного Я в цій соціальній ролі. Емпатійні юнаки проти низькоемпатійних як у реальному житті, так і в майбутньому бачать себе більш люблячими, добрими, турботливими. У великій частини низькоемпатійних юнаків (особливо у десятикласників), очевидно, є проблеми у стосунках з батьками. Вони характеризують себе як «не дуже доброго» сина (дочку). Переважна більшість емпатійних юнаків та дівчат не вважає себе «не дуже добрими» сином чи дочкою. В одинадцятому класі таких узагалі не виявлено, а загалом по вибірці лише 5,1% емпатійних респондентів вважають себе «не дуже добрим» сином (дочкою).

Показовими є результати порівняльного аналізу вікової динаміки усвідомлення себе представниками усього людства емпатійних та низькоемпатійних молодих людей. Юнакам та дівчатам досить важко охарактеризувати себе як людину, як особистість поза межами певної соціальної ролі. Проте можна простежити основну відмінність Я-образів емпатійної та низькоемпатійної особистості. *Характеристика динамічного Я низькоемпатійної особистості має егоцентричну спрямованість та включає такі якості, як цілеспрямованість, практичність, упевненість, самотійність тощо.* Деякі з них усвідомлюють свою егоцентричність і визнають це: 4,7% низькоемпатійних однією з найбільш виражених рис у себе як людини назвали егоїзм. Серед емпатійних таких осіб було лише 1,2%. На противагу цьому *характеристика динамічного Я емпатійної особистості, крім*

цілеспрямованості, комунікабельності, містить якості, які сприяють побудові гуманних, адекватних емпатійних взаємин з іншими людьми: добрий, розуміючий, веселий, дружелюбний, чесний тощо. Неспроможність майже половини десятикласників спрогнозувати себе у майбутнє пов'язана з їх неготовністю до особистісного самовизначення.

На наступному етапі дослідження респондентам було пред'явлено список якостей, які репрезентували чотири групи особистісних властивостей: емпатійні, ділові, вольові, моральні. Молодим людям необхідно було оцінити їх стосовно власного образу «Я»: реального, динамічного та ідеального.

На цьому етапі ми не об'єднували групу високоемпатійних осіб з середньоемпатійними з метою більш ґрунтовного і точного аналізу місця емпатії в розвитку і становленні Я-концепції.

За результатами дослідження виявлено, що високоемпатійні молоді люди порівняно з середньоемпатійними та низькоемпатійними більш критично і адекватно відрефлексовують особистісні якості. Переважна більшість із них за всіма групами властивостей виставила Я-реальному лише середні бали, а 45% респондентів свої ділові якості оцінили як низькі. Середньоемпатійні та низькоемпатійні юнаки та дівчата схильні до переоцінки власних позитивних характеристик.

Високоемпатійні порівняно з іншими досліджуваними набагато чіткіше диференціюють Я-динамічне та Я-ідеальне.

Аналізуючи результати дослідження, ми вияснили, що понад 50% середньоемпатійних, 25% низькоемпатійних і лише 29% високоемпатійних осіб оцінили свої емпатійні якості як високорозвинуті. Близько 60% низькоемпатійних і 72% високоемпатійних осіб вважає, що ці якості проявляються в них

посередньо. Про високу особистісну рефлексію у високоемпатійних осіб свідчать і такі факти: майже 90% з них найближчим часом планують розвинути свої емпатійні якості до високого або середнього рівня. В ідеалі 87% з них бачать себе посередньо емпатійними. 58% низькоемпатійних бачать у Я-ідеалі високий прояв емпатійності, а 25% цих досліджуваних вважають, що в їх Я-ідеалі ця риса не обов'язково має бути на високому рівні розвитку.

Як зазначалося вище, високоемпатійні досліджувані досить критично ставляться до своїх ділових характеристик. Майже половина з них свої ділові властивості оцінила найнижчими балами. Решта респондентів дала їм більш високі оцінки. Половина середноемпатійних і 67% низькоемпатійних визначили в себе середній прояв цих рис. Загалом середноемпатійні і низькоемпатійні вважають, що в їх Я-динамічному і Я-ідеальному ділові якості мають бути високорозвинутими.

Вольові властивості найбільш значущими виявилися для високоемпатійних осіб. 72% з них в ідеалі хотіли б мати високорозвинуті вольові риси. Найбільш одностайними молоді люди були в оцінці своїх реальних вольових характеристик. Більша половина респондентів, відповідно з груп високо-, середньо- і низькоемпатійних, відзначила середній рівень розвитку вольових рис у Я-реальному.

Аналіз групи моральних властивостей показав, що 90% високоемпатійних оцінили розвинутість своїх моральних якостей на високому та середньому рівнях. Привертає увагу те, що 100% низькоемпатійних респондентів оцінили себе як високо та посередньо моральних (відповідно 35% та 65%). Очевидно, такі характеристики зумовлені дією захисних механізмів та неадекватної самооцінки. В Я-ідеальному та Я-динамічному високоемпатійні

особи взагалі не допускають низькорозвинутих моральних властивостей. На противагу їм 25% низькоемпатійних прогнозують мати в Я-динамічному малорозвинуті моральні якості, і навіть для 17% з них ідеал особистості також має мало розвинену моральність. Останнє стосується і 8% середньоемпатійних.

Загалом ієрархія груп особистісних властивостей в Я-концепції у респондентів з різним рівнем розвитку емпатії має різний вигляд. Розглянемо ієрархію особистісних якостей Я-реального респондентів.

У високоемпатійних осіб за частотою виборів на першому місці стоять емпатійні і моральні якості, на другому – вольові, на третьому – ділові. У середньоемпатійних на першому місці – емпатійні, на другому – моральні, на третьому – ділові і четвертому – вольові. У низькоемпатійних ця ієрархія є наступною: перше місце – моральні і ділові якості, друге – вольові і третє місце – емпатійні.

По-різному бачать себе молоді люди через деякий проміжок часу (Я-динамічне). Усі високоемпатійні (100%) насамперед прогнозують розвинути в собі моральні якості до високого та середнього рівнів. Дещо менше досліджуваних, окрім моральності, будуть працювати над діловими та вольовими рисами (86%), і майже така ж частка (85%) розвиватиме емпатійні. Середньоемпатійні найбільш одностайні в розвиткові власних ділових характеристик, потім, відповідно емпатійних, моральних і вольових. У низькоемпатійного юнацтва в Я-динамічному ці властивості розташовані наступним чином: емпатійні (1 місце), вольові і ділові (2 місце), моральні (3 місце).

Що ж стосується Я-ідеального, то високоемпатійні юнаки та дівчата ставлять найбільш високі вимоги до свого ідеалу порівняно з іншими групами досліджуваних. У 100% високоемпатійних юнаків і

дівчат ідеал має насамперед розвинуті на високому та середньому рівнях емпатійні, моральні і вольові властивості. Діловитість притаманна ідеалу 86% високоемпатійних осіб. Водночас для ідеалу всіх середньоемпатійних притаманна розвинута діловитість, для 92% – емпатійність і моральність, 83% – воля. Якщо зважати на кількість респондентів, які високо та посередньо оцінили свій ідеал за основними групами особистісних рис, то ієрархія останніх в Я-ідеальному низькоемпатійних досліджуваних наступна: діловитість і воля (1 місце), моральність (2 місце), емпатійність (3 місце).

Таким чином, можемо констатувати, що особистість з розвинутою емпатією порівняно з низькоемпатійною є більш соціально і морально зрілою. У низькоемпатійного юнацтва є малорозвиненою особистісна рефлексія та антиципаційні процеси, неадекватне усвідомлення моральних понять, спостерігаються труднощі у прогнозуванні саморозвитку, суперечлива Я-концепція. *Емпатійні юнаки та дівчата завдяки адекватній і критичній самооцінці власної особистості і соціальних ролей, несуперечливій життєвій перспективі, високим вимогам до особистісного розвитку мають більш цілісний та водночас диференційований Я-образ.*

5.2.3. Емпатія і самотність

Кожна людина у своєму житті переживає періоди самотності. Самотність дозволяє осмислити свій життєвий досвід і часто стимулює до активного пошуку цікавого і змістовного спілкування. Саме після періоду самотності ми починаємо більше цінувати дружні та любовні стосунки, стаємо менш вимогливими і більш терпимими до свого партнера.

Самотність сприймається як гостро суб'єктивне, цілком індивідуальне і часто унікальне переживання. Одна з найбільш

характерних рис самотності – це специфічне почуття повного заглиблення в самого себе. Почуття самотності не схоже на інші, воно цілісне, всеохоплююче, з пізнавальним елементом. Самотність – особлива форма самосприймання та самоусвідомлення [183].

Самотність – це переживання, яке викликає комплексне й інтенсивне почуття, що виражає визначену форму самоусвідомлення і показує розкол основної реальної системи стосунків і зв'язків внутрішнього світу особистості. Розлад, який викликає це переживання, часто спонукає людину до енергійного пошуку засобів протистояння цьому стану, бо самотність діє проти основних сподівань і надій людини і, таким чином, сприймається як дуже небажана.

Самотність, як складне почуття, на думку М.Є. Покровського, існує у чотирьох вимірах: космічному, культурному, соціальному, особистісному [183].

Космічний вимір – найбільш складний. Він застосовується для позначення трьох різних форм самосприймання:

- усвідомлення себе як цілісної реальності, завдяки чому людина співвідноситься з природою та космосом;
- приналежність до містичних таємничих аспектів життя, дуже близьких до Бога або глибин буття;
- віра людини в унікальність власної долі або свого ставлення до великих історичних цілей.

Космічна самотність існує там, де є хоча б один з цих аспектів; інші прояви космічної самотності можуть включати два або три вказаних аспекти.

Культурний вимір самотності проявляється тоді, коли люди відчують, що їх зв'язок з власною культурною спадщиною

розірвано або що загальноприйнята культура – неприйнятна для їх внутрішнього світу.

Соціальний вимір самотності проявляється тоді, коли особистість відчуває ізоляцію від певних соціальних груп у суспільстві. Особливо важко переживають такі форми цього виміру, які визначаються поняттями соціальної ізоляції – вигнання, остракізм, неприйняття, відставка. Соціальне вигнання позбавляє людей членства в групах, які вони вважають дуже важливими і бажаними для себе. Цей тип самотності може виникнути і у випадку, коли людина відчуває своє неприйняття групою.

При умові космічної і культурної самотності людина переживає втрату зв'язку, а при соціальній – з приводу відчуття, що її відштовхнуто, виключено, викинуто «за борт», покинуто, не допущено або ж не оцінено. Саму себе вона бачить як вигнанця, чужинця, одинака, зайву людину. Цей тип самотності найчастіше проявляється, коли ролі індивідів не взяті до уваги; наприклад, коли людина виключена з команди, не прийнята в коледж, товариство або коли людину ігнорують тому, що її поведінка є соціально небажаною для групи, до якої ця людина належить [183].

Четвертим виміром самотності є особистісний (суб'єктивний). Дуже часто людині важко дати точне визначення суб'єктивним переживанням, встановити, чи дійсно вона самотня, чи, можливо, це якийсь інший психологічний стан. Визначення власної самотності – результат тривалого когнітивного процесу, в ході якого людина усвідомлює або наділяє сенсом свої унікальні особистісні переживання й узагальнює їх у цілісну категорію або концепцію.

Пояснення самотності може мати важливе значення для майбутніх перспектив особистості, її емоцій та поведінки. Проблема самотності особливо загострено постає у старшому підлітковому віці,

адже на цьому специфічному етапі дорослішання підліток відкриває для себе свій внутрішній світ, ідентифікує себе у соціумі, обирає життєвий шлях. У підлітка розвиток почуття самотності зумовлений впливом комплексу чинників, серед яких – соціальні, вікові, особистісні.

Процес соціалізації є визначальним у розвитку підлітка, тому і провідною діяльністю в цей період є міжособистісне спілкування з однолітками. Самотність на цьому етапі ми розглядаємо у соціальному вимірі, а точніше як явище, породжене особливостями процесу соціалізації підлітка, його соціальною ситуацією розвитку. Важливим є те, що соціальний вимір охоплює не суспільство в цілому, а особливу групу, якою для підлітка стає колектив, членом якого він є або прагне бути. Зазвичай самотність у підлітка – наслідок невдачі у процесі встановлення бажаних для нього соціальних контактів. Коли молодим людям здається, що вони відторгнуті чи на них не звертають увагу, коли вони відчувають невпевненість у власних силах, – вони схильні вважати це самотністю.

Серед інших факторів – ті, що пов'язані з віковими змінами потреб підлітка у соціальних зв'язках. Часто саме нереалістичні уявлення підлітка про дружбу і кохання породжують самотність, яка, у свою чергу, посилює схильність до формування неточних, неадекватних стандартів соціальних взаємозв'язків. Бурхливий емоційний розвиток підлітка вимагає нових знайомств, пригод. Тут немає місця самотності, але саме в цей період це почуття таке поширене і загострене. Очевидно, що самотній підліток прагне позбутися цього почуття, адже для нього дуже важливим є відчуття приналежності групі ровесників, мати друзів, бути рівноправним членом суспільства. Підліток намагається не стільки стати

самостійним, скільки довести свою самостійність референтним особам.

На основі факторного аналізу реакцій на самотність, що був проведений О. Скоровою [287], ми розробили експериментальне дослідження з визначення емоційних станів, що супроводжують почуття самотності. Дослідження проводилося з учнями дев'ятих класів. У ньому взяло участь 160 підлітків.

Завдяки цьому експериментальному дослідженню нам вдалося:

- визначити інтенсивність, глибину, частоту переживання самотності підлітками;
- диференціювати підлітків на групи відповідно до рівня розвитку самотності: несамотні, ситуативно самотні, самотні, глибоко самотні;
- виявити сукупність почуттів, які супроводжують самотність підлітків;
- провести аналіз емоційних станів самотніх підлітків;
- встановити різницю між факторами, що формують самотність та глибоку самотність;
- встановити роль емпатії в розвитку самотності.

Дослідження проводилось у кілька етапів. На першому етапі внаслідок вивчення особливостей переживань підлітками різних емоційних станів було виділено чотири групи респондентів. Першу групу становили підлітки, які не відчували себе самотніми (група несамотніх), другу – які інколи та залежно від ситуації переживали самотність (група ситуативно самотніх). До третьої групи було віднесено досліджуваних, які часто відчували себе самотніми (група самотніх) і до четвертої групи – глибоко самотніх – осіб, у яких переживання самотності було інтенсивним і дуже частим.

У результаті такої диференціації виявлено, що лише 38% підлітків майже ніколи не переживають самотність, а більшості з них (62%) це почуття добре знайоме. 37% підлітків інколи відчувають самотність, що може бути наслідком збігу певних об'єктивних причин чи зміни суб'єктивних психологічних настроїв, що є дуже характерним для підліткового віку. Для 20% опитаних самотність – звичний емоційний стан, а 5% учнів дуже глибоко переживають самотність.

Таким чином, можна стверджувати, що переживання самотності є характерним для підліткового віку, однак інтенсивність, частота, феноменальність цих переживань має індивідуально-типологічні відмінності. Внаслідок факторного аналізу емоційних станів з'ясувалося, що найчастіше самотність для підлітка – складне почуття, яке включає в себе сукупність емоційних станів.

У зв'язку з цим на другому етапі дослідження ми визначали, які саме емоційні стани найчастіше асоціюються у підлітків із самотністю. Завданням респондентів було визначити, як часто вони переживають той чи інший стан.

До уваги взято лише ті емоційні стани, які підлітки відчувають завжди або часто. Усі емоційні стани було поділено на чотири групи залежно від фактора, який вони репрезентують. Саме ці чотири фактори впливають на розвиток почуття самотності.

Фактор 1 – відчай: 1) відчай; 2) паніка; 3) безпорадність; 4) наляканість; 5) втрата надії; 6) покинутість; 7) вразливість.

Фактор 2 – депресія: 1) сум; 2) ізолюваність; 3) жалість до себе; 4) меланхолія; 5) відчуженість; 6) сум за конкретною людиною; 7) порожнеча; 8) пригнічення.

Фактор 3 – нестерпна нудьга: 1) нетерплячість; 2) нудьга; 3) бажання до зміни місця; 4) дратівливість; 5) не можу взяти себе в руки; 6) скутість.

Фактор 4 – самознищення: 1) відчуття власної непривабливості; 2) нікчемність; 3) відчуття власної неповноцінності; 4) соромливість; 4) незахищеність.

Самотні та глибоко самотні підлітки відзначили, що найчастіше із самотністю асоціюється «дратівливість», «потреба у зміні місця». Ці два емоційні стани є складовими фактора «нестерпна нудьга».

Самотність асоціюється у підлітків із «сумом за конкретною людиною». Це можна пояснити відсутністю коханої людини, причиною чого підлітки можуть вважати «почуття власної непривабливості», що посідає наступний щабель в ієрархії почуттів-асоціацій із самотністю. Отже, деякою мірою почуття самотності для підлітка означає саме відсутність інтимно-особистісних стосунків. Наявність стосунків кохання для старших підлітків є дуже важливою, адже, на їх думку, – це необхідна умова дорослішання.

Наступним емоційним станом в ієрархії почуттів-асоціацій із самотністю у старших підлітків є «відчай». Підліткам через недостатність життєвого досвіду важко знайти спосіб подолання самотності, і вони впадають у відчай. Самотність – почуття «із дорослого життя». Проте навіть дорослі не завжди справляються з ним. Тим паче дуже важко переживає це почуття недосвідчений підліток.

Наступний щабель почуттів-асоціацій із самотністю поділяють між собою «сум», «жалість до себе», «нудьга», «соромливість», «незахищеність», які мають однакову кількість виборів. Після них розташовані емоційні стани із фактора «відчай»: «наляканість»,

«втрата надії», «вразливість», «покинутість», «не можу взяти себе в руки», «відчуженість», «порожнеча», «пригнічення», «відчуття власної неповноцінності».

Майже не асоціюються у підлітків із самотністю такі стани, як паніка, меланхолія, безпорадність, нікчемність. Відчуття нікчемності не було окреслене жодним підлітком як характерне. Оскільки відчуття власної нікчемності майже завжди свідчить про низьку самооцінку, то можна припустити, що самооцінка самотніх підлітків, навіть низька, дуже рідко досягає критичних точок є дуже низькою.

Для більшої наочності наведемо всі емоційні стани і почуття в ієрархічному порядку залежно від частоти виборів, зроблених на користь того чи іншого стану-почуття (див. табл. 5.8). Кожен із станів міг бути обраним максимально 40 разів.

На третьому етапі дослідження ми диференціювали емоційні стани, почуття самотніх підлітків за відповідними факторами. Ієрархія цих факторів має наступний вигляд: нестерпна нудьга – 60%, депресія – 25%, самознищення – 15%, відчай – 0%.

Більшість старших підлітків пов'язує свою самотність саме з фактором «нестерпна нудьга». Він має у 2,4 рази більше виборів, ніж фактор «депресія», що посідає друге місце. Таким чином, самотність підлітка не завжди потрібно асоціювати з депресією. Проте все-таки буде помилкою не помічати тісний зв'язок самотності та депресії. Втрата соціальних зв'язків або їх дефіцит, у чому підліток себе звинувачує, безумовно, призводить до депресії.

Щодо фактора «самознищення», то він тісно пов'язаний з низькою самооцінкою та негативним ставленням до власної особи. Хоча цей фактор і обрало лише 15% школярів, він є досить тривожним для подальшого розвитку особистості.

Таблиця 5.8

**Ієрархія почуттів-асоціацій із самотністю
у старших підлітків**

Емоційний стан	Кількість виборів
Дратівливість	28
Бажання до зміни місця	26
Сум за конкретною людиною	24
Відчуття власної непривабливості	22
Відчай	18
Сум, жалість до себе, нудьга, соромливість, незахищеність	16
Наляканість, втрата надії, вразливість, скутість	14
Покинутість, «не можу взяти себе в руки»	12
Відчуженість, порожнеча, пригнічення, відчуття власної неповноцінності	10
Паніка, меланхолія	8
Безпорадність	4
Нікчемність	0

Оскільки жоден респондент не ототожнив відчуття самотності з почуттями із фактора «відчай», можна зробити висновок, що почуття самотності рідко доходить у підлітків до критичної точки, якою ми можемо вважати саме відчуття відчаю, безнадії, коли вже не видно жодних шляхів позбавлення від самотності.

На заключному етапі дослідження ми встановили відсутність якісних відмінностей між факторами, які формують у підлітків самотність та глибоку самотність. Таким чином, самотні та глибоко самотні підлітки переживають приблизно однакові емоції, але з різною інтенсивністю.

Узагальнюючи результати проведеного експериментального дослідження, можна сказати, що самотність – досить поширене переживання у старшому підлітковому віці.

Найчастіше у підлітків самотність асоціюється з нестерпною нудьгою, що, очевидно, обумовлено особливостями їх розвитку та потребами у цей період. Незалежно від рівня переживання самотності, підлітки майже ніколи не впадають у відчай. Очевидно, вони цілком справляються з цим почуттям, імовірно, навіть, бачать шляхи позбавлення від нього, а також подальші перспективи у набутті бажаних для себе соціальних ролей.

На останньому етапі дослідження вивчались особливості емпатії старших підлітків з різною мірою відчуття самотності та виявлявся взаємозв'язок між здатністю підлітка до емпатії та його переживанням самотності.

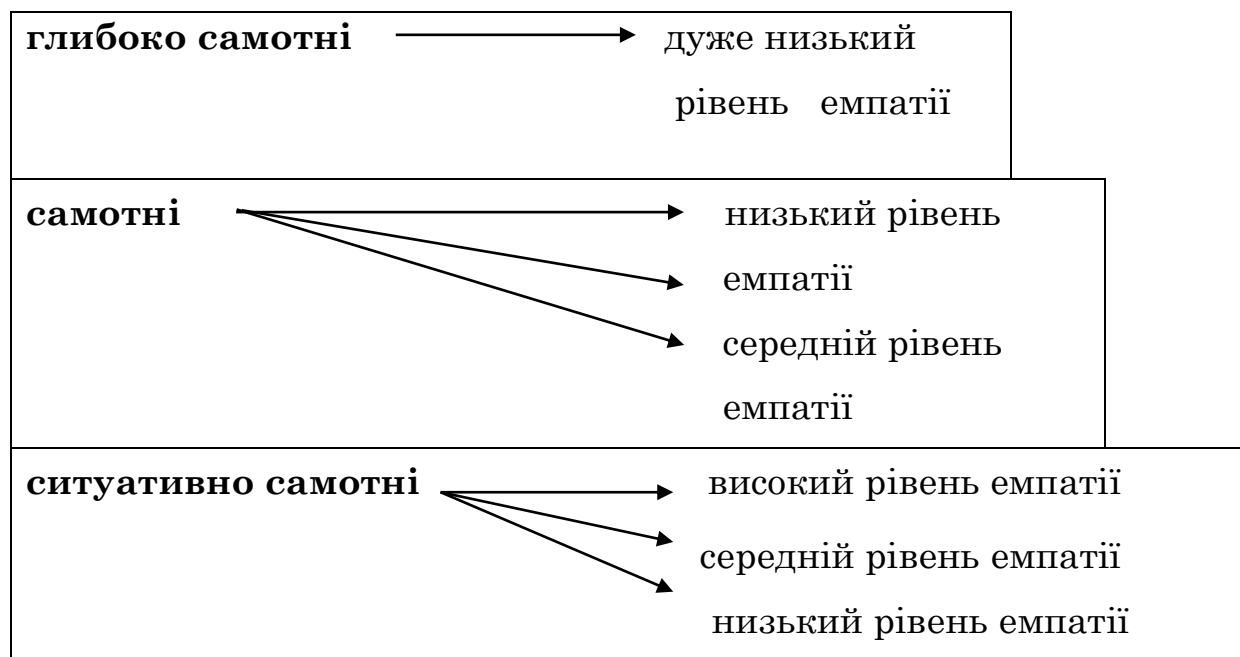
Для діагностики здатності до емпатії було використано опитувальник А. Мехрабіана та Н. Епштейна [253]. За отриманими результатами, які наведені у табл. 5.9, видно, що виділені групи

Таблиця 5.9

**Емпатійність підлітків з різною
інтенсивністю переживання самотності (у %)**

рівень емпатії група підлітків	високий	середній	низький	дуже низький
несамотні	35,5%	35,5%	29,0%	–
ситуативно самотні	10,3%	72,5%	17,2%	–
самотні	–	37,5%	62,5%	–
глибоко самотні	–	–	–	100%

школярів відрізняються між собою спектром емпатійних здатностей. Простежується зв'язок між мірою здатності до емпатії та частотою й інтенсивністю переживання самотності підлітками, а саме: чим нижчий рівень переживання самотності, тим ширшим спектром рівнів здатності до емпатії він володіє. Щоб краще зрозуміти цю закономірність, зобразимо її схематично (див. мал. 5.1).

Мал. 5.1. Варіативність розвитку емпатії у групах підлітків з різною мірою переживання самотності.

Усі глибоко самотні та переважна більшість самотніх (62,5%) старших підлітків мають, відповідно, дуже низьку і низьку емпатію. Решта самотніх школярів має середній рівень розвитку емпатії (37,5%). Таким чином, ситуація у групі «самотніх» наступна: приблизно три п'ятих частини від усіх членів групи – це підлітки з низьким рівнем здатності до емпатії та дві п'ятих – із середнім.

Щодо групи ситуативно самотніх школярів, то серед них переважна більшість – це підлітки з середнім рівнем розвитку емпатії (72,5%), невелика частина – з низьким рівнем її розвитку

(17,2%) та ще менше частина досліджуваних є високоемпатійними (10,3%).

Підлітки з групи несамотніх розділилися на майже однакові за кількістю підгрупи стосовно рівня розвитку емпатії. Так, однакова кількість осіб показали високий (35,5%) і середній (35,5%) рівень розвитку здібностей до емпатії. У не набагато меншої кількості підлітків (29%) виявився низький рівень її розвитку. На перший погляд, несамотні підлітки є найбільш емпатійними, оскільки більше третини з них мають високий рівень розвитку емпатії. Проте серед несамотніх школярів високоемпатійних разом із середньоемпатійними менша кількість порівняно з ситуативно самотніми старшими підлітками (відповідно 71,0% та 83,5%). Серед несамотніх порівняно з ситуативно самотніми більша частина респондентів з низьким рівнем розвитку емпатії. Очевидно, негативний досвід ситуативного переживання самотності і, як наслідок цього, актуалізація потреби афіліації зумовлюють розвиток емпатії. Проте ці підлітки в силу індивідуально-психологічних особливостей не в змозі на цьому етапі онтогенезу мати високо розвинену емпатію. Що ж стосується 29,0% низькоемпатійних несамотніх підлітків-дев'ятикласників, то можна припустити, що вони є саме тими підлітками, у яких найбільшою мірою проявляється гіпертимність та екстравертованість цього віку. Такі підлітки не потребують глибоких особистісних зв'язків. Вони оптимістично налаштовані і задовольняються багаточисельними поверхневими зв'язками. І це їм вдається, оскільки веселість, оптимістичність, комунікабельність в ієрархії системи якостей «гарного товариша» стоять на перших місцях.

Далі встановлювали достовірність зв'язку між емпатією та самотністю. З цією метою ми провели статистичну оцінку зв'язку

між показниками емпатійності та самотності. Як міру статистичного зв'язку було використано коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона (r_p). Результати підрахунків кореляції, які розміщені в таблиці 5.10, підтвердили наше припущення про існування зв'язку між показниками емпатії та переживанням самотності підлітками.

У групі самотніх та глибоко самотніх старших підлітків існує негативний статистично значущий зв'язок між здатністю до емпатії та рівнем переживання самотності ($r_p = -0,341$; $p \leq 0,05$).

Таблиця 5.10

Взаємозв'язок між показниками емпатії та самотності

Група досліджуваних	Кількість осіб	Коефіцієнт кореляції r_p	p
Самотні та глибоко самотні	40	- 0,341	0,05
Ситуативно самотні	58	0,132	-
Несамотні	62	0,063	-
Групи разом	160	- 0,169	0,05

Показники емпатії ситуативно самотніх підлітків мають достатній позитивний зв'язок з їх мірою переживання самотності, хоча і не статистично значущий. Цей результат підтверджує наші попередні міркування щодо особливостей розвитку емпатії у групі ситуативно самотніх дев'ятикласників. Єдиною групою, в якій практично не виявлено взаємозв'язку між емпатією і самотністю, є група несамотніх підлітків. І це зрозуміло, оскільки серед несамотніх школярів виділено групи, які мають полярну емпатійність, і за чисельністю майже однакові.

Загалом по всій вибірці існує негативний статистично значущий зв'язок між мірою переживання самотності і рівнем розвитку емпатії ($r_p = -0,169$; $p \leq 0,05$).

Таким чином, встановлено, що чим частіше й інтенсивніше переживається самотність тим менш розвинутою є емпатія. Очевидно, *нездатність відчувати і розуміти інших людей, відсутність спрямованості на них і є одним із чинників самотності людини.*

Дослідження чинників, що зумовлюють розвиток почуття самотності та реакцію підлітків на такий стан, підтвердили роль емпатії в цьому процесі. Оскільки емпатія є чинником розвитку почуття самотності, ми припустили, що вона може впливати і на функціонування системи відповідних детермінант самотності.

З метою перевірки істинності припущення було проведено ідентифікацію суб'єктивних і об'єктивних факторів, що сформували почуття самотності в самотніх та глибоко самотніх підлітків.

Досліджувалися наступні групи факторів, які впливають на формування самотності:

Фактор 1. Свобода від прив'язаності: 1) відсутність коханої людини; 2) відсутність сексуального партнера; 3) розрив стосунків з коханою людиною.

Фактор 2. Відчуженість: 1) почуваюсь «білою вороною»; 2) нерозуміння з боку оточуючих; 3) нікчемність; 4) відсутність близьких друзів.

Фактор 3. Усамітненість: 1) приходжу додому в порожній дім; 2) усіма покинутий; 3) формальність стосунків з родиною.

Фактор 4. Вимушена ізоляція: 1) прив'язаність до своєї домівки; 2) стан здоров'я; 3) відсутність засобів пересування; 4) живу у віддаленому районі від друзів, знайомих.

Фактор 5. Зміна місця: 1) перебування далеко від домівки; 2) нове місце навчання; 3) дуже часті переїзди.

Дев'ятикласникам було запропоновано із п'яти факторів обрати один, який є домінуючим чинником їх самотності. Результати дослідження наведені в таблиці 5.11.

Таблиця 5.11

Чинники розвитку почуття самотності у підлітків

Ранг інтенсивності впливу фактора	Назва фактора	Кількість виборів фактора		Загальна кількість виборів фактора	
		самотні	глибоко самотні		
1	відчуженість	10	4	14	35%
2	свобода від прив'язаності	8	2	10	25%
3	усамітнення	6	-	6	15%
	зміна місця	4	2	6	15%
4	вимушена ізоляція	4	-	4	10%

Ці дані свідчать про те, що почуття самотності у підлітків має низку різних чинників. За значущістю та частотою впливу на переживання самотності домінуючим є фактор «відчуженість». Складові фактора «відчуженість» належать виключно до індивідуально-психологічних особливостей підлітка, які пов'язані з емпатією. Саме нерозвиненість соціальної рефлексії, адекватного відображення внутрішнього світу іншої людини породжують у підлітків, за їх словами, відчуття «білої ворони», а також того, що їх «ніхто не розуміє». Невміння співчувати, співрадіти і бути готовим прийти на допомогу є одним із чинників «відсутності близьких друзів».

Наступним фактором за кількістю виборів є «свобода від прив'язаності». Складові цього фактора розкривають потребу підлітків у романтичних стосунках. Часто підліток прагне до любовних стосунків, бо вони є засобом доказу всім оточуючим його дорослості. Адже найбільшою образою для підлітка є те, що його сприймають як малу дитину. Водночас почуття закоханості є особистісним новоутворенням у підлітковому віці і результатом адекватного розвитку емоційно-потребової сфери. І якщо відчуженість детермінується багатьма чинниками, то базовим фактором адекватних інтимно-особистісних міжстатевих стосунків є розвинена емпатія [302]. За умови нерозвиненої чи малорозвиненої емпатії підліток не в змозі закохатись і викликати взаємне почуття. У зв'язку з цим він стає вільним від прив'язаності, не задовольняє свою потребу в афіліації і починає переживати свою самотність.

Фактор «усамітненість» пов'язаний із стосунками підлітка в сім'ї. Перш за все – це відсутність близьких, емпатійних стосунків з родиною. Почуття самотності у таких підлітків породжується формальними стосунками з родиною, «порожньою домівкою», наслідком чого є відчуття «покинутості всіма».

Фактор «зміна місця» має об'єктивну детермінованість, адже часті переїзди батьків не залежать від підлітка. Те, що йому доводиться постійно адаптуватися до нових умов, заводити нові знайомства, намагатися увійти до нової референтної групи, напружує підлітка і не завжди має позитивні наслідки. Зважаючи на те, що труднощі, які породжені необхідністю соціально-психологічної адаптації до нових умов, накладаються на напругу онтогенетичних трансформацій, підлітки не завжди адекватно можуть подолати таку ситуацію. І це викликає у них почуття самотності. Реакція на далеке перебування від домівки, нове місце

навчання чи дуже часті переїзди залежить і від індивідуально-психологічних особливостей суб'єкта: його установок, спрямованості, характерологічних рис тощо.

Складові фактора «вимушена ізоляція» найменшою мірою представлені в системі детермінант почуття самотності у старших підлітків. У цьому випадку саме об'єктивні обставини зумовлюють складності процесу соціалізації школяра.

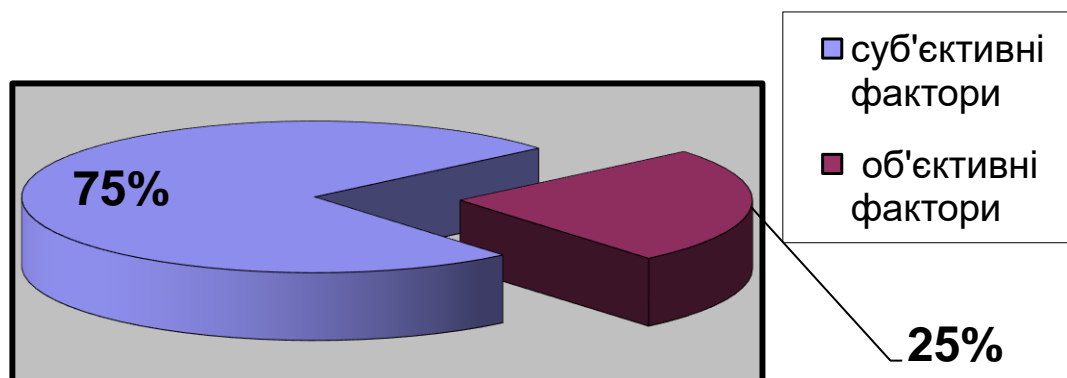
Таким чином, фактори «відчуження», «усамітнення», «свобода від прив'язаності» можна вважати суб'єктивними. Вони впливають на формування почуття самотності, виражаючи бачення підлітком себе, своєї соціальної ролі, його самооцінку і рівень домагань, особливості взаємин з оточуючими і родиною. Раніше (див. п. 5.2.1; 5.2.2) було доведено, що одним із чинників неадекватних Я-концепції, самооцінки, взаємин з іншими людьми є нерозвинена емпатійність. Отже, можемо зробити висновок, що емпатія є детермінантою суб'єктивних факторів самотності.

Фактори «вимушена ізоляція» та «зміна місця» є об'єктивними і породжені потребами мікросоціуму, а не внутрішніми переживаннями та ставленням до оточуючих підлітка.

Результати дослідження свідчать про те, що саме суб'єктивні фактори є основоположними у формуванні самотності підлітків. Вони дістали 75,0% від усіх виборів, а об'єктивні – лише 25,0%. Для більшої ілюстративності представимо ці показники у вигляді діаграми (див. малюнок 5.2).

Порівнюючи фактори, які впливають на формування самотності та глибокої самотності, ми виявили, що існує не кількісна, а якісна різниця такого впливу. Фактор «відчуженість» є основоположним у формуванні як почуття самотності, так і почуття

глибокої самотності. Тут можна говорити лише про рівень гостроти переживань.

Мал. 5.2. Співвідношення між суб'єктивними та об'єктивними факторами самотності старших підлітків.

На заключному етапі дослідження особливостей почуття самотності у підлітковому віці вивчались основні реакції школярів на це почуття.

Досліджуваним було пред'явлено перелік із 19 реакцій на самотність і запропоновано відзначити ту, яка найбільш характерна для їх почуття самотності. Реакції на самотність було згруповано до чотирьох груп: пасивність, активне усамітнення, витрачання грошей, соціальний контакт.

Найбільш поширеною реакцією старших підлітків на самотність є пасивність. Третина дев'ятикласників обрала реакції саме з цієї групи. Серед них реакції «сиджу і думаю» та «дивлюсь телевизор» посіли перше і друге місця. По чверті досліджуваних відповіли, що при переживанні самотності ідуть у гості, тобто прагнуть до соціального контакту та проявляють певну активність (активне усамітнення). Проте їх низькоемпатійність не дає можливості отримувати задоволення від стосунків з ровесниками, встановити з ними тісні, довірливі взаємини. Решта 20% самотніх

підлітків намагаються нівелювати негативні емоції актуалізацією позитивних при купуванні речей.

Найбільш тривожними реакціями є такі пасивні реакції, як «плачу», «сплю», «нічого не роблю», які свідчать про гостроту переживання та безпорадність підлітка.

Провівши аналіз системи чинників самотності, ми ідентифікували фактори, що спричиняють це почуття у підлітковому віці, та встановили міру їх впливу на нього. Самотність – це комплексне почуття, що формується під впливом різноманітних факторів, як суб'єктивних, так і об'єктивних. Суб'єктивні фактори є визначальними у формуванні почуття самотності.

Імпліцитним базовим чинником суб'єктивних факторів самотності є нерозвинена емпатійність особистості. Низька емпатія заважає встановленню інтимно-особистісних взаємин, адекватної взаємодії та емпатійних ставлень, які є необхідними складовими спілкування підлітків з ровесниками – провідної діяльності в цьому віці. Депривація провідної діяльності може спричинити серйозні особистісні девіації. Таким чином, розвиток емпатії є необхідною умовою для адекватного становлення та соціалізації особистості.

5.3. Взаємозв'язок розвитку емпатії і ціннісно-потребової сфери

Вище було зазначено, що Я-динамічне і Я-ідеальне високоемпатійних та низькоемпатійних юнаків та дівчат мають значні відмінності. Вибудовуючи ці образи, особистість орієнтується на власні потреби і цінності. Таким чином, можна припустити, що особливості розвитку емпатії, цінностей і потреб мають зумовлювати

якісні зміни самосвідомості у ранньому юнацькому віці. У зв'язку з цим проаналізуємо ієрархічну структуру потреб і цінностей респондентів раннього юнацького віку з метою виявлення впливу емпатії на формування потребової і ціннісної сфер особистості, які є невід'ємними компонентами особистісного самовизначення.

Досліджуваними були 273 особи: учні 10 – 11 класів середніх загальноосвітніх шкіл, навчальних закладів нового типу і студенти перших курсів Житомирського державного педагогічного університету та Житомирської філії Європейського університету.

У ході дослідження використано низку відповідних його завданням методик [273]. За методикою діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері О.Ф. Потьомкіної виявлялися соціально-психологічні установки особистості в мотиваційно-потребовій сфері.

Для визначення ієрархічної структури потребової сфери було застосовано методикку діагностики міри задоволення основних потреб особистості. Необхідно було розмістити 15 тверджень в ієрархічному порядку відповідно до спадання їх значущості для досліджуваних. Основні потреби були визначені згідно з ієрархічною системою потреб особистості А. Маслоу: матеріальні потреби; потреби в безпеці; соціальні потреби (потреби у спілкування, любові); потреби у визнанні (в повазі); потреби в самореалізації.

За методикою М. Рокіча виявлялися ціннісні орієнтації школярів та студентів: а) термінальні – переконання в тому, що певна кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути, та б) інструментальні – переконання в тому, що деякий засіб дії чи якість особистості мають перевагу в будь-якій ситуації. Така диференціація відповідає традиційному поділу на цінності-цілі та цінності-засоби.

З метою доведення взаємозв'язку показників емпатії і виділених шкал у дослідженні ціннісно-потребової сфери обраховували відповідні коефіцієнти лінійного кореляційного зв'язку Пірсона (r_p).

Дослідження соціально-психологічних установок в мотиваційно-потребовій сфері старшокласників та першокурсників показало, що у ранньому юнацькому віці це вже досить сформована система, яка практично не зазнає змін протягом цього онтогенетичного періоду. Загалом міра значущості альтруїзму для молоді склала 5,10 бала, егоїзму – 4,76, прагнення до влади – 4,34, орієнтація на гроші – 3,56 із 10 можливих. В ієрархії соціально-психологічних установок юнаків та дівчат не знайдено суттєвих гендерних відмінностей.

Заслуговують на увагу результати дослідження основних потреб особистості в ранньому юнацькому віці. Для більшості юнаків та дівчат найбільш значущою потребою є потреба в безпеці. Винятком є випускники шкіл, для яких вона поступається перед потребою у визнанні. Адже вони спочатку мають добитися визнання у вчителів шкіл, а згодом – в екзаменаторів вищих навчальних закладів, до яких вони будуть вступати.

Незадоволення у багатьох юнаків та дівчат потреби в безпеці, очевидно, можна пояснити віковими особливостями та специфікою соціальної ситуації розвитку цього періоду. Інтенсивний пошук его-ідентичності, сенсу життя, налагодження інтимно-особистісних стосунків, критична переоцінка системи цінностей породжує тривожні переживання та невпевненість у деяких молодих людей.

Третє місце, після потреби в безпеці і визнанні, займають соціальні потреби. Дійсно, юнацтво, порівняно з підлітками, стає більш інтровертованим і вибіркоким у міжособистісних стосунках.

Передостаннє місце в ієрархії потреб молодих людей займає потреба в самореалізації. Пошук ідентичності, усвідомлення себе суб'єктом власної життєдіяльності обумовлює актуалізацію цієї потреби у молоді раннього юнацького віку.

Останнє місце в ієрархії основних потреб займають матеріальні потреби. Відчуття найбільшої задоволеності матеріальних потреб, очевидно, обумовлено такою віковою особливістю ранньої юності, як прагнення до романтизму та певною інфантильністю сучасного юнацтва (зазвичай, батьки забезпечують матеріальні потреби своїх дітей).

Зовсім іншу картину ми отримали внаслідок порівняльного аналізу ієрархії потреб високо- та низькоемпатійного юнацтва. Для молодих людей з високорозвинутою емпатією домінуючими є соціальні потреби, а найменш значущими – потреби у визнанні. У низькоемпатійних юнаків та дівчат потреба у визнанні займає третє місце в ієрархії основних потреб, перше ж місце належить потребі в безпеці, останнє – соціальним потребам. У середньоемпатійних молодих людей соціальні потреби займають друге місце.

Таким чином, вивчення основних потреб емпатійного юнацтва підтвердило їх спрямованість на інших людей, на взаємодію та спілкування з ними.

Виявилися також відмінності в соціально-психологічних установках юнаків та дівчат з різним рівнем розвитку емпатії. *Загалом у високоемпатійних молодих людей домінує спрямованість на альтруїзм, а в низькоемпатійних – на егоїзм. Найменш вираженою у високоемпатійного юнацтва є орієнтація на гроші, а в низькоемпатійного вона є домінуючою.*

Якісний аналіз взаємозв'язку емпатії з мотиваційно-потребовою сферою особистості доповнимо кількісним. Результати

кореляційного зв'язку між показниками емпатії, потребами та соціально-психологічними установками в мотиваційно-потребовій сфері особистості подані в табл. 5.12.

Таблиця 5.12

**Взаємозв'язок між показниками емпатії та потребами
особистості**

Потреби	Юнаки	Дівчата	Загалом
альтруїстична спрямованість	0,234**	0,216**	0,169**
егоїстична спрямованість	-0,236**	-0,167*	-0,161**
потреба у владі	-0,155	-0,115	-0,093
орієнтація на гроші	-0,232**	-0,171*	-0,158**
матеріальні	0,112	-0,033	0,048
в безпеці	-0,072	-0,045	-0,056
соціальні	0,094	0,112	0,116
у визнанні	-0,186*	-0,025	-0,117
у самореалізації	-0,142	0,126	-0,052

Наявність статистично значущого позитивного кореляційного зв'язку між емпатійністю та альтруїстичною спрямованістю ($r_p = 0,169$; $p \leq 0,01$) і негативного зв'язку між нею й егоїстичною спрямованістю ($r_p = -0,161$; $p \leq 0,01$) та орієнтацією на гроші ($r_p = -0,158$; $p \leq 0,01$) свідчить про те, що емпатія є одним із чинників розвитку альтруїстичної спрямованості, а її відсутність чи недорозвиненість – егоїстичної спрямованості та орієнтації на гроші.

Не виявлено статистично значущого зв'язку між емпатією та вагою і мірою задоволення основних потреб молодих людей. Слід відзначити лише деякі гендерні відмінності у цих зв'язках. У юнаків міра вагомості потреби у визнанні має негативний кореляційний зв'язок з показниками їх емпатії. Отже, чим нижчий рівень розвитку емпатії у хлопців, тим більше їм не вистачає визнання з боку оточуючих. Очевидно, з одного боку проявляючи співчуття до людей, адекватно реагуючи на їх внутрішній світ, високоемпатійним юнакам вдається швидше порівняно з низькоемпатійними завоювати визнання у референтних та інших особистостей. З іншого боку – низькоемпатійні юнаки можуть переживати потребу у визнанні більш гостро порівняно з низькоемпатійними ровесниками. Цікавим є те, що емпатійність юнок фактично не впливає на задоволення їх потреби у визнанні іншими.

Протилежні тенденції маємо у зв'язках між емпатією та показниками потреби в самореалізації у дівчат та хлопців. Чим вище розвинута емпатія в дівчини, тим більш значущою є для неї потреба в особистісному самовизначенні, самоактуалізації та самореалізації і тим важче їй задовольнити цю потребу. Можна припустити, що труднощі у задоволенні потреби в самореалізації високоемпатійних дівчат зумовлені їх високим рівнем домагань, критичною самооцінкою, складною життєвою перспективою і високоморальним Я-ідеальним, а також (і це, напевно, є основним) упевненістю, що високі досягнення можливі лише за умови маскулінізації (репрезентації чоловічих якостей: активності, жорсткості, прямолінійності, сили тощо). Чуйність таких юнок вступає в суперечність з їх образом успішної жінки.

Високоемпатійні хлопці не мають таких проблем. Чим більш емпатійним є юнак, тим легше він задовольняє потребу в

самореалізації, визнанні. Ці результати підтверджують наші дослідження акмеогенезу емпатії (див. п. 4.5). Там ми визначили, що *емпатія більшою мірою сприяє успіху в професійній, зокрема управлінській, діяльності чоловікам, ніж жінкам.*

Зрозумілою є наявність позитивного зв'язку емпатії з мірою значущості та задоволення соціальних потреб юнацтва. Дійсно, високоемпатійні дівчата і юнаки більше потребують і є адекватнішими в інтимно-особистісному та міжособистісному спілкуваннях порівняно з низькоемпатійними.

З метою доповнення й уточнення досліджень взаємозв'язку емпатії та системи потреб і орієнтацій молоді нами вивчалася роль емпатії в становленні її ціннісної сфери. Досліджували та порівнювали два класи цінностей: цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні) у високо-, середньо- та низькоемпатійних юнаків та дівчат.

Аналіз результатів дослідження показав, що у високоемпатійних особистостей домінують такі термінальні цінності, як «здоров'я», «щасливе сімейне життя», «наявність друзів», «свобода» і «матеріально забезпечене життя». У середньоемпатійних респондентів ієрархія цих цінностей є наступною: «наявність друзів», «здоров'я», «щасливе сімейне життя», «свобода» і «життєва мудрість». Для піддослідних з низьким рівнем розвитку емпатії найбільш важливими є «здоров'я», «матеріально забезпечене життя», «наявність друзів», «цікава робота» і «розвиток». Слід зазначити, що найменш вагомими цінностями юнаків та дівчат з високим рівнем розвитку емпатії є «суспільне визнання» і «продуктивне життя».

Показовим є те, що для всіх молодих людей найбільш значущою цінністю є «здоров'я». Очевидно, такі результати зумовлені негативними наслідками Чорнобильської катастрофи та

погіршенням екології країни, її лідерством з темпів поширення СНІДу, дитячої смертності тощо.

Найвагоміші цінності високо- і середньоемпатійної молоді є схожими. Досліджувані обох груп прагнуть до щасливого сімейного життя, свободи і хочуть мати гарних друзів. Проте більша частина високоемпатійних молодих людей порівняно з середньоемпатійними насамперед орієнтована на сімейне життя, а потім – на друзів. Якщо у високо- та середньоемпатійних юнаків і дівчат основні термінальні цінності пов'язані з інтимно-особистісним спілкуванням, то їх низькоемпатійні ровесники мають егоцентричну спрямованість: «здоров'я» і «матеріально забезпечене життя».

Аналізуючи найменш вагомі термінальні цінності високоемпатійної молоді, ми отримали підтвердження описаним вище дослідженням: *високоемпатійна особистість майже байдужа до суспільного визнання. У високоемпатійної особистості в онтогенезі швидше розвивається самосвідомість. У зв'язку з цим у неї раніше за інших формується постконвенційна мораль, відповідно до якої людина здійснює вчинки, орієнтуючись на власні почуття, переконання і принципи, а не на соціальні норми та очікування. Водночас уміння співчувати та поділяти радість оточуючих дає можливість емпатійним людям мати від них більші повагу і визнання, ніж решті їх ровесників.*

Уточнити роль емпатії в системі ціннісних орієнтацій сучасної молоді нам допомогло виявлення кореляційних зв'язків між показниками емпатії та термінальних цінностей досліджуваних. Коефіцієнти кореляції Пірсона подані в таблиці 5.13.

Таблиця 5.13

Взаємозв'язок міри розвитку емпатії сучасних юнаків та дівчат з показниками рангів термінальних цінностей

Цінність	r_p		
	Юнаки	Дівчата	Загалом
Активне діяльне життя	-0,021	0,121	0,101
Життєва мудрість	-0,192*	-0,058	-0,081
Здоров'я	-0,058	-0,008	-0,008
Цікава робота	0,089	0,011	0,076
Краса природи і мистецтва	0,089	0,114	0,078
Кохання	-0,160	-0,065	-0,120*
Матеріально забезпечене життя	0,186*	0,035	0,114
Наявність друзів	-0,123	-0,121	-0,121
Суспільне визнання	-0,018	-0,076	-0,076
Пізнання	0,201*	-0,073	0,021
Продуктивне життя	-0,033	0,072	0,112
Розвиток	0,052	0,107	0,123*
Розваги	-0,029	0,174*	0,041
Свобода	0,005	0,114	0,116
Щасливе сімейне життя	-0,158	-0,114	-0,182**
Щастя інших	-0,059	-0,193*	-0,184**
Творчість	0,078	0,093	0,095
Впевненість у собі	-0,091	-0,012	-0,114

Аналіз статистичних результатів свідчить про те, що емпатія у ранньому юнацькому віці має негативний значущий зв'язок з конкретними цінностями «щасливе сімейне життя» ($r_p = -0,182$; $p \leq 0,01$), «кохання» ($r_p = -0,120$; $p \leq 0,05$) та більш абстрактною цінністю – «щастя інших» ($r_p = -0,184$; $p \leq 0,01$). Отже, чим більш розвинуто емпатію має особистість, тим більш вагомими є для неї названі цінності і тим менший ранг вона їм присвоює.

Таким чином, сучасні молоді люди з високорозвиненою емпатією порівняно з низькоемпатійними краще відрефлексовують значущість для їхнього адекватного самовизначення й самореалізації коханої людини, щасливого сімейного життя, а також потреби в благополуччі близьких людей, українського народу і всього людства загалом.

На перший погляд, неочікуваним виявився позитивний достовірний зв'язок між рангами цінності «розвиток» та показниками емпатії досліджуваних ($r_p = 0,123; p \leq 0,05$). Проте поглиблений аналіз ціннісно-сислової сфери сучасного юнацтва в результаті додаткових індивідуальних бесід показав, що для високоемпатійних юнаків і дівчат праця над собою, постійне фізичне і духовне удосконалення не є самоціллю. Воно є природним наслідком гуманістично спрямованої діяльності, засобом максимальної реалізації своїх потенцій з метою служіння людям.

У юнок показники емпатії мають статистично значущий зв'язок лише з рангами двох термінальних цінностей: негативний – із «щастям інших», позитивний – із «розвагами». Отже, чим розвинутішою є емпатія у дівчат, тим більше вони готові брати на себе певні зобов'язання, переймаються розвитком і вдосконаленням інших людей, їх добробутом та тим менше прагнуть до приємної, легковажної, безтурботної трати часу.

Як уже зазначалося вище, *роль емпатії в особистісному розвитку чоловіків є дещо більшою порівняно з жінками*. У хлопців показники емпатії мають три достовірних зв'язки з рангами термінальних цінностей: негативні – з «життєвою мудрістю» ($r_p = -0,192; p \leq 0,05$) та позитивні – з «матеріально забезпеченим життям» ($r_p = 0,186; p \leq 0,05$) і «пізнанням» ($r_p = 0,201; p \leq 0,05$). Уміння відчувати стан іншої людини, відображати і розуміти її

внутрішній світ обумовлює більш зрілі судження, здоровий глузд, швидке збагачення життєвого досвіду високоемпатійних юнаків порівняно з низькоемпатійними. Ми ще раз переконалися, що *високоемпатійна людина в ранньому юнацькому віці швидше досягає особистісної зрілості, его-ідентичності, ніж низькоемпатійна*. Низькоемпатійні юнаки бачать шлях власного самовизначення через пізнання, можливість поглиблення освіти, розширення світогляду, інтелектуального розвитку, а також через відсутність матеріальних труднощів.

Високий, хоча й статистично незначущий, зв'язок існує між рівнем розвитку емпатії у хлопців і рангом цінності «кохання». Цікаво, що у дівчат такий зв'язок майже відсутній. Отже, *для сучасних емпатійних хлопців інтимно-особистісне спілкування має велике значення, хоча традиційно це вважається прерогативою жінок*.

При визначенні значущих інструментальних цінностей досліджувані проявили найбільшу однаковість у наділенні першими рангами наступні особистісні характеристики: «життєрадісність», «незалежність», «тверда воля», «виконавчість», «раціоналізм», «охайність». Ієрархічна структура ціннісної сфери високоемпатійного юнацтва дещо відрізняється від ціннісної ієрархії загальної вибірки. Для високоемпатійної молоді найважливішими серед цінностей-засобів є «чесність», «вихованість», «чуйність», а найменш вагомими – «раціоналізм», «ефективність у справах», «освіченість». Низька оцінка емпатійними молодими людьми раціоналізму свідчить про те, що їм вдається знайти оптимальний вихід із ситуації внаслідок інтуїції, а не лише в результаті логічного мислення. Вони здатні найадекватніше розв'язувати проблеми завдяки власній сензитивності, а не обдуманого, раціонального

рішення. Високоемпатійні особи не проти й широти знань, високої загальної культури та продуктивності в праці.

Застосування статистичного методу обробки результатів дослідження дозволило визначитися і в гендерних особливостях ціннісної сфери осіб з різним рівнем розвитку емпатії та з роллю останньої в становленні системи інструментальних цінностей у ранньому юнацькому віці (див. табл. 5.14).

Як бачимо з таблиці, статистично значущих взаємозв'язків між емпатією та цінностями-засобами виявлено небагато.

Позитивний значущий зв'язок між рівнем розвитку емпатії сучасної молоді та показниками рангів цінності «раціоналізм» ($r_p = 0,120; p \leq 0,05$) ще раз підтвердив наші припущення, що низькоемпатійна особистість прагматична, спрямована на індивідуалістичні цінності. Недорозвинутість чутливості, адекватного сприймання ситуації вона компенсує вмінням прагматично і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення.

Спостерігаються і тенденції впливу емпатії на розвиток і становлення таких моральних якостей, як вихованість, чесність. Знову виявлено гендерні відмінності у взаємозв'язках між показниками емпатії та інструментальними цінностями. У дівчат не встановлено жодних статистично значущих зв'язків між ними. Досить високий, проте незначущий зв'язок отримано між показниками емпатії та рангами цінності «вихованість». Очевидно, емпатійні юнки розглядають чуйність, співчуття як прояв гарних манер чи етичних норм.

Таблиця 5.14

Взаємозв'язок рівня розвитку емпатії сучасних юнаків та дівчат з показниками рангів інструментальних цінностей

Цінність	r_p		
	Юнаки	Дівчата	Загалом
Охайність	-0,036	-0,004	-0,025
Вихованість	0,013	-0,160	-0,114
Життєрадісність	-0,112	0,023	-0,024
Виконавчість	0,036	-0,015	-0,023
Незалежність	0,012	0,037	0,037
Непримиренність до недоліків в собі та в інших	-0,036	0,037	0,014
Освіченість	0,190*	0,152	0,161**
Відповідальність	0,121	-0,119	0,049
Раціоналізм	0,115	0,025	0,120*
Самоконтроль	-0,025	0,011	-0,006
Сміливість у відстоюванні своєї думки	0,037	0,025	0,039
Тверда воля	-0,048	0,012	-0,002
Терпимість	-0,037	-0,023	-0,092
Широта погляду	-0,013	-0,025	-0,021
Чесність	-0,025	-0,072	-0,083
Ефективність у справах	0,312**	0,012	0,101
Чуйність	-0,191*	-0,025	-0,115
Високі запити	-0,048	0,058	0,035

У хлопців, як і за розгляду термінальних цінностей, знайдено три статистично значущі взаємозв'язки показників емпатії з величиною рангів, на які вони ставили інструментальні цінності: негативний «чуйність» ($r_p = -0,191$; $p \leq 0,05$) та позитивні – «освіченість» ($r_p = 0,190$; $p \leq 0,05$) і «ефективність у справах» ($r_p = 0,312$; $p \leq 0,01$).

Таким чином, розвинута емпатійність у хлопців обумовлює вагомість для них альтруїстичних цінностей, а нерозвинута – цінностей справи та індивідуалістичних цінностей.

Підсумуємо дослідження місця емпатії в структурі ціннісно-потребової сфери сучасної молоді, а також знаходження взаємозв'язку між рівнем розвитку емпатії та рангами термінальних і інструментальних цінностей.

У ранньому юнацькому віці ціннісно-потребова сфера відіграє значну роль у якісних трансформаціях самосвідомості особистості в процесі особистісного самовизначення та пошуку сенсу життя. Одним із вагомих чинників розвитку феноменальності та структури ціннісно-потребової сфери особистості є її емпатійність.

Спостерігаються як загальні, так і гендерні відмінності у розвитку ціннісно-потребової сфери молоді людини залежно від рівня розвитку у неї емпатії. Розвинута емпатія обумовлює альтруїстичну спрямованість особистості, актуалізує її соціальні потреби, сприяє розвитку гуманістичних життєвих принципів-цілей («щастя інших», «щасливе сімейне життя», «кохання») та особистісних якостей, що забезпечують успішну міжособистісну взаємодію («чуйність», «чесність», «вихованість»). Малорозвинута емпатія обумовлює егоїстичну спрямованість особистості, орієнтацію на гроші, актуалізує потребу у визнанні, індивідуалістичні цінності («саморозвиток», «раціоналізм») та цінності професійного самовизначення («ефективність у справах», «освіченість»).

Емпатія більшою мірою детермінує розвиток ціннісно-потребової сфери у хлопців порівняно з дівчатами. Розвинута емпатія юнаків обумовлює їх альтруїстичну спрямованість, такі принципи-цілі, як «мудрість» і «кохання», та особистісні якості, спрямовані на ефективне міжособистісне спілкування, – «чуйність» та

«життєрадісність». У дівчат високорозвинена емпатія обумовлює розвиток альтруїстичної спрямованості, гуманістичних («щастя інших») та етичних («вихованість») цінностей.

Малорозвинена емпатія юнаків детермінує їх егоїстичну спрямованість, орієнтацію на гроші, потребу у визнанні, такі конкретні принципи-цілі, як «матеріально забезпечене життя», «пізнання» та цінності «самоствердження» і професійного самовизначення («ефективність у справах», «освіченість»). У дівчат малорозвинена емпатія детермінує егоїстичну спрямованість, орієнтацію на гроші та розваги.

5.4. Сім'я як вагомий культурогенний фактор актуалізації та розвитку емпатії

З першої миті свого існування людина долучається до світу культури. Свідомість дитини розвивається в середині культурного цілого, в якому накопичено гігантський загальнолюдський досвід діяльності, світосприймання, спілкування і взаємодії.

У первісних суспільствах, до моменту виокремлення сім'ї, передача традицій, норм, обрядів, догляд і виховання дітей належала всій общині. З виникненням сім'ї присвоєння культурного досвіду, особливо на ранніх етапах онтогенезу, почало опосередковуватися сім'єю: батьківською поведінкою, ставленням батьків до світу, людей та власних дітей.

У результаті культурно-історичного розвитку збагачувалася «колективна свідомість», яка, у свою чергу, трансформувалась в індивідуальні свідомості людей. Народи, епохи, держави змінювали один одного, спричиняючи дедалі більшу диференціацію в етичних нормах, традиціях, цінностях різних народів, етносів, держав, рас.

Однак, незважаючи на індивідуальні відмінності кожної культури, кроскультуральні психологи, такі, як Гаррі Тріандіс, Річард Бріолін та Гаррі Гуй (Harry Triandis, Richard Brislin, C. Harry Hui, 1988; H. Triandis, 1994) виділяють два основні типи культур – індивідуалістичні та колективістські. У своїх дослідженнях вони показують, яким чином закладений у культурі індивідуалізм (або колективізм) впливає на Я-концепцію особистості, її соціальні взаємозв'язки, виховання дітей [205, с. 250]

Дійсно, всі існуючі культури на Землі розділилися на два полюси. На першому полюсі – країни Азії, Південної Америки і країни третього світу, де переважає і цінується колективізм. Найвищий пріоритет люди з цих країн приписують благополуччю, устремлінням, цінностям тих груп, до яких вони належать, – сім'ї, клану, фірмі, підприємству, державі. Японія є яскравим прикладом високорозвиненої держави з колективістськими цінностями. У колективістських культурах насамперед цінується групова згуртованість. Суспільні зв'язки зумовлюють поведінку людини і допомагають знайти власну ідентичність, яку можна назвати не «Его-ідентичність», а «Ми-ідентичність» чи, іншими словами, взаємозалежне Я. У сім'ях і школах, які належать до таких культур, прищеплюють дітям колективістські цінності і цінність взаємодопомоги, поваги до старших. В африканських племенах і в наші дні община відіграє велику роль у вихованні всіх дітей.

Колективістська культура передбачає, що в трудових колективах працівники мають уникати конфліктів. «Цінуючи соціальну солідарність, люди намагаються підтримувати гармонію, демонструючи взаємну повагу і дозволяючи іншим «зберегти обличчя». Вони уникають конфронтації, стримують пориви відкритості і самовихваляння. Вони намагаються обходити гострі

теми, рахуватися з іншими і проявляти скромність і смиренність. Люди допомагають один одному і пам'ятають, хто допомагав їм» [205, с. 252].

На другому полюсі – країни Північної Америки та Європи, для яких характерні цінності індивідуалізму. В індивідуалістичних культурах перевага надається самостійності та особистому благополуччю на шкоду соціальній ідентичності. У західній літературі, в засобах масової інформації культивується впевненість у собі, рішучість, жорсткість і вміння будь-якими способами задовольнити власні інтереси, незважаючи на соціальні очікування, а то й на протипагу їм.

У більшості сімей таких країн батьки зразу ж після народження дитини починають виховувати у неї незалежність і самостійність. Дитина спить у своєму ліжечку, часто в окремій кімнаті, за нею доглядає нянечка. Школа продовжує прищеплювати індивідуалістичні цінності: вчить самостійно думати, досягати власних цілей, визначатися у своїх переконаннях і цінностях. Юнацтво прагне швидше покинути свою сім'ю і стати повністю незалежним.

На протипагу колективістським культурам, де є традиція багатопоколінних сімей, в індивідуалістичних культурах у сім'ї живуть, як правило, лише батьки і діти. У результаті такого виховання розвивається незалежне, з егоцентричною спрямованістю Я.

Західні психологи вважають, що знайти власну ідентичність – це визначитися в усіх можливих Я і вірити у власні сили. Однак «невтримний індивідуалізм» є чинником різкого зростання в західних країнах депресії, коли людина переживає

«екзистенційний» вакуум або усвідомлює, що у неї не існує жодної прив'язаності.

Сім'я, яка є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, основним інститутом соціалізації особистості, передає від покоління до покоління не лише генетичний код, а й індивідуалістичні або колективістські соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї. *Очевидно, при вихованні незалежного егоцентричного Я не можуть актуалізуватися і розвиватися емпатійні якості особистості. Вона не здатна на глибокі емпатійні стосунки в соціумі. І, навпаки, при формуванні взаємозалежного Я в умовах взаємодопомоги розвивається емпатійність.*

Окремо необхідно розглянути особливості культури і культурних цінностей мешканців пострадянських країн. У радянські часи інтенсивно культивувалася колективістська ідеологія. Превалювали цінності держави, партії, трудового колективу, а також віртуальні комуністичні цінності над особистими. Слова популярної радянської пісні «...раньше думай о Родине, а потом о себе» яскраво ілюструють такий підхід. Індивідуальність радянської людини розчинялася в ідентифікації з «радянським народом». Основним завданням школи було виховання патріотизму, колективізму, віри у світле майбутнє та гуманістичні цінності. Таке виховання мало свої позитивні й негативні моменти. Позитивним було те, що у дітей розвивалися патріотичні та гуманні почуття, готовність до взаємодопомоги, «почуття ліктя», доброзичливість і оптимізм. Негативними наслідками такого виховання було нівелювання індивідуальності, креативності, почуття власної відповідальності тощо.

Після розвалу Радянського Союзу і його ідеології люди втратили почуття захищеності і свої ідеали. Виросло так зване «втрачене покоління», яке розвивалося в епоху змін, в епоху руйнування старих і несформованих нових цінностей, ідеалів, переконань. Сучасне підростаюче покоління вже не такою мірою відчуває розгубленість, нестабільність своїх батьків, ніж їхні попередники. Проте макросоціум атакує їх ілюзорними цінностями індивідуалістичної культури.

Сучасне українське суспільство, як ніколи раніше, відчуває і переживає суперечності дихотомій добра і зла, стабільності і хаосу, гуманізму та індивідуалізму. Лише сім'ї, де батьки мають зрілий вік або ж у яких живе кілька поколінь, можуть бути як берегинею кращих старих традицій, стосунків, ідеалів, так і носіями командно-адміністративних методів впливу на іншого. Водночас усі українські родини підлягають негативному впливу кризових явищ нашої країни.

У зв'язку з цим дослідження сім'ї як одного з основних факторів соціалізації дитини і розвитку її особистості є надзвичайно актуальним.

Порівняно з іншими соціальними інститутами сім'я має певні особливості, що істотно впливають на становлення особистості дитини, її ознайомлення та інтеріоризацію здобутків культури. Назвемо основні з цих особливостей:

- наявність у сім'ї всіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через сімейні функції. У результаті цього сім'я формує власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства чи окремих його соціальних верств;

- включеність дитини в сім'ю з дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про те, що таке добро і зло, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи;
- переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові і симпатії, створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне «зараження». При цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і оточенням.

Водночас найбільш важливою обставиною для психічного і морального розвитку дитини є те, що спілкування в родині будується на основі шлюбних і родинних взаємостосунків, які породжують цілий спектр інтимно-емоційних, глибоко особистих, потаємних і задушевних зв'язків. Вони характеризуються такими духовними цінностями, як подружня, батьківська, синівська (дочірня) любов і прихильність, що виникли в результаті органічного злиття біологічного і соціально-психологічного факторів у житті людини. Таким стосункам більшою мірою, ніж іншим, властиві глибокий особистісний контакт, сердечність, солідарність, щирість, довіра, емпатія, чуйність і турбота одне про одного, які відіграють незамінну роль у формуванні особистості.

Чинником безлічі вад може стати і нерозумна батьківська любов, що виступає у формі надмірної опіки, догоди капризам дітей, потуранню їх егоїстичним проявам чи поблажливості щодо серйозних провин дітей та їх всепрощення. Гіперопікування батьків пригнічує в дитині особистість, притупляє її розум і волю, робить її безініціативною, несамостійною у думках і справах. Задоволення кожного бажання сина чи дочки, що часто пов'язано з

відмовою батьків собі у найнеобхіднішому, сприяє розвитку в них уявлення про свою винятковість, формує нездорові потреби, небажання рахуватися з потребами інших членів родини, а в кінцевому рахунку — з потребами навколишніх, інтересами суспільства. Непомітно, поступово відбувається невблаганний процес руйнації особистості: формування утриманства, егоїзму, споживацького ставлення до життя. Зростаючи егоїстами, такі діти, як правило, не пристосовані до життя, праці, а коли стають дорослими, шукають легких шляхів у житті і тим самим вступають у протиріччя із суспільством, законом.

Соціальна неповноцінність людини — продукт нерозумної батьківської любові — це не тільки суспільна, але й серйозна особиста проблема, що згодом буде сприйматися все гостріше: розбещену дитину частіше підстерігають розчарування в житті. Їй набагато важче увійти в товариство однолітків, у трудовий колектив. У неї більше шансів бути відкинутою, незрозумілою і небажаною для навколишніх, що може нанести їй важкі психічні травми.

Внутрішньосімейні стосунки — найсильніший специфічний виховний фактор і водночас дуже вразливе у виховному розумінні місце родини, «її ахіллесова п'ята» у разі, якщо емоційні контакти родини деструктивні, мають негативний характер. У такому випадку родина не тільки втрачає переваги високорозвинутої групи, але й виявляється тим мікросередовищем, що переломлює, змінює, спотворює і затримує позитивний суспільний вплив на особистість.

Таким чином, сім'я, особливості взаємодії батьків і дитини багато в чому забезпечують чи унеможливають успіхи дитини на подальших етапах її розвитку. Розрізняють сім'ї зі сприятливим і несприятливим психологічним кліматом.

Сім'ї зі сприятливим психологічним кліматом характеризуються згуртованістю, доброзичливістю і водночас високою вимогливістю подружжя один до одного, відповідальністю, почуттям захищеності й емоційної задоволеності стосунками в сім'ї. Важливим показником сприятливого сімейного психологічного клімату є прагнення членів родини до спільного розв'язання сімейних проблем, проведення дозвілля. Водночас така родина відкрита для широких соціальних контактів.

Сім'ї з несприятливим психологічним кліматом характеризуються, насамперед, напруженістю чи навіть конфліктністю міжособистісних стосунків. Члени сім'ї негативно ставляться один до одного, їм властиве почуття незахищеності, емоційного дискомфорту від перебування в сім'ї.

Таким чином, винятково важливими для розвитку особистості дитини є дві пари ознак, які визначають поведінку батьків: прийняття (тепло, любов) і неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, а також терпимість (саможітність, воля) і стримування (контроль), що визначають, який тип контролю і дисципліни переважає в сім'ї.

За умови прийняття дитини батьками основними засобами виховання є увага і заохочення. Батьки орієнтовані, насамперед, на виокремлення позитивних якостей дитини, задоволені спілкуванням з нею, сприймають її такою, якою вона є. При неприйнятті основними засобами виховання є суворість і покарання. Батьки не сприймають своїх дітей такими, якими вони є, виокремлюють у них насамперед негативні риси, не отримують задоволення від спілкування з ними, інколи виявляють ворожість.

Численними дослідженнями доведено перевагу першого підходу до виховання дітей. Дитина, яка позбавлена любові, має менше

можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми. Вивчення особистостей людей, які страждають на невротичні розлади, відчувають труднощі у спілкуванні та професійній діяльності, свідчить про те, що всі ці явища набагато частіше проявляються у людей, яким у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

Можна послатися в цьому зв'язку на вивчення групи злочинців, у яких жорстокість була головною рисою характеру і поведінки. Причиною її появи, як з'ясувалося, були холодні відносини в родині в ранньому дитинстві (до 3 років) [210].

Намагаючись якимось пристосуватися до важкої ситуації, уникнути жорстокості старших, діти змушені шукати хибні засоби самозахисту. Неправду, хитрість, лицемірство вони вважають найбільш придатними засобами для самозахисту. Цим же, мабуть, пояснюються і випадки невмотивованої жорстокості деяких підлітків до сторонніх людей, що при відсутності корекції може закріпитися як одна з домінуючих рис особистості. Згодом ці риси стають стійкими якостями дитячого характеру, а надалі — основою пристосовництва, низькості, безпринципності тощо.

Недоброзичливість або неуважність, жорстоке ставлення батьків до дітей викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що спрямовується зовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків, а й проти сторонніх людей) або всередину і виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі тощо [169, с. 106 – 109].

І хоча важко однозначно виявити зв'язок між конкретними властивостями особистості дитини та особливостями її батьків або ж із методами їхнього виховання, проте така залежність існує. При цьому різні сфери розвитку дитини пов'язані з різними проявами

сімейних взаємин. Так, дослідники Ф.О. Кован і К.П. Кован [164] виявили, що когнітивний розвиток дитини найбільшою мірою корелює з особливостями її навчання у процесі спілкування в системі «батьки — дитина», а поведінкова сфера найбільшою мірою пов'язана зі ставленням батьків один до одного.

Вплив батьків на формування особистості відчувається вже з перших років життя. Глибоко особистісна, задушевна атмосфера родини — та арена, де в дитини формується здатність до співпереживання, почувати як засмучення і біль, так і радість іншого як свої власні. «Тонкість відчуття людини, емоційна сприйнятливість, вразливість, чуйність, чутливість, співпереживання, проникнення в духовний світ іншої людини,— писав В.О. Сухомлинський,— усе це досягається насамперед у родині, у взаєминах з рідними. Отут потрібно шукати емоційно-естетичний корінь шляхетної духовної потреби в людині» [352, с. 195]. Соціальна значущість цих якостей полягає в тому, що їх прояв не обмежується рамками родини, взаєминами з батьками. Вони переносять їх не тільки на рідних і близьких, а й на інших людей.

Конфліктна атмосфера в родині пояснює ту, здавалося б, парадоксальну ситуацію, коли (і не так уже рідко) «важкі» діти зростають у родинях з гарними матеріальними умовами і високою культурою батьків (у тому числі й педагогічною), і навпаки, коли в бідних родинях, у батьків з низьким матеріальним добробутом, виростають гарні діти. Річ у тім, що ні матеріальні умови благополучної родини неповнолітнього, ні культура, ні навіть педагогічні знання батьків не спроможні компенсувати виховний негатив стресової, напруженої атмосфери родини.

До старших класів стиль взаємин з батьками давно вже склався, і «скасувати» ефект минулого досвіду неможливо. Щоб зрозуміти взаємини старшокласника з батьками, необхідно знати, як змінюються з віком функції цих стосунків і пов'язані з ними уявлення школяра. В очах дитини мати і батько виступають у декількох «іпостасях»: як джерело емоційного тепла і підтримки, без яких вона почуває себе беззахисною і безпомічною; як влада, директивна інстанція, розпорядник благ, покарань і заохочень; як зразок, приклад для наслідування, втілення мудрості і кращих людських якостей; як старший друг і радник, якому можна довірити всі свої таємниці. Зіставлення цих функцій і психологічна значущість кожної з них з віком змінюється.

Перехід до підліткового віку характеризується глибокими змінами умов, які впливають на особистісний розвиток дитини і на характер міжособистісних стосунків. Центр фізичного і духовного життя школяра переміщується з домівки на зовнішній світ, переходить у середовище однолітків і дорослих.

Проте, незважаючи на це, підлітки дуже гостро реагують на взаємини батьків [3]. Вони намагаються розібратися в них, вносячи елемент пристрасності, найчастіше роблячи помилкові висновки, перебільшуючи дійсні розміри відхилень від норми. Там, де у взаєминах батьків панують брутальність, вульгарність, цинізм, безсердечність, байдужість, недовіра і неповага одне до одного, розвиток дітей відбувається з відхиленнями від норми. У таких умовах затьмарюються, а нерідко і зовсім втрачаються уявлення про світлі ідеали любові, дружби, які людина має засвоїти в ранньому віці на прикладі найближчих людей — батька і матері. У родині з узгодженими і гармонійними подружніми відносинами дитині наочно викладається приклад людської солідарності, турботи і

хвилювання одне про одного, поваги, уваги, чесності, вірності, довіри й інших високоморальних якостей. Іншими словами, у цих родинх наявні всі передумови для формування в дітей культури почуттів, високої моральності, гами колективістських, альтруїстичних рис. І, навпаки, у родинх, де панують брутальність, безтактність, неповага одне до одного, вульгарність і цинізм у відносинах батьків, дитина набуває негативний досвід цих відносин, що може закріпитися в її власному досвіді і виступати як стандарт у взаєминах з іншими людьми.

Згідно з наявними даними, вплив стилю батьківського ставлення до дітей на особливості їх психосоціального розвитку є дуже різноманітним. Вчені отримали досить переконливі докази того, що у дітей, які живуть у родинх з міцними, теплими контактами, поважним ставленням до дітей, активніше формуються такі якості, як колективізм, доброзичливість, уважність, здатність до співпереживання, самостійність, ініціативність, уміння розв'язувати конфліктні ситуації та ін. Їм властиве більш адекватне усвідомлення образу «Я», його цілісність, а отже, і більш розвинуте почуття людської гідності, уміння постояти за себе. Усе це робить їх комунікабельними, забезпечуючи високий престиж у групі однолітків.

У родинх з авторитарним ставленням батьків до дітей формування вищезгаданих якостей ускладнюється, стримується, спотворюється, а в ряді випадків стає неможливим.

Багато дослідників дійшли висновку, що особливості взаємозв'язку батьків і дітей закріплюються в їхній власній поведінці і стають моделлю в їхніх подальших контактах з оточуючими.

Зважаючи на те, що у підлітковому віці відбувається перебудова самосвідомості, критична переоцінка моральних цінностей, загострюються зовнішні і внутрішні суперечності в міжособистісних стосунках дітей з дорослими, дослідимо вплив батьківського ставлення на розвиток емпатії школярів, оскільки саме вона є одним із основних чинників розвитку просоціальної, гуманістичної спрямованості особистості.

Дослідження проводилося з підлітками 12 – 14 років. Загальна вибірка складала 59 чоловік, з них – 22 хлопці та 37 дівчат. Обрано середній підлітковий вік у зв'язку з тим, що в цей період найяскравіше проявляються всі особливості та суперечності цього віку, інтенсивно розвиваються взаємини з оточуючими, відбувається апробація методів, механізмів соціальної взаємодії, комунікативних умінь та відбір й інтеріоризація тих, що забезпечують успішні міжособистісні стосунки та соціально-психологічну адаптацію.

Для дослідження особливостей стосунків у сім'ї застосовувався адаптований нами тест-опитувальник батьківського ставлення О.Я. Варги та В.В. Століна [273]. Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів стосовно до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються у спілкуванні з ними, особливостей сприймання і розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків.

Ми вважаємо, що на розвиток особистості дитини більшою мірою впливає не суб'єктивна оцінка батьками свого ставлення до дитини, а сприймання і відчуття цього ставлення самою дитиною. Наше припущення підтверджується експериментальними дослідженнями, які показують, що сприймання дитиною батьківських установок з більшою достовірністю пояснюють розвиток її особистості, зокрема самооцінки дитини, ніж об'єктивна оцінка їх батьками [447]. Вагомість, значущість почуттів особистості до батьків

у формуванні її світосприймання влучно описав М.І. Козлов: «Усі наші почуття стосовно світу – це наші почуття до батька. А сумні і радісні почуття до оточуючих, у своїй основі, – почуття до тих, хто був поряд з твоєю колискою: до мами, бабусі, батька. До тих найрідніших тобі людей, з якими ти до цього часу в душі ведеш нескінченний діалог, з'ясовуєш стосунки і зважаєш на них Наше розуміння світу, в самій своїй основі, – відбиток наших стосунків з батьками [167, с. 16]».

У зв'язку з цим опитувальник був запропонований не батькам, а підліткам, щоб вони зі своєї позиції оцінили ставлення до них батьків. Опитувальник складається із 5 шкал: «прийняття-неприйняття», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

Шкала «Прийняття – неприйняття» відображає відчуття підлітками емоційного ставлення до них батьків. Низькі бали за цією шкалою свідчать про те, що підліток відчуває, що він подобається батькам таким, яким він є, що вони поважають його індивідуальність, симпатизують йому, прагнуть проводити з ним багато часу, схвалюють його інтереси й плани.

Високі бали за цією шкалою свідчать про те, що підліток відчуває, що батьки вважають його дитиною, не пристосованою до життя, невдахою. Їм здається, що їхня дитина не досягне успіху в житті через низькі здібності, невеликий розум, негативні схильності. Підліток часто з боку батьків відчуває злість, прикрість, роздратування, образу. Він вважає, що вони не довіряють йому і не поважають його.

Високі значення за шкалою «Кооперація» вказують на те, що підліток відчуває з боку батьків зацікавленість його справами і планами. Вони прагнуть у всьому допомагати йому, проявляють

співчуття, високо оцінюють інтелектуальні і творчі здібності, пишаються ним. Школярі також вважають, що батьки заохочують ініціативу і самостійність дитини, прагнуть бути з ними на рівних, довіряють їм, готові пристати на їхню позицію в спірних питаннях.

Низькі значення говорять про недостатню вираженість такого типу ставлення.

Шкала «Симбіоз» відображає відчуття підлітком міжособистісної дистанції у спілкуванні з батьками. Високі значення за цією шкалою свідчать, що підліток відчуває з боку своїх батьків прагнення до симбіотичних відносин з ним. Це означає, що він відчуває себе з батьками єдиним цілим, а вони прагнуть задовольнити всі його потреби, захистити від труднощів і неприємностей, постійно відчувають неспокій за нього. Школяру здається, що батьки вважають його маленьким і беззахисним, добровільно не дозволяють йому проявляти самостійність.

Низькі значення за цим показником свідчать про наявність оптимальної міжособистісної дистанції в спілкуванні з дитиною.

Шкала «Авторитарна гіперсоціалізація» відображає форму і напрямок контролю за поведінкою дитини. За високих значень за цим показником підліток відчуває авторитаризм у ставленні до нього з боку батьків. Він вважає, що батьки вимагають від нього беззастережної слухняності та дисципліни. Вони не в змозі прийняти його точку зору, намагаються у всьому нав'язати йому свою волю. За прояв свавілля суворо карають. Батьки пильно стежать за його соціальними досягненнями, вимагають від нього постійних успіхів. Підліток визнає, що батьки добре знають його звички, думки, почуття.

Низькі значення є показниками відсутності авторитаризму стосовно дитини.

Шкала «Маленький невдаха» відображає відчуття підлітком особливостей сприймання і розуміння батьками його особистості. За високих значень за цим показником підліток відчуває, що його батьки прагнуть приписати йому особисту і соціальну неспроможність, інфантилізувати його, бачать його молодшим порівняно з реальним віком. Його інтереси, захоплення, думки і відчуття видаються їм дитячими, несерйозними. Підлітку здається, що батьки сприймають його непристосованою, відкритою для негативних впливів людиною, не довіряють йому, їм прикро за його невміння, невдачі, вони прагнуть захистити від труднощів життя і суворо контролювати його дії.

Результати дослідження динаміки відчуття підлітками особливостей батьківського ставлення до них відображені в таблиці 5.15.

Особливості відчуттів підлітками батьківського ставлення відображають кризову ситуацію у стосунках з ними, негативна динаміка яких зростає з віком. Як видно, батьки неадекватно реагують на вікові особистісні трансформації їх дітей: прагнення бути дорослим, самостійним, незалежним та ін. Адже переважна більшість підлітків, особливо старших, відчуває з боку батьків неприйняття їх такими, якими вони є, відчуження, прагнення до симбіотичних стосунків, їх інфантилізацію, задоволення всіх їхніх потреб, вирішення замість них їхніх проблем, що призводить до авторитаризму. Зважаючи на гендерні відмінності у відображенні взаємин батьків і підлітків, можна констатувати, що хлопці більшою мірою, порівняно з дівчатами, відчувають авторитаризм і відчуження з боку батьків.

Таблиця 5.15

**Показники відчуття підлітками особливостей
батьківського ставлення до них (у %)**

Вибірка	Шкали									
	Прийняття-неприйняття		Кооперація		Симбіоз		Авторитарна гіперсоціалізація		Маленький невдаха	
	Прийняття	Неприйняття	Кооперація	Відчуження	Симбіоз	Дистанція	Авторитаризм	Демократія	Невдаха	Успішний
7 клас (12 -13 років)										
Хлопці	25,0	75,0	0,0	100	91,7	8,3	100	0,0	33,3	66,7
Дівчата	17,6	82,4	11,8	88,2	94,1	5,9	58,8	41,2	17,6	82,4
Разом	20,7	79,3	6,9	93,1	93,1	6,9	75,9	24,1	24,1	75,9
8 клас (13 -14 років)										
Хлопці	0,0	100	10,0	90,0	100	0,0	80,0	20,0	30,0	70,0
Дівчата	15,0	85,0	10,0	90,0	100	0,0	95,0	5,0	30,0	70,0
Разом	10,0	90,0	10,0	90,0	100	0,0	90,0	10,0	30,0	70,0
По всій вибірці										
Хлопці	13,6	86,4	4,5	95,5	95,5	4,5	90,9	9,1	31,8	68,2
Дівчата	16,2	83,8	10,8	89,2	97,3	2,7	78,4	21,6	24,3	75,7
Разом	15,3	84,7	8,5	91,5	96,6	3,4	83,1	16,9	27,1	72,9

Обнадійливими результатами щодо позитивного розв'язання вікової кризи є те, що дві третини підлітків вважають, що їхні батьки вірять у їх життєвий успіх.

Емпатію підлітків визначали за методикою А. Мехрабіана та Н. Епштейна. Емпатійність респондентів відповідає узагальненим показникам емпатійності сучасних підлітків. Так, 6,9% з них

показали високий рівень емпатії, 48,3% – середній, 41,4% – низький, 3,4% – дуже низький.

Знаходження кореляційного взаємозв'язку між особливостями батьківського ставлення та емпатією підлітків визначило, якою мірою відчуття підлітками позитивного ставлення з боку батьків та їх віри у сили власної дитини впливає на розвиток емпатії у підростаючої людини. На статистично значущому рівні знайдено лише кілька зв'язків. Існує негативна кореляція між емпатійністю підлітків-хлопців і показниками авторитаризму батьків ($r_p = -0,690$; $p \leq 0,05$) та позитивна – з показниками «маленький невдаха» ($r_p = 0,794$; $p \leq 0,05$).

Таким чином, чим сильніше відчуває підліток нав'язування волі з боку батьків, неприйняття ними його поглядів і думок, вимоги щодо формальних соціальних досягнень, тим меншу емпатію він проявляє до оточуючих. І навпаки, чим вища емпатія у хлопця, тим гостріше він відчуває недовіру і невіру в його здібності та соціальну самостійність з боку батьків до нього. Можна припустити, що сучасні батьки вважають, що здатність до співчуття і співраді не може бути чинником професійного та життєвого успіху їх дитини.

Загалом виявлено тенденцію до прояву більш високої емпатії у підлітків, які відчувають позитивне емоційне ставлення і прийняття власної особистості їх батьками порівняно зі школярами, які переживають відхилення з боку матері чи батька.

Формуючи в дитини певний емоційно-психічний стан, родина тим самим закладає необхідну основу його морального розвитку, багато в чому визначає майбутню моральну позицію особистості, готує процес інтеграції соціальних зразків поведінки.

Висновки до розділу 5

1. До системи детермінуючих факторів генезису емпатії належать психофізіологічні, індивідуально-психологічні, типологічні та соціокультурні чинники.

2. Психофізіологічними корелятами емпатії є чутливість нервової системи ($r_p = 0,52; p \leq 0,01$), емоційна лабільність нервової системи ($r_p = 0,40; p \leq 0,01$), розвиток першої сигнальної системи ($r_p = 0,50; p \leq 0,01$), рівень невротизації (маються на увазі невротичні синдроми здорової людини) ($r_p = 0,39; p \leq 0,01$).

3. Типологічними корелятами емпатії є соціальний тип особистості ($r_p = 0,39; p \leq 0,01$), типи акцентуацій характеру: емотивний ($r_p = 0,66; p \leq 0,01$), педантичний ($r_p = 0,32; p \leq 0,01$), тривожний ($r_p = 0,48; p \leq 0,01$), циклотимний ($r_p = 0,48; p \leq 0,01$), демонстративний ($r_p = 0,31; p \leq 0,01$), екзальтований ($r_p = 0,59; p \leq 0,01$), а також альтруїстична спрямованість ($r_p = 0,169; p \leq 0,01$) та егоїстична спрямованість ($r_p = -0,161; p \leq 0,01$) особистості.

4. Індивідуально-психологічними корелятами емпатії є чутливість ($r_p = 0,36; p \leq 0,01$), депресивність ($r_p = 0,39; p \leq 0,01$), реактивна агресивність ($r_p = -0,36; p \leq 0,01$), сором'язливість ($r_p = 0,30; p \leq 0,05$), відвертість ($r_p = 0,35; p \leq 0,05$), самотність ($r_p = -0,34; p \leq 0,05$), особливості розвитку самосвідомості особистості – її самовідношення, самооцінка, Я-концепція, потреби і цінності.

5. Емпатія є чинником конструктивного розвитку всіх структурних компонентів самосвідомості. Існує позитивний статистично значущий зв'язок між внутрішнім недиференційовним прийняттям власної сутності, інтересом до себе і емпатією (відповідно $r_p = 0,313; r_p = 0,309; p \leq 0,01$), а також між коефіцієнтами самооцінки та рівнем розвитку емпатії ($r_p = 0,28; p \leq$

0,01). Емпатійна особистість має більш широкі рамки власного Я-образу, більш відрефлексовану, диференційовану і цілісну Я-концепцію, несуперечливу життєву перспективу, високі вимоги до особистісного розвитку (гармонійно поєднує критичну самооцінку з адекватно високою), порівняно з низькоемпатійною.

6. Ступінь розвитку емпатії обумовлює змістовні характеристики та ієрархізацію структурних компонентів ціннісно-потребової сфери особистості.

Значущі відмінності виявлено в соціально-психологічних установках у осіб з різним рівнем розвитку емпатії. У високоемпатійних людей домінує спрямованість на альтруїзм, а у низькоемпатійних – на егоїзм. Найменш вираженою у високоемпатійних осіб є орієнтація на гроші, а у низькоемпатійних вона є домінуючою.

Розвинута емпатія обумовлює альтруїстичну спрямованість особистості, актуалізує її соціальні потреби, сприяє розвитку гуманістичних життєвих принципів-цілей («щастя інших» ($r_p = -0,184; p \leq 0,01$), «щасливе сімейне життя» ($r_p = -0,182; p \leq 0,01$), «кохання» ($r_p = -0,120; p \leq 0,05$) та особистісних якостей, що забезпечують успішну міжособистісну взаємодію («чуйність» ($r_p = -0,115$), «чесність» ($r_p = -0,083$), «вихованість» ($r_p = -0,114$)).

Малорозвинута емпатія обумовлює егоїстичну спрямованість особистості ($r_p = -0,161; p \leq 0,05$), орієнтацію на гроші ($r_p = -0,158; p \leq 0,01$), актуалізує потребу у визнанні ($r_p = -0,117$), індивідуалістичні цінності («саморозвиток» ($r_p = 0,123; p \leq 0,05$), «раціоналізм» ($r_p = -0,120; p \leq 0,05$), та цінності професійного самовизначення («ефективність у справах» ($r_p = 0,101$), «освіченість» ($r_p = 0,161; p \leq 0,01$)).

7. Вагомим соціокультурним чинником актуалізації і розвитку

емпатії є сім'я. У підлітків, які відчувають позитивне емоційне ставлення і прийняття власної особистості їх батьками емпатія має більш високий рівень розвитку порівняно зі школярами, які відчувають відхилення з боку матері чи батька.

8. Встановлено гендерні відмінності у взаємозв'язках емпатії з системою детермінуючих факторів розвитку особистості.

- Дослідження встановлення взаємозв'язку між маскулінністю-фемінінністю та емпатією показало, що чим менше розвинена емпатія в особистості, тим більшою мірою створюються умови для розвитку у неї маскулінних якостей. І навпаки, особам, у яких психічна діяльність протікає переважно за чоловічим типом, важко проявляти співчуття та співпереживання ($r_p = -0,41; p \leq 0,01$).
- Виявлено гендерні відмінності у залежності ставлення до себе та самооцінки від рівня розвитку емпатії особистості. Емпатія більшою мірою впливає на розвиток глобального позитивного ставлення до себе, самоповаги та критичної оцінки власних негативних якостей дівчат (відповідно ($r_p = 0,385; p \leq 0,05; r_p = 0,352; p \leq 0,05; r_p = -0,380; p \leq 0,05$) порівняно з хлопцями ($r_p = 0,08; r_p = -0,048; r_p = 0,03$)).
- Емпатія більшою мірою детермінує розвиток ціннісно-потребової сфери у хлопців порівняно з дівчатами. Розвинута емпатія юнаків обумовлює їх альтруїстичну спрямованість, такі принципи-цілі, як «мудрість» ($r_p = -0,192; p \leq 0,05$ і «кохання» ($r_p = -0,160$), та інструментальні цінності особистісних якостей, спрямованих на ефективне міжособистісне спілкування, – «чуйність» ($r_p = -0,191; p \leq 0,05$) і «життєрадісність» ($r_p = -0,112$). У дівчат високорозвинена емпатія обумовлює розвиток альтруїстичної

спрямованості, гуманістичних («щастя інших» ($r_p = -0,193; p \leq 0,05$) та етичних («вихованість» ($r_p = -0,160$) цінностей.

Малорозвинена емпатія юнаків детермінує їх егоїстичну спрямованість ($r_p = -0,236; p \leq 0,01$), орієнтацію на гроші ($r_p = -0,232; p \leq 0,01$), потребу у визнанні ($r_p = -0,186; p \leq 0,05$), такі конкретні принципи-цілі, як «матеріально забезпечене життя» ($r_p = 0,186; p \leq 0,05$), «пізнання» ($r_p = 0,201; p \leq 0,05$) та цінності самоствердження і професійного самовизначення («ефективність у справах» ($r_p = 0,312; p \leq 0,01$), «освіченість» ($r_p = 0,190; p \leq 0,05$).

У дівчат малорозвинена емпатія детермінує егоїстичну спрямованість, орієнтацію на гроші та розваги.

- Особливості батьківського ставлення більшою мірою впливають на розвиток емпатії хлопців порівняно з дівчатами. Виявлено достовірну негативну кореляцію між емпатійністю підлітків-хлопців і показниками авторитаризму батьків ($r_p = -0,690; p \leq 0,05$) та позитивну – з показниками «маленький невдаха» ($r_p = 0,794; p \leq 0,05$), коли син відчуває недовіру з боку батьків, невіру в його здібності і соціальну самостійність.

РОЗДІЛ 6

АКТУАЛІЗАЦІЯ ТА РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ

Останній розділ дисертації присвячено аналізу психологічного розвитку дітей молодшого шкільного віку з погляду його сенситивності для розвитку емпатії, зокрема вищих її форм, які проявляються в міжособистісній взаємодії в дієвих (пасивних і активних), суб'єктно дієвих емпатійних ставленнях та альтруїстичній поведінці. Також представлено основні положення й принципи комплексної корекційно-розвивальної програми сприяння емпатійному розвитку особистості. Проаналізовано результати її апробації в групі молодших школярів.

6.1. Молодший шкільний вік – сензитивний період для розвитку дієвих форм емпатії

Загальноприйнятою вважається думка про те, що сензитивним періодом для формування морально-етичної сфери особистості, її моральності є дошкільний вік [138; 173; 351; 420].

У дошкільному віці можна і необхідно формувати зародки здатності «бути собою й іншим» як умови гармонізації стосунків у діаді «Я – Інший» [233], емоційної децентрації як основи співпереживання [45], соціальних емоцій як умови оволодіння соціальними нормами [139]. Проте моральна поведінка дошкільників, як правило, ситуативна, є результатом наслідування дорослих, виконання їхніх вимог, засобом соціальної адаптації в грі. Повною мірою вона не усвідомлюється і не осмислюється дітьми у зв'язку з нерозвиненістю їх пізнавальної сфери (заглибленість

сприймання в ситуацію, відсутність понятійного мислення його егоцентричність тощо) та недосконалістю їхнього соціального досвіду.

У молодшому шкільному віці кардинально змінюється соціальна ситуація розвитку, яка визначається навчанням у школі. Оскільки навчальна діяльність є провідною у цьому віці традиційно вважається, що вона «... з першим кроком до школи опосередковує систему його (молодшого школяра – *пояснення наше Л.Ж.*) стосунків з навколишнім світом [310, с. 169]». Основним фактором розвитку особистості школяра у цьому віці є ставлення дорослих до його успішності, дисциплінованості, старанності [310; 338].

Усунення на другий план розвитку моральної свідомості в навчально-виховній роботі з дітьми молодшого шкільного віку призводить до закріплення і розвитку егоцентричних типів стосунків в системі «Я – Інший». Молодший школяр оцінюється, перш за все, його досягненнями у навчальній діяльності безвідносно до його стосунків і взаємин з іншими людьми (вчителем, однолітками, батьками). Педагоги, психологи і вихователі, спрощуючи закон чергування, періодичності дитячого розвитку і виділені Д.Б. Ельконіним [409] на його підставі періоди і стадії цього розвитку, насамперед звертають увагу на розвиток операційно-технічної, інтелектуальної сфери особистості в молодшому шкільному віці, забуваючи про її морально-смыслову сферу.

Таке ставлення до психологічного розвитку молодших школярів не враховує неперервність і спадкоємність у становленні психічних функцій в онтогенезі. Нехтування розвитком моральної свідомості у молодшому шкільному віці призводить до того, що при переході до підліткового періоду, який вважається найважливішим

для розвитку самосвідомості, моральних переконань, надбання соціального досвіду в спілкуванні з однолітками, ми спостерігаємо переважання егоцентричних тенденцій у спілкуванні, поширеність девіантної і делінквентної поведінки, аномалій особистості [6; 44; 220].

З метою профілактики прагматичного, егоїстичного, агресивного ставлення підростаючого покоління до однолітків і дорослих, необхідно на кожному етапі онтогенезу і, зокрема, в молодшому шкільному віці звертати увагу не лише на формування когнітивної сфери дітей, а систематично займатися розвитком їх емоційної сфери, емпатійних установок, моральної свідомості. Проаналізуємо психічні та особистісні новоутворення цього вікового періоду в аспекті їх сприяння розвитку механізмів емпатії, які зумовлюють її вищі форми.

На початку молодшого шкільного віку внаслідок розвитку інтелектуальної сфери дитина навчається диференціювати уявний, фантастичний і реальний світи. У 7-8 років майже зникає егоцентризм дитячої психіки. Спрямованість молодшого школяра на навколишній світ сприяє розвитку в нього децентраційних процесів – вміння враховувати погляди інших людей, а також соціальної рефлексії – дивитися на себе збоку. У молодшого школяра розвивається й особистісна рефлексія. Він здатен осмислювати свої вчинки, співвідносити свою поведінку з її наслідками для інших [238; 310].

Зі вступом дитини до школи певного рівня розвитку набуває її самосвідомість. Учень починає визначатися як суб'єкт навчальної діяльності, у нього формується Я-образ – результат усвідомлення внутрішньої суті людини, що дає змогу відрізнити себе від інших людей не лише за зовнішніми ознаками (поведінкою) як у

дошкільному віці, а і за внутрішніми (мотивами поведінки, рисами характеру). Молодший школяр оволодіває навичками орієнтації в своєму внутрішньому світі [6].

У нього на основі оцінок і характеристик дорослих, перш за все, формується образ Я-учень – дисциплінований, успішний, старанний, чи не зовсім такий. Розвиток довільності психічних процесів, зокрема рефлексивних і децентраційних у молодших школярів на фоні їх високої емоційності дозволяють вважати цей віковий період сензитивним для розвитку емпатії і, перш за все, усвідомленої дієвої емпатії. Підтвердимо наше припущення більш глибоким аналізом особливостей психічного та особистісного розвитку в молодшому шкільному віці.

Протягом молодшого шкільного віку розвиваються не лише психологічні новоутворення, які безпосередньо пов'язані з навчальною діяльністю (довільність психічних процесів, внутрішній план дій, вміння організувати навчальну діяльність) [310], а й такі, що зумовлені соціальною взаємодією – рефлексивні процеси, внутрішня позиція [3; 247; 310], в яких відображається новий рівень самосвідомості дітей.

Рефлексія допомагає школяреві конкретизувати уявлення про себе, усвідомити власні дії, психічні стани, узгодити поведінку з Я-образом, осмислити власні вчинки. Внутрішня позиція молодшого школяра виражається в усвідомленні ставлення до себе, до навколишніх людей, світу. Такі новоутворення дозволяють вченим вважати цей онтогенетичний період сенситивним для психолого-педагогічного впливу на дитину [338, с. 126].

Г.С. Абрамова [3], Т.П. Гаврилова [98], І.М. Коган [165] відмічають, що готовність молодших школярів відповідати очікуванням інших (перш за все дорослих – уточнення наше. –

Л.Ж.), здатність будувати власну поведінку відповідно до зразків, а також формування власних очікувань щодо поведінки інших людей зумовлюють сензитивність дітей цього віку до виховання у них емпатійних здатностей.

Цьому сприяє низка змін у психічному й особистісному розвитку школяра, вікові новоутворення, що з'явилися у нього. Таких новоутворень декілька, і всі вони обумовлені якісною своєрідністю соціальної позиції молодшого школяра як учня, провідною діяльністю якого є цілеспрямована і колективно організована (у групі дітей) діяльність з навчання. Унаслідок цього, по-перше, у дитини розвивається нове пізнавальне ставлення до дійсності, що готує перехід у подальшому до більш складних «теоретичних» форм мислення. Внутрішня активність починає диференціюватися на спеціалізовані підпроцеси, такі, зокрема, як цілепокладання, планування, прогнозування. З'являється антиципація не лише як внутрішня діяльність, що регулює зовнішню, а й антиципація, яка регулює внутрішню, мислительну діяльність [19].

По-друге, у дітей формується новий рівень афективно-потребової сфери, завдяки чому вони вже діють не безпосередньо, а доволіно, керуючись при цьому свідомо поставленими цілями і моральними почуттями [34], соціальними схемами дій [25; 26]. Поява моментів доволіності в поведінці розглядається Д.Б. Ельконіним та його послідовниками [245; 407] як основний показник виникнення внутрішнього життя дитини, основним новоутворенням якого є усвідомлення і прийняття своєї внутрішньої позиції. На початкових етапах становлення внутрішнього життя у дитини розвивається здатність до самостійного планування майбутніх дій, згодом – самоаналіз і оцінка власної поведінки і на

завершення – елементи особистісної та моральної рефлексії [25; 26; 247; 256].

В усвідомленні й прийнятті внутрішньої позиції проявляється суб'єктність молодшого школяра. Здатність дитини до довільної самоактуалізації внутрішнього психічного досвіду, уміння управляти власною психічною активністю є основним суб'єктним новоутворенням молодшого шкільного віку [355, с. 274].

По-третє, в молодшому шкільному віці (особливо в 9 – 10 років) інтенсивно йде процес розвитку суспільної спрямованості учнів, що істотно розширює соціальні контури усвідомлюваної ними життєвої реальності і також готує значущі зміни в їхній самосвідомості. Зверненість до колективу однолітків, яка зростає, штовхає дитину на ствердження своєї позиції в їх колі через засвоєння загальних вимог, орієнтацію на громадську думку однокласників [34].

Упродовж третього-четвертого класів починає різко зростати потреба у визнанні і схваленні з боку однолітків. Залежність від ставлення, оцінки дорослих замінюється залежністю від думки однолітків [310]. В учнів молодшого шкільного віку значно розширюється сфера соціальних контактів, що неминуче впливає на їх первинну «Я-концепцію» [310].

За сприятливих умов розвитку («нормальної лінії розвитку» за Е. Еріксоном) у молодшому шкільному віці формуються такі важливі особистісні утворення, як почуття соціальної і психологічної компетенції. За несприятливого розвитку – почуття соціальної і психологічної неповноцінності, неспроможності.

Як уже зазначалося до кінця молодшого шкільного віку зникає дитячий егоцентризм, а «егоцентрична домінанта» [90] (інтерес до власної особистості) підлітка ще не з'явилася, що є особливо сприятливим періодом для розвитку децентраційних процесів у

цьому віці. Білоруська дослідниця Л.М. Абрамова [3] також вважає, що новоутворення молодших школярів завершає розвиток у них уміння узгоджувати точки зору при формуванні змістовної та міжособистісної рефлексії.

По-четверте, дослідження розвитку моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці, яке провів український психолог Р.В. Павелків, виявило, що вони починають функціонувати як цілісний конструкт, у якому когнітивно-ціннісні структури доповнюються емоційними елементами, що виявляється у здатності дітей проникати в емоційні стани учасників морального конфлікту, простежувати динаміку змін у настроях людей, прогнозувати її вплив на систему стосунків, включаючи чуттєві підстави в оцінку подій, позначати свої реальні чи можливі переживання [247, с. 31]. Автор вважає, що молодший шкільний вік є сензитивним періодом для розвитку моральних свідомості та самосвідомості.

По-п'яте у молодшому шкільному віці великий крок у своєму розвитку робить антиципування [19].

Таким чином, завдяки змінам в когнітивній сфері молодших школярів стають якісно вищими їх самосвідомість, соціальна компетентність, соціальне пізнання. Як було зазначено вище у них починають розвиватися особистісна й моральна рефлексія, децентраційні й антиципаційні процеси, які забезпечують розгортання вищих форм емпатії (див. розділ 2).

Розвитку саме консонансних гуманістично спрямованих форм емпатії в цьому віці сприяє і інтеграція первинних уявлень про екзистенційні категорії в моральній свідомості молодших школярів до усвідомлення людського життя як найвищої цінності [247].

На завершення відмітимо, що авторський порівняльний аналіз

онтогенетичного розвитку емпатії в підрозділі 4.6 виявив, що молодші школярі порівняно з іншими віковими групами найчастіше проявляють дієві форми емпатії. Оскільки в подальшому онтогенезі частота таких емпатійних реакцій значно знижується, є очевидним, що в умовах спонтанного розвитку (без соціальних виховних впливів) у переважної більшості школярів дієві емпатійні ставлення не інтеріоризуються. У зв'язку з цим необхідно створювати відповідні умови для свідомого і неситуативного емпатійного реагування та трансформацію його в емпатійні особистісні якості. Іншими словами учень молодшого шкільного віку готовий стати суб'єктом емпатійного ставлення до Іншого.

Зважаючи на все сказане вище робимо висновок, що молодший шкільний вік є найбільш сприятливим для розвитку вищих форм емпатії, що проявляються в усвідомлених дієвих консонансних емпатійних ставленнях.

Враховуючи сензитивність молодшого шкільного віку для розвитку емпатії, ми провели експериментальне дослідження особливостей емпатійних ставлень у цьому віці [75; 76], яке детально описали в четвертому розділі дисертації та розробили розвивально-корекційну програму щодо актуалізації та розвитку в молодших школярів вищих рівнів емпатійності.

6.2. Розвиток емпатійності молодших школярів

Обґрунтовуючи сензитивність молодшого шкільного віку для розвитку емпатії ми окреслили коло психологічних новоутворень цього віку, які детермінують розвиток емпатійності дітей. При умові адекватної педагогічної взаємодії вже в молодшому шкільному віці може відбуватися становлення особистості як суб'єкта емпатійного

розвитку й емпатійних ставлень.

Теоретичний аналіз проблеми та емпіричне дослідження особливостей емпатійних ставлень молодших школярів [75] дозволили запропонувати концептуальну модель емпатійного розвитку особистості дитини, в основі якої лежить формування у неї просоціальних емпатійних якостей, що виражаються у вищих рівнях емпатійних ставлень до інших. Саме в цьому віці закладаються основи моральної рефлексії [247], усвідомленої, дієвої регуляції моральної поведінки [54; 55; 285]. Проте, як було показано вище, в дітей молодшого шкільного віку, що виховуються не лише в школах-інтернатах, і в яких є депривованими потреби в любові і визнанні та дитячо-батьківських стосунках, а й у дітей загальноосвітніх шкіл спостерігається нерозвиненість емпатійних здатностей, підвищена конфліктність і агресивність, що проявляються в їхніх антиемпатійних ставленнях. Зважаючи на це, розвиток у дітей початкової школи емпатійної спрямованості на Іншого, доброти, чуйності, емпатійності, альтруїзму є надзвичайно важливим. Актуалізація й розвиток у молодших школярів емпатійних взаємин з оточуючими є одним із шляхів їх морального становлення.

В основі теоретичних побудов корекційно-розвивальної програми лежать наступні положення:

- емпатія як інтегративна якість особистості підлягає корекції та розвитку більшою мірою на ранніх етапах онтогенезу порівняно з більш пізніми його проміжками;
- молодший шкільний вік є сензитивним для усвідомленого розвитку дієвих форм емпатії;
- актуалізація, корекція та розвиток емпатійних стосунків є оптимальними в умовах реальних, особистісно значущих для суб'єкта ситуацій;

- моральні поняття, норми емпатійної взаємодії набувають особистісного значення для суб'єкта та інтеріоризуються при умові демонстрації їх у вигляді реальних вчинків, ситуацій, учасниками яких є він сам, або референтні для нього особи;
- усвідомлення й інтеріоризація емпатійних ставлень і емпатійної поведінки пов'язані з актуалізацією емпатійної установки, емоційного зараження та ідентифікації, розвитком особистісної й моральної рефлексії, актуалізацією гуманістичних установок, емоційної і когнітивної децентрації, наміру до сприяння (як вольової установки), антиципації;
- вищі рівні емпатійних ставлень розвиваються в результаті емоційно-раціонального усвідомлення і закріплення в поведінці відповідного стилю взаємин [73];
- у генезисі емпатійних здатностей молодших школярів особливе місце займає розвиток відповідних стосунків з дорослими.

Для підтвердження викладених вище припущень були поставлені конкретні завдання дослідження:

- 1) сформувати експериментальну групу молодших школярів на основі визначення рівнів розвитку їх емпатійних ставлень;
- 2) розвинути у молодших школярів вищі форми емпатії та відповідні їм емпатійні ставлення на основі актуалізації й розвитку релевантних психологічних механізмів;
- 3) закріпити розвинуті форми емпатійних ставлень молодших школярів в реальній взаємодії.

У відповідності до поставлених завдань дослідження проводилось упродовж трьох етапів.

Перший етап був діагностично-орієнтаційним і передбачав формування експериментальної групи. На другому і третьому етапах реалізовувалась корекційно-розвивальна програма. Другий

етап було присвячено актуалізації й розвитку співпереживання і співчуття, третій – розвитку й закріпленню просоціальних дієвих форм емпатії, які проявлялися в активному, суб'єктному, дієвому й альтруїстичному емпатійному ставленні. Під альтруїстичним ставленням розуміємо сприяючу поведінку на шкоду собі. У відповідності до нашої типології емпатійних ставлень (див. 2.4) альтруїстична поведінка проявляється в дієвих трансцендентних емпатійних ставленнях. Проте, у молодшому шкільному віці ми не можемо говорити про повноцінний розвиток ставлень, які проявляються в самопожертві, подвижництві тощо. У зв'язку з цим будемо розглядати елементи трансцендентного ставлення, які проявляються в сприяючій поведінці на шкоду собі.

На кожному етапі у відповідності до рівня розвитку емпатійних ставлень дитини реалізовувалась система корекційно-розвивальних впливів. Основними методами розвивально-психокорекційної програми були включене спостереження, емпатійне слухання, інтерпретація внутрішнього світу іншої людини, діалогічне спілкування та соціально-психологічний тренінг.

Діалогічне спілкування, включене спостереження, емпатійне слухання, інтерпретація внутрішнього світу іншої людини застосовувалось на діагностично-орієнтаційному етапі та для розвитку співпереживання, співчуття і внутрішнього сприяння. Розвиток активних дієвих форм емпатії та закріплення такої поведінки відбувалось в умовах соціально-психологічного тренінгу.

Опишемо детальніше кожен етап експерименту.

На першому діагностично-орієнтаційному етапі за допомогою включеного спостереження за взаємостосунками дітей та в результаті залучення їх до емпатогенних ситуацій визначались рівні розвитку емпатійних ставлень школярів. Фіксувались

(фотографування, відеозапси) два типи взаємодії – з дорослим і з однолітком. У кожному з типів взаємин виділяли ситуації трудової, ігрової та побутової діяльностей. Їх створювали експериментально або вони були взяті з реального життя і поділялися на ситуації допомоги і ситуації конфлікту. Ситуації вирішення конфлікту передбачали дії на шкоду або не на шкоду власним інтересам. Сприяння могло вимагати від суб'єкта мінімальних або максимальних витрат психічної і фізичної енергії. Взаємодія школярів з об'єктами емпатії відбувалася в умовах соціального контролю і за його відсутності.

Експериментальними критеріями рівнів розвитку емпатійного ставлення були наступні: позитивна або негативна спрямованість суб'єкта на іншу людину, пасивність чи активність у реакціях на емпатогенну ситуацію, стійкість цих реакцій, функціонування відповідних психологічних механізмів (емпатійної установки, емоційного зараження та ідентифікації, особистісної й моральної рефлексії, гуманістичних установок в тому числі й готовності до сприяння, децентрації та антиципації).

На підставі цих критеріїв було виділено п'ять груп дітей для участі в експерименті. Вони і склали експериментальну групу. Досліджуваними були 36 учнів других – четвертих класів Сінгурівської загальноосвітньої школи I – III ступенів Житомирської області.

Учні першої групи (перший рівень емпатійних ставлень – *антиемпатійні ставлення*) характеризувалися дієвою і стійкою негативною спрямованістю на іншу людину, яка у стосунках з іншими, особливо з ровесниками, проявлялася в байдужості до їх потреб, запальності, агресивності. Модальність переживань цих дітей здебільшого була протилежною до модальності переживань

об'єктів емпатії.

Представники другого рівня емпатійних ставлень (*егоцентричних*) характеризувалися ситуативною негативною спрямованістю на Іншого, добре розвинутою ідентифікацією з суб'єктом стосунків. Вони співпереживали тим, хто потребував допомоги. Інший виступав для них стимулом власних егоїстичних переживань. Суб'єкт емпатії в результаті емоційного зараження й ідентифікації переживав почуття Іншого як власні, завдяки його минулому досвіду. Цей рівень емпатійних ставлень є ситуативним, оскільки школярі, які проявляли його, за певних умов могли бути як агресивними, так і співчутливими.

Діти, що входили до третьої групи (*суб'єктноцентричні емпатійні ставлення*) мали позитивну спрямованість на оточуючих, проявляли до них співчуття, однак ця спрямованість також ще досить ситуативна, оскільки в окремих випадках представники цієї групи лише співпереживали, а за певних обставин їх співчуття об'єкту емпатії викликало прагнення до реальної співучасті йому. Проте їх ставлення до людей, в основному, пасивне. Співчуваючі школярі, готові допомогти Іншому, однак, цю готовність вони реалізують рідко і ситуативно, оскільки у них поряд з добре розвинутою особистісною та моральною рефлексією розвиток децентрації ще недостатній. Ці діти мають систему інтеріоризованих моральних понять, досить об'єктивно аналізують емпатогенну ситуацію, адекватно оцінюють власні якості та можливості, проте егоцентризм часто заважає їм стати на позицію Іншого, зрозуміти його.

В учнів, які проявляли четвертий рівень емпатійних ставлень – *дієвий*, (пасивний чи активний) – досить добре розвинені готовність до сприяння, когнітивна децентрація, антиципація. Діти,

що проявляли пасивне емпатійне ставлення до об'єкта емпатії не реалізовували побудовану модель сприяючої поведінки у зв'язку з недостатньою інтенсивністю і глибиною їх переживань стосовно емпатогенної ситуації.

Додатковим стимулом для реалізації ними внутрішнього сприяння і прояву активного емпатійного ставлення був зовнішній контроль, мінімальна витрата енергії на допомогу тощо. У цьому виявлялася ситуативність такого ставлення. Таким чином, дієвість цього рівня ставлення часто обмежувалася лише прагненням допомогти, уявленням допомагаючої поведінки чи вирішення конфлікту. Рідше – це було сприяння не на шкоду собі чи коопераційні дії, зумовлені як правило утилітарними мотивами. Дітей четвертої групи можна назвати прагматичними альтруїстами.

Вищий рівень емпатійних ставлень (*альтруїстичний, суб'єктно-дієвий*) проявляли школярі п'ятої групи. Вони характеризувалися стійкою позитивною спрямованістю на іншу людину, яка завжди реалізувалася в конкретних справах. У них, окрім особистісної та моральної рефлексії, добре розвинена антиципація, децентрація. Такі учні миттєво відчували стан іншої людини, прогнозували подальший розвиток ситуації і реалізували можливість їй допомогти навіть на шкоду власним потребам й інтересам. Очевидно у таких дітей емпатійність сформована на рівні особистісної якості.

Другий етап експериментальної роботи був корекційно-розвивальним. Його метою був розвиток у молодших школярів вищих рівнів емпатійних ставлень. Він складався з декількох послідовних серій роботи. Корекційно-розвивальна робота у кожній серії базувалася на аналізі, обговоренні (емпатійне слухання, діалогічне спілкування), новому програванні (гра-драматизація),

усвідомленні власних емпатійних реакцій та особливостей емпатійних ставлень інших людей (інтерпретація внутрішнього світу іншої людини) під час перегляду фрагментів відеозаписів емпатогенних ситуацій.

Залежно від індивідуально-типологічних особливостей школярів робота проводилась у трьох формах: індивідуальній, груповій та формі соціально-психологічного тренінгу.

Індивідуально з кожним учнем корекційно-розвивальна робота проводилась від 10 до 15 разів залежно від проявленого ним рівня емпатійного ставлення.

Завданням першої серії була актуалізація у досліджуваних емпатійної установки й емоційного зараження. Для її розв'язання молодшим школярам демонструвались емпатогенні ситуації, учасниками яких вони були самі чи їхні референтні особи. Фіксуючи за допомогою відеозапису або фотографування відповідну ситуацію, а потім демонструючи її залежно від змісту сюжету лише учасникам взаємодії або ж усьому класу, ми давали школярам можливість побачити себе збоку, помітити ту подію, на яку раніше вони не звертали увагу, актуалізувати емоційну пам'ять, проявити ретроспективне емпатійне ставлення і ще раз пережити те, що відчували під час реальної події та критично осмислити сприйняте.

Демонстрація сюжету, що супроводжувалася відповідним виховним впливом (емпатійне слухання, інтерпретація внутрішнього світу людини), перетворювала ситуацію з індиферентної, якщо вона такою була, в особистісно значущу для дітей. І якщо в реальному житті в результаті залучення дитини до емпатогенної ситуації, виникаюче емоційне зараження призводило до функціонування когнітивних елементів (споглядання, сприймання ситуації, усвідомлення того, що людина потребує

співучасті), то під час перегляду відеосюжету черговість взаємодії когніцій та емоцій особистості змінювалась.

Експериментатор допомагав дітям виділити емпатогенні ситуації, у яких вони не помітили емоційного стану об'єкта емпатії. Після цього вихованці переглядали ситуації, в яких стосунки були більш емоційно напруженими. Привертаючи увагу учнів до переживань об'єкта емпатії експериментатор актуалізував їхні емпатійні установки. Емоційність ситуації, її особистісна значущість для досліджуваних, актуалізовані емпатійні установки емоційно заражали школярів. Про це свідчили їх вербальна (вокалізації, коментарі) та невербальна (експресія обличчя, пози, жести) поведінка.

Завданням другої серії була актуалізація у суб'єкта емпатії механізму ідентифікації. Ідентифікація молодшого школяра з об'єктом емпатії мала зумовити співпереживання останньому.

Експериментатор при перегляді з дітьми фото- чи відеосюжетів допомагав учням диференціювати фрагменти ситуацій, виділити найбільш значущі її елементи, усвідомити емоційні стани її учасників. Така взаємодія сприяла актуалізації особистісного емоційного досвіду дітей. Процес ідентифікації полегшувався схожістю соціального досвіду молодших школярів. Усвідомлене, цілеспрямоване сприймання досліджуваним взаємодії або конфлікту, учасником яких він був як спостерігач, обумовлювало виникнення у нього переживання в результаті емоційного зараження. Проте зміст цього феномена відрізнявся від того, що переживала дитина як безпосередній учасник події. На колишні неусвідомлювані емоції накладалися нові, які молодший школяр намагався усвідомити. Мислительні процеси, породжені емоціями в результаті сприймання продемонстрованої емпатогенної ситуації,

створювали умови для деякого відчуження суб'єкта від свого «Я» і допомагали йому сприйняти, оцінити себе і власні вчинки більш об'єктивно.

Загальновідомо [310], що у молодшого школяра образ «Я» неадекватний його реальним особливостям. Для його самооцінки властиві стійкість і неадекватність. Це зумовлене особливістю самосвідомості школяра, яка полягає в тому, що Я-образ для нього є невіддільним від соціально схвалюваних позитивних рис. Учень творить свій образ відповідно до соціальних уявлень про моральні, естетичні та фізичні якості людини. Його емоційно-ціннісне ставлення до себе пов'язане з впевненістю в тому, що він хороший [310, с. 176].

Сприймання свого реального «Я», усвідомлення невідповідності уявлень про себе з побаченим справляли сильне враження на школяра. При груповому перегляді сюжету враження підсилювали ефекти психологічного впливу на особистість референтної групи. Значущість ситуації також підкріплювалася впливом дорослого. Проте, на цьому етапі, при взаємодії когніцій та емоцій домінували останні. Молодший школяр ідентифікував себе з особистісно значущим об'єктом емпатії, що призводило до переживання ним тих же емоційних станів, які той відчував, тобто до співпереживання.

Показниками прояву суб'єктом емпатії співпереживання було відображення в його міміці, жестах, позах емоційного стану її об'єкта та адекватні вербальні дії: зітхання, вигукування, зауваження.

Наступна серія була присвячена розвитку у молодших школярів моральної й особистісної рефлексії, емоційної децентрації, гуманістичних установок, функціонування яких забезпечувало співчуття об'єкту емпатії. Використовувалися прийоми, завдяки яким виявлялися можливості дітей диференціювати фрагменти

ситуації, їх уявлення про себе та інших як співучасників відповідної події з метою застосування до них у подальшому адекватних виховних впливів.

На початку серії учням було запропоновано скласти розповідь за проглянутим сюжетом і придумати заголовок до нього. На підставі одержаної інформації проводилася діагностична бесіда. Упродовж неї з'ясовувалися рівень розвитку моральної свідомості учнів (знання про моральні поняття, про соціальну поведінку), глибини розуміння ними переглянутого сюжету, здатності до особистісної рефлексії (повноти усвідомлення своїх думок, почуттів, емоційних станів, намірів, мотивів поведінки) та антиципації (прогнозування результатів реалізації своїх намірів).

Після цього виявлялися особливості функціонування децентраційних процесів, зокрема емоційної децентрації. Експериментатор репрезентував уявлення молодшого школяра про об'єкт емпатії та інших учасників ситуації, вміння на емоційному рівні стати на їхню позицію, відчутти, що переживають з приводу цієї події інші люди.

У другій частині серії на підставі отриманих результатів проводилася виховна бесіда у формі діалогічного спілкування. Метою даного етапу експерименту був розвиток у досліджуваних психологічних механізмів, які б забезпечували їх вміння співчувати суб'єкту емпатії: особистісної й моральної рефлексії та емоційної децентрації.

На цій стадії, коли ідентифікація була вже здійснена і йшло співпереживання героям ситуації, з метою запобігання обриву емпатійного процесу й зумовлення відповідного ставлення до того, хто потребував допомоги (прояву співчуття), інтенсифікувалося функціонування когнітивних елементів. Упродовж бесіди

експериментатор допомагав учневі адекватно сприйняти і проаналізувати ситуацію відповідаючи на його наступні запитання: «Які події зображені на відеознімках? На кого (що) тут необхідно звернути особливу увагу? Чому? Чим займається решта учасників сюжету?»

Після цього запитання дорослого допомагали учням усвідомити мотиви своїх дій («Чому ти вдарив обізвав свого товариша не допоміг цьому тощо)? У подібних випадках ти завжди так чиниш?»); свій стан («Подивися ще раз на вираз свого обличчя, позу, жести, дії і пригадай, що ти відчував, коли так діяв? Чому? тощо); актуалізувати знання моральних норм і дати оцінку своєму вчинку («Як ти вважаєш, на фотографіях зображені добрі чи погані взаємини? Чому? Твій вчинок тобі подобається? Чому?»).

Така інтенсифікація когнітивних процесів призводила до перегляду змісту ситуації з позицій аналізу її причинно-наслідкових зв'язків. Глибина диференціації та усвідомлення учнем змісту ситуації залежали від його соціального досвіду, рівня розвитку рефлексивних процесів, особливостей психолого-педагогічного впливу.

Показниками наявності у школярів особистісної рефлексії були вербалізація й адекватна оцінка своїх думок, переживань, дій і їх мотивів, розуміння причин виникнення своїх почуттів і думок. Розвинутість моральної рефлексії визначалась за мірою адекватності оцінки власних вчинків, поведінки учасників ситуації та їх мотивів з моральної точки зору.

Після цього бесіда була присвячена об'єкту емпатії та іншим учасникам ситуації з метою розвитку у школярів децентраційних процесів. Експериментатор допомагав учню з'ясувати позиції учасників емпатогенної ситуації («Що робить у відповідь на твої дії

твій товариш? Чому? Чим займається в цей час решта учасників ситуації?»); актуалізувати соціальний досвід суб'єкта («Стосовно тебе будь-хто так діяв, як ти вчинив зі своїм товаришем? Що ти в таких випадках робив? Що відчував? Тобі було образливо?»); зрозуміти стани інших, перш за все об'єкта емпатії («Зверни увагу на вираз обличчя свого товариша, його пози, жести. Ще раз послухай його плач (крик, розмову тощо). Про що він говорить? Що відчуває твій однокласник?»); усвідомити своє ставлення до об'єкта емпатії («На місці кого із зображених на фотографіях (відеозапису) людей ти хотів би бути? Чому? На місці кого з героїв ситуації ти не хотів би опинитися? Чому? У якому становищі перебуває твій товариш? Як ти думаєш, він добре себе почуває? Як до нього ставляться оточуючі (називаються конкретні люди)? Які почуття ти переживаєш стосовно нього?»).

Актуалізація у молодших школярів (на фоні співпереживання) когнітивних процесів детермінувала розвиток у них особистісної й моральної рефлексії та емоційної децентрації, що обумовлювало виникнення у дітей співчуття об'єкту емпатії.

Показниками прояву досліджуваними школярами співчуття були рухові й емоційні зміни в поведінці: моторика, вислови, вигуки, відображувані обличчям зміна емоцій, які виражали переживання з приводу почуттів, станів інших учасників ситуації (жалість, смуток, сором). Уміння досліджуваними адекватно оцінити дії і переживання іншої людини свідчило про виникнення у них емоційної децентрації.

Під час четвертої серії розвивалися гуманістичні установки, когнітивна децентрація та антиципація з метою актуалізації у суб'єкта емпатії внутрішнього сприяння її об'єкту. Ця серія проводилася тільки після виявлення або розвитку в дитини

співчуття.

Використовувалася індивідуальна бесіда, за допомогою якої формувалося почуття відповідальності, бажання допомогти товаришу, а також зрозуміти позицію Іншого («Я бачу, що тобі шкода товариша. Хто винен у такому його стані? Спробуй стати на місце однолітка й уявити, що він думає з приводу ситуації»; уміння прогнозувати «А чи можна було б зробити так, щоб цей сюжет закінчився не так погано? Уяви, що вся ситуація повторюється спочатку, як би ти тоді вчинив стосовно свого однокласника?»). Далі на основі антиципації розвивались уміння будувати адекватну модель сприяючої поведінки («Ти мені розповів про непоганий спосіб допомоги однокласнику (вирішення конфлікту), однак чи це є єдиним найкращим способом сприяння? Що ти ще можеш запропонувати? Чи зможеш ти виконати те, що запропонував?») тощо.

Отже, експериментатор, використовуючи продемонстровані вихованцям ті або інші типи моральної поведінки, допомагав суб'єкту емпатії більш глибоко диференціювати фрагменти ситуації, за зовнішніми ознаками визначити почуття іншої людини й, актуалізуючи його соціальний досвід, відрефлексувати свої і чужі думки, дії. Такий аналіз сприяв включенню когнітивної децентрації та антиципації. Емоційні переживання, що посилювалися на фоні аналізу сюжету, актуалізували бажання і готовність допомогти постраждалому.

Суб'єкт емпатії починав аналізувати всі параметри ситуації, одночасно враховувати їх у процесі мислення і на підставі цього спрямовувати свою мислительну діяльність на побудову моделі просоціальної поведінки (внутрішнє сприяння об'єкту емпатії).

Було виділено наступні показники функціонування

когнітивної децентрації: аналіз молодшим школярем різних параметрів ситуації, поглядів, позицій об'єкта емпатії, одночасне урахування їх у процесі мислення. Репрезентація процесів антиципації полягає в адекватному прогнозуванні альтернативних напрямів динаміки емпатогенної ситуації залежно від поведінки суб'єкта емпатії. Вербалізоване чи виражене в міміці, жестах бажання надати допомогу, і, як результат цього, побудова моделі поведінки допомоги (вирішення конфлікту) були показниками внутрішнього сприяння респондента об'єкту емпатії.

На третьому тренінговому етапі, який складався з двох серій, розвивалися вищі дієві форми емпатії та закріплювалася емпатійна поведінка.

Протягом першої серії відбувалася вторинна актуалізація емоційної і когнітивної децентрації з метою усвідомлення школярами необхідності реалізації внутрішнього сприяння, формування стійкої потреби в цьому та надання допомоги об'єкту емпатії. Для вирішення цього завдання залежно від індивідуальних особливостей досліджуваних використовувався комплекс виховних впливів, які реалізовувалися в умовах соціально-психологічного тренінгу. Обсяг тренінгу складав 30 годин з кожною із трьох експериментальних груп. До кожної тренінгової групи входило по 12 осіб. Основними методами роботи в умовах тренінгу були наступні:

- Гра-драматизація. Діти розігруючи ситуації, відображені у відеозаписі, виступали в різних ролях: кривдника, скривдженого, помічника і того, хто потребує допомоги, та ін.
- «Дзеркальна техніка». Суб'єкти емпатогенної ситуації могли не брати безпосередню участь у грі-драматизації, а бути при цьому лише глядачами і стежити за виконанням їх ролей однокласниками.

- Повторне прослуховування аудіозаписів бесід дітей з дорослим, записаних на минулих зустрічах з приводу продемонстрованих відеосюжетів.

Допоміжними прийомами були методи невербальної взаємодії, емпатійне слухання, прогнозування психологічної позиції, реакції іншого, аналіз ситуацій, інтерпретація внутрішнього світу іншої людини. Ігри, вправи підбиралися у відповідності до загальної проблематики з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей членів тренінгової групи.

Методи і техніка соціально-психологічного тренінгу перш за все були спрямовані на формування в його учасників потреби в благополуччі іншої людини. У молодших школярів внутрішнє сприяння часто не реалізовувалось у відповідній поведінці. Розуміння того, що реалізація просоціальної поведінки вимагає великих витрат і сил, а також того, що в деяких випадках це може бути навіть збитковим для їхніх інтересів, припиняло емпатійний процес на етапі нереалізованого наміру.

Водночас унаслідок великого вольового зусилля досліджуваного або ж через утилітарні мотиви намір посприяти об'єктам емпатії трансформувався в реальні дії. У такому випадку поведінка сприяння лише частково була обумовлена емпатійними процесами: безпосередньо емпатійні стосунки закінчувалися на етапі внутрішнього сприяння.

Не можна не погодитися з І.Д. Бехом [25, 26], який вважає, що вольова моральна поведінка ще не характеризує високого рівня морального розвитку особистості. Необхідно виховати дитину так, щоб вона не могла скоювати негативні вчинки, тому що вони йдуть урозріз з її безпосередніми спонуканнями, вступають у суперечність з її звичками, відчуттями, прагненнями. Найвищий рівень

емпатійних ставлень якраз і проявляється внаслідок того, що суб'єкт не може чинити інакше. Реалізація потреби діяти певним чином є наслідком глибокої взаємодії інтелекту й емоцій. Лише після розвитку у досліджуваного вміння переживати, розуміти, диференціювати, інтегрувати і враховувати погляди, позиції, почуття об'єкта емпатії, він реалізовував стосовно нього модель сприяючої поведінки. Такому єднанню і взаємодії афекту й інтелекту сприяли гра-драматизація і «дзеркальна техніка», які використовувалися на тренінговому етапі експерименту.

Розігрування ситуацій, зображених на фотографіях чи у відеозаписі, де дитина могла виступати в різних ролях, дозволяло їй, увійшовши в роль, глибше відчувати іншого, подивитися на світ його очима, оцінити ситуацію з позиції, можливо, відмінної від власної. Завдяки включенню механізмів емоційної і когнітивної децентрації «вживання» в іншого йшло на досить високому рівні, що й обумовлювало виникнення потреби в благополуччі іншої людини, безкорисливому сприянню їй.

Використання «дзеркальної техніки» також актуалізувало внутрішню роботу особистості: відбувався подальший розвиток самокритичності, усвідомлення неправомірності своїх дій. Така позиція давала можливість не лише ще раз пережити емпатогенну ситуацію, а й відрефлексувати ставлення ровесників до позицій учасників сюжету як реальних, так і ігрових. Демонстрація наслідків негідних вчинків дитини, увага до неї однокласників підсилювали емоційні переживання, що призводило до подолання егоцентризму і бажання слідувати моральним нормам.

Коли діти прослуховували магнітофонний запис власної бесіди з дорослим з приводу продемонстрованих відеозаписів або фотографій, також закріплювалося дієве стійке позитивне ставлення

до інших. Прослуховуючи запис, дитина в уяві знову програвала весь сюжет від початку і до кінця. Уявний перегляд ситуації спонукав до повторного переживання і переосмислення на більш високому рівні, власної позиції та позицій однокласників допомагав зробити адекватні висновки.

Показниками розвитку у молодших школярів децентрації були глибоке розуміння ними позиції, становища Іншого. Про сформованість уміння стати на точку зору іншої людини, зрозуміти її позицію, відчувати її переживання свідчило глибоке «вживання» й адекватне розігрування в гри-драматизації ролі об'єкта емпатії.

Критерієм усвідомлення дітьми необхідності реального сприяння і сформованості гуманних установок, потреби в благополуччі Іншого слугувала їх поведінка в ідентичних життєвих чи створених у природному експерименті ситуаціях та в умовах соціально-психологічного тренінгу (їх реальна співучасть у проблемах Іншого).

У другій серії третього етапу відбувалося закріплення емпатійної поведінки, яка була проявлена учнем ситуативно або в результаті роботи з ним в попередніх серіях, а також продовжувалась робота по розвитку емпатії молодших школярів.

В основу тренінгової роботи у цій серії, як і в попередній, було покладено метод емоційно-раціонального усвідомлення ситуації взаємодії. Емоційно-раціональне усвідомлення передбачало актуалізацію емоційних та когнітивних механізмів емпатії. Така актуалізація допомагала молодшим школярам аналізувати не лише власні переживання, емоції, почуття, настрої, а й відчувати, зрозуміти стан іншої особистості, її суб'єктивні переживання.

Основною метою тренінгової роботи було не лише розвиток та закріплення психологічних механізмів функціонування вищих

форм емпатії (співчуття, внутрішнього та реального сприяння, альтруїстичної поведінки), а й актуалізація у досліджуваних позитивних переживань стосовно благополуччя Іншого, усвідомлення ними доцільності та цінності альтруїстичних емпатійних ставлень.

Одночасно з дослідженням, що проводилося з дітьми, тривала робота і з їхніми педагогами-вихователями. Вихователю показували відеосюжети його взаємодії з учнями. Він самостійно аналізував кожну ситуацію і поведінку її учасників. Експериментатор виступав лише фасилітатором цього процесу. Метою цієї роботи було залучення уваги вчителів і вихователів до їх позитивних і негативних взаємин з дітьми та стимуляція у них прагнення до оптимізації і гуманізації цих стосунків, усунення помилок у взаємодії зі своїми підопічними.

У таблиці 6.1 відображено розвиток емпатійних ставлень дітей і закріплення адекватних ставлень у практиці реальних стосунків під впливом корекційно-розвивальної роботи.

Обрахування критерію Фішера (φ^*) [319] показали, що упродовж корекційно-розвивальної роботи у досліджуваних відбулися статистично значущі зміни по всіх типах емпатійного ставлення до дорослих і однолітків. Єдиним виключенням є суб'єктоцентричне емпатійне ставлення до однолітків. Рівень достовірності збільшення частки школярів, що його проявляли є невисоким ($p \leq 0,1$).

Унаслідок роботи із розвитку емпатійності відбулось збільшення на статистично значущому рівні частки досліджуваних, що проявляли дієве ($p < 0,001$) та суб'єктно-дієве й альтруїстичне ($p \leq 0,046$) емпатійне ставлення до дорослих. Таке збільшення емпатійності дітей зумовило достовірне зменшення їх частки, що

проявляла егоцентричне та суб'єктноцентричне ($p < 0,001$) емпатійне ставлення до дорослих.

Таблиця 6.1

Розвиток емпатійних ставлень молодших школярів з дорослими й однолітками

Тип емпатійних ставлень	Кількість дітей, що проявляли емпатійне ставлення							
	до дорослих				до однолітків			
	на поч. експ. (y %)	після експ. (y %)	φ^*	p	на поч. експ. (y %)	після експ. (y %)	φ^*	p
Антиемпатійний	0,0	0,0	–	–	27,78	0,0	4,71	0,001
Егоцентричний	16,67	2,78	2,15	0,02	38,89	8,33	3,22	0,001
Суб'єктноцентричний	61,11	19,44	3,74	0,001	19,44	22,22	0,59	0,1
Дієвий	13,89	55,56	3,89	0,001	13,89	58,33	4,13	0,001
Суб'єктнодієвий, альтруїстичний	8,33	22,22	1,68	0,046	0,0	11,11	2,88	0,001

Схожі тенденції в динаміці емпатійності маємо і стосовно однолітків. Після формувального експерименту не виявилось жодного школяра, який би проявляв антиемпатійне ставлення до ровесників. Достовірно зменшилась частка співпереживаючих молодших школярів ($p < 0,001$), які проявляли егоцентричне емпатійне ставлення до однолітків. В п'ять разів збільшилась частка досліджуваних, які проявляли дієву емпатію до дітей, зокрема дієве ($p < 0,001$) та суб'єктно-дієве, альтруїстичне ($p < 0,001$) емпатійне ставлення.

З таблиці 6.1 видно, що найбільш суттєві зміни відбулися у

розвитку дієвих форм емпатії. Частка дітей, що проявляла дієві емпатійні ставлення до дорослих упродовж експерименту зросла з 22,22% до 77,78%, а до однолітків – з 13,89% до 69,44%. Ці результати підтвердили наше припущення щодо чутливості даного онтогенетичного періоду для формування вищих дієвих форм емпатії на основі актуалізації відповідних психологічних механізмів: емоційної і когнітивної децентрації, установки щодо поведінки сприяння (наміру), антиципації. Також доведено кумулятивну закономірність емпатійного розвитку. Вищі форми емпатії, що проявлялися у відповідних емпатійних ставленнях, розвивалися на основі нижчих, які зберігалися в процесі ускладнення емпатійних реакцій.

Експериментально доведено й інтегрованість емпатійного розвитку. Так, в процесі формувальної роботи відбувалась інтеграція емоційних (емоційне зараження, ідентифікація, емоційна децентрація), когнітивних (особистісна й моральна рефлексія, когнітивна децентрація) та конативних (емпатійна установка, намір) механізмів емпатії, які забезпечували розгортання завершеного емпатійного процесу. Така своєрідна взаємодія усіх психологічних механізмів емпатії й зумовлює її специфіку, відмінність від інших феноменів соціальної перцепції, міжособистісних стосунків, спілкування, взаєморозуміння. Отже, аналіз результатів формувального експерименту довів ефективність апробованої корекційно-розвивальної програми сприяння емпатійному розвитку молодших школярів.

Висновки до розділу 6

1. Існує необхідність на кожному етапі онтогенезу зокрема, у

молодшому шкільному віці розвивати емоційну сферу, моральну свідомість та самосвідомість дітей через розвиток у них емпатійних установок, якостей та поведінки.

2. Орієнтація в поведінці на соціальні очікування з боку дорослих, інтенсивний розвиток когнітивної сфери – зростання довільності психічних процесів, рефлексивних, децентраційних і антиципуючих процесів, послаблення і зникнення егоцентричного мислення – дітей молодшого шкільного віку на фоні їх високої емоційності, досить розвиненої емоційно-потребової і моральної сфер зумовлюють сензитивність цього вікового періоду для розвитку здатності до емпатії, її усвідомлених дієвих форм.

3. Емпатійність особистості піддається корекційному та розвивальному впливу. Корекційно-розвивальна програма психологічного сприяння емпатійному розвитку особистості враховує афективно-когнітивно-конативну природу емпатії, а також її індивідуально-психологічні кореляти, які опосередковано допомагають актуалізувати й формувати емпатійні якості, емпатійну спрямованість, що зумовлюють суб'єктивні дієві та альтруїстичні емпатійні ставлення..

В основі корекційно-розвивальної програми лежать наступні положення:

- емпатійні ставлення розвиваються на матеріалі життєвих, особистісно значущих для суб'єкта ситуацій;
- емпатійні ставлення інтеріоризуються суб'єктом, якщо їх демонструвати у вигляді реальної міжособистісної взаємодії, ситуацій, учасником яких є він сам або референтна для нього особа;
- розвиток вищих форм емпатії, які проявляються в суб'єктноцентричних, дієвих, суб'єктно-дієвих та альтруїстичних

емпатійних ставленнях пов'язаний з актуалізацією в суб'єкта емпатійної установки, емоційного зараження та ідентифікації, розвитком особистісної й моральної рефлексії, емоційної та когнітивної децентрації, антиципації.

4. Прояв суб'єктноцентричного та дієвого рівнів емпатійних ставлень є передумовою для спонтанного розвитку потреби в благополуччі іншої людини, прагнення до альтруїстичних емпатійних ставлень.

Здатність до співпереживання є необхідною, але недостатньою умовою емпатійного розвитку особистості. За певних позитивних умов (виховна дія з боку дорослого або референтної групи; суб'єкт-суб'єктні стосунки між дітьми і дорослими; реалізація особистісно-діалогічного спілкування тощо) вона зумовлює сприяння об'єкту емпатії, а за негативних умов (авторитарний стиль взаємодії між учнями і дорослими; байдуже, зневажливе ставлення дорослого до дитини; формальне спілкування з нею тощо) – спонукає розвиток дисонансних переживань з об'єктом емпатії, прояв агресивних реакцій та антиемпатії до нього.

5. Одним із дієвих способів розвитку емпатійної поведінки та емпатійних якостей є процес емоційно-раціонального усвідомлення суб'єктом особистісно значущих емпатогенних ситуацій з подальшим перенесенням адекватного їх розв'язання в реальні міжособистісні взаємини.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено нове теоретичне узагальнення проблеми розвитку емпатії, що виявляється у визначенні її системних, методологічних, теоретико-концептуальних, динамічних та структурно-функціональних засад як базису відображення її закономірних феноменологічних, психологічних, генетичних та соціокультурних залежностей і відповідних їм систем механізмів і чинників.

1. Теоретичні підходи до вивчення проблеми емпатії, що спрямовані на дослідження її феноменології, механізмів, форм і видів, детермінант, а також використання самого феномена як механізму, умови, чинника соціальної перцепції, соціалізації, морального розвитку, просоціальної поведінки, професійного становлення тощо є суперечливими і потребують подальшого дослідження на основі цілісної концепції емпатії.

2. Концепція розвитку емпатії людини побудована на основі інтеграції методологічних принципів системного, еволюційного, генетичного, соціокультурного підходів та основних положень гуманітарної психології. Емпатія є системним багатовимірним утворенням, що належить до метасистеми «людина – світ». Вона має *структурні* (рівні відображення емпатогенної ситуації і відповідні їм види емпатії), *динамічні* (механізми розвитку емпатії), *функціональні* (емпатійні ставлення й їх типи) і *хронологічні* (вікові) характеристики.

В системі психічного відображення емпатія є особливою формою психічного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом Іншого. Родова суть емпатії полягає у відображенні світу переживань іншої людини і

трансформації цих переживань у власні. Категорія переживання виступає одиницею наукового аналізу феномена. Вектор «простір переживань – відображений простір переживань» є системоутворюючим чинником його процесуальності.

3. Інтегральна взаємодія психічного (мікрогенез), психологічного (мезагенез) та соціального (макрогенез) вимірів емпатії репрезентує її біопсихосоціодуховну природу. Відображення переживань та їх трансформація відбувається на різних рівнях: неусвідомленому (психофізіологічному), неусвідомленому чи частково усвідомленому (психічному), усвідомленому (соціопсихологічному) і надсвідомому (трансцендентному).

Психофізіологічний рівень представляє філогенетичні передумови розвитку емпатійних явищ та найбільш ранню стадію їх розвитку в онтогенезі людини (симбіотична емпатія немовляти). Механізми емпатії на цьому рівні мають інстинктивний та рефлексорний характер.

На психічному рівні функціонує елементарна емпатія, механізми якої мають рефлексорний характер і в яких домінують емоційні компоненти. Формами елементарної емпатії є індиферентність (споглядання, сприймання емпатогенної ситуації), співпереживання, реальна поведінка.

Соціопсихологічний рівень представляє особистісно-сміслову емпатію. Вона має соціогенний характер, соціально-сміслову, культурне опосередкування і розвивається в процесі соціалізації. Її функціонування зумовлюють особистісні механізми, в яких домінуюче положення займають культурогенно опосередковані когнітивні процеси. В системі психологічних механізмів, що забезпечують розгортання особистісно-сміслові емпатії, відображена специфіка взаємодії емоційних, когнітивних та

конативних процесів. На цьому рівні функціонують вищі форми емпатії: переживання з приводу почуттів, переживань Іншого (співчуття, співрадість, заздрість чи злорадство); побудова моделі поведінки сприяння чи протидії; реальна поведінка.

Трансцендентний (духовний) рівень представлений трансфінітною емпатією, функціонування якої забезпечують трансцендентні механізми. В її основі лежать екзистенційні чинники. На духовному рівні досягаються смислові, екзистенційні утворення об'єкта емпатії і відчуваються його вершинні, містичні переживання. Формами трансфінітної емпатії є надвчування, трансперсональне спілкування, альтруїзм, садизм (за патології).

При переході до нових видів емпатії проявляється дискретність її розвитку, яка зумовлена наступними механізмами: емпатійною установкою, емоційним перемиканням, біполярним соціально-перцептивним оператором, домінуванням в нервовій системі людини системи пошуку активації.

4. Мікрогенеза елементарної й особистісно-смислової емпатії зумовлена механізмом емоційного перемикання (перемикання з емоцій емпата на емоції емпатуючого). Генезис емпатійного процесу детермінується множиною неперервно-дискретних подвійних емоційних перемикань: перемикання з переживань об'єкта емпатії на переживання її суб'єкта і знову – на переживання об'єкта. В основі множини подвійних перемикань лежить функціонування системи скоординованих інстинктивних, рефлексорних (емпатійна установка, емоційне зараження, первинна і вторинна оцінка ситуації, ідентифікація, наслідування) і особистісних (особистісна і моральна рефлексії, когнітивна та емоційна децентрації, актуалізація установок, антиципація) механізмів. Множина механізмів подвійного перемикання є основною складовою складної

функціональної системи, яка забезпечує як мономодальне так і різномодальне реагування суб'єкта емпатії на переживання її об'єкта.

Емпатія знаходиться в складній функціональній залежності від системи психологічних механізмів та суб'єктивних і об'єктивних чинників. Функціональна залежність між переживаннями об'єкта і суб'єкта емпатії та факторами, що їх обумовлюють описується біполярним соціально-перцептивним оператором. Біполярний соціально-перцептивний оператор описує стадіальний, а також біфуркаційний розвиток емпатійного процесу на етапі переходу від нижчої її форми (співпереживання) до вищої (переживання з приводу почуттів об'єкта емпатії). Біфуркаційний розвиток емпатійного процесу є наслідком різномодального реагування суб'єкта на емпатогенну ситуацію і зумовлює його біполярність – спрямованість як у напрямку просоціальної поведінки так і в напрямку асоціальної поведінки.

Генезис трансфінитної емпатії зумовлюється неадаптивною активністю особистості, в основі якої лежить домінування системи пошуку високого рівня активації в нервовій системі людини, садистичною схильністю як формою механізму «втечі від свободи»; емпатійною спрямованістю.

5. Емпатія в соціальному вимірі є структурним елементом більш складних метасистем «суб'єкт – суб'єкт», «суб'єкт – об'єкт», «суб'єкт – природа». Емпатійність у таких системах проявляється у вигляді ставлень. Критеріями типології емпатійних ставлень є наступні: рівень психічного відображення; складність механізмів, що забезпечують функціонування емпатійного процесу; реальність об'єкта, що сприймається; тип соціальних перцептів; модальність емоційного перемикавання; соціальна (моральна) спрямованість

трансформації відображених переживань; просторово-часова спрямованість переживань суб'єкта емпатії; інтенсивність функціонування конативних компонентів.

6. У філогенезі емпатія виникла як засіб оптимізації сукупної пристосованості особини, від якої залежить виживання не лише її нащадків, а й близьких родичів. Філогенетичним механізмом зародження емпатії була поява у тварин емпатійної установки. Механізмом формування установки на емоційне сприймання співродичів і, зокрема, їх внутрішнього стану, є емоційне перемикавання з безумовних закарбовуваних при імпринтуванні подразників внаслідок генералізації стимулу на умовні стимули, що пред'являються разом з ними і які характеризують внутрішній стан особини.

Розвиток натуральної емпатії в онтогенезі високоорганізованих тварин має ряд закономірностей: ускладнення структури та якості емпатійного відображення, незмінність модальності переживань суб'єкта й об'єкта емпатії, зростання опосередковуючої ролі розсудливої діяльності в розвитку емпатійної інтеракції.

7. В онтогенезі людини розвиток емпатії має наступні особливості:

1) репрезентується її біопсихосоціодуховна природа та відбувається ускладнення феноменологічних, структурних та функціональних характеристик. Вона розвивається від елементарних форм до складноструктурованого системно-цілісного утворення. Основними онтогенетичними видами емпатії є симбіотична, елементарна, особистісно-смілова та трансфінітна, які появляються у відповідних ставленнях. Її функції: пізнавальна, комунікативна, спонукальна, адаптивна, аксіологічна, регулятивна, смислоутворююча; 2) розвиток емпатії в онтогенезі людини є

нерівномірним і з віком її інтегральний показник знижується. Найрізкіші достовірні зміни в динаміці емпатії відбуваються в періоди вікових криз; 3) форми і види емпатії мають специфічні вікові особливості, в яких проявляється нерівномірність її розвитку: а) збільшення показників антиемпатії упродовж онтогенезу і деяке її зменшення всередині періоду дорослості; б) збільшення індіферентності протягом усього досліджуваного онтогенезу; в) найбільш нерівномірний і неперервно-дискретний розвиток співпереживання; г) динамічне збільшення показників співчуття до 12 – 13 років, різке зменшення його в 15 – 17 років і поступове зниження в наступні вікові періоди; д) рівномірне збільшення показників моделюючої поведінки до зрілої юності і подальший нерівномірний їх онтогенетичний розвиток; ж) нерівномірний розвиток реального сприяння з тенденцією до підвищення його показників і частоти відповідних поведінкових реакцій з віком; з) стійке зменшення показників і частоти проявів альтруїстичної поведінки упродовж онтогенезу і достовірне їх збільшення в пізній дорослості; 4) на різних етапах онтогенезу проявляється сензитивність до виникнення й розвитку певних емпатійних психологічних новоутворень; 5) повторюваність схожих тенденцій в онтогенетичних змінах і проявах емпатії на різних вікових періодах підтвердив її спіралевидний розвиток; 6) експериментально доведено кумулятивність розвитку емпатії: нижчі форми емпатії зберігаються на пізніх етапах онтогенезу та при ускладненні емпатійних реакцій упродовж корекційно-розвивальних впливів поряд з вищими і лежать в основі розвитку останніх; 7) доведено інтегрованість розвитку емпатії. В процесі її становлення (упродовж формувального експерименту) відбулась інтеграція емоційних, когнітивних та конативних механізмів, які забезпечували

розгортання завершеного емпатійного процесу; 8) на межі переходу від психічного до соціопсихологічного рівня відображення емпатогенної ситуації проявляється біфуркаційність у розвитку емпатії: за певних позитивних соціальних умов співпереживання зумовлює консонансні переживання суб'єкта й об'єкта емпатії, а за несприятливих – дисонансні; 9) підтверджено статеві відмінності онтогенетичного розвитку емпатії: дівчата і жінки є більш емпатійними порівняно з хлопцями та чоловіками. У перших більшою мірою проявляються форми емпатії, в яких домінують емоційні та когнітивні механізми, в останніх – когнітивні та дієві; 10) серед детермінуючих факторів онтогенетичного розвитку емпатії зростає опосередковуюча роль соціо- та культурогенних чинників.

8. Систему детермінуючих факторів генезису емпатії складають *психофізіологічні* (чутливість, емоційна лабільність нервової системи, розвиток першої сигнальної системи, невротизація); *індивідуально-психологічні* (чутливість, депресивність, реактивна агресивність, сором'язливість, відвертість, самотність, ставлення до себе, самооцінка, Я-концепція, потреби, цінності); *типологічні* (соціальний тип, акцентуації характеру – емотивність, педантичність, тривожність, циклотимність, демонстративність, екзальтованість, спрямованість особистості); *соціокультурні* (умови соціалізації, тип батьківського виховання) чинники.

Існують статеві відмінності у взаємозв'язках емпатії з системою детермінуючих факторів розвитку особистості: чим менш розвинена емпатія в особистості, тим більшою мірою створюються умови для розвитку у неї маскулінних якостей; емпатія більшою мірою впливає на розвиток глобального позитивного ставлення до себе, самоповаги, критичної самооцінки негативних якостей у дівчат порівняно з хлопцями та детермінує розвиток ціннісно-потребової сфери у

хлопців порівняно з дівчатами.

9. Корекційно-розвивальна програма психологічного сприяння емпатійному розвитку особистості враховує афективно-когнітивно-конативну природу емпатійності, специфічну взаємодію психологічних механізмів емпатії, що зумовлює її своєрідність, відмінність від інших феноменів міжособистісних взаємовідносин та соціальної перцепції. Молодший шкільний вік є сензитивним періодом для усвідомленого розвитку вищих дієвих форм емпатії (становлення особистості дитини як суб'єкта емпатійного ставлення) на основі розвитку відповідних психологічних механізмів: емоційної і когнітивної децентрації, установки щодо поведінки сприяння, антиципації.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест на емпатію для молодших школярів

Інструкція.

Ознайомтесь з нижче наведеними ситуаціями і пригадайте, які Ваші реакції були в подібних ситуаціях в реальному житті. Окресліть номер обраної відповіді у бланку відповідей.

I. Йде контрольна робота, Ти виконав роботу правильно. Твій товариш не знає рішення і просить дати йому списати. Що ти зробиш? Чому?

1. Не дам списати. Скажу, що треба готуватись до контрольної роботи, а не гуляти.
2. Зроблю вигляд, що не чую прохання товариша і намагатимусь швидше здати свій зошит.
3. Скажу, що і сам не встигаю все зробити.
4. Мені стане шкода товариша, проте я не можу отримувати погані оцінки (не дам списати).
5. Пораджу товаришу звернутись за допомогою до вчителя.
6. Коли сам все зроблю, дам списати.
7. Дам списати, хоча й згаю час і не встигну повністю закінчити контрольну роботу.
8. Твоя відповідь.

II. Ти став свідком того, як одна людина без причини скривдила іншу. Як ти вчиниш? Чому?

1. Розберусь в причинах конфлікту (сварки, бійки) і буду намагатися примирити людей.
2. Буду вимагати від кривдника вибачень на адресу потерпілого.

3. Буду думати, яким чином найкраще вийти з цієї ситуації.
4. Пожалью, поспівчуваю тому, кого скривдили.
5. Тобі стане неприємно від такої ситуації і ти постарася швидше піти у своїх справах.
6. Зробиш вигляд, що тебе це не стосується.
7. Будеш спостерігати, чим закінчиться конфлікт, а потім займешся своїми справами.
8. Твоя відповідь.

III. Під час канікул, коли ти зібрався поїхати відпочити, твоя вчителька попросила тебе допомогти їй привести в порядок твій клас. Як ти вчиниш? Чому?

1. Погоджусь допомогти і відкладу свій від'їзд.
2. Попрошу друзів чи батьків, щоб вони мені допомогли прибрати клас за один день і встигну вчасно поїхати відпочивати.
3. Пообіцяю виконати роботу після повернення з відпочинку.
4. Мені шкода вчительку і хочеться їй допомогти, однак я не можу відкласти поїздки.
5. Мені стане дуже незручно, прикро після прохання вчительки і моєї відмови їй допомогти.
6. Вислухаю вчительку, а потім зроблю вигляд, що забув(ла) про прохання.
7. Відмовлюсь від роботи і подумаю: «І так мене мучили весь рік, дайте хоч на канікулах відпочити».
8. Твоя відповідь.

IV. Ти побачив(ла), як хлопці піймали кішку і знущають з неї. Твоя реакція?

1. Спробую відібрати кішку у хлопців і нагодую її;
2. Покличу на допомогу своїх друзів, або дорослих;
3. Почну розмірковувати, яким чином допомогти тварині;

4. Мені буде дуже шкода кішку, я подумаю, що хлопці дуже погано чинять, знущаючи над твариною;
5. Мені стане неприємно від такої сцени і я швидше піду у своїх справах;
6. Пройду мимо, не звертаючи уваги;
7. Буду спостерігати, як далі будуть розвиватися події;
8. Ваша відповідь.

V. Вчителька дала тобі доручення, яке тобі не подобається, проте його виконання терміново необхідне твоїм товаришам. Як ти вчиниш? Чому?

1. Щось придумаю і відмовлюсь.
2. Промовчу, а потім зроблю вигляд, що забув(ла) про доручення.
3. Попрошу дати інше більш цікаве доручення.
4. Мені б хотілось допомогти товаришам, я переживаю за них, але вони і самі можуть це доручення виконати.
5. Пообіцяю пізніше виконати це доручення. Почну думати, яким чином якнайшвидше його виконати, щоб зайнятися більш цікавими справами.
6. Покличу когось на допомогу, щоб разом було цікавіше і швидше виконати доручення.
7. Добросовісно виконаю доручення.
8. Твоя відповідь.

VI. Два твої товариші повинні сьогодні прибирати класну кімнату, а після цього разом з класом їхати в парк, щоб гратися на дитячому майданчику. Один з них захворів, другому прийдеться прибирати клас одному і тому він не зможе поїхати з класом у парк. Як ти вчиниш? Чому?

1. Тихенько посміюсь над невезучим однокласником або ж підійду до нього і покепкую з його невезіння.

2. Не зверну не це ніякої уваги і буду збиратися до від'їзду.
3. Я відчую як прикро моему товаришу, але швидко переключусь на веселі думки про прогулянку в парку.
4. Підійду до товариша, пожалію його (її), скажу, що наступного разу він зможе поїхати відпочивати разом з усіма.
5. Попрошу вчительку, щоб вона назначила ще одного чергового для допомоги однокласнику(ці).
6. Покличу всіх однокласників і разом з ними допоможу однокласнику(ці).
7. Сам(а) допоможу товаришеві(ці), а до парку поїду іншим разом.
8. Твоя відповідь.

VII. Захворіла вчителька твого класу. Твої однокласники вирішили по черзі кожного дня відвідувати її в лікарні. Того дня, коли була твоя черга відвідати вчительку, по телевізору повинні були показувати твої улюблені мультфільми. Як ти вчиниш? Чому?

1. Не піду в лікарню і подумаю: «Ця вчителька мені не подобається, нехай чим довше хворіє».
2. Я уявляю, як сумно вчительці лежати в лікарні, проте не зможу відірватися від телевізора.
3. Не поїду в лікарню і спокійно буду дивитись телевізор.
4. Мені дуже шкода вчительку, я їй зателефоную і скажу, що прийду найближчим часом.
5. Почну думати, кого б з дорослих або товаришів попросити, щоб пішли до лікарні замість мене, проте нічого не зможу придумати.
6. Попрошу свого товариша відвідати вчительку замість мене, а наступного дня піду до лікарні замість нього.
7. Не подивлюсь мультики, а поїду в лікарню.
8. Твоя відповідь.

VIII. Ти повертаєшся до дому. Пройшовши кілька кроків від зупинки, чуєш, що хтось скавчить. Підійшовши до кущів, ти побачив(ла) там цуценя. Твої дії? Чому?

1. Штовхну цуценя ногою і накажу: « Не скавчи!».
2. Подивлюсь на цуценя і піду далі.
3. Тобі стане сумно від цього скавучання.
4. Тобі стане шкода цуценя, погладивши його подумаєш, що можливо хтось візьме його до себе.
5. Подумаю, що треба сказати про цуценя товаришеві, який хотів мати собаку.
6. Дам цуценяті щось поїсти.
7. Візьму цуценя на руки і понесу до дому, хоча батьки будуть мене за це сварити.
8. Ваша відповідь.

IX. Зима. Ти дуже швидко йдеш вулицею, бо запізнюєшся на цікавий фільм. Раптом позаду тебе чуєш зойк, - пішохід послизнувся, впав і не може підвестися. Як ти вчиниш? Чому?

1. Побіжу до нього, допоможу піднятися, викличу швидко допомогу, хоча на фільм спізнюсь і не зможу його подивитись.
2. Попрошу перехожих, щоб допомогли мені підняти постраждалого і швидко побіжу далі, щоб не спізнитися на фільм.
3. Подумаю, що навколо є люди і хтось допоможе постраждалому.
4. Подумаю: «Бідний(а) дядечко (тітонька). Напевно йому (їй) дуже боляче» і побіжу далі.
5. Відчую біль цієї людини і пригадаю, як сам(а) не так давно вдарився(лась) і як мені боляче було.
6. Погляну на перехожого і побіжу далі.
7. Посміхнусь, побачивши як смішно гепнулась людина.
8. Твоя відповідь.

Х. Ти поспішаєш до лялькового театру (кінотеатру). На дорозі неподалік від театру, помітив голуба з підбитим крилом, котрий намагається злетіти, але це йому не вдається. Як ти вчиниш? Чому?

1. Зіштовхну голуба з дороги, щоб не заважав ходити.
2. Пройду мимо пташки, оскільки навряд чи зможу добре перев'язати крило.
3. Мені стане неприємно дивитися на таку пташку і я швидко пробіжу мимо.
4. Мені стане дуже шкода голуба і я підійду його погладити.
5. Мені стане шкода голуба і я вирішу, що після вистави (фільму) заберу його додому.
6. Мені стане дуже шкода голуба і я постараюсь дати йому щось поїсти.
7. Візьму голуба і повернусь додому, щоб там перев'язати крило пташки і нагодувати її.
8. Твоя відповідь.

Обробка результатів

Власну відповідь за змістом відносимо до однієї з семи шкал.

Підраховуємо загальну кількість відповідей по кожній із шкал.

I шкала: антиемпатія: за кожну відповідь нараховується (-2) бали;

II шкала: індіферентність: за кожну відповідь нараховується (-1) бал;

III шкала: співпереживання: за кожну відповідь нараховується 1 бал;

IV шкала: співчуття: за кожну відповідь нараховується 2 бали;

V шкала: внутрішнє сприяння: за кожну відповідь нараховується 3 бали;

Додаток Б

Тест на емпатію для підлітків та юнаків*Інструкція.*

Ознайомтесь з нижче наведеними ситуаціями і пригадайте, які Ваші реакції були в подібних ситуаціях в реальному житті. Окресліть номер обраної відповіді у бланку відповідей.

I. Повертаючись ввечері додому, ви стаєте свідком бійки двох людей вашого віку. Ваші дії?

1. Злість учасників поєдинку викличе у мене азарт уболівальника. Мені буде дуже цікаво дізнатися, чим закінчиться бійка.
2. Пройду мимо, практично не звертаючи на них увагу. Не втручатимусь. Злякаюсь і втечу.
3. Уявлю, ніби я опинився (лась) на місці одного з них і відчую його біль, неприємні переживання і швидко пройду мимо, щоб не втрапити в бійку.
4. Відчую біль, страх, злість і мені стане шкода цих людей, особливо слабшого.
5. Деякий час буду уявляти, як можна було б припинити бійку, але думка про те, що нічого не вийде зупиняє мене.
6. Покличу на допомогу і разом спробую припинити бійку.
7. Стану захищати слабшого і спробую припинити бійку.
8. Ваша відповідь.

II. Ввечері біля парку, поспішаючи на побачення, Ви помічаєте, що п'яний хлопець «чіпляється» до дівчини і довів її до сліз. Ваша реакція?

1. Подумаю: «Як би дівчина вела себе скромніше, то до неї б ніхто не чіплявся. Виховані і скромні дівчата не гуляють наодинці вечорами».
2. Проходячи мимо, подумаю щось на зразок: «Дорослі люди – самі розберуться».
3. Відчую безпомічність і розпач дівчини і пригадаю, як мені було неприємно (або було б) в подібній ситуації і продовжу свій шлях.
4. Мені стане шкода дівчину, однак я поспішу на побачення.
5. Швидко почну розмірковувати, яким чином допомогти дівчині, однак ні до чого не додумаюсь.
6. Попрошу перехожих, щоб допомогли дівчині або викличу міліцію по телефону.
7. Спробую відволікти (приборкати) хлопця, або покличу на допомогу когось з перехожих, згодом, зателефоную і відкладу побачення.
8. Ваша відповідь.

III. У ваш колектив прийшов новачок, якого всі відразу незлюбили. Як Ви вчините?

1. Буду підтримувати своїх товаришів і насміхатись, принижувати його, оскільки, якщо когось не люблять, то є за що.
2. Проявлю нейтральне ставлення до новачка і не буду втручатися у його взаємини з колективом.
3. При кожному насміханні над новачком, уявляю себе на його місці і мені стає дуже неприємно.
4. Кожного разу при стичках новачка з однокласниками (одногрупниками, колегами) я співчуваю йому, мені шкода його, однак, я не вважаю за потрібне втручатися у його взаємини з колективом.

5. Мені шкода новачка, хочеться йому допомогти, проте щось заважає це зробити.
6. Я спробую ближче познайомитися з ним і показати однокласникам (одногрупникам, колегам) його переваги, кращі якості, здібності.
7. При перших глузуваннях над новачком, стану на його захист, хоча при цьому перепаде і мені.
8. Ваша відповідь.

IV. Зробивши уроки, йдете відпочивати до друзів, які чекають на Вас. Старенька сусідка просить вас зайти до неї і під її диктовку написати лист-скаргу Президенту. Ваша реакція?

1. Відмовлюсь від відпочинку і піду до сусідки писати лист.
2. Швидко напишу листа і, пояснивши, що у мене обмаль часу, піду до друзів.
3. Пообіцяю сусідці прийти найближчим часом.
4. Я розумію прагнення сусідки знайти захист у сильної людини, її переживання. Однак мене чекають друзі.
5. Безпорадність сусідки викличе у мене думки, що у майбутньому я також можу стати таким немічним і самотнім.
6. Поясню, що лист не потрапить до Президента й відмовлюсь його писати.
7. «Старечий маразм», - подумаю я і відмовлюсь, пославшись на зайнятість.
8. Ваша відповідь.

V. Ви йдете на день народження до однокласника і зустрічаєте знайомого (у). Він (вона) сповіщає, що батьки дали йому (їй) гроші на мобільний телефон і просить Вас допомогти вибрати найкращий, тому що сьогодні акційний розпродаж. Ваша реакція?

1. Попереджу однокласника, що не зможу сьогодні прийти на день народження і піду із знайомим до магазину.
2. Запропоную піти в магазин завтра, коли у мене буде вільний час.
3. Почну обдумувати кого б порадити йому (їй) для консультації.
4. Я прекрасно розумію його (її) радість. Він (вона) гарна людина і заслуговує на такий дарунок, однак мене чекають друзі.
5. Я відчуваю його (її) радість і захват, уявляю себе на його (її) місці і бачу як гарно було б мати стільки грошей на телефон.
6. Байдуже. Це його справа, а у мене свої справи.
7. Дурням завжди везе. Не піду, бо мені неприємно бачити, що він (вона) зможе мати таку гарну мобілку, а не я.
8. Ваша відповідь.

VI. Ви повертаєтесь додому. Пройшовши кілька кроків від зупинки, почули, що хтось скаржить. Підійшовши до куців – побачили там цуценя. Ваші дії?

1. Візьму цуценя на руки і понесу додому, знаючи, що прийдеться конфліктувати з батьками з цього приводу.
2. Дам цуценяті щось поїсти.
3. Подумаю, що треба сказати про цуценя товаришеві, який хотів мати собаку.
4. Мені стане шкода цуценя, погладивши його подумаю, що можливо хтось візьме його до себе.
5. Мені стане сумно від цього скавучання.
6. Подивлюсь на цуценя і піду далі.
7. Штовхну цуценя ногою і накажу: « Не скавчи!».
8. Ваша відповідь.

VII. Ви захоплено дивитесь дуже цікавий фільм у кінотеатрі. Раптом чуєте що Ваша сусідка схлипує, співпереживаючи героям фільму. Ваша реакція:

1. Пожартую з її м'якосердності, чим її підбадьорю.
2. Настільки буду захоплений (на) подіями фільму, що не помічу стан сусідки.
3. Відчую, що сусідка схвильована майже як я, проте мені не зрозуміло, як можна плакати, спостерігаючи за життям видуманих героїв.
4. Мені зрозуміле хвилювання сусідки і я почав (ла) співпереживати не лише героям фільму, а й своїй сусідці.
5. Подумаю, що потрібно було б якось втішити сусідку, однак не зважусь це зробити.
6. Скажу їй наскільки мені зрозумілі її переживання і дам їй салфетку (носовичок, цукерку, жуйку, тощо).
7. Кину дивитись фільм і вийду до бару (кафе) у фойє, щоб купити води для сусідки.
8. Ваша відповідь.

VIII. Ви збираєтесь у гості до рідних, а Вашому знайомому (знайомій) подарували путівку на відпочинок до середземноморського курорту. Він (вона) просить Вас позичити у дорогу Вашу новеньку валізу. Ваша реакція?

1. І за які такі заслуги людям так щастить? А валіза і мені потрібна.
2. Я сам (а) на днях їду до рідних і мені потрібна валіза.
3. Я зрадію за свого знайомого (знайому) і відразу уявлю як би я відпочив (ла), маючи таку путівку, однак валіза мені потрібна для моєї подорожі.
4. Прекрасно! Там він (вона) зможе по справжньому відпочити.
5. Почну думати, яким чином допомогти приятелю (приятельці) як найкраще зібратися у цю подорож.
6. Запропоную йому (їй) свою стару валізу, яка має досить пристойний вигляд.

7. Позичу нову валізу, а сам (а) скористаюсь старою.

8. Ваша відповідь.

IX. Ви зайняті дуже важливою справою. Приходить Ваш товариш (подруга) і просить Вас допомогти в примиренні з коханою людиною. Ваша реакція.

1. Відкладу свої справи. Скажу, що я дуже співчуваю товаришеві (подрузі), розумію його (її) і зателефоную його подрузі (другу), щоб домовитись про зустріч цього ж дня.

2. Пообіцяю товаришеві (подрузі), що при нагоді обов'язково поспілкуюсь з його коханою (коханим).

3. Відклавши справи, почну міркувати, яким чином зможу допомогти товаришеві.

4. Відчую переживання свого друга (подруги). Мені його (її) дуже шкода.

5. Відразу переймусь хвилюванням і розпачем свого товариша (подруги), уявлю себе як би я переживав (ла), у подібній ситуації;

6. Відмовлюсь. Не люблю втручатися в справи інших.

7. Не буду втручатись у чужі справи, тому що потім залишусь винним;

8. Ваша відповідь.

X. Літо. Жара. Парк. Ви стоїте в черзі за морозивом. Після гарного відпочинку у Вас залишилось грошей на одну пачку морозива. Коли підійшла Ваша черга, раптом з'являється дитина і намагається купити морозиво перед Вами. Ваша реакція?

1. «Звикай поважати старших. Іди і постій в черзі».

2. Зроблю вигляд, що я її не помічаю і куплю собі морозиво.

3. Відчую, як страшенно хочеться дитині морозива, однак мені його також дуже хочеться. Дитина може і після мене купити морозиво.

4. Бачу, що дитині дуже хочеться морозива і вона не може себе примусити стояти в черзі, проте вирішу не пропустити її без черги.
5. У першу мить у мене виникає бажання пропустити дитину без черги, проте я уже дав гроші продавцю... .
6. Дам можливість дитині купити морозиво переді мною.
7. Відчувши переживання дитини і побачивши, що їй не вистачило грошей, дам їй свою порцію морозива.
8. Ваша відповідь.

XI. Вокзал. Ви стоїте в черзі за квитками. Коли підійшла ваша черга і Ви попросили квиток у місто N, касир гнівно крикнула: «Ви що читати не вмієте. В N квитків немає!» Ваша реакція?

1. Скажу: «Дякую!» з докором у голосі і зроблю зауваження за нетактовну поведінку.
2. Спокійно розвернусь і піду шукати інший транспорт в місто N.
3. Переймусь роздратованістю касира і мені стане себе дуже шкода.
4. Відчую не лише роздратування, а й страшенну втому, напруження касира і мені стане її шкода.
5. У мене виникне бажання зробити щось приємне для цієї втомленої жінки, однак я маю поспішати до міста N.
6. Щиро вибачусь за свою неувважність і скажу щось на зразок того, що мені дуже шкода, що згаяв (ла) час такої перевтомленої людини.
7. Побачивши втомлене обличчя касира, посміхнусь їй, відійду від каси, куплю пляшку води, повернусь до каси і подарую касиру.
8. Ваша відповідь.

XII. Ви поспішаєте на концерт Вашого улюбленого артиста і раптом чуєте сильний дитячий плач. Ваша реакція?

1. Підійду до малюка, дізнавшись, що він плаче від того, що зламав свою найкращу іграшку, постараюсь її полагодити. Згаявши час я не зможу потрапити або запізнюсь на концерт.
2. Підійду до дитини, пригощу її кількома цукерками, скажу кілька слів втіхи і поспішу до театру.
3. Мені шкода стане дитину і я уявлю, як можна було б втішити її при умові, що мені не потрібно було б поспішати на концерт.
4. Очима знайду дитину, мені стане шкода цього малюка, проте, йому нічого не загрожує і я поспішу до театру.
5. У моїй душі відгукнеться цей плач неприємним переживанням, однак я швидко переключусь на радість зустрічі зі своїм кумиром.
6. Малі діти часто плачуть без причин.
7. Мене роздратує цей плач: сучасні діти дуже капризові, неслухняні, розбещені. Відведу дитину до відділку міліції.
8. Ваша відповідь.

XIII. В парку на лаві Ви чекаєте своїх друзів. Дідусь, що сидів поруч, почав розповідати Вам дуже неприємну історію, яка з ним трапилась (згубив ключі від дому). Через кілька хвилин підходять Ваші друзі і пропонують Вам йти з ними. Ваша реакція?

1. Не звертаючи уваги на кепкування друзів, запропоную піти до його квартири, щоб вирішити, чим йому допомогти.
2. Мені стане шкода самотнього дідуса, я запам'ятаю його адресу і домовлюсь, що після того як вирішу справи з друзями обов'язково до нього завітаю, щоб допомогти.
3. Я відчую і зрозумію переживання дідуса, пораджу до кого можна звернутись за допомогою.
4. Відчую і зрозумію переживання дідуса, мені стане його дуже шкода. Однак, друзі переключать мою увагу.

5. Відчую переживання дідуся, уявлю себе на його місці і мені стане дуже неприємно. Прихід друзів викличе у мене радість. Я вибачусь і поспішу до них.
6. Пораджу йому звернутися до відповідних служб.
7. Полегшено зітхну, зрадію, що прийшли друзі, поспішу до них.
8. Ваша відповідь.

XIV. На вулиці до Вас підійшла молода жінка з дитиною і просить дати їй грошей – їй не вистачає гривні на хліб, а у вас є лише кілька гривень на обід. Ваша реакція?

1. Не повірю жінці, подумаю, що вона жебрачка, тим паче, самому(ій) їсти хочеться.
2. Пройду мимо, не звертаючи уваги.
3. Уявлю як би я почувався (лась) у подібній ситуації і швидше піду далі.
4. Відчую стан жінки, мені стане шкода її, однак, якщо я не перекушу, то не зможу добре виконати свої справи.
5. Почну розпитувати про причини такого стану, і, лише оцінивши все об'єктивно пораджу звернутись до дорослих.
6. Деякий час посумніваюсь, але все ж дам кілька копійок, залишивши собі на обід.
7. Допоможу жінці, давши гроші, або ж куплю їй хліба.
8. Ваша відповідь.

XV. Ви побачили, як хлопці піймали кішку і знущаються з неї. Ваша реакція?

1. Спробую відібрати кішку у хлопців і нагодую її.
2. Покличу на допомогу своїх друзів, або дорослих.
3. Почну розмірковувати, яким чином допомогти тварині.
4. Мені буде дуже шкода кішку, я подумаю, що хлопці дуже погано чинять, знущаючись над твариною.

5. Мені стане неприємно від такої сцени і я швидше піду у своїх справах.
6. Пройду мимо, не звертаючи уваги.
7. Буду спостерігати, як далі будуть розвиватися події.
8. Ваша відповідь.

Обробка результатів

Власну відповідь за змістом відносимо до однієї з семи шкал.

Підраховуємо загальну кількість відповідей по кожній із шкал.

I шкала: антиемпатія: за кожну відповідь нараховується (-2) бали;

II шкала: індіферентність: за кожну відповідь нараховується (-1) бал;

III шкала: співпереживання: за кожну відповідь нараховується 1 бал;

IV шкала: співчуття: за кожну відповідь нараховується 2 бали;

V шкала: внутрішнє сприяння: за кожну відповідь нараховується 3 бали;

VI шкала: реальне сприяння не на шкоду собі: за кожну відповідь нараховується 4 бали;

VII шкала: реальне сприяння на шкоду собі: за кожну відповідь нараховується 5 балів.

Інтегральна емпатія: сума балів за I – VII шкалами.

Дуже високий рівень емпатії:	66 – 75 балів.
Високий рівень емпатії:	51 – 65 балів.
Середній рівень емпатії:	25 – 50 балів.
Низький рівень емпатії:	10 – 24 бали.
Дуже низький рівень емпатії:	(-7) – 9 балів.
Антиемпатія (дисонансна емпатія):	(-30) – (-8) балів.

Бланк відповідей тесту на емпатію для підлітків та юнаків

Бланк відповідей №								Дата
Ч.,міс.,рік нар.			Вік		Стать: ч ж		Місце проживання: м с	
N ситу- ації	Ш К А Л И							Власна відповідь
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
I	1	2	3	4	5	6	7	
II	1	2	3	4	5	6	7	
III	1	2	3	4	5	6	7	
IV	7	6	5	4	3	2	1	
V	7	6	5	4	3	2	1	
VI	7	6	5	4	3	2	1	
VII	1	2	3	4	5	6	7	
VIII	1	2	3	4	5	6	7	
IX	7	6	5	4	3	2	1	
X	1	2	3	4	5	6	7	
XI	1	2	3	4	5	6	7	
XII	7	6	5	4	3	2	1	
XIII	7	6	5	4	3	2	1	
XIV	1	2	3	4	5	6	7	
XV	7	6	5	4	3	2	1	
Всього:								

Додаток В

Тест на емпатію для дорослих

Інструкція.

Ознайомтесь з наведеними нижче ситуаціями і пригадайте, які Ваші реакції були в подібних ситуаціях в реальному житті. Окресліть номер обраної відповіді у бланку відповідей.

I. Повертаючись ввечері додому, ви стаєте свідком бійки двох людей вашого віку. Ваші дії?

1. Злість учасників поєдинку викличе у мене азарт уболівальника. Мені буде дуже цікаво дізнатися, чим закінчиться бійка.
2. Пройду мимо, практично не звертаючи на них увагу. Не втручатимусь.
3. Уявлю, ніби я опинився (лась) на місці одного з них і відчую його біль, неприємні переживання і швидко пройду мимо, щоб не втрапити в бійку.
4. Відчую біль, страх, злість і мені стане шкода цих людей, особливо слабшого.
5. Деякий час буду уявляти, як можна було б припинити бійку, але думка про те, що нічого не вийде зупиняє мене.
6. Покличу на допомогу і разом спробую припинити бійку.
7. Стану захищати слабшого і спробую припинити бійку.
8. Ваша відповідь.

II. У ваш колектив прийшов новачок, якого всі відразу незлюбили. Як Ви вчините?

1. Буду підтримувати своїх товаришів і насміхатись, принижувати його, оскільки, якщо когось не люблять, то є за що.

2. Проявлю нейтральне ставлення до новачка і не буду втручатися у його взаємини з колективом.
3. При кожному насміханні над новачком, уявляю себе на його місці і мені стає дуже неприємно.
4. Кожного разу при стичках новачка з колегами я співчуваю йому, мені шкода його, однак, я не вважаю за потрібне втручатися у його взаємини з колективом.
5. Мені шкода новачка, хочеться йому допомогти, проте щось заважає це зробити.
6. Я спробую ближче познайомитися з ним і показати колегам його переваги, кращі якості, здібності.
7. При перших глузуваннях над новачком, стану на його захист, хоча при цьому перепаде і мені.
8. Ваша відповідь.

III. Ви повертаєтесь додому. Пройшовши кілька кроків від зупинки, почули, що хтось скавчить. Підійшовши до кущів – побачили там цуценя. Ваші дії?

1. Візьму цуценя на руки і понесу додому;
2. Дам цуценяті щось поїсти;
3. Подумаю, що треба сказати про цуценя товаришеві, який хотів мати собаку;
4. Мені стане шкода цуценя, погладивши його подумаєш, що можливо хтось візьме його до себе;
5. Мені стане сумно від цього скавучання;
6. Подивлюсь на цуценя і піду далі;
7. Штовхну цуценя ногою і накажу: « Не скавчи!»;
8. Ваша відповідь.

IV. Ви захоплено дивитесь дуже цікавий фільм у кінотеатрі. Раптом чуєте, що Ваша сусідка схлипує, співпереживаючи героям фільму. Ваша реакція:

1. Пожартую з її м'якосердності, чим її підбадьорю.
2. Настільки буду захоплений(на) подіями фільму, що не помічу стан сусідки.
3. Відчую, що сусідка схвильована майже як я, проте мені не зрозуміло, як можна плакати, спостерігаючи за життям видуманих героїв.
4. Мені зрозуміле хвилювання сусідки і я почав (ла) співпереживати не лише героям фільму, а й своїй сусідці.
5. Подумаю, що потрібно було б якось втішити сусідку, однак не зважусь це зробити.
6. Скажу їй наскільки мені зрозумілі її переживання і дам їй салфетку (носовичок, цукерку, жуйку, тощо).
7. Кину дивитись фільм і вийду до бару (кафе) у фойє, щоб купити води для сусідки
8. Ваша відповідь.

V. Ви збираєтесь у гості до рідних, а Вашому знайомому (знайомій) подарували путівку на відпочинок до середземноморського курорту. Він (вона) просить Вас позичити у дорогу Вашу новеньку валізу. Ваша реакція?

1. І за які такі заслуги людям так щастить? А валіза і мені потрібна.
2. Я сам (а) на днях їду до рідних і мені потрібна валіза.
3. Я зрадію за свого знайомого (знайому) і відразу уявлю як би я відпочив (ла), маючи таку путівку, однак валіза мені потрібна для моєї подорожі.
4. Прекрасно! Там він (вона) зможе по справжньому відпочити.

5. Почну думати, яким чином допомогти приятелю (приятельці) як найкраще зібратися у цю подорож.
6. Запропоную йому (їй) свою стару валізу, яка має досить пристойний вигляд.
7. Позичу нову валізу, а сам (а) скористаюся старою.
8. Ваша відповідь.

VI. Ви зайняті дуже важливою справою. Приходить Ваш товариш (подруга) і просить Вас допомогти в примиренні з коханою людиною. Ваша реакція.

1. Відкладу свої справи. Скажу, що я дуже співчуваю товаришеві (подрузі), розумію його (її) і зателефоную його подрузі (другу), щоб домовитись про зустріч цього ж дня.
2. Пообіцяю товаришеві (подрузі), що при нагоді обов'язково поспілкуюсь з його коханою (коханим).
3. Відклавши справи, почну міркувати, яким чином зможу допомогти товаришеві.
4. Відчую переживання свого друга (подруги). Мені його (її) дуже шкода.
5. Відразу переймусь хвилюванням і розпачем свого товариша (подруги), уявлю себе як би я переживав (ла), у подібній ситуації.
6. Відмовлюсь. Не люблю втручатися в справи інших.
7. Не буду втручатись у чужі справи, тому що потім залишусь винним.
8. Ваша відповідь.

VII. Літо. Жара. Парк. Ви стоїте в черзі за морозивом. Після гарного відпочинку у Вас залишилось грошей на одну пачку

морозива. Коли підійшла Ваша черга, раптом з'являється дитина і намагається купити морозиво перед Вами. Ваша реакція?

1. «Звикай поважати старших. Іди і постій в черзі».
2. Зроблю вигляд, що я її не помічаю і куплю собі морозиво.
3. Відчую, як страшенно хочеться дитині морозива, однак мені його також дуже хочеться. Дитина може і після мене купити морозиво.
4. Бачу, що дитині дуже хочеться морозива і вона не може себе примусити стояти в черзі, проте вирішу не пропустити її без черги.
5. У першу мить у мене виникає бажання пропустити дитину без черги, проте я уже дав гроші продавцю....
6. Дам можливість дитині купити морозиво переді мною.
7. Відчувши переживання дитини і побачивши, що їй не вистачило грошей, дам їй свою порцію морозива.
8. Ваша відповідь.

VIII. Вокзал. Ви стоїте в черзі за квитками. Коли підійшла ваша черга і Ви попросили квиток у місто N, касир гнівно крикнула: «Ви що читати не вмієте. В N квитків немає!» Ваша реакція?

1. Скажу: «Дякую!» з докором у голосі і зроблю зауваження за нетактовну поведінку.
2. Спокійно розвернусь і піду шукати інший транспорт в місто N.
3. Переймусь роздратованістю касира і мені стане себе дуже шкода.
4. Відчую не лише роздратування, а й страшенну втому, напруження касира і мені стане її шкода.
5. У мене виникне бажання зробити щось приємне для цієї втомленої жінки, однак я маю поспішати до міста N.
6. Щиро вибачусь за свою неувважність і скажу щось на зразок того, що мені дуже шкода, що згаяв (ла) час такої перевтомленої людини.

7. Побачивши втомлене обличчя касира, посміхнусь їй, відійду від каси, куплю пляшку води, повернусь до каси і подарую касиру.

8. Ваша відповідь.

IX. На вулиці до Вас підійшла молода жінка з дитиною і просить дати їй грошей – їй не вистачає гривні на хліб, а у вас є лише кілька гривень на обід. Ваша реакція?

1. Не повірю жінці, подумаю, що вона жебрачка, тим паче, самому(ій) їсти хочеться.

2. Пройду мимо, не звертаючи уваги.

3. Уявлю як би я почувався (лась) у подібній ситуації і швидше піду далі.

4. Відчую стан жінки, мені стане шкода її, однак, якщо я не перекушу, то не зможу добре виконати свої справи.

5. Почну розпитувати про причини такого стану, і, лише оцінивши все об'єктивно пораджу звернутись до інших людей.

6. Деякий час посумніваюсь, але все ж дам кілька копійок, залишивши собі на обід.

7. Допоможу жінці, давши гроші, або ж куплю їй хліба.

8. Ваша відповідь.

X. Ви побачили, як хлопці піймали кішку і знущають з неї. Ваша реакція?

1. Спробую відібрати кішку у хлопців і нагодую її.

2. Покличу на допомогу своїх друзів, чи інших людей.

3. Почну розмірковувати, яким чином допомогти тварині.

4. Мені буде дуже шкода кішку, я подумаю, що хлопці дуже погано чинять, знущаючись над твариною.

5. Мені стане неприємно від такої сцени і я швидше піду у своїх справах.

6. Пройду мимо, не звертаючи уваги.

7. Я не люблю бездомних кішок.
8. Ваша відповідь.

Обробка результатів

Власну відповідь за змістом відносимо до однієї з семи шкал.

Підраховуємо загальну кількість відповідей по кожній із шкал.

- I шкала: антиемпатія: за кожну відповідь нараховується (-2) бали;
- II шкала: індіферентність: за кожну відповідь нараховується (-1) бал;
- III шкала: співпереживання: за кожну відповідь нараховується 1 бал;
- IV шкала: співчуття: за кожну відповідь нараховується 2 бали;
- V шкала: внутрішнє сприяння: за кожну відповідь нараховується 3 бали;
- VI шкала: реальне сприяння не на шкоду собі: за кожну відповідь нараховується 4 бали;
- VII шкала: реальне сприяння на шкоду собі: за кожну відповідь нараховується 5 балів;

VIII

Інтегральна емпатія: сума балів за I – VII шкалами.

Дуже високий рівень емпатії:	46 – 60 балів.
Високий рівень емпатії:	36 – 45 балів.
Середній рівень емпатії:	16 – 35 балів.
Низький рівень емпатії:	5 – 15 балів.
Дуже низький рівень емпатії:	(-5) – 4 бали.
Антиемпатія (дисонансна емпатія):	(-20) – (-6) балів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности : Философский анализ нравственной культуры / Т. Г. Аболина. – К. : Лыбидь, 1992. – 194 с.
2. Абраменкова В. В. Совместная деятельность дошкольников в проявлении гуманного отношения к сверстникам / В. В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 1980. – № 5. – С. 60 – 70.
3. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова – М. : Академический простпект. Альма Матер, 2006. – 702 с.
4. Авдеева Н. Н. Понятие идентификации и его применение к проблеме понимания человека человеком // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга : тез. докл. – Краснодар, 1975. – С. 6 – 9.
5. Авдеева Н. Н. Вы и младенец : у истоков общения / Н. Н. Авдеева , С. Ю. Мещерякова – М. : Педагогика, 1991. – 158 с.
6. Агрессия у детей и подростков : [учеб. пос. / ред. Н.М. Платоновой]. – СПб : Речь, 2004. – 336 с.
7. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер – 5-е изд. – М. : Научно-практическое объединение «Прагма», 1993. – 174 с.
8. Алексеева Н. И. Некоторые особенности сопереживания в раннем онтогенезе / Н. И. Алексеева // Проблемы формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности. : межвуз. сб. научн. тр. – М. : МГПИ, 1984. – С. 67 – 76.
9. Аликина Н. В. Возрастные психологические особенности агрессивного поведения несовершеннолетних: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07

- «Педагогическая и возрастная психология» / Н. В. Аликина – К., 1989. – 19 с.
10. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев – Л. : ЛГУ, 1968. – 339 с.
 11. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев – М. : Наука, 1977. – 380 с.
 12. Андреева Г. М. К построению теоретической схемы исследования социальной перцепции / Г. М. Андреева // Вопросы психологии. – 1977. – № 2. – С. 3 – 14.
 13. Анохин П. К. Избранные труды. Философские аспекты теории функциональной системы / П. К. Анохин – М. : Наука, 1978. – 400 с.
 14. Анциферова Л. И. Системный подход в психологии личности / Л. И. Анциферова // Принцип системности в психологических исследованиях : сб. ст. АН СРСР; Ин-т психол. / Отв. ред. Д. Н. Завалишина, В. А. Барабанщиков – М. : Наука, 1990. – С. 61 – 78.
 15. Аптер М. Дж. Теория реверсивности и человеческая активность / М. Дж. Аптер // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 162 – 169.
 16. Архиреева Т. В. Родительские позиции как условие развития отношения к себе ребенка младшего школьного возраста : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Т. В. Архиреева – М., 1990. – 19 с.
 17. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов – М. : Изд. Московского ун-та, 1990. – 368 с.
 18. Ассаджолли Р. Психосинтез: теория и практика : От душевного кризиса к высшему «Я»: [сб. научн. тр.] / Роберт Ассаджолли – М. : РЕФЛ-бук, 1994. – 311 с.

19. Батраченко І. Г. Психологія розвитку антиципації людини / І. Г. Батраченко – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1996. – 204 с.
20. Батуев А. С. О соотношении биологического и социального в природе человека / А. С. Батуев, Л. В. Соколова // Вопросы психологии. – 1994. – № 1. – С. 81 – 91.
21. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин – М. : Худож. лит., 1972. – 457 с.
22. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин – М. : Искусство, 1979. – 435 с.
23. Берс А.А. Нравственность как неминуемый продукт общественных инстинктов. Дарвинизм в этике и роль религии в эволюции этики / А. А. Берс – С.-Пб. : Изд. автора, 1908. – 36 с.
24. Бех И. Д. Нравственность личности: стратегия становления / И. Д. Бех – Ровно : РИО управления по печати, 1991. – 146 с.
25. Бех І. Д. Виховання особистості. У 2-х кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади : Наук. видання / І. Д. Бех – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
26. Бех І.Д. Виховання особистості. У 2-х кн. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади : Наук. видання / І. Д. Бех – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
27. Бех И. Д. Формирование эмпатийных отношений младших школьников, воспитывающихся вне семьи / И. Д. Бех, Л. П. Выговская // Психологическая наука: проблемы и перспективы : тез. научн. сообщ. Всесоюзн. конф. – Киев, 1990. – Ч. 2. – С. 25 – 26.
28. Бодалев А. А. Теоретико-методологические аспекты изучения эмпатии / А. А. Бодалев, Т. Р. Каштанова // Групповая психотерапия при неврозах / Под ред. Б. Д. Карвасарского и В. А. Мазуренко. – Л., 1975. – С. 11 – 19.

29. Бодалев А. А. Мотивация личности (феноменология, закономерности и механизмы формирования) / А. А. Бодалев // [сб. науч. тр.] – М. : АПН СССР, 1982. – 120 с.
30. Бодалев А. А. Личность и общение: Избр. психол. труды. 2-е изд., перераб. / А. А. Бодалев – М. : Междунар. пед. акад., 1995. – 324 с.
31. Бодалев А. А. Субъективная значимость другого человека и определяющие ее факторы / А. А. Бодалев // Вестник МГУ. – Сер. 14. Психология. – 1985. – № 2. – С. 13 – 16.
32. Бодалев А. А. Проблемы гуманизации межличностного общения и основные направления их психологического изучения / А. А. Бодалев // Вопросы психологии, 1989. – № 6. – С. 74 – 81.
33. Бодалев А. А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения / А. А. Бодалев – М. : Флинта-Наука, 1998. – 230 с.
34. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович – СПб. : «Питер», 2008. – 398 с.
35. Божович Л. И. О нравственном развитии и воспитании детей / Л. И. Божович, Т. Е. Конникова // Вопросы психологии. – 1975. – № 1. – С. 80 – 89.
36. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других / В. В. Бойко – М.: Информационно-издательский дом "Филинь", 1996. – 472 с.
37. Борисенко С. Б. Методы формирования и диагностики эмпатии учителей: автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / С. Б. Борисенко – Л., 1988. – 14 с.
38. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 26-33.

39. Боришевський М. Й. Розвиток самоактивності дитини як основа гуманізації педагогічного процесу / М. Й. Боришевський // Міжнар. семінар з гуманістичної психології та педагогіки, м. Рівне, 15-17 черв. 1998 р. : тези допов. і повід. / Відп. ред. Г. О. Балл. – К. – Рівне, 1998. – С. 43 – 46.
40. Боуэн М. В-Б. Духовность и личностно-центрированный подход / М. В-Б. Боуэн // Вопросы психологии. – 1992. – № 3 – 4. – С. 24 – 33.
41. Братусь Б. С. Нравственное сознание личности / Б. С. Братусь // Новое в жизни, науке и технике. – Сер. «Этика». – М.: Знание, 1985. – № 3. – 64 с.
42. Братусь Б. С. Опыт обоснования гуманитарной психологии / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 9 – 17.
43. Братусь Б. С. К проблеме нравственного развития сознания в культуре уходящего века / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1993. – № 1. – С. 6 – 13.
44. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь – М. : Мысль, 1988. – 301 с.
45. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения / Г. М. Бреслав – М. : Педагогика, 1990. – 140 с.
46. Брушлинский А. В. Мышление и общение/ А. В. Брушлинский, В. А. Поликарпов – Минск : Университетское, 1990. – 214 с.
47. Бубер М. Я. Я и Ты / М. Я. Бубер / [пер. с нем.]. – М. : Высш. шк., 1993. – 173 с.
48. Бубер М. Я. Два образа веры / М. Я. Бубер; [пер. с нем. М. И. Левиной и др.]. – М.: АСТ, 1999. – 590 с.
49. Булах І.С. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів: навч.-метод. посіб. / Національний

- педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова / І. С. Булах, Л. В. Долинська – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 116 с.
50. Бутовская М. Л. У истоков человеческого общества: Поведенческие аспекты эволюции человека / М. Л. Бутовская, Л. А. Файнберг – М. : Наука, 1993. – 253 с.
51. Василюк Т. В. Емпатійні здібності вчителів. Психологічний аспект / Т. В. Василюк // Практична психологія і соціальна робота. – 1999. – № 4. – С. 37 – 39.
52. Василькова А. П. Взаимосвязь эмпатии с личностными свойствами будущих специалистов-медиков / А. П. Василькова // Ананьевские чтения – 99 : тез. научно-практ. конф. – СПб., 1999. – С. 180 – 181.
53. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк – М.: МГУ, 1984. – 200 с.
54. Валантинас А. А. Взаимосвязь эмпатии и усвоение нравственных норм детьми младшего школьного возраста : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / А. А. Валантинас – К., 1988. – 16 с.
55. Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон – М. : Просвещение, 1967. – 196 с.
56. Вальдман А. В. Изменение зоосоциальных взаимоотношений в группе животных как объективный показатель вызванных электростимуляцией мозга нарушений в эмоционально-психической сфере / А. В. Вальдман, М. М. Козловская // Нейрофизиологический поход к анализу внутривидового поведения : сб. науч. тр. – М. : Наука, 1976. – С. 74 – 110.
57. Варга А. Я. Структура и типы родительского отношения: дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Варга А. Я. – М., 1986. – 206 с.

58. Веккер Л. М. Психические процессы: [в 3 т.] / Субъект. Переживание. Действие. Сознание / Л. М. Веккер – Л. : Изд-во ЛГУ, 1981. – Т.3. – 323 с.
59. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы земли и ее окружения / В. И. Вернадский – М. : Наука, 2001. – 376 с.
60. Вершинина Р. Н. К вопросу об отношениях детей двух лет / Р. Н. Вершинина, Е. Ф. Рибалко // Ученые записки ЛГУ. – 1956. – № 214. – С. 116 – 131.
61. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
62. Вилюнас В. К. Психология эмоций / В. К. Вилюнас – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 284 с.
63. Вилюнас В. К. Психологические механизмы биологической мотивации / В. К. Вилюнас – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 206 с.
64. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 283 с.
65. Возрастная и педагогическая психология: Тексты / Сост. и коммент. Шуаре Марта О. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 272 с.
66. Возрастные аспекты онтопсихологии: Учебное пособие / Под общ. ред. А.А. Крылова, Е.Ф. Рыбалко. – СПб. : СпбГУ, 1993. – 96 с.
67. Вопросы психологии познания людьми друг друга и общения. – Краснодар : КГУ, 1979. – 235 с.
68. Воробьева Л. И. Гуманитарная психология: предмет и задачи исследования / Л. И. Воробьева // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 19-32.
69. Воронин Л. Г. Высшая нервная деятельность человека и животных / Л. Г. Воронин – М. : Наука, 1990. – 250 с.

70. Вундт В. Очерки психологии / В. Вундт – М. : «Московское изд-во», 1912. – 300 с.
71. Вундт В. Эмоциональные элементы душевной жизни // Основы физиологической психологии. – Т. 2 / В. Вундт – С.-Пб. : Тип. П.П. Сойкина, 1910. – С. 327 – 452.
72. Вундт В. Чувства и аффекты // Основы физиологической психологии / В. Вундт – С.-Пб. : Тип. П.П. Сойкина, 1910. – Т. 3. – С. 125 – 280.
73. Виговська Л. П. Формування у молодших школярів емпатійного ставлення до однокласників / Л. П. Виговська // Психологія : респ. наук.-метод. зб. – К. : Рад. шк., 1992. – Вип. 38. – С. 80 – 89.
74. Выговская Л. П. Формирование эмпатийной личности / Л. П. Выговская // Практична психологія і школа: Доповіді Луцької наукової конференції 11 – 14 листопада 1991 р. – Київ – Луцьк, 1992. – С. 60 – 71
75. Виговська Л. П. Емпатійні стосунки дітей в різних умовах соціалізації / Л. П. Виговська // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 82 – 90.
76. Выговская Л. П. Эмпатийные отношения детей, воспитывающихся вне семьи / Л. П. Выговская // Психологический журнал. – Т.17. – 1996. – № 4. – С. 91 – 98.
77. Выговская Л. П. Теоретико-методологические основы решения проблемы эмпатии // Українська психологія: сучасний потенціал : матер. четвертих Костюковських читань. – В 3т. / Л. П. Выговская – К. : ДОК-К, 1996. – Т.1. – С. 231 – 239.
78. Выговская Л. П. Проблема эмпатии в психологии // Социально-психологическая природа эмпатии: проблемы и перспективы исследования / Л. П. Выговская – Одесса, 1996. – С. 171 – 186.

79. Виговська Л. П. Біологічні передумови виникнення емпатії у homo sapiens / Л. П. Виговська // Вісник Житомирського педагогічного інституту. — 1998. — № 1. — С. 58 – 62.
80. Виговська Л. П. Механізми ситуативного розвитку елементарної емпатії / Л. П. Виговська // Вісник Житомирського педагогічного інституту, 1998. — № 2. — С. 82 – 85.
81. Виговська Л. П. Емпатійність як механізм реалізації суб'єкт-суб'єктної педагогічної парадигми // Психологія: зб. наук. праць / Л. П. Виговська – К.: НПУ, 1999. — Вип. 4 (7). — С. 61 – 67.
82. Виговська Л. П. Емпатія як специфічна форма відображення об'єктивної дійсності // Духовність як основа консолідації суспільства: Міжвід. наук. зб. / Л. П. Виговська – К.: НДІ „Проблеми людини», 1999. — Т. 16. — С. 76 – 81.
83. Виговська Л. П. Емпатійність як фактор соціально-психологічної адаптації молодих педагогів // Україна на порозі третього тисячоліття: духовність і художньо-естетична культура : міжвідомчий наук. зб. / Л. П. Виговська, С. М. Максимець – К. : НДІ «Проблеми людини», 1999. — Т.14 – С. 325 – 329.
84. Виговська Л. П. Особливості розвитку емпатійності в дитячому віці // Духовність як основа консолідації суспільства : міжвідомчий наук. зб. / Л. П. Виговська, І. М. Тичина – К. : НДІ «Проблеми людини», 1999. — Т.16 – С. 238 – 242.
85. Виговська Л. П. Роль емпатії в професійній діяльності вчителя / Л.П. Виговська / Л. П. Виговська // Психологічні основи підготовки творчого вчителя: [Науково-метод. посібник /відп. ред. Л.М. Король]. – Житомир : ЖДПІ, 1996. – С. 23 – 33.
86. Виговська Л. П. Емпатійні відносини як невід'ємний елемент духовної культури / Л. П. Виговська, Л. В. Ткачук // Україна на порозі третього тисячоліття: духовність і художньо-естетична

- культура: Міжвідомчий наук. зб. - К.: НДІ "Проблеми людини", 1999. - Т.14. – С. 187- 196.
87. Виговська Л. П. О некоторых аспектах развития альтуистической направленности личности // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність : тези міжнар. конф. 9 – 11 червня 1992 р. / Л. П. Виговська – Київ, 1992. – С. 212 – 213.
88. Виговська Л. П. До питання емпатійної спрямованості старшокласників // Сучасна психологія в ціннісному вимірі: Матеріали третіх Костюківських читань 20 – 22 грудня 1994 р. / Л. П. Виговська – 1994. – С. 20 – 21.
89. Виговська Л. П. До питання колективіської та емпатійної спрямованості особистості // Психолого-педагогічні фактори підвищення професійної майстерності вчителя-вихователя : тези Всеукр. наук.-практ. конф. 16 – 17 листопада 1995 р. / Л. П. Виговська – Житомир, 1995. – С. 171.
90. Выготский Л. С. Детская психология // Собр. соч. в 6 т. / Л. С. Выготский – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – 432 с.
91. Выготский Л. С. Проблемы развития психики / Под ред. А.М. Матюшкина // Собр. соч. в 6 т. / Л. С. Выготский – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.
92. Гаврилова Т. П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего школьного возраста / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1974. – № 5. – С. 107 – 114.
93. Гаврилова Т. П. Эмпатия как специфический способ познания человека человеком / Т. П. Гаврилова // Теоретические и прикладные проблемы психологи познания людьми друг друга : тез. докл. – Краснодар : КГУ, 1975. – С. 17 – 19.
94. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. (Исторический обзор и современные проблемы) /

- Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. – № 2. – 1975. – С. 147 – 158.
95. Гаврилова Т. П. Эмпатия и ее особенности у детей младшего и среднего школьного возраста: автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Т. П. Гаврилова. – М., 1977. – 23 с.
96. Гаврилова Т. П. К вопросу об эмоциональной социальной децентрации // Личность в системе коллективных отношений : тез. докл. / Т. П. Гаврилова – М., 1980. – С. 50 – 51.
97. Гаврилова Т. П. Анализ эмпатийных переживаний младших школьников и младших подростков // Психология межличностного познания / Под ред. А.А. Бодалева : сб. науч. тр. / Т. П. Гаврилова – М. : Педагогика, 1981. – С. 122 – 139.
98. Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств / Т. П. Гаврилова – М. : Знание, 1984. – 81 с.
99. Гадамер Г-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики / Г-Г. Гадамер [пер. с нем.] / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова – М. : Прогресс, 1988. – 699 с.
100. Галигузова Л. И. Ступени общения: от года до семи лет / Л. И. Галигузова, Е. О. Смирнова – М. : Просвещение, 1992. – 142 с.
101. Генетические проблемы социальной психологии: [сб. науч. ст. / под ред. Я. Л. Коломинского, М. И. Лисиной]. – Минск : Изд-во «Университетское», 1985. – 207 с.
102. Геллер І. І. Переживання як категорія загальної психології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія» / Геллер І. І. – Одеса, 1994. – 20 с.

103. Гельфанд И. М. О некоторых способах управления сложными системами / И. М. Гельфанд, М. Л. Цеглин // Успехи математических наук. – 1962. – Т. 17. – Вып. 1. – С. 3 – 26.
104. Гиппенрейтер Ю. Б. Феномен конгруэнтной эмпатии / Ю. Б. Гиппенрейтер, Т. Д. Карягина, Е. Н. Козлова // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 61 – 68.
105. Гофман Л. Я. Межличностная аттракция как фактор групповой деятельности // Общение и деятельность / Л. Я. Гофман. – Прага, 1980. – С. 32 – 56.
106. Голицин Г. А. Информация – поведение – творчество / Г. А. Голицин, В. М. Петров – М. : Наука, 1991. – 221 с.
107. Гудолл Д. Шимпанзе в природе: поведение / Д. Гудолл, Ван Г. Лавин, Л. А. Фирсова и др. – М. : Мир, 1992. – 670 с.
108. Гудолл Д. В тени человека / Д. Гудолл – М. : Мир, 1974. – 206 с.
109. Гуревич П. С. Феномен человека : Антология / П. С. Гуревич – М. : Высш. шк., 1993. – 347 с.
110. Гуссерль Э. Амстердамские доклады / Э. Гуссерль // Логос : Философско-литературный журнал (1). – М., 1992. – № 3. – С. 62 – 80.
111. Гюйо М. Воспитание и наследственность. Социологическое исследование / Пер. И. Нахомниса / М. Гюйо – Спб., 1900. – 340 с.
112. Давыдов Ю. Н. Этика любви и метафизика своеволия / Ю. Н. Давыдов – М. : Молодая гвардия, 1989. – 317 с.
113. Дарвин Ч. Происхождение человека и подбор по отношению к полу: В 2 т. / Ч. Дарвин [пер. с англ. И. М. Сеченов]. — СПб. : Изд. кн. магазина Черкесова. — 452 с.

114. Дельгадо Х. М. Р. Выработка условных рефлексов у обезьян по радио / Х. М. Р. Дельгадо // Природа. – 1968. – № 2. – С. 34 – 38.
115. Дембовский Я. Психология обезьян / Авторизованный пер. с пол. Ладыгиной-Котс / Я. Дембовский – М. : Изд-во иностранной литературы, 1963. – 332 с.
116. Деркач А. А. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности / А. А. Деркач, Л. Э. Орбан – М. : РАУ, 1995. – 248 с.
117. Деркач А. А. Акмеология : пути достижения вершин профессионализма / А. А. Деркач, Н. В. Кузьмина – М. : РАУ, 1993. – 234 с.
118. Дерябин В. С. Чувства, влечения, эмоции / Под ред. В.М. Смирнова, А.И. Трохачева / В. С. Дерябин – Л. : Наука, ЛО, 1974. – 258 с.
119. Джрназян Л. Н. Механизм эмпатии в межличностных отношениях : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / Джрназян Л.Н. – Тбилиси, 1984. – 29 с.
120. Дильтей В. Описательная психология. / В. Дильтей. СПб. : «Алетейя», 1996. – 160 с.
121. Діти-сироти на Житомирщині: проблеми утримання, навчання, виховання / М.І. Лавринович, А.І. Березний, Л.П. Виговська та ін. – Житомир, 1993. – 110 с.
122. Додонов Б. Д. Потребность, отношение и направленность личности / Б. Д. Додонов // Вопросы психологии. – 1973. – № 5. – С. 18 – 29.
123. Додонов Б. И. Классификация эмоций при исследовании эмоциональной направленности личности / Б. Д. Додонов // Вопросы психологии. – 1975. – № 6. – С. 21-33.

124. Додонов Б. И. В мире эмоций // Б. Д. Додонов – К. : Политиздат Украины, 1987. – 139 с.
125. Дубров А. П. Рассказы о животных, говорящих человеческим языком / А. П. Дубров – М. : Медицина, 1992. – 92 с.
126. Дьюсбери Д. Поведение животных: сравнительные аспекты / Пер. с англ. И.И. Полетаевой / Д. Дьюсбери – М. : Мир, 1981. – 480 с.
127. Журавльова Л. П. Проблема самовизначення у вітчизняній та зарубіжній психології / Л. П. Журавльова, І. Ф. Шалагінова // Психологія : зб. наук. пр. НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – Вип. 15. – С.43 – 50.
128. Журавльова Л. П. Психологічні особливості часової перспективи сучасного юнацтва в процесі особистісного самовизначення / Л. П. Журавльова, І. С. Кравець // Психологія : зб. наук. пр. НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – Вип. 20. – С. 112 – 120.
129. Журавльова Л. П. Особистісні чинники успішної професійної діяльності / Л. П. Журавльова, Є. В. Данковцева // Наука і освіта. – 2006. – № 5 – 6. – С. 32 – 34.
130. Журавльова Л. П. Емпатія в системі особистісних чинників успішної управлінської діяльності / Л. П. Журавльова : [зб. наук. праць / ред. кол. С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наук. світ, 2008. – Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 20. / За ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – 2008. – С. 92 – 95.
131. Журавльова Л. П. Розвиток емпатії у дітей немовлячого віку / Л. П. Журавльова // Актуальні проблеми психології. – 2008. – Т. X, Ч. 5. – С. 185 – 191.

132. Журавльова Л. П. Динаміка особистісно-сміслової емпатії в ранньому онтогенезі / Л. П. Журавльова // Наука і освіта. – 2008. – № 3. – С. 109 – 112.
133. Журавльова Л. П. Родина як вагомий культурогенний фактор актуалізації та розвитку емпатії особистості / Л. П. Журавльова // Актуальні проблеми психології – 2008. – Т. X, Ч.8. – С. 225 – 231.
134. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л.П. Журавльова // Соціальна психологія. – 2008. – № 5(31). – С. 39 – 46.
135. Журавльова Л. П. Методологічні засади дослідження емпатії людини / Л. П. Журавльова // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські та психологічні науки. – Спец. випуск. – 2008. – С. 152 – 155.
136. Завгородня О. В. Психологія художньо обдарованої особистості: гендерний аспект. – Монографія / О. В. Завгородня – Київ : Наукова думка, 2007. – 264 с.
137. Заззо Р. Психология развития ребенка и влияние среды / Р. Заззо // Вопросы психологии. – 1967. – № 2. – С. 24 – 29.
138. Запорожець А. В. Психическое развитие ребенка. Избранные психологические труды: В 2 т. / А. В. Запорожець – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1. – 316 с.
139. Запорожець А. В. Развитие произвольных движений. Избранные психологические труды : В 2 т. / А. В. Запорожець – М.: Педагогика, 1986. – Т. 2. – 296 с.
140. Запорожець А. В. К вопросу о генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка / А. В. Запорожець, Я. З. Неверович // Вопросы психологии. – 1974. – № 6. – С. 59 – 73.
141. Захарова А. В. Генезис самооценки : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / Захарова А.В. – М., 1989. – 44 с.

142. Зеньковский В. В. Психология детства / В. В. Зеньковский – Екатеринбург : Деловая книга, 1995. – 266 с.
143. Зинченко В. П. Об объективном методе в психологии / В. П. Зинченко, М. К. Мамардашвили // Вопросы философии. – 1977. – № 7. – С. 34 – 39.
144. Зинченко В. П. Методологические вопросы психологи / В. П. Зинченко – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 164 с.
145. Зубец О. П. Возраст : Особенности нравственной жизни / О. П. Зубец – М. : Знание, 1987. – 62 с.
146. Иванов Е. М. Проблема поиска субстрата субъективной реальности / Е. М. Иванов – М. : Патент, 1993. – 80 с.
147. Ильин Е. М. Эмоции и чувства. 2-е изд. / Е. М. Ильин – СПб. : Питер, 2007. – 783 с.
148. Изард К. Эмоции человека / К. Изард; [пер. с англ.]. – СПб. : «Питер», 1999. – 464 с.
149. История и психология : сб. статей / Под ред. Б.Ф. Поршнева, Л.И. Анцыферовой. – М. : Наука, 1971. – 384 с.
150. Кавелин К. Задачи этики / К. Кавелин – С.-П., 1885. – 156 с.
151. Казанжи М.Й. Особливості емпатії в осіб з різним ступенем вираженості фасилітативності / М.Й. Казанжи // Наука і освіта. – 2007. – № 3. – С. 29 – 31.
152. Кайріс О. Д. Розвиток емпатії у професійному становленні студентів вищих навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / О. Д. Кайріс – К., 2002. – 19 с.
153. Какабадзе В. Л. Теоретические проблемы глубинной психологии. – Тбилиси : Мецниереба, 1982. – 184 с.

154. Какабадзе В. Л. Психологические установки и проблема бессознательной психики / В. Л. Какабадзе – Тбилиси : Мецниереба, 1990. – 111 с.
155. Кан-Калик В. А. Педагогическая деятельность как творческий процесс (эмоционально-коммуникативные аспекты педагогического творчества) : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / В. А. Кан-Калик. – Л., 1985. – 35 с.
156. Карамуратова Р. Б. Психологическое исследование роли оценочной эмпатии в педагогическом процессе : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / Р. Б. Карамуратова – Тбилиси, 1984. – 25 с.
157. Карвасарский Б. Д. Психиатрия / Б. Д. Карвасарский – М. : «Медицина», 1985. – 124 с.
158. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості / З. С. Карпенко – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 216 с.
159. Ким В. Е. Диагностика альтруистических установок личности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / В. Е. Ким – М., 1984. – 19 с.
160. Клаперед Э. Чувства и эмоции. Психология эмоций. Тексты / Под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер / Э. Клаперед – М. : Изд-во Московського ун-та, 1984. – С. 93 – 102.
161. Кликс Р. Пробуждающееся мышление : История развития человеческого интеллекта / Р. Кликс; [пер. с нем.]. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Вища шк., 1985. – 295 с.
162. Ковалев А. Г. Эмпатия в процессе практического познания одной личности другой // Теоретические и прикладные

- проблемы психологии познания людьми друг друга : тез. докл. / А. Г. Ковалев – Краснодар : Изд-во КГУ, 1975. – С. 32 – 33.
163. Коваленко О. Г. Развитие эмпатии та аттракції майбутнього педагога як умов професійного спілкування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / О. Г. Коваленко. – К., 2005 – 21 с.
164. Кован Ф. А. Взаимоотношения в супружеской паре, стиль родительского поведения и развитие трехлетнего ребенка / Ф. А. Кован, К. П. Кован // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 110 – 118.
165. Коган І. М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / І. М. Коган. – К., 2005. – 20 с.
166. Коган Л. Н. Зло / Л. Н. Коган – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 109 с.
167. Козлов Н. И. Формула личности / Н. И. Козлов – СПб : Изд-во «Питер», 2000. – 368 с.
168. Коломинский Я. Л. Психология взаимодействия в малых группах (общие и возрастные особенности) : учеб. пособие / Я. Л. Коломинский – Минск : ТетраСистемс, 2001. – 431 с.
169. Кон И. С. Психология ранней юности : Книга для учителя / И. С. Кон – М. : Просвещение, 1989. – 225 с.
170. Кондрашихина О. А. Развитие способности к фасилитационному влиянию у будущих практических психологов / О. А. Кондрашихина // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №9 –10. – С. 57 – 73.
171. Копьев А. Ф. Особенности индивидуально-психологического консультирования как диалогического общения : автореф. дис.

- на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / Копьев А.Ф. – М., 1991. – 18 с.
172. Костюк Г. С. Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
173. Кошелева А. Д. Роль социальных эмоций в становлении нравственных позиций дошкольника / А. Д. Кошелева // Психолого-педагогические проблемы нравственного воспитания детей дошкольного возраста : сб. науч. тр. – М. : АПН СССР, 1983. – С. 93 – 104.
174. Кременцов Н. Л. Человек и животное. К истории поведенческих сопоставлений / Н. Л. Кременцов // Поведение животных и человека : сходство и различия. – Пущино : Научн. центр биол. исслед. АН СССР в Пущине, 1989. – С. 6 – 28.
175. Кропоткин П. А. Этика / Общ. ред., сост. и предисл. Ю. В. Гридчина / П. А. Кропоткин – М. : Политиздат, 1991. – 493 с.
176. Кротенко В. І. Проблема емпатії в психологічній літературі / Психологія : зб. наук. праць НПУ ім. М.П. Драгоманова / В. І. Кротенко – Київ, 2001. – Вип. 12.– С. 89 – 96.
177. Кротенко В. І. Розвиток емпатії у дітей підліткового віку – складової риси гуманістичного розвитку суспільства / В. І. Кротенко // Психологія : зб. наук. праць НПУ ім. М.П. Драгоманова – Київ, 2001. – Вип. 2(9). – Ч. II. – С. 55 – 58.
178. Крушинский Л. В. Проблемы поведения животных : Избр. тр. / / Л. В. Крушинский; Рос. АН, отд-ние физиологии. – М. : Наука, 1993. – 318 с.
179. Кряжев В. Я. Высшая нервная деятельность животных в условиях общения / В. Я. Кряжев – М. : Медгиз, 1955. – 321 с.

180. Кулагина И. Ю. Возрастная психология: Развитие ребенка от рождения до 17 лет / И. Ю. Кулагина; Ун-т Рос. акад. образования. – 2-е изд. – М. : Изд-во УРАО, 1997. – 175 с.
181. Купалов П. С. Учение о рефлексе в рефлекторной деятельности и перспективы его развития // Философские вопросы высшей нервной деятельности и психологи / П. С. Купалов – М. : Просвещение, 1963. – 146 с.
182. Куприн А. И. Поединок // Поединок. Олеся. Гранатовый браслет / А. И. Куприн – Ярославль : Верхне-Волжское кн. изд-во, 1966. – С. 5 – 61.
183. Лабиринты одиночества : [пер. с англ. (Сост., общ. ред. и предисловие Н.Е. Покровского)]. – М. : Прогресс, 1989. – 624 с.
184. Лабунская В. А. Интерпретация невербального поведения в межличностном общении: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология / В. А. Лабунская – М., 1980. – 54 с.
185. Лангмейер И. Психологическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек; [пер. с чеш.]. – Прага: Авиценум, 1984. – 334 с.
186. Лебединская К. С. Подростки с нарушениями в аффективной сфере : Клинико-психол. характеристика «трудных» подростков / К. С. Лебединская, М. М. Райская, Г. В. Грибанова. – М.: Педагогика, 1988. – 165 с.
187. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль // Психология мышления: Сб. науч. тр. / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.В. Петухова. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 130 –140.
188. Леви-Строс К. Первобытное мышление / Клод Леви-Строс; [Пер., вступ. ст. и примеч. Островского А.В. – М. : Республика, 1994. – 382 с.

189. Леонтьев А. Н. Формирование личности / А. Н. Леонтьев // Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. Л. В. Куликов – СПб : Изд-во «Питер», 2000. – С. 166 – 178.
190. Леонтьев Д.А. Структурная организация смысловой сферы личности: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / А. Н. Леонтьев. – М., 1988. – 24 с.
191. Липпс Т. Руководство к психологии / Т. Липпс; [пер. с нем. М. А. Лихарева] – СПб. : О.Н. Попова. – 1907. – 394 с.
192. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / М. И. Лисина – М. : Педагогика, 1986. – 144 с.
193. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – 2-е изд., доп. и перераб / А. Е. Личко – Л. : Медицина, 1983. – 256 с.
194. Личность в гуманитарной психологии : сб. науч. тр. МГГИИЯ им. М.Тореза. Вып. 283. – М., 1988. – С. 4 – 11.
195. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Отв. ред. Ю.М. Забродин, Е.В. Шорохова / Б. Ф. Ломов – М. : Наука, 1984. – 444 с.
196. Лоренц К. Человек находит друга : [О поведении животных] / К. Лоренц; / Пер. с англ. И. Гуровой; Под ред. и с предисл. К.Э. Фарби. – М. : АО «Полигран», 1992. – 191 с.
197. Лоренц К. Агрессия: [Так называемое «зло»] / К. Лоренц; [пер. с нем. Г. Ф. Швейник]. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 272 с.
198. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра / Н. О. Лосский – М. : Политиздат, 1991. – 367 с.
199. Лосский Н. О. Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция / Н. О. Лосский / Подг. текста и примеч.

- Р. К. Медведевой; Послесл. П. П. Гайденко. – М. : Республика, 1995. – 399 с.
200. Лось К. В. Загальнопсихологічна модель психічного явища емпатії : до постановки завдань дослідження / К. В. Лось // Актуальні проблеми психології : [зб. наук. праць / ред. С. Д. Максименко]. – К. – 2008. – Т. X., Ч. 5. – С. 337 – 343.
201. Лурия А. Р. Материалы к курсу лекций по общей психологии / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 120 с.
202. Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации / Под. ред. А. Ф. Кудряшова. – Петрозаводск : «Петриком», 1992. – 318 с.
203. Льюис К. С. Любовь. Страдание. Надежда / К. С. Льюис; [пер. с англ.]. – М. : Республика, 1992. – 432 с.
204. Лысенко Н. И. Источники возникновения и развития чувства симпатии у детей раннего возраста : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / Н. И. Лысенко. – М., 1952. – 18 с.
205. Социальная психология / Д. Майерс; [пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 1997. – 688 с.
206. Мак-Дугалл В. Основные проблемы социальной психологии / В. Мак-Дугалл; [пер. с 4-го англ. изд. М.Н. Смирновой, под ред. Н.Д. Виноградова]. – М. : «Космос», 1916. – 282 с.
207. Максименко С. Д. Развитие психіки в онтогенезі: в 2-х т. / С. Д. Максименко – К. : Форум, 2002. – Т. 1 : Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 320 с.
208. Максименко С. Д. Развитие психіки в онтогенезі: в 2-х т. / С. Д. Максименко – К. : Форум, 2002. – Т. 2 : Моделирование психологічних новоутворень : генетичний аспект. – 335 с.

209. Максименко С. Д. Експериментальна психологія (дидактичний тезаурус): [навч. посіб.] / С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. – К. : МАУП, 2002. – 128 с.
210. Максимова Н. Ю. Основи дитячої психології: [навч. посіб.] / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютина, В. М. Піскун. – К. : Перун, 1996. – 343 с.
211. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция / Д. Мак-Фарленд; пер. с англ. – М. : Мир, 1988. – 520 с.
212. Малахов В. А. Смысл жизни и нравственное отношение личности к миру / В. А. Малахов. – М. : Знание, 1986. – 62 с.
213. Малицкая Л. Б. Формирование профессиональной эмпатии у будущих учителей: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Малицкая Л. Б. – Кривой Рог, 1995. – 184 с.
214. Мамардашвили М. К. Сознание и цивилизация / М. К. Мамардашвили // Природа. – 1988. – № 11. – С. 57 – 65.
215. Маноха И. П. Человек и потенциал его бытия: Опыт синтезирования онтологических и познавательных техник / И. П. Маноха. – К. : «Стимул»К, 1995. – 252 с.
216. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование / А. Маслоу; [пер. с англ., предисл. Г. А. Балл]. – Киев – Донецк : Институт психологии АПН Украины, 1994. – 52 с.
217. Мещерякова С. Ю. Особенности аффективно-личностных связей со взрослыми у младенцев, воспитывающихся в семье и домах ребенка / С. Ю. Мещерякова // Возрастные особенности психического развития детей / Под ред. И.В. Дубровиной, М.И. Лисиной. – М., 1982. – С. 19 – 36.
218. Мечников И. И. Этюды о природе человека / И. И. Мечников. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 290 с.

219. Мечников И. И. Этюды оптимизма / И. И. Мечников. – М. : Наука, 1988. – 328 с.
220. Мізерна О. О. Подолання агресивних проявів підлітків як умова підвищення ефективності педагогічної взаємодії / О. О. Мізерна // Наука і освіта. – 2008. – № 3. – С. 191 – 195.
221. Миславский Ю. А. Природа и структура системы саморегуляции и активности личности : Автореф. дис. на соискание науч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / Ю. А. Миславский. – М., 1994. – 45 с.
222. Михайлова Н. Г. Самостимуляция крыс при одновременном раздражении негативных и позитивных мозговых структур другой особи / Н. Г. Михайлова // Нейрофизиологический подход к анализу внутривидового поведения / Под ред. П.В. Симонова. – М. : Наука, 1976. – С. 26 – 36.
223. Михеева И. Н. Амбивалентность личности: морально-психологический аспект / И. Н. Михеева. – М. : Наука, 1991. – 125 с.
224. Морен Э. Утраченная парадигма : Природа человека / Э. Морен [пер. с фр., введение, послесловие М. Собуцкого]. — К. : Кармэ-Синто, 1995. — 240 с.
225. Морозов А. В. Деловая психология / А. В. Морозов [учеб. для высших уч. заведений]. – М. : Владос, 2003. – С. 68 – 80, 88 – 120.
226. Мухамедрахимов Ф. Н. Формы взаимодействия матери и младенца / Ф. Н. Мухамедрахимов // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 16 – 24.
227. Мухина В. С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернатного типа / В. С. Мухина // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 32 – 39.

228. Мясищев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека / В. Н. Мясищев // Психологическая наука в СССР. – М. : АПН РСФСР. – Т. 2. – 1960. – С. 110 – 125.
229. Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев / Под ред. А.А. Бодалева. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.
230. Небылицын В. Д. Избранные психологические труды / В. Д. Небылицын. – М. : Педагогика, 1990. – 403 с.
231. Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей / под ред. Ш.Н. Чхартишвили. – Тбилиси : Мецниераба, 1974. – 182 с.
232. Немов Р. С. Психология: [учеб. в 3 кн.] / Р. С. Немов. – М. : Просвещение : ВПА ДОС, 1995.
Кн. 1. Общие вопросы психологии. 2-е изд.– 576 с.
233. Непомнящая Н. И. Становление личности ребенка 6 – 7 лет / Научные исследования института общей и педагогической психологии АН СССР / Н. И. Непомнящая. – М. : Педагогика, 1992. – 160 с.
234. Новикова Е. Е. Инструментальный условный рефлекс у обезьян при пищевом подкреплении другой особи / Е. Е. Новикова // Журн. высшей нервной деятельности. – 1982. – Т. 21, № 1. – С. 204.
235. Няголова М. Д. Структурно-генетический подход к изучению психики в трудах А. Валлона и С. Л. Рубинштейна: (сопоставительный анализ) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / М. Д. Няголова. – М., 1994. – 15 с.
236. Обозов Н.Н. Межличностные отношения / Н. Н. Обозов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1979. – 151 с.

237. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – Киев : Лыбидь, 1990. – 190 с.
238. Обухова Л.Ф. Детская психология : теория, факты, проблемы / Л. Ф. Обухова. – [3-е изд., стер.]. – М. : Тривола, 1998. – 351 с.
239. Обуховский К. Галактика потребностей. Психология влечений человека: [Пер. с пол.]. / К. Обуховский. – СПб. : Речь, 2003. – 295 с.
240. Олексик Л. М. Духовні почуття у світопереживанні особистості: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 / Олексик Л. М. . — К., 1994. — 220с.
241. Орищенко О. А. Дифенційно-психологічний аналіз емпатії : автореф. канд. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія» / О. А. Орищенко. – Одеса, 2004. – 21 с.
242. Орлов А. Б. Личность и сущность / А. Б. Орлов // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 65 – 70.
243. Орлов А. Б. Феномены конгруэнтности и эмпатии / А. Б. Орлов // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 68 – 73.
244. Осьмаков Н. В. Психологическое направление в русском литературоведении / Н. В. Осьмаков. – М. : Просвещение, 1981. – 160 с.
245. Особенности психического развития детей 6 – 7 летнего возраста / [ред. Д. Б. Эльконин, А. Л. Венгер]. – М. : Академия, 1998. – 367 с.
246. Павлюк Т. М. Емпатичні чинники професійної адаптації медичних сестер : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Т. М. Павлюк. – Івано-Франківськ, 2007. – 22 с.
247. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці: : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Р.В. Павелків. – К., 2005. – 40 с.
248. Паниотто В. И. Структура межличностных отношений: методика и материалистические методы исследования / В. И. Паниотто. – Киев : Наук. думка, 1975. – 127 с.
249. Пантелеев С. Р. Методика исследования самоотношения / С. Р. Пантелеев. – М. : «СМЫСЛ», 1993. – 32 с.
250. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 351 с.
251. Патохарактерологические исследования подростков : [сб. статей / под ред. А. Е. Личко, Н. Я. Иванова]. – Л. : Ленингр. н.-и. психоневроз. ин-т, 1981. – 120 с.
252. Пашукова Т. И. Децентрация в условиях кооперативного и конкурентного взаимодействия : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Т. И. Пашукова. – М., 1985. – 17 с.
253. Пашукова Т. І. Практикум із загальної психології / Т. І. Пашукова, А. І. Допіра, Г. В. Дьяконов / за ред. Т. І. Пашукової. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 204 с.
254. Пейнер А. Особенности деятельности мозга ребенка / А. Пейнер ; пер. с нем. – Л.: ЛГУ, 1962. – 321с.
255. Пейсахов Н. М. Закономерности динамики психических явлений : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / Н. М. Пейсахов. – М., 1988. – 40 с.
256. Пеньковська Н. М. Психологічні умови розвитку рефлексії у молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.М. Пеньковська. – К., 2003. – 17 с.

257. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 207 с.
258. Петровский А. В. Психология межличностных отношений / А. В. Петровский, К. К. Платонов // Общая психология. – 1976. – С. 136 – 157.
259. Петровский В. А. Активность субъекта в условиях риска : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В. А. Петровский. — М, 1977. — 18 с.
260. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности / В. А. Петровский; [Рос. открытый ун-т]. – М. : ТОО «Горбунок», 1992. – 223 с.
261. Петровский А. В. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – Т. 1. – 415 с.
262. Петровский А. В. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – Т. 2. – 413 с.
263. Петрулите А. Р. Когнитивный и эмоциональный компоненты в структуре образа Я у студентов : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / А. Р. Петрулите . – Л., 1984. – 16 с.
264. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М. : Просвещение, 1969. – 659 с.
265. Пивоев В. М. Мифологическое сознание как способ освоения мира / В. М. Пивоев. – Петрозаводск : Карелия, 1991. – 109 с.
266. Платонов К. К. Система психологии и теория отражения / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1982. – 308 с.
267. Полуніна О. В. Психологічна компетентність педагога як фактор підвищення ефективності навчально-виховного процесу

- / О. В. Полуніна // Актуальні проблеми психології. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002. – Ч. 7. – С. 161 – 166.
268. Поведение животных и человека : сходство и различия : [сб. науч. трудов]. – Пушино : ОНТИ науч. центра биол. исслед. АН СССР, 1989. – 223 с.
269. Поведение и коммуникация млекопитающих : [сб. науч. трудов.]. – М. : Наука, 1992. – 197 с.
270. Пономарев Я. А. Методологическое введение в психологию / Я. А. Пономарев. – М. : Наука, 1983. – 205 с.
271. Попов Л. М. Психология самодеятельности: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / Л. М. Попов. – М., 1992. – 32 с.
272. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии / Б. Ф. Поршнев. – М. : Мысль, 1974. – 488 с.
273. Практическая психодиагностика : Методики и тесты / [редактор-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ», 1998. – 672 с.
274. Преображенская Л. А. Сравнительная оценка рефлексов собак при болевом раздражении самого животного и его партнера / Л. А. Преображенская // Журн. высшей нервной деятельности. – 1974. – Т. 24, № 3. – С. 646 – 653.
275. Преображенская Л. А. Характеристика условных рефлексов избегания у собак, выработанных на основе оборонительного поведения партнера / Л. А. Преображенская // Нейрофизиологический поход к анализу внутривидового поведения / [ред. П.В. Симонова]. – М. : Наука, 1976. – С. 36 – 58.
276. Пресс П. Эмоции / П. Пресс, Ж. Пиаже // Экспериментальная психология. Вып. 5. – М., 1975. – С. 111 – 195.

277. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46 – 52.
278. Принцип системности в психологических исследованиях : сб. статей. – М. : Наука, 1990. – 182 с.
279. Прихожан А. М. Особенности психического развития младших школьников, воспитывающихся вне семьи / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых // Вопросы психологии. – 1982. – № 2. – С. 80 – 86.
280. Приходько Ю. А. Формирование положительного эмоционального отношения детей друг к другу в процессе совместной деятельности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Ю. А. Приходько. – К., 1980. – 25 с.
281. Просецкий В. А. Психология подражания : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / В. А. Просецкий. – 1974. – 54 с.
282. Прохоров А. О. Теоретические и практические аспекты проблемы психических состояний личности / А. О. Прохоров. – Самара : Самар. ГПИ, 1991. – 113 с.
283. Психологическая диагностика детей и подростков / под ред. К. М. Гуревича, Е. М. Борисовой. – М. : Междунар. пед. акад., 1995. – 360 с.
284. Психологічна енциклопедія / [автор-упорядник О. М. Степанов]. – К. : «Академвидав», 2006. – 424 с.
285. Психологическая энциклопедия / [общ. ред. Б. Д. Карвасарского]. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 752 с.
286. Психологическая энциклопедия / [ред. Корсини Р., Ауэрбах А.; науч. ред. пер. Алексеев А. А.]. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 1096 с.

287. Психологические аспекты одиночества – Сайт психолога Скоровой Ольги. – Режим доступа:
http://skorova.spb.ru/?mode=articles_lonly
288. Психология воспитания / [ред.. В. А. Петровского]. – М. : Аспект прогресс, 1995. – 152 с.
289. Резаев А. В. Парадигмы общения: взгляд с позиций социальной философии / А. В. Резаев. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та : Полиформ, 1993. – 210 с.
290. Розвиток громадянської спрямованості особистості в юнацькому віці / М.Й. Боришевський, Т.М. Яблонська, В.В. Антоненко та ін. За загальною редакцією М.Й. Боришевського. – К.: 2007. – 186с.
291. Розин В. М. Культура и психологическое развитие человека / В. М. Розин // Вопросы психологии. – 1988. – № 3. – С. 123 – 131.
292. Рейковский Я. Просоциальная деятельность и понятие собственного «Я» / Я. Рейковский // Вестник МГУ. – Сер. 14 – Психология, 1981. – № 1. – С. 14 – 22.
293. Рибо Т. Наследственность душевных свойств. (Психологическая наследственность) / Т. Рибо [пер. с франц.]. – СПб.: К. Риккер, 1884. – 395 с.
294. Рибо Т. Психология чувств. В 2-х ч. / Т. Рибо; [пер. с франц.]. – Киев-Харьков: Ф.А. Йогансон, 1897. – 378 с.
295. Рибо Т. Эволюция общих идей / Т. Рибо [пер. с франц. Н. Н. Спиридонова]. – М.: «Книжное дело», 1898. – 338 с.
296. Рогава Н. В. Потребность помощи и сочувствия и психологические закономерности ее развития в школьном возрасте / Н. В. Рогава // Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей. – Тбилиси : Мецниераба, 1974. – С. 116 – 147.

297. Роговин М. С. Структура психики и проблемы познания / М. С. Роговин, А. В. Соловьев, Л. Д. Урванцев, Ш. Шотемор // Вопросы философии. – 1986. – № 4. – С. 75 – 87.
298. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс; [пер. с англ. Е. И. Исенина]. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
299. Роджерс К. Р. Вопросы, которые я бы себе задал, если бы был учителем / К. Р. Роджерс // Семья и школа. – 1987. – № 10. – С. 22 – 24.
300. Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека / [ред. И.В. Равич-Щербо]. – М. : Педагогика, 1988. – 336 с.
301. Романов К. М. Психология межличностного познания / К. М. Романов. – Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 1993. – 146 с.
302. Романэс Д. Духовная эволюция человека / Д. Романэс [пер. Е. И. Бошняк]. М. : Тип. И. Д. Сытина, 1905. – 618 с.
303. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 333 с.
304. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. М. : Педагогика, 1975. – С. 255 – 385.
305. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2-х т. / С. Л. Рубинштейн – Т. 1. – СПб. : Питер, 1998. — 688с.
306. Русалов В. М. Опросник структуры темперамента / В. М. Русалов . – М. : Ин – т психологии, 1990. – 60 с.
307. Русинов Г. Б. Мотивация насильственных преступлений несовершеннолетних / Г. Б. Русинов . – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1993. – 165 с.
308. Рыжикова С. Е. Особенности взаимодействия сопереживания и потребности в признании у шестилетних детей (в условиях

- семейного воспитания и в детских домах): автореф. дис. на соискание науч степени канд. психол. наук : спец.19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / С. Е. Рыжикова. – М., 1990. – 16 с.
309. Рябовол Т. А. Позитивні та негативні прояви емпатії в процесі соціалізації / Т. А. Рябовол // соціальна психологія. – 2007. - №6(26). – Режим доступу:
<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=41&c=817>
310. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.
311. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / [ред. В.А. Ядов]. – Л.: Наука, 1979. – 264 с.
312. Санникова О. П. Диагностика содержательных особенностей эмпатии (апробація оригінального теста) / О. П. Санникова // Саннікова О. П. Феноменологія особистості: Вибрані психологічні праці. – Одеса: СМІЛ, 2003. – С. 171 – 175.
313. Саннікова О. П. Индивидуальные особенности эмпатии у лиц с разным уровнем социальной адаптивности / О.П. Санникова, О.А. Орищенко, О.В. Кузнецова // Психологія у ХХІ столітті: перспективи розвитку: Матер. VI Костюковських читань. – Т.2. – К.: Міленіум. – 2003. – С. 164 – 169.
314. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности / О. П. Санникова. – Одеса: Хоре, 1995. – 334 с.
315. Сарджвеладзе Н. И. О балансе проекции и интроекции в процессе эмпатического взаимодействия / Н.И. Сарджвеладзе // Бессознательное: Природа. Функции. Методы исследования. – Тбилиси: Мецниереба, 1978. – Т. 3. – С. 485-489.

316. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 204 с.
317. Севастьянов О. Д. Видоспецифические механизмы рефлексии / О. Д. Севастьянов // Поведение животных и человека : сходство и различия. – Пущино : Науч. центр биол. исслед. АН СССР в Пущине, 1989. – С. 141 – 164.
318. Северцов А.Н. Эволюция и психика / А. Н. Северцов. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1992. – 54 с.
319. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2006. – 350 с.
320. Сикорский И.А. Душа ребенка с кратким описанием души животных и взрослого человека / И. А. Сикорский. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1911. – 192 с.
321. Силантьева К.Г. Поведение и его механизмы: Учеб. пособие к спецкурсу [“Поведение животных»] / К. Г. Силантьева. – Екатеринбург: Урал ГПИ, 1992. – 133 с.
322. Симонов П. В. Условные «реакции помощи» как метод изучения внутривидовых отношений / П. В. Симонов // XXII совещ. по проблемам высш. нервн. деят. : тезисы докл. – Рязань, 1969. – С. 218.
323. Симонов П.В. Теория отражения и психофизиология эмоций / П. В. Симонов . – М.: Наука, 1970. – 141 с.
324. Симонов П. В. Нейрофизиологический подход к анализу внутривидового поведения / [Ю.В. Буров, М.Н. Валуев, А.В. Вальдман и др. Отв. ред. П. В. Симонов]. – М. : Наука, 1976. – 158 с.
325. Симонов П. В. Условные реакции эмоционального резонанса у крыс / П. В. Симонов // Нейрофизиологический поход к

- анализу внутривидового поведения. – М. : Наука, 1976. – С. 6 – 26.
326. Симонов П. В. Происхождение духовности / П. В. Симонов, П.М. Ершов, Ю.П. Вяземский; Отв. ред. М.Г. Айрапетянц; АН СССР. – М. : Наука, 1989. – 350 с.
327. Симонов П. В. Междисциплинарная концепция человека / П. В. Симонов. – М. : Знание, 1989. – 63 с.
328. Сироткина И. Е. Литература и психология: из истории гуманитарного подхода / И. Е. Сироткина // Вопросы психологии. – № 6. – 1998. – С. 75 – 85.
329. Системный анализ механизмов поведения: [Сб. Статей] / АН СССР, Ин-т психологии; [Редкол.: К.В. Судаков и др.]. – М. : Наука, 1979. – 360 с.
330. Сичевський А. С. Психологічні особливості емоційного компонента емпатії у пуберантному періоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / А. С. Сичевський. – К., 2004. – 22 с.
331. Скрипник А. П. Моральное зло в истории этики и культуры / А. П. Скрипник. – М. : Политиздат, 1992. – 349 с.
332. Славина Л. С. Дети с аффективным поведением / Л. С. Славина. – М. : Просвещение, 1966. – 150 с.
333. Слободчиков В. И. Развитие субъективной реальности в онтогенезе: автореф. дисс. на соискание науч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология». – М., 1994. – 15 с.
334. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека : Введение в психологию субъективности. Учеб. пособ. / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 383 с.

335. Смирнова Е. О. Становление межличностных отношений в раннем онтогенезе // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 5 – 15.
336. Смирнова Е. О. Теория привязанности : концепция и эксперимент / Е. О. Смирнова // Вопросы психологии. – 1995. – № 3. – С. 139 – 150.
337. Смит А. Теория нравственных чувств / А. Смит; [пер. с англ.]. – М. : Республика, 1995. – 383 с.
338. Солдатова Е. Л. Психология развития и возрастная психология. Онтогенез и дизонтогенез / Е.Л. Солдатова, Г.Н. Лаврова. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – 384 с. – (Серия «Высшее образование»).
339. Соломатина А. В. Нравственная децентрация как механизм развития личности: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / А. В. Соломатина. – М., 1992. – 24 с.
340. Сопиков А. П. Об отборе испытуемых, обладающих познавательной эмпатией / А. П. Сопиков // Теоретические и прикладные проблемы психологи познания людьми друг друга: тезисы докл. – Краснодар : Изд-во Кубанского ун-та, 1975. – С. 101 – 103.
341. Сопиков А. П. Механизм эмпатии / А. П. Сопиков // Вопросы психологии познания людьми друг друга и самопознания : [сб. статей]. – Краснодар : Изд-во Кубанского ун-та, 1977. – С. 23 – 31.
342. Сосновский Г. А. Мотивационно-смысловые связи в структуре направленности человека / Г. А. Сосновский // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 45 -51.
343. Социально-психологическая природа эмпатии: проблемы и перспективы исследования: тематический сб. по матер.

- международ. симпозиума / Под ред. Л. П. Выговской, А. Я. Чебыкина. – Одесса: ЮПУ, 1996. – 192 с.
344. Социальная психология : учеб. пособ. / Под ред. А.В. Петровского. – М. : Просвещение, 1987. – 224 с.
345. Спенсер Г. Основания психологии / Г. Спенсер. Физиологическая психология в 14 лекциях / Т. Циген – М. : АСТ, 1998. – 543 с. – (Классики зарубежной психологии).
346. Спиноза Б. О происхождении и природе аффектов / Б. Спиноза // Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 288 с.
347. Старовойтенко Е. Б. Введение в гуманитарную психологию / Е. Б. Старовойтенко. – К. : Лыбидь, 1996. – 216 с.
348. Столин В. В. Факторная структура эмоционального отношения человека к человеку / В. В. Столин, Н. И. Голосова // Психологический журнал. – 1982. – № 2. – С. 62 – 67.
349. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 286 с.
350. Стрелкова Л. П. Психологические особенности развития эмпатии у дошкольников : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Л. П. Стрелкова. – М., 1987. – 24 с.
351. Субботский Е. В. Психологические основы нравственного развития личности дошкольника : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Е. В. Субботский. – М., 1983. – 48 с.
352. Сутерланд А. Происхождение и развитие нравственного инстинкта / А. Сутерланд. СПб. : Издание Ф. Павленкова, «Центральная» типолитография М. Я. Минкова, 1900. – 237 с.

353. Сухомлинский В. Л. Рождение гражданина / В. Л. Сухомлинский. – М. : Просвещение, 1971. – 277 с.
354. Сыренский В. И. Рефлекс цели у приматов / В. И. Сыренский, Т. Г. Кузнецова . – Л. : Наука, 1990. – 119 с.
355. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : [монографія] / В. А. Татенко. – К. : Изд-й центр «Просвіта», 1996. – 404 с.
356. Тейлор Ш. Социальная психология / Ш. Тейлор, Л. Пило, Д. Сирс. – СПб. : Питер, 2004. – 767 с.
357. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М. : Устойчивый мир, 2001. — 231 с.
358. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
359. Токарева В. А. Психология нравственного развития личности студента / В. А. Токарева. – Ташкент : Фан, 1989. – 152 с.
360. Толстой Л. Н. Война и мир : Роман в 4-х томах / Л. Н. Толстой. – К. : Дніпро, 1986. – Т. 3, 4. – 773 с.
361. Толстых А. В. Возрасты жизни / А. В. Толстых. – М. : Молодая гвардия, 1988. – 223 с.
362. 365 дней и ночей из жизни ребенка : Год второй / сост. Л. Н. Галигузова. – М. : Педагогика – Пресс, 1995. – 144 с.
363. Трубецкой Е. Н. Смысл жизни / Е. Н. Трубецкой. – М. : Республика, 1994. – 431 с. – (Мыслители XX века).
364. Трусков В. П. Современные психологические теории личности / В. П. Трусков . – Л. : ЛГУ, 1990. – 71 с.
365. Узнадзе Д. Н. Установка у человека / Д. Н. Узнадзе // Психология личности. Хрестоматия / [ред. сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд-кий дом «Бахрам-М», 2008. – Т. 2. – 2008. – 2008. – 544 с.

366. Учитель і світогляд: проблеми становлення / С. П. Щерба, Л. П. Виговська, А. В. Іванченко та ін. – Житомир, 1995. – 188 с.
367. Фабри К. Э. Основы зоопсихологии / К. Э. Фабри. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 334 с.
368. Фельдштейн Д. И. Психологические особенности развития личности в подростковом возрасте / Д. И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1988. – № 6. – С. 31 – 41.
369. Филатов В. П. Парадоксы эмпатии / В. П. Филатов // Загадка человеческого понимания : [сб. статей / Сост. В.П. Филатов; Вступ. ст. В.А. Лекторского]. – М. : Политиздат, 1991. – С. 176 – 195.
370. Флейк-Хоббсон К. Мир входящему : Развитие ребенка и его отношений с окружающими / К. Флейк-Хоббсон, Б. Е. Робинсон, П. Скин; [пер. с англ.]. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1993. – 511 с.
371. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк . – М. : Республика, 1992. – 510 с.
372. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / В. Франкл [пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Пануша и Е. В. Эйдмана]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
373. Фрейд А. Норма и патология детства / А. Фрейд; [пер. с нем. Я.Л. Обухова] // В : Фрейд А.; Фрейд З. : Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов. – СПб. : В.-Е. Институт Психоанализа, 1995.
374. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения / З. Фрейд // Я и Оно. – Тбилиси : Мерани, 1991. – С. 139 – 192.
375. Фрейд З. Работы о мазохизме / З. Фрейд [сост., пер. и коммент. А.В. Гараджи]. – М.: РИК «Культура», 1992. – 379 с.

376. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд. – М. : АСТ, 2004. – 188 с.
377. Фресс П. Эмоции / П. Фресс, Ж. Пиаже // Экспериментальная психология. – Вып. V. – М., 1975. – С. 111 – 195.
378. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм [пер. с англ. Г.Ф. Швейник]. – М. : Прогресс, 1990. – 272 с.
379. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М. : Республика, 1993. – 414 с.
380. Фукс Э. Иллюстрированная теория нравов. Эпоха Ренессанса / Э. Фукс; [пер. с нем.]. – М. : Республика, 1993. – 510 с.
381. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: [В 2 т.] / Хайнц Хекгаузен; [пер с нем.; ред. Б. М. Величковского; предисловие Л. И. Анциферовой, Б. М. Величковского]. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1986. – 408 с.
382. Холличер В. Личность и гуманизм / В. Холличер; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1981. – 174 с.
383. Хьелл Б., Зиглер Д. Теории личности. (Основные положения, исследования и приложения) / Б. Хьелл, Д. Зиглер; [пер. с англ. С. Меленевской, Д. Викторова]. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.
384. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности / Н. З. Чавчавадзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1984. – 171 с.
385. Чавчавадзе Н.З. Феномен бездуховности / Н. З. Чавчавадзе // О духовности : сб. науч. статей. – Тбилиси : Мецниереба, 1991. – С. 3 – 25.
386. Чайченко Г. М. Зоопсихологія та порівняльна психологія : Тексти лекцій для студентів факультету соціології та психології / Г. М. Чайченко. – К. : Київ.ун-т, 1992. – 148 с.
387. Чайлахян Л. М. Истоки происхождения психики, или сознания (Душа – это Божий дар или продукт естественной

- эволюции?) / Л. М. Чайлахян. – Пущино : ПНЦ РАН, 1992. – 192 с.
388. Чебыкин А. Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности / А. Я. Чебыкин. – Одесса : «Богуславль», 1992. – 169 с.
389. Чебыкин А. Я. Методика диагностики эмоциональной зрелости / А. Я. Чебыкин // Социально-психологическая природа эмпатии: проблемы и перспективы исследования : темат. сб. ст. – Одесса : ЮПУ, 1996. – С.187 – 190.
390. Чебыкин А. Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности / А. Я. Чебыкин. – Одесса : Астропринт, 1999. – 158 с.
391. Челпанов Г. И. Мозг и душа. Критика материализма и очерки современных учений о душе / Г. И. Челпанов. – М. : Круг, 1994. – 348 с.
392. Шевандрин Н. И. Социальная психология в образовании: учеб. пособ. / Н. И. Шевандрин. Ч.1. Концептуальные и прикладные основы социальной психологии. – М. : ВЛАДОС, 1995. – 544 с.
393. Шевеленкова Т. Д. Специфика психологического подхода к изучению ценностных явлений / Т. Д. Шевеленкова // Психологические аспекты человеческой деятельности. Ч. III. – Социальная психология и психология личности. – М.: ПАН СРСР, 1978. – С. 62-68.
394. Шепель В. М. Социально-психологические проблемы воспитания / В. М. Шепель. – М.: Моск. рабочий, 1987. – 237 с.
395. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани; [пер. с англ.]. – Ростов-н-Д : АСТ : Феникс, 1999. – 538 с.
396. Шингаров Г. Х. Эмоции и чувства как формы отражения действительности / Г. Х. Шингаров. – М. : Наука, 1971. – 223 с.

397. Шишкин А. Ф. Человеческая природа и нравственность / А. Ф. Шишкин. – М. : Мысль, 1979. – 268 с.
398. Шмелев А. Г. Практикум по экспериментальной психосемантике; (Тезаурус личност. черт) / А. Г. Шмелев, В. И. Похилько, А. Ю. Козловская-Тельнова. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 207 с.
399. Шолохов М.А. Жеребенок // Собр. соч. В 8-ми т. – Т. 7. Они сражались за Родину : Главы из романа. Рассказы / М. А. Шолохов / сост. М. Манохина. – М. : Художественная литература, 1986. – 559 с.
400. Шопенгауэр А. Избранные произведения / А. Шопенгауэр [пер. с нем. ; сост., авт. вступ. ст. и примеч. И. С. Нарского]. – М. : «Просвещение», 1992. – 479 с.
401. Шрёдер Х. К дифференциально-психологическому изучению состояния социальной децентрации / Х. Шрёдер // Психические состояния (экспериментальная и прикладная психология). – Л. : Изд-во ЛГУ, 1981. – Вып. 10. – С. 125-131.
402. Штальберг В. Гуманность в истории человечества / В. Штальберг; [пер. с нем. Н. Леонтьева]. – СПб. : Ред. журн. «Образование», 1897. – 294 с.
403. Штейнмец А. Э. Развитие эмпатии в психологической подготовке учителя (из опыта работы) / А. Э. Штейнмец // Вопросы психологии. – 1983. – № 3. – С. 68 – 73.
404. Штерн В. Психология раннего детства до шестилетнего возраста / В. Штерн; [пер. с нем.]. – Петроград : 26-я Гос. типография, 1922. – 288 с.
405. Шустер В. А. Нормативный анализ поступков : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология» / В. А. Шустер. – М., 1988. – 18 с.

406. Экспериментальная и прикладная психология: Вып 13. Психологическое обеспечение социального развития человека. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 231 с.
407. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
408. Эльконин Д. Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 358 с.
409. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии. – 1971. – № 4. – С. 6 – 20.
410. Эльконин Д. Б. О психологическом механизме преодоления эгоцентризма у детей / Д. Б. Эльконин, В. А. Недовласова // Материалы IV Всесоюзного съезда общества психологов. – Тб. : Мецниереба, 1971. – С. 91 – 92.
411. Энциклопедия молодых родителей / С. Сергеев. – М. : ООО «Издательство АСТ»; Донецк : «Сталкер», 2003. – 537 с.
412. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Э. Г. Эриксон; [пер., науч. ред. А. А. Алексеева]. – СПб. : Психол. центр «Ленато» : Фонд «Унив. кн.», 1996. – 590 с.
413. Эриксон Э. Г. Идентичность: юность и кризис : учеб. пособие / Э. Г. Эриксон; [пер. с англ. А. В. Толстых (общ. ред. и предисловие)]. – 2-е изд. – М. : Флинта и др., 2006. – 341 с.
414. Эфроимсон В. П. Генетика этики и эстетики / В. П. Эфроимсон. – СПб. : АОЗТ «Талисман»: Аста-пресс, 1995. – 279 с.
415. Юм Д. Трактат о человеческой природе : В 3-х т / Д. Юм; [пер. с англ. С. И. Церетели]. — М. : Канон, 1995. — Т. 2, кн. 2-3 : Об аффектах; О морали. — 416 с.
416. Юсупов И. М. Вчувствование, проникновение, понимание / И. М. Юсупов. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1993. – 214 с.

417. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В. А. Ядов . – Л. : Наука, 1979. – 264 с.
418. Якову Александровичу Пономареву 70 лет // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 174 – 179.
419. Якобсон С. Г. Становление психологических механизмов этической регуляции поведения / С. Г. Якобсон // Психология формирования и развития личности. – М., 1981. – С. 320 – 338.
420. Якобсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей / С. Г. Якобсон. – М. : Педагогика, 1984. – 143 с.
421. Ярошевский М. Г. Л. С. Выготский: в поисках новой психологии / М. Г. Ярошевский. – М. : Изд-во Межд. фонда ист. науки, 1993. – 300 с.
422. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посіб. / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.
423. Allport F. H. Social psychology / F. H. Allport. – Cambridge, Houghton Mifflin, 1924. – 453 p.
424. Asch S. E. Social psychology. Englewood. Cliffs / S. E. Asch . – №4, Prentice Hall, 1952. – 646 p.
425. Bandura A. Social learning and personality development / A. Bandura , R. Walter. – N.-Y., Holt. Rinehart and Winston. – 1963. – 329 p.
426. Bateson P. P. G. The characteristics and context of imprinting / P. P. G. Bateson // Biolog. Rev. – 1966. – № 41. – P. 177 – 220.
427. Bowlby J. Child Care and the growth of Love / J. Bowlby. – Singarore, 1983. – 247 p.
428. Bronfenbrenner U. The measurement of skill in social perception / U. Bronfenbrenner, J. Harding, M. Gallwey // Talent and society. Princeton. – N.Y., 1958. – P. 58 – 67.

429. Coke I. S. Empathic mediation of helping: A two-stage model / I. S. Coke, C. D. Batson, K. Davis // *Journ. of Personality and Social Psychology.* – 1978 (Jul.). – Vol 36 (7). – P. 752 – 766.
430. Cottrel L. S. The empathic responses: A neglected field for reseach / L. S. Cottrel, R. Dymond // *Psychiatry.* – 1949. – Vol. 12. – P. 93 – 101.
431. Dymond R. Personality and Empaty / R. Dymond // *Journal of Consulting Psychology.* – 1950. – XIV. – P. 343 – 350.
432. Jung C. G. *Psychological Types.* – Princeton: Princeton university Press. Second edition, 1974. – 608 p.
433. Hamilton W. D. The genetical theory of behaviour (1 and 2) / W. D. Hamilton // *J. theor. Biol.* – 1964. – № 7. – P. 1 – 32.
434. Haner C. F., Whitney E. Empathic conditionig and its relation to anxiety level / C. F. Haner, E. Whitney // *Amer. Psychologist.* Vol. 15. – №493, 1960.
435. Hebb D. Drives and the C.N.C. (Conceptual nervous system) / D. Hebb // *Psychol. Rev.* – 1955. – № 62. – P. 39 – 48.
436. Guiton P. Socialisation and imprinting in brown Leghorn chicks / P. Guiton // *Amin. Behav.* – 1959. – P. 26 – 34.
437. Heinroth O. Beitrage zur Biologie, insbesondere Psychologie und Ethioigie der Anatidoen / O. Heinroth // *Verhandlungen des internationalen Ornitholodenkongreses.* – Berlin, 1990. – P. 146 – 151.
438. Hoffman M. L. Psychological and biological perspectives on altruism / M. L. Hoffman // *Internation Journ. of Behavioral Development.* – 1978(Dec.). – Vol. I(4). – P. 323 – 339.
439. Hoffman M. L. Affect and moral development / M. L. Hoffman // *Nev Directions for Child Development.* – 1982(Jun.). – № 16. – P. 83 – 103.

440. Lorenz K. Der Kumpan in der Umwelt des Vogels / K. Lorenz // Ornithol. – 1935. – T. 83. – P. 137 – 213.
441. Mehrabian A. A measure of emotional empathy / A. Mehrabian, N. Epstein // Journ. of Personality. – 1972 (Dec.). – Vol. 40. – № 4. – P. 525 – 543.
442. Murphy L. B. Social behavior and child personality: an exploratory study of some roots of sympathy / L. B. Murphy. – N.Y.: Columbia Univ. Press, 1937. – 243 p.
443. Scheller M. Wessen und Formen der Sympathie. Die «Phänomenologie der Sympathiegefühle» / M. Scheller. – Bonn, Cohtn, 1926. – 311 s.
444. Stotland E. Empathy, fantasy and helping / E. Stotland. – Beverly Hills, 1978.
445. Sullivan H. S. The interpersonal theory of psychiatry / H. S. Sullivan. – N.Y., 1953. – 358 p.
446. Wilson E. O. Sociobiology: The New Synthesis / E. O. Wilson. – Cambridge, Massachusets: The Belknap Press of Harvard University Press. – 1975. – 382 p.
447. Wylie R. C. The self-concept / R. C. Wylie. V.2. – L.: Linkoln, 1979. – 825 p.
448. Worringer W. Abstraction and Empathy. New York: International Universities Press, 1953.